

SLOVENSKI ETNOGRAF

LETNIK VIII
1955

UREDILA
BORIS OREL
IN
MILKO MATIČETOV

IZDAL IN ZALOŽIL ETNOGRAFSKI MUZEJ V LJUBLJANI
LJUBLJANA
1955

»Slovenski etnograf«

izhaja letno v eni knjigi — *paraît une fois par an*

Uredništvo in zamenjave — *Rédaction et échange:*

Etnografski muzej, Ljubljana, Prešernova 24,
poštni predal 357

Uprava — *Administration:*

Etnografski muzej, Ljubljana, Prešernova 24

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji

SLOVENSKI ETNOGRAF

LETNIK VIII

1955

UREDILA

BORIS OREL

IN

MILKO MATIČETOV

IZDAL IN ZALOŽIL ETNOGRAFSKI MUZEJ V LJUBLJANI

LJUBLJANA

1955

+ 90921

90921

P.O. 1465/1955

VSEBINA
TABLE DES MATIÈRES

Boris Orel, Poljedelsko orodje v slovenski etnografiji	7
<i>Les ustensiles agricoles dans l'ethnographie slovène</i>	
Stane Gabrovec, Prazgodovinsko-arheološko gradivo za proučevanje rala na Slovenskem	9
<i>Das prähistorisch-archäologische Material zur Pfluggeräteforschung in Slovenien</i>	
Boris Orel, Ralo na Slovenskem	31
<i>Die Arl auf slowenischem Sprachgebiet</i>	
Tončica Urbas, Nekaj ugotovitev o pohorskem ralu »kavlju«	69
<i>Einige Feststellungen über den Hakenpflug im Bacherngebirge (Pohorje)</i>	
Fanči Šarf, Brana na Gorenjskem	81
<i>Die Egge in Oberkrain</i>	
Franjo Baš, Karta motik na Slovenskem	93
<i>The map of hoes in Slovenia</i>	
Angelos Baš, Orodja na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stol.	109
<i>Die landwirtschaftlichen Geräte auf den Bauernhöfen unter Maribor im 18. Jahrhundert</i>	
*	
Ivan Grafenauer, Srednjeveška pripovedka o Salomonu in Markolfu in prekmurska pravljica o Mačaš-krali ino dekli	129
<i>Der ma. Dialog (Spruchgedicht) von Salomon und Markolf und das prekmurische Märchen von Kralj Matjaš und dem Mädchen</i>	
Sergij Vilfan, Pes Marko	145
<i>Hund Marko</i>	
Ivan Gams, Pripovedke o kraškem podzemlju	151
<i>Contes sur le monde karstique souterrain</i>	

Marija Jagodić, Kmet ziblje Francoza	153
»Le paysan slovène berce le Français« — <i>Reminiscences à l'époque napoléonienne dans la tradition orale slovène</i>	
Niko Kuret, Babji mlin. Prispevek k motiviki slov. panjskih končnic ..	171
<i>Die Altweibermühle. Ein Beitrag zur Motiok der slovenischen Bienenstockbrettchen</i>	
Alberto M. Cirese, La »pagliara« del 1º maggio nei paesi slavo-molisani	207
<i>Proomajska »pagliara« ali Zeleni Jurij v slovanskih vaseh Južne Italije</i>	
Ével Gasparini, Sulla forma della »doppia sepoltura« presso gli Slavi meridionali	225
<i>O obliki »dvojnega pokopa« pri Južnih Slovanih</i>	
Milko Matičetov, Umita in v prt zavita lobanja pri Slovencih	231
<i>La coutume de laver et d'envelopper le crâne chez les Slovènes</i>	
Paul G. Brewster, A note on the distribution of the Slovenian game Škarjice brusiti	255
<i>O razširjenosti slovenske igre »škarjice brusiti«</i>	
Niko Kuret, Igra »škarjice brusiti« na slovenskem ozemlju	259
<i>The game »Škarjice brusiti« in Slovenian territory</i>	
Dušan Ludvik, Iz zgodovine ljudskih iger na Slovenskem I, II ..	170, 261
<i>Zur Geschichte des Volksschauspieles in Slovenien I, II</i>	

IN MEMORIAM

Vlado Novak, Ob smrti dr. Franceta Kotnika	263
<i>Lors du décès du Dr. Francè Kotnik</i>	

POROČILA — COMPTES-RENDUS

Tončica Urbas, Poročilo o delu etnografske skupine Pokrajinskega muzeja v Mariboru v letu 1954	267
<i>Compte-rendu de l'équipe ethnographique du Musée provincial de Maribor pour l'année 1954</i>	
Branimir Bratanić, Istraživanje oračih sprava na međunarodnoj osnovi	269
<i>Recherches sur les instruments aratoires au domaine international</i>	

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE — *COMPTEs-RENDUS CRITIQUES*

Ž. Firfov , Makedonski muzički folklor, Skopje 1953 (Radoslav Hrovatin) ..	273
Ž. Firfov i G. Pajtondžiev , Makedonski narodni ora, Skopje 1953 (Radoslav Hrovatin)	274
S. Skendi , Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry, Philadelphia 1954 (Ivan Grafenauer)	274
A. Cronia , Nel 150 ^o anniversario della morte di Alberto Fortis, p. o. iz Memorie della Accademia patavina, Padova 1954 (Milko Matičetov)	276
T. Đorđević , Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju, SEZb LXVI, Beograd 1953 (Maja Bošković-Stulli)	276
J. Kovačević , Srednjevekovna nošnja balkanskih Slovena, Beograd 1953 (Marta Ložar)	278
N. Županič , Liburnisko i istarsko ostrvo Cissa, p. o. iz Istoriskog časopisa III, Beograd 1952 (Marija Jagodic)	280
»Sveznadar«, Zagreb 1953 (Mirko Kus-Nikolajev)	281
Bibliographie Internationale des Arts et Traditions Populaires 1948—1949 , Bâle 1954 (Boris Orel)	281
F. Hoerbinger , Katalog der europäischen Volksmusik, Regensburg 1952 (Radoslav Hrovatin)	282
Journal of the International Folk Music Council 8/1953 (R. Hrovatin)	283
B. Korompay , Die Bogenfalle bei den Finnougriern, p. o. iz Acta Ethnographica III, 1953 (Marija Jagodic)	283
A. Schultes , Die Nachbarschaft der Deutschen und Slawen an der March, Wien 1954 (Franjo Baš)	284
M. Lüthi , Das europäische Volksmärchen, Bern 1947 (M. Bošković-Stulli) ..	285
A. Dörrer , Erl, Innsbruck 1954 (Niko Kuret)	286
A. Dörrer , Tiroler Fasnacht, Wien 1949 (Niko Kuret)	287
Ein altes deutsches Josephspiel , Emsdetten 1954 (Niko Kuret)	287
C. Naselli , Studi di folklore, Catania 1953 (Niko Kuret)	288
G. Bronzini , Tradizioni popolari in Lucania, Matera 1953 (Milko Matičetov) ..	289
G. D'Aronco , Indice delle fiabe toscane, Firenze 1953 (Milko Matičetov) ..	290
B. Rusić , Nemušti jezik, Skopje 1954 (Milko Matičetov)	291

Ta knjiga ima

12 slikovnih prilog, 3 karte in 10 slik v tekstu

Ce volume contient

12 planches, 3 cartes et 10 illustrations dans le texte

OBVESTILO

Uredništvo je prejelo še nekaj prispevkov, ki pa jih zaradi stiske s prostorom, žal, ni bilo mogoče vključiti v ta letnik:

Marijana Gušić, Rukav platnene košulje na starinskem ženskom ruhu iz Škednja pri Trstu.

Stanko Kotnik, Stefan Modrinjak kot avtor ljudskih popevk.

Izpasti so morale tudi nekatere ocene domačih in tujih del, kakor: A. Bolhar, Slovenske narodne pravljice; N. Kuret, Šaljive zgodbe o Lemberžanih; J. Trdina, Zbrano delo VI; F. Levstik, Zbrano delo IV; A. Millien et P. Delarue, Contes du Nivernais et du Morvan.

Omenjeni prispevki bodo objavljeni v prihodnjem — IX. — letniku, vse prizadete pa prosimo, da nam neljubo odložitev oprostite.

POLJEDELSKO ORODJE V SLOVENSKI ETNOGRAFIJI

Boris Orel

Menimo, da nam ni potrebno izgublјati preveč besedi o tem, kako zelo malo pozornosti je bilo doslej deležno v slovenski predmetni etnografiji razno poljedelsko orodje. To dejstvo je splošno znano in tako očitno, da že resnično bôde v oči. Po osvoboditvi so Etnografski muzej v Ljubljani in deloma etnografski oddelki naših krajevnih muzejev sicer začeli skrbeti za izpopolnitev svojih zbirk z raznim starim poljedelskim orodjem in tudi etnografske ekipe niso prezrle tega važnega predmeta ljudske materialne kulture, toda o kakem posebnem načrtnem zbiranju gradiva, raziskovanju, še manj pa o obdelavi poljedelskega orodja navzlic temu še ne moremo govoriti. Dr. R. Ložar je v svojem spisu »Pridobivanje hrane in gospodarstvo«, objavljenem v I. knjigi Narodopisja Slovencev (1944), povzel večidel vse, kar smo do tedaj mogli bistvenega povedati v naši etnografiji o raznem poljedelskem orodju. Med drugim je ugotovil, da etnografija našega oranja še ni napisana, ter je hkrati izrazil željo, da bi kmalu zbrali več gradiva o plugu na našem ozemlju, nego ga je sedaj na razpolago. Nedavno pa je prof. dr. B. Bratanić v svojem kritičnem poročilu o Korenovi knjigi »Pflug und Arl« (SE V) dal s svoje strani pobudo za raziskovanje plugov in ral na slovenskem ozemlju z željo, da ne bi Korenovo delo ostalo brez vpliva na slovensko etnografijo, ter je ob tej priložnosti celo objavil vse doslej zbrano gradivo, nanašajoče se na nomenklaturu slovenskih ornih orodij.

Podobno, če ne celo slabše, je v slovenski predmetni etnografiji z drugim poljedelskim orodjem. Kako je na priliko z branami, s katerimi se je začel ukvarjati že rajni prof. dr. M. Murko, a svojega dela ni nadaljeval ter končal? Kolikšno je naše znanje o motikah, vilah, lopatah, pralcah, kosah in osovnikih, grabljah in podobnem? Še do nedavnega, recimo do konca prve svetovne vojne, je imelo vsako etnično-gospodarsko območje na slovenskem ozemlju svoje posebno poljedelsko orodje, ki je po obliki in drugih lastnostih ustrezalo zemlji in pridelkom določenega ozemlja. Ali je morda dandanes vendarle še čas, da sestavimo čim popolnejšo kulturno-geografsko karto raznovrstnih tipov poljedelskega orodja, udomačenih pred desetletji na Slovenskem? Koliko orodja je bilo v našem poljedelstvu v rabi, pa je že pred leti izginilo in o njem ne bomo verjetno nikoli zvedeli tistih nadrobnosti, ki bi se morale nujno ohraniti z etnografskega ali gospodarsko-zgodovinskega vidika, ter koliko orodja

je naši etnografiji še neznanega, čeprav je še ohranjeno! Vsaj glede tega bi bilo nujno potrebno, da bi ga čimprej ugotovili ter tako ohranili za znanost.

Z VIII. letnikom SE, posvečenim v njegovem materialno-kulturnem delu našemu poljedelskemu orodju, našim ralom, branam in motikam, pa moremo pokazati že na skromen začetek našega načrtnega etnografskega dela v tem pogledu. Razprave in članki, objavljeni v tem letniku SE, pričajo med drugim, da v predmetni etnografiji pripisujemo velik pomen tako terenskemu gradivu, pridobljenemu z avtopsijo in na podlagi ustnega izročila, kakor tudi arhivalnemu gradivu. Posebej želimo poudariti, da nas terensko gradivo, ako je vestno in strokovno natančno zbrano ter kritično pregledano, more vsestransko poučiti o raznem poljedelskem orodju iz zadnjih desetletij. To staro orodje, ki ga moremo še danes doseči na terenu, pa nam more pomeniti še kaj več, če pomislimo, da so njegove oblike, njegovi sestavni deli in njih nazivi še mnogo starejši. Z ustrežno znanstveno metodo dognati te starejše oblike in dele, njih nastanek, razvoj, razna pota in širša kulturna območja, v zvezi s tem pa razrešiti razna kulturnozgodovinska vprašanja, to so pa že posebne naloge etnografije in etnologije.

Dalje želimo ob razpravah in člankih o raznem poljedelskem orodju v tem letniku SE poudariti, da si etnografskega dela na področju raziskovanja poljedelskega orodja nikakor ne moremo zamišljati brez tesnega sodelovanja z gospodarsko in tehnično zgodovino, arheologijo in lingvistiko. Z raziskovanjem in obdelavo poljedelskega orodja smo pri nas v zaostanku kot malokje in mnenja smo, da prav etnografija in gospodarsko-tehnična zgodovina moreta s primernim medsebojnim sodelovanjem še mnogo zamujenega dohiteti.

Nazadnje naj pripomnimo, da raziskovanje in proučevanje starega poljedelskega orodja ni brez pomena za našo sodobno agronomijo. Le iz temeljitega poznavanja dobrih in slabih strani našega nedavnega poljedelskega orodja, iz razne njegove zaostalosti, more nastati novo, tehnično popolnejše in za določen svet oziroma zemljo ustrežnejše orodje. Tradicija, čeprav iz sive davnine, leseno ralo in plug, čeprav že zavržena kot zastareli orni orodji, nas morejo še v marsičem koristno poučiti za sedanjost.

PRAZGODOVINSKO-ARHEOLOŠKO GRADIVO ZA PROUČEVANJE RALA NA SLOVENSKEM

Stane Gabrovec

Prazgodovinsko-arheološko gradivo za študij poljedelstva v ustreznih dobah na Slovenskem še ni izrabljeno v toliki meri, da bi moglo biti vir in osnova ostalim zgodovinskim delavcem pri njihovih obravnavah. To je za današnje stanje slovenske arheološke vede, ki se mora še vedno boriti z že pred prvo svetovno vojno nakopičenim, povrh pa še neznanstveno izkopanim gradivom, razumljivo, saj nam manjkajo tudi potrebne monografske obdelave. Vendar intenzivnejše delo na nekaterih drugih zgodovinskih področjih sili tudi arheologa, da razjasni stanje v svoji stroki. Tak primer je prav stanje raziskav rala in pluga, ki je na etnološki strani izvedeno že z vso širino in intenzivnostjo, tako v svetovnem kot domačem merilu.¹ Temu se pridružuje še interes zgodovinarja za prvo dobo slovenske naselitve.²

Tu podano gradivo ni novo, ampak izvira dosledno vse še iz dobe velikega zbiralnega hlastanja pred prvo svetovno vojno in je obteženo tudi s pomanjkljivostjo zbiralcev tiste dobe. Manjkajo skoraj vsi nadrobnejši podatki o značaju in sestavu najdbe. Tako smo navezani več ali manj samo na tipološko analizo, ki seveda še zdaleč ne more povedati vsega tega, kar bi lahko znanstveno izvedeni izkop. To toliko bolj, ker v tipološki vrsti pogosto vse od poznolatskega gradiva do srednjeveškega ni prave, bistvene spremembe. Na tem mestu so tudi objavljeni le lemeži, pripadajoči nedvomno ornemu orodju, medtem ko marsikakega kosa, ki morda še spada v to vrsto in ki ga marsikateri avtor³ vključuje v svoje raziskave rala oziroma pluga, tu ne upoštevam.

¹ Za prvo je treba omeniti predvsem: P. Leser, *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*. Münster 1931. V domači literaturi naj navedem Brataničeva dela. Tu naj omenim predvsem njegovo zadnje delo, *Nešto o starosti pluga kod Slovena*. Zbornik radova filozofskog fakulteta, knjiga 2, Zagreb 1954, 277 ss, kjer je obširno navedena tudi druga literatura, tudi arheološka. Orače sprave u Hrvata II, kjer je nadrobno opisano vse jugoslovansko arheološko gradivo, je žal še vedno v rokopisu. Naj mi bo dovoljeno, da se tudi na tem mestu zahvalim prof. Brataniću za ljubezniva opozorila na literaturo in za njegovo siceršnjo pomoč.

² B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. Ljubljana 1952, 436 ss. F. Baš, *Pripombe k požigalništvu SE 6—7*, 1954, 85 ss.

³ Cfr. Déchelette, *Manuel d'Archéologie* II/3. Paris 1914, str. 1379, sl. 610/6. Taki kosi se dobe ne samo v Idriji ob Bači, ampak n. pr. tudi v Šmihelu pri

Zaradi ozke povezave z ostalim orodjem je včasih težko potegniti jasno mejo. Gradivo je porazdeljeno takole:

1. Idrija ob Bači

Dva železna lemeža s črtalom iz groba 18 (Tab. II, 2, 3) in groba 5 (Tab. II, 5, 6).⁴ Naturhistorisches Museum na Dunaju.

2. Unec pri Rakeku⁵

1. Železen lemež. Tuljava je uhljato zavita na spodnjo stran, trikotniško oblikovani rezilni list je na prehodu v tuljavo širši. Na vrhnji strani tuljava ne prehaja gladko v spodnji del, temveč je stopničasto oddeljena. D. 30,5 (9,5 in 21)⁶ cm, največja šir. 19,7 cm, šir. ustja 12,7 (10,8)⁷ cm. Teža 5,05 kg. Narodni muzej Ljubljana, inv. št. R 2641. Tab. I, 2.

2. Železno črtalo ukrivljene oblike, s pregibom na prehodu ročaja v rezilo. Dolgo rezilo, ki je bilo že za uporabe popravljeno, je oblikovano v obliki noža, ročaj je pravokotnega preseka in se proti vrhu širi. D. 53 cm, samega ročaja 21 cm, šir. do 6,5 cm. Inv. št. 2642. Tab. I, 1.

3. Železna gredeljnica, sestojeca iz treh členov, srednji v obliki osmice. Obrabljena členov pri stikih kaže na daljšo rabo. Celotna d. 52,5 cm, posameznih členov 24,5 × 13 cm, 18 cm in 14,5 × 6,5 cm (merjeno z zunanje strani). Inv. št. R 2644. Tab. I, 3.

Skupaj z ornim orodjem sta bili najdeni še:

4. železna kopača s štirimi roglji, romboidnega preseka. Velikost 21,5 × 30 cm. Inv. št. R 2643. Tab. I, 4;

5. železna kosa. 93 cm dolgo in 2,5 cm široko rezilo je skoraj ravno, le v zadnji šestini navznoter upognjeno. Trakasti ročaj je uvit na spodnjem delu v trn in prehaja v loku v rezilo. D. 99 cm. Inv. št. R 3562. Tab. I, 5.

3. Drnovo⁸

1. Železen lemež. Tuljava je uhljato zavihana na spodnjo stran, spodnji rezilni del je trikotniško oblikovan in na prehodu v tuljavo širši. D. 31,5 (11,5 in 20) cm, največja šir. 23 cm, šir. ustja 17 (13) cm. Teža 8,55 kg. Inv. št. R 2646.⁹ Tab. I, 7.

Postojni, vendar jih tu ne obravnavam. Enako bi še znatno lahko povečal gradivo, če bi objavil vse več ali manj podobne oblike, kot jih navaja Payne, *The Plough in Ancient Britain*, *The Archaeological Journal* 104, 1948, str. 89, sl. 1.

⁴ Szombathy, *Das Grabfeld zu Idria bei Bača*, MPK 1, 1903, 322 s in 330.

⁵ Müllner, *Argo* 3, 1894, 158 s. in tab. XII, 20, 24, 26, 27, 28.

⁶ Pred oklepajem je navedena celotna dolžina, v oklepaju pa najprej dolžina tuljave in nato rezilnega lista.

⁷ Merjeno od zunanje strani (številke pred oklepajem) in od notranje strani (številke v oklepaju).

⁸ Omenjena že pri Müllnerju, l. c., 159, in tab. XII, 21 in 22.

⁹ Inventar Narodnega muzeja se sklicuje tudi na akt 1891/96, ki bi morda mogel dati kake podatke o najdbi, je pa danes izgubljen.

2. Železen lemež enake oblike kot prejšnji. Rahla uglobitev v lemež jasno kaže na spoj plaza in lemeža. D. 33 (10 in 23) cm, največja širina 26 cm, šir. ustja 18 (14,5) cm. Teža 7 kg. Inv. št. R 2500. Tab. II, 1.

4. Vrh nika¹⁰

1. Železen lemež enakega tipa kot prejšnji, le znatno manjši. Dolžina 14,5 (5 in 9,5) cm, največja šir. 9 cm, šir. ustja 6,8 (5,7) cm. Teža 0,38 kg. Inv. št. R 1890. Tab. II, 4.

5. Šmarje pri Jelšah¹¹

1. Železen lemež enakega tipa kot prejšnji, le manj vitko, bolj stisnjeno oblikovan. D. 22 (7,5 in 14,5) cm, največja šir. 20,5 cm, širina ustja 15 (12,4) cm. Teža 3,6 kg. Pokrajinski muzej Maribor. Tab. I, 6.

6. Dunaj pri Jereki v Bohinju¹²

Štirje železni votivni lemeži z uhljato zavihanim toporiščnim in več ali manj pravilno trikotniško oblikovanim rezilnim delom.

1. D. 6 cm, fragmentarno ohranjen. Inv. št. P 3159. Tab. II, 8.

2. D. 5 cm, največja šir. 3,2 cm. Inv. št. P 3161. Tab. II, 7. Njegovo nesimetrično podobo je pripisati le neskrbní izdelavi.

3. D. 4 cm, največja šir. 2,5 cm. Inv. št. P 3162. Tab. II, 9. Fragmentarno ohranjen.

4. D. 4,5 cm, največja šir. 2,2 cm. Inv. št. P 3163. Tab. II, 10.

Štiri železna votivna črtala ukrivljene oblike, s pregibom na prehodu ročaja v rezilo. Rezilo v obliki noža je ravno, prehod v ročaj na notranji strani poudarjen, ročaj je pravokotnega preseka in se proti vrhu razširja.

5. D. 9,3 cm, samega ročaja 2 cm. Inv. št. P 3168. Tab. II, 13.

6. D. 9,3 cm, samega ročaja 2,3 cm. Inv. št. P 3169. Tab. II, 14.

7. D. 6,5 cm, samega ročaja 2,2 cm. Inv. št. P 3170. Tab. II, 12.

8. D. 7 cm, samega ročaja 2,5 cm. Inv. št. P 3171. Tab. II, 11.

Železen rimski plug iz Pazina¹³ omenja Dežman, vendar je brez podatkov, niti ga ni več v Narodnem muzeju, tako da ga ne moremo opredeliti.

¹⁰ Omenjen že pri Müllnerju, l. c., 159.

¹¹ Omenja ga F. Baš, SE 6—7, 1954, 96. S. Pahiču, kustosu Pokrajinskega muzeja v Mariboru, ki mi je dovolil objavo in dal ljubeznivo na razpolago risbo in fotografijo, se tudi na tem mestu najlepše zahvaljujem.

¹² Omenjeni že pri Müllnerju, l. c., 159. Narodnemu muzeju jih je podaril knez Windischgrätz, hkrati z nekaj noži in žebli s širokimi glavicami. Tu objavljam le votivne lemeže in črtala. Celotno gradivo, ki je danes dostopno, bo objavljeno skupaj v okviru celotnega prahistoričnega gradiva iz Bohinja. V Narodnem muzeju je le delček gradiva iz Windischgrätzovih izkopanin.

¹³ Deschmann, Führer 1888, 122, št. 13.

Vsekakor pa moramo sem prišteti Gurino v zgornji Ziljski dolini, čeprav je izven državnega slovenskega ozemlja in danes že tudi etničnega. V tamkajšnji prahistorični in rimski naselbini je bilo najdenih »nekaj zelo težkih lemežev«, ¹⁴ »ki popolnoma ustrezajo idrijskim« ¹⁵ in gredeljnic. ¹⁶ Natančno število lemežev, najdenih na Gurini, ni znano, najdeni pa so bili najmanj trije. ¹⁷

Za kronološko opredelitev imamo izhodiščno točko v Idriji ob Bači, kjer sta bila najdena oba lemeža in črtali v najbogatejših grobovih te nekropole, v grobu 18 in 5. Spremno gradivo je izredno izdatno in na njegovi podlagi datiramo s Szombathyjem prvi par še v kasnolatsko dobo, drugega pa v rimsko. ¹⁸ Ta datacija je tudi danes še opravičena in verjetna, vendar krije v sebi nevarnost nesporednosti, predvsem v nearheološki literaturi. Nenehno ponavljanje, po katerem naj bi bil en lemež latenski, drugi pa rimski, lahko vzbudi videz, kakor da pripada dvem različnim kulturnim in etničnim nosilcem. To pa nikakor ne drži, kajti grobišče iz Idrije ob Bači pripada kulturno izrazito latenskemu krogu, etnično pa domačemu, predrimskemu ¹⁹ prebivalstvu, ki je po vsem videzu zadržalo del svoje samostojnosti tudi še v prvih časih rimske zasedbe. Lahko govorimo le o časovnem razmaku, v katerem sta

¹⁴ Cfr. Bratanič, Nešto o starosti pluga kod Slovena, l. c., 293, op. 42.

¹⁵ Hoernes pri: Szombathy MPK 1, 1903, 361: Unter den jüngeren Funden von der Gurina begeben wir ganz denselben Pflugscharen... (kot v Idriji). Iz konteksta je razvidno, da misli Hoernes na poznolatske najdbe v Gurini, ne na rimske. Dva primerka objavlja (brez nadrobnosti) Niederle, Radlo a pluh, Národopisný věstník 12, 1917, 14, sl. 6/5, 6.

¹⁶ Naturhistorisches Museum, Wien, inv. št. 10316. Cfr. Bratanič, l. c., 293, op. 40, in Hoernes, MAG 16, 1886 (50).

¹⁷ Sodeč po kratkih poročilih Hoernes o svojih izkopavanjih na Gurini v letih 1884—1887. V prvem poročilu, MAG 16, 1886 (49) s., omenja 2 lemeža hkrati z gredeljnic, ki bo po vsem videzu ta, ki jo omenja Bratanič. Naturhistorisches Museum, Wien, inv. št. 10316. Najdbe so našete v zvezi z drugim orodjem, ki da misliti na podobno orodje kot v Idriji ob Bači. Tretji lemež (že antično popravljen) omenja med najdbami v ruševinah rimske zgradbe, ki je stala že na prostoru, naseljenim pred rimsko zazidavo. MAG 16, 1886 (60) s. Iz Hoernesovega naštevanja je popolnoma nejasno, ali spada še v predrimski ali rimski horizont. Med fibulami iz tega kompleksa prevladujejo poznolatske in provincialno rimske. Skupno število najdenih lemežev iz svojih izkopavanj podaja Hoernes še enkrat v Generalbericht über die Ausgrabungen auf der Gurina, MAG 18, 1888 (53) ss. To poročilo se nanaša le na Hoernesovo izkopavanje 1884—87, zato ni izključeno, da je še kak kos bodisi v izdatnih slučajnih najdbah ali iz izkopavanja B. Mayerja, ki pa v svoji knjigi Gurina im Obergailthal, Dresden 1885, vsekakor ne omenja nobenega lemeža. Objavljena Hoernesova zaključna publikacija o Gurini ni izšla.

¹⁸ Szombathy, l. c., 359 s.

¹⁹ Za etnične nosilce veljajo običajno Kelti, Karni ali tudi Iliri oziroma Veneti. Čeprav deluje najdišče v svoji celoti resda keltsko, je konkretna določitev dosti bolj komplicirana in znanstveno neprečiščena, da bi mogli brez širše utemeljitve zavzeti stališče. Prim. tudi str. 25 tega dela. Zato uporabljam v celotnem delu širše pojme, kot »predrimsko«, »ilirsko-keltsko« prebivalstvo in podobno, s čimer pa seveda ne mislim, da bi moralo biti prebivalstvo povsod enako.

bila v obeh primerih položena lemež in črtalo v grob. Prvi par bi po Szombathyjevi dataciji sodil še v čas pred prihodom Rimljanov, drugi iz groba 5 pa že po prihodu. Že če je Szombathyjeva datacija dejansko popolnoma točna, je položitev v grob v našem primeru bolj slučajnostna zadeva, ki ne pove ničesar o tem, kje je bilo ralo izdelano in kdo ga je izdelal; važna je le toliko, ker nam jasno izpričuje, da prihod Rimljanov v Posočje v prvem začetku ni tako hudo prizadel domačega prebivalstva in so lahko več ali manj živeli nemoteno po svojih šegah in navadah dalje v nasprotju z drugimi predeli, n. pr. japonskim, kjer je to srečanje bilo popolnoma drugačno. Kulturno-zgodovinsko pa sta brez dvoma oba grobova latenska, etnično ilirsko-keltska, le da v prvem primeru groba 5 z neko opravičenostjo govorimo že o rimskodobnosti. V bistvu pa sta oba grobova zelo blizu skupaj tudi kronološko in niti ni nujno, da ju časovno loči rimska zasedba. Po horizontalni stratigrafiji grobišča²⁰ leži »rimskodobni« grob št. 5 celo izrazito v sklopu srednjelatenskih in kasnolatenskih, kakor leži po drugi strani poznolatenski grob št. 18 med rimskodobnimi. Pa tudi po arheološki analizi je delitev več ali manj shematična. V primeru groba št. 18 je to shematično delitev nekako diktirala čelada negovskega tipa, ki je kulturno-zgodovinsko poznohalštatska, v grobu št. 5 pa legionarska, izrazito rimska čelada. Imamo pa praktično v obeh grobovih tudi skoraj identične predmete, v obeh še srednjelatenske fibule, kakor že take, ki bi bile lahko rimskodobne. Reinecke je dejansko datiral v svoji študiji o negovskem tipu čelad²¹ tudi grob št. 18 že v zgodnjo rimsko cesarsko dobo. To je seveda možno, nikakor pa ne nujno, saj je bilo naše najdišče v ozki povezanosti z Rimljani gotovo že pred rimsko zasedbo in je na našem najdišču marsikateri rimski element, ki ga tipološko navadno karakteryziramo kot rimskodobnega, povsem lahko še iz časa pred rimsko zasedbo. To velja celo za rimsko legionarsko čelado kot najbolj otipljivi rimski kos v grobu št. 5. Toda nadrobnejša kronološka razmotrivanja nas tu ne zanimajo.²² Ne da bi delali silo, lahko oba grobova z lemežem in črtalom datiramo v prvo stoletje pr. n. št., pri čemer je grob št. 5 dejansko nekaj mlajši. S tem seveda sama na sebi še vedno nista opredeljena lemeža in črtali, ki bi bila lahko prav tako rimska, kot je n. pr. legionarska čelada v grobu 5. Da ni tako, nam pokaže šele primerjalno gradivo, ki ga v tem času, kot bomo pokazali, ne moremo iskati v Italiji, pač pa v drugih ilirsko-keltskih območjih. S tem lahko opredelimo oba

²⁰ Cfr. načrt grobišča, Szombathy, l. c., 293, in Szombathyjevo kronološko razdelitev posameznih grobov na strani 359 s.

²¹ Reinecke, 32, BRGK 1942 (1950), 151 ss.

²² Szombathyjeva datacija za večino najdb še vedno drži, močno pa je treba skržiti časovni obseg grobišča, ki ga stavlja Szombathy na dobo celih 1000 let. Grobišče se začne po poznanem gradivu kvečjemu v kasnem halštatu in sega preko srednjega in kasnega latena, kjer doseže višek, nato še v zgodnjerimsko dobo. Poznorimsko gradivo je iz kasnejših pokopov, ki nimajo nobene kontinuitetne zveze z grobiščem.

lemeža in črtali kot kulturno svojino domačega ilirsko-keltskega prebivalstva. Pred prvim stoletjem pr. n. št. ralo ni prišlo v grob, s tem pa, da ga starejši del grobišča ne pozna, smemo po vsej verjetnosti tudi čas uporabe postaviti le nebstveno nazaj. Kvečjemu še drugo stoletje pred našim štetjem bi bil torej najzgodnejši čas njegovega pojava v Idriji ob Bači, to pa je hkrati najstarejši datum, ki je za to vrsto lemeža in črtala z gotovostjo izpričan. Trajanje njegove rabe pa sega daleč preko časovnega obsega idrijskega grobišča, ki se zaključi v zgodnji cesarski dobi, pri čemer seveda ne upoštevamo nekaj neznatnih kasnejših pokopov, ki nimajo kontinuitete s celoto. O tem nam govori ostalo primerjalno gradivo.

V isti kasnolatski čas sodita vsaj dva lemeža in gredeljnice iz Gurine.²³ Za tretji lemež, najden v ruševinah rimske stavbe, ki je stala že na mestu latenske, iz Hoernesovega poročila ni jasno, kateremu od obeh horizontov pripada. Žal gurinski primerki, ki so na Dunaju, niso zadostno publicirani in nam tako ne morejo pomagati pri tipološki analizi. Že omenjena ugotovitev Hoernesa, ki je izkopaval v Gurini, da gurinski primerki povsem ustrezajo idrijskim,²⁴ in njegova kronološka povezava gurinskih in idrijskih primerkov zadostuje, da uvrstimo gurinske primerke v isti tipološki, kronološki in kulturnozgodovinski sklop kakor idrijske. Od obeh primerkov, skiciranih pri Niederleju,²⁵ kaže prvi s stopničasto oddeljenostjo med tuljavo in rezilnim delom isti tipološki detajl kot unški, drugi pa se po svoji obliki sklada s šmarskim.

Gurina je ilirsko naselje, ki se je ohranilo od halštatske dobe vzdržema še globoko v rimski čas (najmanj še v 3. stoletje po n. št.). Pittioni poudarja ilirski značaj kraja tudi v latenski dobi, češ da stoji že izven ozemlja, ki so ga naselili Kelti.²⁶ Dvig Gurine v srednjem in kasnem latenu je najbrž v zvezi z eksploatacijo svinčenih rudnikov. Njen istočasni dvig z Idrijo ob Bači v srednji in kasnolatski dobi hkrati s presenetljivo kulturno sorodnostjo obeh najdišč v tej dobi naznačuje še drug vzrok vzpona, to je razširitev trgovskih zvez z Italijo.

Za ostale najdbe kronologija ni tako zanesljiva. Na Uncu pri Rakeku, katerega arheološka podoba je sicer popolnoma neznana, gre za depojsko najdbo, ki jo lahko le tipološko opredelimo. Poleg ornega orodja, ki je po analogiji z Idrijo ob Bači in Gurino — lemež in gredeljnice popolnoma ustrezata gurinskim primerkom — še prav lahko kasnolatsko, je docela enako tudi z ostalim gradivom, ki prav tako sodi v področje poljedelstva. Kosa ima najbližjo paralelo prav tako že

²³ Hoernes, MAG 16, 1886 (49) s. Cfr. tudi opombo 17.

²⁴ Iz skice pri Niederleju (Národop. věstník 12, 1917, 14, sl. 6/5, 6) ta popolna enakost sicer ni v celoti razvidna, dasi nedvomno lahko govorimo o tipološki enakosti. Je treba morda v drugem, bolj stisnjenem primerku videti kasnejši, rimski primerek iz ruševine rimske stavbe?

²⁵ Niederle, l. c., str. 14, sl. 6, št. 5, 6.

²⁶ Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954, str. 763 ss. Splošno o Gurini še P. Reinecke, WPZ 15, 1928, 27 ss., ki razlaga njeno važnost s kultno pomembnostjo kraja.

v Idriji ob Bači²⁷ in je tudi v rimskih najdiščih vseh mogočih kronoloških stopenj splošna,²⁸ kopača pa v osamelih najdbah v Mirni in na Ljubljanskem barju,²⁹ ki jih navadno imamo za rimske, ne da bi pri tem imeli osnovo za točno datacijo. Vsekakor bi lahko bila tudi kopača že latenska. Značaj depojske najdbe na Uncu in bližina važnega Šmihela pri Postojni z močno latensko postojanko, ki v mnogočem ustreza idrijski, moremo še najverjetneje razložiti, ko je bila šmihelska postojanka še živa, torej bi tudi unška najdba kronološko ustrezala idrijski in gurinski in je bila morda zaklad trgovca, ki je to blago iz ilirsko-keltskih centrov v današnjem Slovenskem Primorju posredoval na vzhod. To je sicer hipoteza, vendar še najverjetnejša.

Zelo važne bi bile najdbe iz Drnovega in z Vrhnike, če bi imeli o njih spremne podatke. Tako pa govorita le imeni najdišč samih, vendar je tudi ta govorica važna. Obe najdišči sta po danem znanem gradivu sicer pretežno rimski, za obe hkrati pa vemo, da sta neposredno nadaljevanje nekdanjih keltskih postojank: Drnovo-Neviodunum kot naselbina keltskih Latobikov, Vrhnika-Nauportus kot naselbina keltskih Tauriskov. Obe najdbi sta glede na značaj drugih najdb³⁰ verjetno že rimski, vendar na območju, kjer je ostala latenska tradicija nepretrgana in živa.

O lemežu iz Šmarja pri Jelšah, ki je brez vsakih spremnih podatkov, lahko rečemo le to, da tipološko ni ovire, da ga opredelimo kot starega bodisi latenskega ali rimskega. Datacija v rimsko dobo je vsekakor verjetnejša. O tem nam govori arheološka podoba kraja. Skozi Šmarje pri Jelšah je šla rimska cesta Celeia—Petovio, v neposredni bližini pa je bilo odkrito rimsko gospodarsko poslopje.³¹

Votivni lemeži in črtala z Dunaja pri Jereki izvirajo iz Windischgrätzovih izkopavanj leta 1888/89.³² Skupaj z nekaj noži in žebliji jih je Narodnemu muzeju podaril Windischgrätz sam, seveda je to le delček gradiva iz tedanjega njegovega izkopavanja. Spremnih podatkov ni. Votivni primerki so za sedaj ošamljeni, tudi nas na tem mestu ne zanima njihovo religiozno in idejno ozadje. Izdelani so pa očitno po velikih uporabnih primerkih dokaj neskrbno, tako da jih moramo imeti za miniature simetričnih lemežev, dasi bi bil zunanji videz v kakšnem primeru tudi drugačen. Spremno gradivo, ki ga je Windischgrätz hkrati

²⁷ Szombathy, I. c., 322, sl. 116. Cfr. tudi Attersee, Amberger MAG 57, 1927, 206 s.

²⁸ Omenim naj le gradivo, ki ga dobimo kot spremno lemežem. Čremošnik GZMS 42, 1930, tab. 12 (kjer je toporišče sicer drugače oblikovano). Kuzsinszky, A Balaton Környékének Archaeológiája, Budapest 1920, str. 65, sl. 82. Enake kose poznamo tudi iz Drnovega (Nar. muzej, Ljubljana), neobjavljeno.

²⁹ Narodni muzej, Ljubljana, inv. št. R 2485 in R 2486.

³⁰ Narodni muzej ima iz obeh najdišč le rimskodobne najdbe. Kolikor pač vsi omenjeni lemeži niso bili popolnoma osamele najdbe, bi se eventualno spremno gradivo morda le ohranilo oziroma dalo vsaj pobudo za vpis v prazgodovinski inventar. Ta argumentacija ima seveda le relativno vrednost.

³¹ Saria-Klemenc, Blatt Rogatec, Zagreb 1939, str. 61 s., z drugo literaturo.

³² Müllner, Argo 4, 1895, 66 s.

z lemeži podaril Narodnemu muzeju, je tipološko najbližje kasnohalštatskemu horizontu, časovno bi pa lahko segalo tudi še dalj v latensko dobo. Spremnje najdbe pa v našem primeru ne morejo biti odločilne za datacijo. Prvič ne vemo ničesar določnega, v kakšnem stratigrafskem razmerju so bile do votivnih mežev in črtal, drugič pa to ni edino gradivo, ki je bilo tedaj izkopano. Nekaj najdb, med njimi tudi rimske, omenja že Müllner, vendar s tako splošnimi oznakami, da so za datacijo neuporabne. Najdišče je že v svojem imenu (Dunaj) ohranilo keltsko tradicijo, naseljeno pa je bilo od poznohalštatske dobe do zgodnjega srednjega veka.³³ Če naše votivne lemeže in črtala datiramo v latenski čas, ko je bila naselbina po vsem videzu najživahnejša, za to nimamo popolnoma trdnih dokazov, pač pa veliko verjetnostno osnovo. Za to govori že tesna geografska povezanost z Idrijo po eni in Gurino po drugi strani. Povezanost bohinjskega kota z ozemljem onstran Alp je v prazgodovini vseskozi očitna, prav tako tudi zveza s Koroško, dasi ta ni tako izrazita. Uporaba rala kot votiv božanstvu rasti in plodnosti le še bolj podkreplja dejstvo, da je bilo ralo splošno poznano in je zato lahko prišlo kot simbol v kultni in religiozni svet. To splošno poznanje pa lahko suponiramo le za ilirsko-keltske prebivalce v kasni latenski dobi; tako torej tudi to dejstvo potrjuje našo datacijo v srednji oziroma kasni laten, za kar so tudi sicer zelo tehtni argumenti.

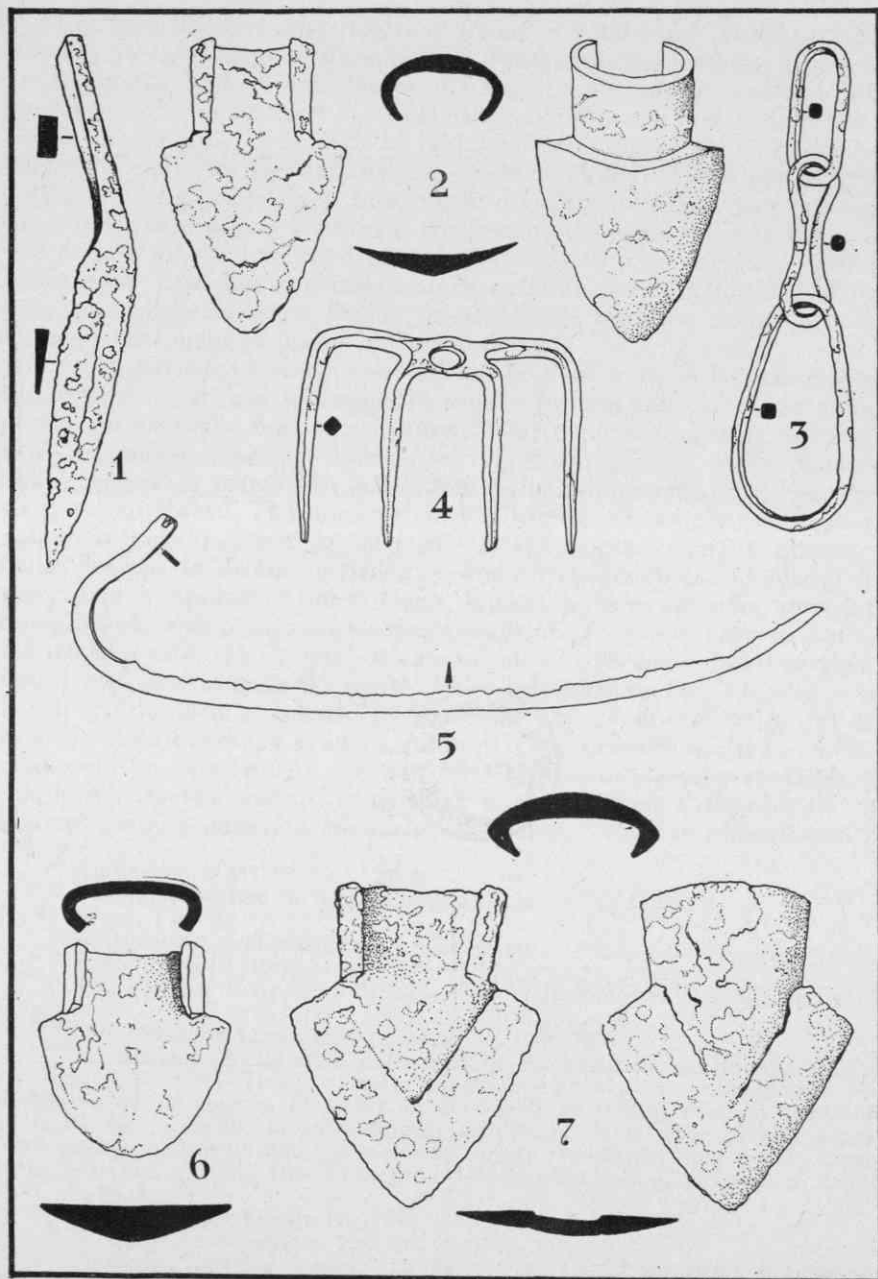
Kaj nam pove še ostalo neslovensko primerjalno gradivo? Gradivo je razmeroma izdatno, vendar boleha na isti bolezn kakor slovensko, da je pogosto brez vsakih spremljanih podatkov. Že na teritoriju Jugoslavije imamo v muzejih v Sarajevu, Zagrebu in Zadru nad 50 simetričnih lemežev,³⁴ katerih vseh zaradi pomanjkanja spremljanih podatkov ne moremo kronološko točno opredeliti, nekaterih niti približno ne, nekaj pa jih je iz ruševin rimskih zgradb,³⁵ torej gotovo rimskodobnih. Latenskih sicer ni izpričanih, toda splošni značaj teh krajev tiči v nadaljevanju tradicije starega ilirsko-keltskega prebivalstva.

V sklop starejših najdb, poznolatenških in zgodnjerimskih — pri tem je značilno, da tudi v drugih primerih ta meja ni izrazita in jasna — sodi še nekaj najdb, ki ustrezajo našim, najdenim na slovenskem ozemlju.

³³ Tu je kopal leta 1937 tudi W. Schmid in našel gradivo, ki sega od poznohalštatske dobe do 1. stoletja pr. n. št. Slovenec 22. avgusta 1937, str. 7. Windischgrätzova izkopavanja so dala tudi rimsko gradivo: Müllner, Argo 4, 1895, 66 s. Za zgodnjersrednjeveške najdbe cfr. Gabrovec, Arheološki vestnik 6, 1955.

³⁴ Bratanić, Orače sprave u Hrvata II (v rokopisu) in Nešto o starosti pluga kod Slovena, l. c., 292, op. 27. Po ustnem sporočilu B. Bratanića je sedaj to število še večje. Nekateri primerki ima zbrane in skicirane Niederle, Narodop. věstník 12, 1917, 159 ss., sl. 11, 12, in tab. 1, in Život Starych Slovanů. Oddíl kulturni III, 1, str. 65, sl. 10.

³⁵ Tako n. pr. Grude v Hercegovini, Sinjakovo pri Majdanu, Stup v Bosni. Radimsky, WMBH 3, 1895, 254; Čremošnik, GZMS 42, 1950, 211 ss., tab. 13, in Bratanić, l. c., 292, op. 27. Seveda je rimskih še več, le da za te nimamo drugih argumentov ko tipološke.

Sl. 1—5. *Unec pri Rakeku*, 6. *Šmarje pri Jelšah*, 7. *Drnovo*.

Merilo: 1—4, 6—7 = 1 : 8, 5 = 1 : 10

Risba: Erna Jenko

Kot latenski navajajo simetrični lemež iz Atterseea,³⁶ gotovo pozn-latenski je ta iz Kornwestheima.³⁷ Iz Württemberga omenja Bittel še druge lemeže, katerih datacija pa ni zanesljiva.³⁸ Kasnolatenska je depojška najdba iz Kolina³⁹ na Češkoslovaškem, v njej je tudi železen lemež našega tipa, prav tako bi lahko bil latenski še lemež iz Schandorfa⁴⁰ (Čembe na Gradiščanskem), najden skupaj s črtalom in gredelnico, dasi ga šteje Barb, ki vseskozi dopušča tudi datacijo v latenski čas, zaradi analogij za rimskega. Analogije pa seveda prav za tovrstno opredelitev niso odločilne, dasi je treba priznati, da v primeru Schandorfa, prav tako kot v primeru Unca pri Rakeku, nimamo zanesljive opore za trdno datacijo. Nekaj primerkov iz latenske dobe objavlja Payne.⁴¹ Že rimski je lemež iz Carnuntuma.⁴²

Vsi dosedani primerki — z izjemo bosenskih — so latenskodobni, zgodnjorimski ali rimski brez ožje oznake in nam rabijo bolj za dokumentacijo nastanka tega tipa lemeža. Sedaj nam pa preostaja še druga skupina analogij, ki sega gotovo še v kasnorimski čas. Sem spada že nekaj bosenskih primerkov, predvsem pa nekaj panonskih iz Feneka⁴³ ob Blatnem jezeru. Ti zadnji primerki, oziroma vsaj nekaj od njih je gotovo že kasnorimskih. Iz četrtega stoletja moramo omeniti obesek v obliki lemeža in črtala iz Szilagy-Solmyo.⁴⁴ Kot miniaturni obesek iz zlata nam v tipologiji simetričnega lemeža gotovo ne more povedati mnogo, toda važno je njegovo pričevanje, da je v tem času ta oblika gotovo še v rabi, saj je tudi kot okrasni ali religiozno-simbolni predmet moral biti vzet iz realnega sveta, ki je bil tedaj še živ. Ali sodi v to kasno grupo tudi primerek iz Csenega,⁴⁵ ki je objavljen v sklopu zgodnjerednjeveškega gradiva, ni gotovo. Po preseljevanju pa imamo enako obliko izpričano že v zgodnjerednjeveških staroslovanskih najdiščih, predvsem v depojških najdbah in gradiščih na Češkoslovaškem. Glavno gradivo navajata Niederle⁴⁶ in Eisner.⁴⁷ Prve najdbe imamo iz

³⁶ Amberger, MAG 57, 1927, 206 ss.

³⁷ Bittel, Die Kelten in Württemberg 1934, str. 42, in tab. 22/8.

³⁸ Bittel, l. c., str. 79.

³⁹ Filip, Obzor prehistoricky 13, 1946, 22 ss.

⁴⁰ Barb, MAG 67, 1937, 74 ss.

⁴¹ The Plough in Ancient Britain, The Archaeological Journal 104, 1948, 82 ss.

⁴² Der römische Limes in Österreich 10, 1909, 52.

⁴³ Kuzsinszky, A Balaton környékének Archaeológiája. Budapest 1920, str. 64 s., sl. 83 in 84. Točna datacija zaradi pomanjkljivih stratigrafskih podatkov seveda ni mogoča. Od sekir, ki so objavljene skupaj z lemeži na slikah 81 in 82, 84, je jasno, da so nekatere zelo kasne, že iz dobe preseljevanja. Tudi sicer je dobro poznan poznorimski značaj Feneka, ki sega vse do 6. stoletja. Cfr. tudi Alföldi, Der Untergang der Römerschaft in Pannonien, 2. Bd., 1926, str. 30 ss.

⁴⁴ Hampel, Alterthümer III, 14 c.

⁴⁵ Hampel, Archaeologiai Ertesítő 22, 1902, 437.

⁴⁶ Niederle, Národop. věstník 12, 1917, 1 ss. Isti, Život Starych Slovanů. Oddíl kult. III, 52 ss. Isti, Národ. věstník 27—28, 1934/35, 99 s.

⁴⁷ Eisner, Slavia Antiqua 1, 1948, 367 ss. Cfr. še Budimsky-Krički, Památky, pravek 43, 1950, 108 ss., sl. 3, za najdbo iz Kotov.

starogradiščanske dobe dalje (najstarejše že iz 7. stoletja⁴⁸), in sicer predvsem v odrsko-moravskem predelu, torej na ozemlju, ki gravitira pretežno k srednjemu in spodnjemu Podonavju. Povezanost teh lemežev in črtal neposredno s kasnim rimskim horizontom v Panoniji je na dlani. Te povezanosti ne poznamo le v ornem orodju, marveč tudi v drugem kovaškem orodju, kot je v zadnjem času pokazal zlasti Eisner.⁴⁷ Splošna povezanost najstarejše gradiščanske kulture s panonskim avaroslovanskim horizontom pa je že dolgo znana. Predvsem je treba tu še enkrat poudariti važnost mesta Feneka, stare rimske Mogentiane, iz katerega objavlja Kuzsinszki v že omenjenem delu 8 lemežev našega tipa, 4 črtala in 4 gredeljnice. Tako iz ostankov arhitekture kot pripadajoče nekropole je jasno, poudarja Alföldi,⁴⁹ da sega mesto do šestega stoletja, ne da bi menjalo svoje prebivalstvo. Izrazito poznorimski karakter najdb, tako v arhitekturi kot v izkopaninah, ki ga opisuje Kuzsinszki in kateremu pripada tudi orno orodje, poudarja prav tako že Alföldi. V neposredni bližini Feneka leži Keszthely, Alsopahok in druge temeljne postojanke kezsthelske avaroslovanske kulture, katerih vpliv v najstarejših staroslovanskih kulturah je nedvomen. Tako je dan popolnoma naraven most, preko katerega je latensko-rimski lemež s črtalom vred prešel v staroslovensko materialno kulturo.

Za črtala je z vso dosegljivo popolnostjo zbral gradivo že Bratanič.⁵⁰ Črtala spremljajo pogosto v vseh dobah (latenski, zgodnji in kasni rimski in zgodnj srednjeveški) simetrične lemeže, redkejši so primerki samih črtal brez lemežev. Iz Brataničevega gradiva naj tu omenimo le primerke, ki neposredno zadevajo naš prostor in problem. Že latensko bi moglo biti poleg naših primerkov iz Idrije ob Bači, morda Unca, še črtalo iz Schandorfa⁵¹ na Gradiščanskem. Izven našega ozemlja je latensko najbrž eno iz Anglije.⁵² V muzejih v Zagrebu, Zadru in Sarajevu leži 20 črtal,⁵³ ki jih pobliže ne moremo opredeliti, 3 so iz ruševin rimskih zgradb (Grude v Hercegovini, Sinjakovo in Stup v Bosni). Iz kasnorimske dobe pa so primerki iz Feneka.⁵⁴ Szilagy-Solmyo z zlatim lemežem in črtalom smo že omenili. Izven našega prostora je mnogo

⁴⁸ V sedmo stoletje datira Eisner depojsko najdbo iz Mor. Sv. Jana, kjer imamo tudi lemež našega tipa. Ein Hortfund der älteren Burgwallzeit. Aus der Slowakei, Altböhmen und Altmähren 1, 1941. Citirano po C. Friedrich, Obzor prehistoricky 15, 1946, 45 s.

⁴⁹ Untergang der Römerschaft II, str. 38 s.

⁵⁰ Bratanič, l. c., str. 279 s pripadajočimi opombami in karta I. Isti, Eine Möglichkeit zur Fortführung der Pfluggerätforschung, Actes du IVe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Tome II. Wienne 1952. Separat str. 8, sl. 5, kjer je podana tudi tipološka razdelitev črtal.

⁵¹ Barb, MAG 67, 1937, 74 ss.

⁵² Payne, l. c., sl. 3, št. 1 (Bigburg), ki se pa tipološko razlikuje od naših črtal, tudi datacija ni povsem zanesljiva.

⁵³ Bratanič, l. c., str. 292, op. 27.

⁵⁴ Kuzsinszky, l. c., str. 64, sl. 84.

primerkov iz južne Anglije⁵⁵ in tudi na Nemškem,⁵⁶ kjer se pa vežejo z drugačno obliko lemeža. V zgodnesrednjeveško dobo nas vodijo delno že pri lemežih omenjena imena na Češkoslovaškem: Žitavska Tön, Gajary in Zadielo.⁵⁷ To naštevanje analogij, ki seveda ni popolno (n drobneje glej pri Brataniću), nakazuje že ob lemežih izraženo misel, da je tudi črtalo od njegovega nastanka (najstarejši primerek imamo tudi tu iz Idrije ob Bači) živelo dalje še v rimskem času. Kasnorimski čas je predvsem vnovič izpričan v Panoniji in nato zopet v zgodnesrednjeveških slovanskih najdiščih na Češkoslovaškem, gotovo ne brez zveze s Panonijo. Razne tipološke variante niso toliko važne in jih za sedaj ne moremo tolmačiti niti kronološko niti kulturno. Važnejša so nekatera druga opažanja. V Angliji⁵⁸ pri nekaterih rimskih črtalih ostrina črtala ni v isti liniji z držajem, marveč je pomaknjena nekoliko v levo. To bi lahko kazalo na nesimetrično orno orodje, torej plug, že v rimskem času, kar pa z gotovostjo še ni izpričano. Na neko vrsto rala oziroma pluga premetnjaka pa kažejo luknjice oziroma petlja na črtalu.⁵⁹ Takih primerkov pa v slovenskem gradivu nimamo.

Za gredelnice imamo poleg primerkov z Unca in Gurine še osem paralel.⁶⁰ Vse najdbe spadajo v območje Panonije in južnega Norika. Kronološko od kasne latenske dobe (Gurina, morda Unec) do poznorimske (Fenek). Poznatlatenski oziroma zgodnjerimski je kos iz Schandorfa, kraj, ki smo ga omenili tako pri lemežu kot pri črtalu, rimski brez ožjih podatkov pa bodo primerki iz Vinkovcev in Berka pri Vukovaru.⁶¹ Štiri kasnorimske primerke imamo še iz Feneka,⁶² enega iz Sümegha⁶³ na Madžarskem, ne poznamo jih pa v zgodnesrednjeveškem slovanskem gradivu.

Gredelnica z Unca ni popolnoma čist primerek. V ostalih kosih sta oba manjša člena (lahko jih je tudi več) oblikovana v obliki osmice, v primerku iz Unca pa je le srednji. Prav tako ne kaže zadnji člen običajne sploščenosti.⁶⁴ Ker so bile gredelnice najdene vedno v zvezi z lemežem in običajno — razen v primeru iz Gurine — tudi s črtalom; pripadajo nedvomno ornemu orodju in jih je treba tolmačiti, kakor pra-

⁵⁵ Payne, l. c.

⁵⁶ Lindenschmit, Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit III, 3, Tab. 4, 1. Germania Romana V, Tab. XV, 5.

⁵⁷ Eisner, l. c., 371, sl. 2, in isti, Slovensko v praveku, Bratislava 1933, Tab. XCIII, 1, 8; XCIV, 8. Za najdbe iz Gajarov ni popolnoma gotovo, ali pripadajo vse depoju, en lemež in eno črtalo lahko pripadata tudi gradišču. Cfr. Eisner, Památky archaeologicke 37, 1946, str. 99, in sl. 5, in str. 103. Za Zadielo cfr. Eisner, Slovensko v praveku, 261.

⁵⁸ Payne, l. c., 96 s.

⁵⁹ Bratanić, l. c., 280.

⁶⁰ Bratanić, l. c., 293, op. 41.

⁶¹ Bratanić, l. c., sl. 12.

⁶² Kuzsinszky, l. c., str. 64, sl. 83.

⁶³ Darnay, AE 24, 1904, 197.

⁶⁴ Cfr. primere iz Vinkovcev in Berka pri Vukovaru, Bratanić, l. c., sl. 12.

vilno poudarja Bratanič,⁶⁵ kot spoj kratkega in debelega gredlja s kolci. Posredno je gredeljnica torej dokaz rala s kolci.

V današnjem stanju raziskav še nimamo trdne podlage za tipološko razvrstitev simetričnih lemežev. Vsekakor imamo več osnovnih tipov,⁶⁶ ki jih tu ne mislimo obravnavati, ampak se omejujemo le na osnovni tip, ki je zastopan v slovenskih najdbah in je po vsem videzu v Vzhodnih Alpah in Panoniji prevladujoč in najbolj trdoživ. Že Brataničeva karta⁶⁶ kaže jasno na glavno koncentracijo našega tipa na ozemlju severno in vzhodno od *caput Adriae* in v zaledju. Karta s kronološko detajliranim gradivom bi bila seveda še bolj poučna. Če poskusimo že tu tipološko analizo našega tipa v vzhodnoalpskem in panonskem ozemlju in v njegovem zaledju, je rezultat za sedaj le bolj negativen. V okviru tega tipa samega danes še ni mogoče pokazati niti na kako razvojno tendenco niti na kake variante, ki bi jim lahko dodelili bodisi kronološki ali kulturno-zgodovinsko določujoči predznak. Zato je gradivo danes še vedno premalo in preslabo publicirano,⁶⁷ kolikor pa je, kaže na neko neizenačenost že takoj v začetku. Primerjajmo samo bolj podolgovati, vitki kos iz Idrije ob Bači in širokega, stisnjenega iz Gurine! Že med obema pri Niederleju skiciranima primerkoma iz Gurine⁶⁸ je razlika, prav tako med kosi iz Feneka. Večinoma gre le za večjo ali manjšo skrbnost in veščino pri izdelavi, manj pa za pravo tipologijo. Isto bo skoraj veljalo za zgodnjesevnejske slovanske primerke. Le da tu poznamo že poizkuse tolmačenja teh tipoloških razlik. Nowothnig⁶⁹ deli po oblikovanju tuljave lemeže v kasnejše in mlajše. Kretschmar⁷⁰ vidi razliko med vitkimi in žlebovitimi lemeži na ozemlju Lužiških Srbov in Čehov — katerih vznik vidi prav tako v delavnicah vzhodnoalpskih Keltov — in nemškimi, ki so široki in ploščati. To razlikovanje očitno sprejema tudi Eisner, ki je voljan videti v depojski najdbi iz Let, kjer so našli tak širok in ploščat lemež, zahodne vplive, ne pritrjuje pa Kretschmarju v razlagi šlezjskih lemežev, ki jih ta kljub tipološki sorodnosti s češkimi, spravlja v zvezo z vandalskimi.⁷¹ Po Eisnerju so tudi šlezjski latensko-rimska dediščina. Med tipološkimi razlikami naj še omenimo, da imajo nekateri lemeži vrhnji toporiščni del, v katerem je tičal plaz, ožji; spodnji, lopatasti, ki je razmetaval zemljo, pa širši in jasno oddeljen od zgor-

⁶⁵ Bratanič, l. c., 281 s.

⁶⁶ Cfr. Bratanič, *Eine Möglichkeit zur Fortführung der Pfluggeräteforschung*, l. c., sl. 4. Drachmann, *PWRE XIX*, 2 s. v. Pflug, 1467 s.

⁶⁷ Bratanič, *Orače sprave u Hrvata II*, ima publicirano tudi vse zadevno jugoslovansko arheološko gradivo, je pa žal še vedno v rokopisu.

⁶⁸ Niederle, *Nár. věstník* 12, 1917, 74, sl. 5, 6.

⁶⁹ E. Nowothnig, *Germanische Ackergeräte in Schlesien, Altschlesien* 8, 1939, 93 ss.

⁷⁰ Die Herkunft der frühgeschichtlichen Pflugscharen in Sachsen, *Sachsens Vorzeit* 1 in 2, 1940 (1941), 45 ss. Citiram po Eisner, *Slavia Antiqua* 1, 1948, 373 s. Nowothnigovo in Kretschmarjevo delo mi ni bilo dostopno.

⁷¹ Eisner, l. c., 374 ss.

njega, medtem ko pri drugih te oddeljenosti ni. Prvi način je izrazito pogojen po tehniki izdelave. Toporiščni del je običajno prav za toliko uvit, da kolikor je ožji. To se pravi, da bi ob razvitju zavojev dobili enakomerno proti vrhu razširjajočo se železno ploščo, ki jo je kovač nato na robovih presekala in uvil v tuljavo. Ta tehnični postopek je predvsem izpričan v vzhodnoalpskih in panonskih primerkih od najstarejših kosov dalje in kaže na neki enak postopek pri izdelavi. Drugega pa dobimo pogostejše v krajih, ki so od tega prostora bolj oddaljeni. Značilna je ta razlika že v starejših obdobjih.⁷² Ta druga varianta je po eni strani bližja drugemu tipu lemežev, ki je n. pr. na Nemškem⁷³ pogostnejši, hkrati pa je bližje drugemu poljedelskemu orodju, ki predočuje več ali manj *bonum commune* srednje in kasne latenske dobe s podaljškom v rimsko. Da, tako blizu, da je včasih kratko in malo dvomno, ali kak kos res predočuje lemež ali ne. Če v najstarejšem času brišemo iz karte razprostranjenosti drugo varianto, je naš tip lemeža še celó omejen na Norik in Panonijo. Podobno je tudi v rimski dobi. Očitno je prvo varianto uporabljalo več ali manj romanizirano prebivalstvo v Noriku in Panoniji, ki je prav v železnem orodju zadržalo osnove predrimске civilizacije. Težišče se je sedaj premaknilo le bolj v notranjost, kar utegne biti v zvezi z upadom poljedelstva sploh na prehodnem in večkrat opustošenem prehodnem slovenskem ozemlju. Drugod pa je tudi v rimskem času pogostnejša druga varianta s širšim toporiščnim delom.⁷⁴ V Feneku dobimo oba tipa ob prevladujoči prvi varianti. Tu je druga varianta lahko že samo navidezna in predočuje dejansko le manj skrbno izdelan kos.

Pri tipološki analizi je vendarle še treba omeniti dejstvo zelo različnih velikosti in tež, ki ga je prav tako treba upoštevati. Ob formalni enakosti je n. pr. vrhniški lemež, ki je dolg 14,5 cm in težak 0,38 kg, vendarle nekaj drugega ko drnovski z dolžino 31,5 cm in težo 8,55 kg. Tudi težki, veliki primerki so po vsem videzu vezani na vzhodnoalpski in panonski prostor, predvsem pa na njegovo starejše obdobje. Zgodnje-srednjeveški slovanski primerki so običajno manjši in po vsem videzu tudi lažji.⁷⁵ Za primerke iz Feneka nimamo podatkov o merah. Pri vsem tem pa je treba priznati, da so tipološka razmišljanja še močno tve-

⁷² N. pr. latenski lemež iz Kolina, *Obzor prehistoricky* 13, 1916, 22 ss., sl. 1.

⁷³ Glej tip 6 po Brataniću, *Eine Möglichkeit zur Fortführung der Pfluggeräteforschung*, l. c., sl. 4, št. 6. Za nemške lemeže cfr. Leser, o. c., 152 s., in Behlen, *Der Pflug und das Pflügen bei den Römern und in Mitteleuropa in vorgeschichtlicher Zeit*. Dillenburg 1904, str. 79 ss. Sicer pa našim primerkom strogo ustrezajočih primerkov iz Nemčije ne poznam, razen iz Württemberga, ki pa spada še v alpsko območje.

⁷⁴ Cfr. Steiner, Xanten, Frankfurt 1911, str. 112, sl. 18, št. 12.

⁷⁵ Nekateri kosji so prav majhni, n. pr. lemež iz Mor. Sv. Jana je dolg ca. 9 cm, običajna dolžina pa je ca. od 12–16 cm (torej najbližji našemu vrhniškemu primerku), primerek iz Brankovic pa je dolg nad 31 cm. Po skicah pri Eisner, l. c., sl. 3, 4. Kot velik kos v nasprotju z drugimi omenja Eisner lemež iz Zadiela, Slovensko v praveku, str. 261.

gana, dokler ne bomo imeli solidno publiciranega in dostopnega vsega gradiva.

Dosedanje analize so pokazale na pomembnost vzhodnoalpskega prostora pri nastanku določenega tipa lemeža, črtala in gredeljnice. Tu imamo najstarejše primerke in hkrati tudi najpogostnejše. Preostane torej, da najdemo vzroke za to. Vabljliva bi bila misel, da je vzhodnoalpski prostor ob robu nastajajoče močne rimske države le posrednik za rimsko orno orodje. Ta sklep pa ni dopusten, ker prav v Italiji tako orno orodje sploh ni izpričano.⁷⁶ Nasprotno pa je najstarejši pojav rala tega tipa v Vzhodnih Alpah dokumentiran in tudi sicer razumljiv tako tipološko kot iz ekonomsko-političnih razmer.

Razumljiv je tipološko. Tipološko obravnavanega tipa lemeža ne smemo ločiti od cele vrste poljedelskega orodja, ki nastopa hkrati z njim in od katerega so nekateri kosi gotovo že starejši. Ugotovili smo že, da je za nekatere primerke težko reči, da jih niso prav tako uporabljali kot lemeže in da jih nekateri avtorji dejansko postavljajo v to vrsto. Ne glede na to je jasno, da je sistem nasajevanja pri lemežu enak, kakršnega poznamo od srednjelatenske dobe dalje pri sekirah, kopačah in celi vrsti drugega orodja, ki se v tem času odkriva prav v najdiščih, kjer imamo izpričane najstarejše primerke lemeža (Idrija ob Bači, Gurina). Ne samo lemež, marveč tudi marsikateri drugi kos orodja se v tem času prvič pojavi prav v Vzhodnih Alpah. V tem krogu pojav lemeža ni presenetljiv niti tipološko niti vsebinsko. V prvem primeru je imel že nakazano obliko v siceršnjem poljedelskem orodju, v drugem ga je visoko stanje poljedelstva, ki ga izpričuje ostalo orodje, naravnost narekovalo. V tem času se je prej izključno ali pretežno kopaško poljedelstvo z vso naglico spreminjalo v pretežno orno. Nastanek in pojav tolike množine novega orodja jasno odseva poudarjeni razvoj poljedelstva, in s tem nastanek ornega poljedelstva. Ta razvoj pa je imel svojo ekonomsko in politično bazo, ki je očitna v splošnem ekonomskem razcvetu, kakršnega nam kažejo najdišča v Vzhodnih Alpah na meji rastoče rimske države v srednjem in kasnem latenu.

To je drugi ekonomski razcvet teh krajev. Prvi je v sredini halštatske dobe, tako imenovanem cvetočem halštatu, ki je začel hirati s prvimi keltskimi vpadi. Po konsolidaciji in uravnovešenju novo nastalih razmer je po spoju ilirskega kulturnega substrata in keltskega superstrata bila dana baza za nov razvoj in razcvet. Nova konsolidacija sil v novih razmerah lahko pomeni tudi pregrupacijo prejšnjih centrov. Vače so še dalje naseljene, nimajo pa več starega pomena, v bližini Neviodunuma ali prav na njegovem mestu nastaja nov center, ki je

⁷⁶ Leser, o. c., 219 ss. Tip ornega orodja v Italiji v dobi republike in zgodnjega cesarstva je popolnoma drugačen. Prav tako staroitalski in etruščanski. Ralo, ki je upodobljeno na certoški situli (Hoernes, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, Wien 1923, str. 507), bi bil še najresnejša analogija za našo predstavo o eventualnem ilirskem ralu pri nas.

združil prejšnje ilirske postojanke ob robovih ravnine, Idrija ob Bači je naslednica Sv. Lucije.

Ta drugi ekonomski razcvet je v Noriku in na ozemlju južno od Alp in Adrijo pogojen še posebej z novo porajajočimi se trgovskimi zvezami z nastajajočo rimsko Italijo. Te zveze pa so imele tudi svoje politične posledice. Le skromna skica naj nakaže problem, ki terja v celoti še znanstveno obdelavo. Domače ilirsko-keltske postojanke, ki so doživele razcvet v kasnolatenški dobi in ki ga skušamo razložiti s trgovskimi zvezami z Italijo, s prihodom Rimljanov ne prenehajo takoj. V zgodnjecesarско dobo se nadaljujejo še Idrija ob Bači in njej sorodne postojanke,⁷⁷ še dalje v rimski čas sega Gurina, posebno karakterističen primerek odkrivajo najnovejša Eggerjeva izkopavanja na Magdalenski gori na Koroškem, kjer se Rimljani neposredno opirajo na vladajočo plast domačega prebivalstva. Podoben primer utegne biti z Latobici v Neviodunumu in Mihovo traja, kot kažejo najdbe na Dunaju, brez vseh večjih pretresov še v drugo stoletje. Z eno besedo: Rimljani so se pri osvajanju naših krajev delno naslonili na domače prebivalstvo. Če pravim delno, je to jasno že iz zgodovinskih virov, ki nam po eni strani govorijo o brezobzirni vojni med Japodi in Rimljani, po drugi pa izpričujejo nadaljnji — četudi okrnjeni — pravni obstoj Regni Norici. Če je politično bil Regnum Noricum še tako formalna zadeva, je pa brez dvoma ta formalnost bistveno vplivala na razmerje Rimljanov do domačega prebivalstva ob njihovem prihodu. Da so Rimljani tudi želeli imeti varen bok v svoji japodski vojski in ilirsko-panonskem upor in niso imeli interesa, da si istočasno razširijo svojo fronto še na Noricum, je stvar popolnoma razumljive politične taktike, ki je imela tako že oporo v dobrih trgovskih zvezah prejšnjih stoletij. Da je bil predel med Alpami in Jadranom bolj naslonjen na noriško ozemlje, lahko že danes trdimo, čeprav ta problem v znanosti še ni načet. Omenim naj le nedvoumni Ložarjev dokaz,⁷⁸ da Šmihel pri Postojni ni japodski v svoji materialni kulturi. Ne da bi hoteli dati dokončno sodbo pred nadrobnimi znanstvenimi raziskavami, ki so tu še potrebne, lahko poudarimo navezanost Šmihela⁷⁹ na noriški prostor v širšem smislu. Gotovo pa to velja za Idrijo ob Bači.⁸⁰ Drugačen taktični odnos Rimljanov do Norika nam razloži tako pogostno nejasnost kronološke opredelitve ornega orodja med poznim latenom in zgodnjo ce-

⁷⁷ Ob odkritju Idrije ob Bači je bil njen položaj še zelo osamljen in zato nerazumljiv. Danes poznamo od Postojne do Kobarida že večje število postojank, ki jih lahko uvrstimo v idrijsko kulturno grupo; najdbe še niso objavljene. Glavni dokaz pa morajo dati nova izkopavanja, saj ta predel od Marchesettijevih in Szombathyjevih časov ne pozna več svojega raziskovalca.

⁷⁸ Ložar, Predzgodovina Slovenije, posebej Kranjske v luči zbirke Mecklenburg, GMDS 14, 82 ss.

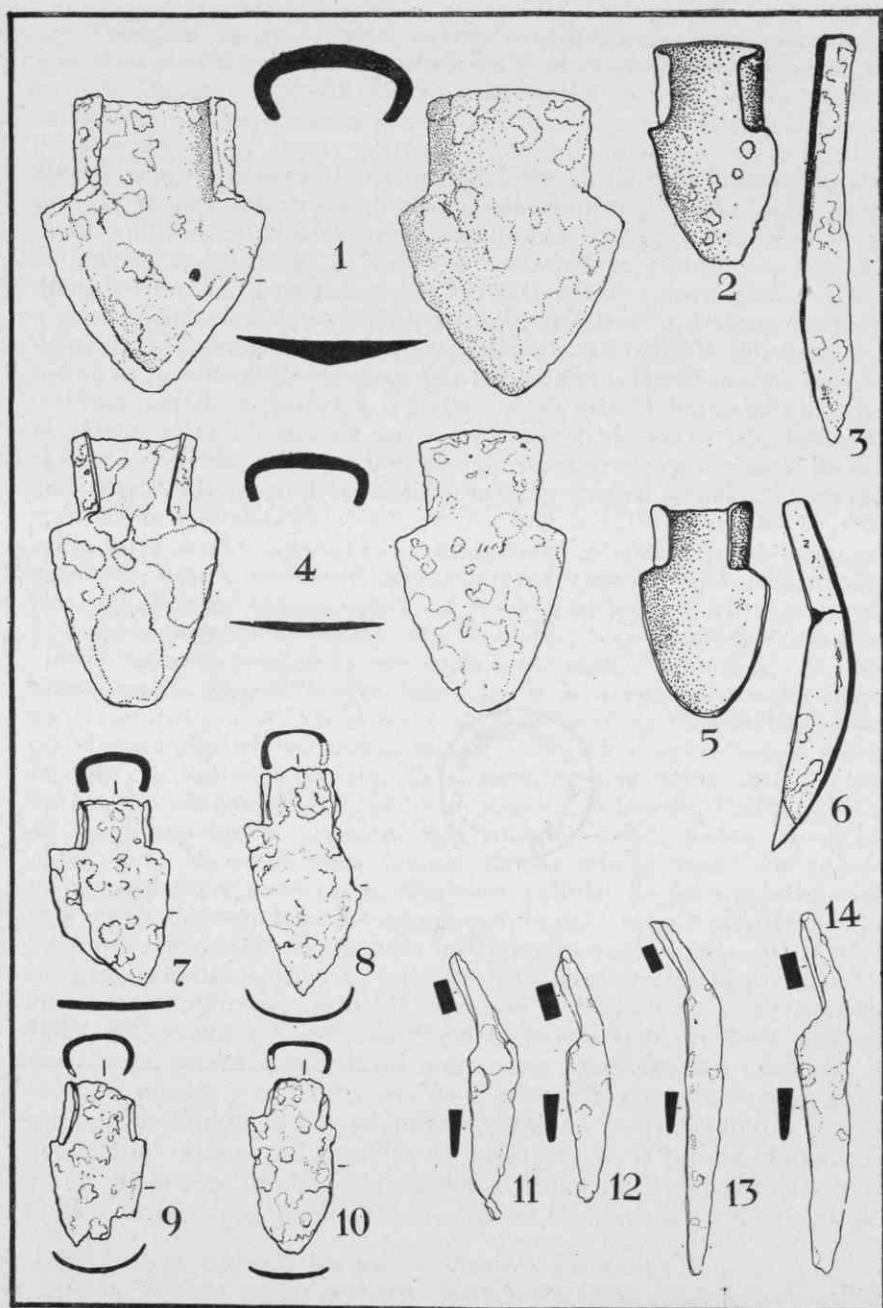
⁷⁹ Za orientacijo primerjaj Ložarjeva izvajanja na omenjenem mestu. Gradivo, ki ga hrani Narodni muzej, kaže še posebej na zveze z Idrijo ob Bači.

⁸⁰ To zvezo poudarja že Hoernes, *Natur und Urgeschichte der Menschen* 2, 256 s., in pri Szombathy MPK 1, 1903, 361.

sarsko dobo. Ta meja ni bila v materialni kulturi nobena bistvena ločnica. S tem, da vključitev domačih ljudstev pod rimsko nadoblast ni pomenila uničenja njihove materialne kulture, pa je tudi razumljivo, da so se pridobitve kasnolatenske kulture ohranile tudi v rimski čas. Da je med temi pridobitvami tudi lemež s črtalom in gredeljnico, je razumljivo tudi po njihovem visokem tehničnem nivoju. Rimljani niso mogli pokazati tu ničesar boljšega. Visok in napreden tehnični značaj tega orodja sam po sebi ni mogel imeti tendence izginevanja, ker ga ni bilo mogoče nadomestiti s čim drugim. Precejšnja tipološka enakost je hkrati tudi dokaz močne kontinuitete starega prebivalstva, dejstvo, ki ga tako že poznamo, n. pr. iz nagrobnikov s keltskimi in ilirskimi imeni. Najdišča kot so Drnovo, Vrhnika, vendarle niso čisto slučajna, prav tu so rimske postojanke z močno tradicijo domačega prebivalstva, ki kaže izredno močno življenje prav tik pred prihodom Rimljanov. Žal nimamo točnejše baze za kronološko opredelitev lemežev v omenjenih najdiščih. Tu nam prihajajo na pomoč druga najdišča v Bosni in Panoniji, ki dokaj jasno govorijo, da je ta tip rala ostal še nadalje nespremenjen v rabi, in to lahko domnevamo povsod tam, kjer je ostalo gospodarsko življenje še zadosti močno. Ruševine Feneka so tu še posebno važne. Tu je rimska Mogentiana živela neprekinjeno do 6. stoletja po n. št. V okviru gradiva, v katerem je bilo najdeno orno orodje, in to v nenavadno velikem številu, imamo poleg srpov, ki so ohranili čisto latenski značaj, že tipično zgodnjerednjeveške sekire. Fenek je hkrati kraj, ki pozna že zgodnjerednjeveško kulturo; ta pa je že na pragu avaroslovanske. Zveze Feneka in marsikaterega poznejšega avaroslovanskega najdišča v bližini so izpričane. Tu so torej Avari in Slovani našli modele za svojo kovaško obrt, ki jo nato najdemo v staroslovanskih gradiščih in depojskih najdbah na Češkoslovaškem. Podobnost teh lemežev z onimi iz Feneka in preko njih prav do idrijskih, je očitna, nič manjša pa ni tudi v ostalih kovaških izdelkih. To je jasno pokazal že Eisner;⁸¹ naša izvajanja le potrjujejo njegove ugotovitve, povezujejo na konkretnih primerkih razvojno črto od postojank ilirsko-keltskega domačega prebivalstva ob robu nastajajoče rimske Italije v kasnem latenu, preko kasnih panonskih primerkov do staroslovanskih na Češkoslovaškem in skušajo ekonomsko-politično razložiti to linijo. V tej razvojni liniji je morda čudno le to, da Slovani niso prevzeli že takoj v začetku tudi gredeljnice; te za sedaj v staroslovanskem gradivu ne poznamo.

Pri lemežu in črtalu kakor tudi še pri marsikaterem drugem kosu kovaške obrti lahko torej z vso upravičenostjo govorimo o etnogenezi staroslovanske kulture s kulturo predrimskega prebivalstva. Naš primer nam ravno dokazuje značaj te etnogeneze. To je srečanje slovanskega prebivalstva z romaniziranim prebivalstvom (katerega rasna mešanica tu ni toliko važna), ki je v svoji materialni kulturi še poznalo v latenski čas segajočo materialno civilizacijo.

⁸¹ Eisner, *Slavia Antiqua* 1, 1948, 367 ss.

Sl. 1. *Drnovo*; 2–3, 5–6. *Idrija ob Bači* (po Szombathyju); 4. *Vrhnika*;
7–14. *Dunaj pri Jereki*

Merilo: 1–3, 5–6 = 1 : 8; 4 = 1 : 4; 7–14 = 1 : 2

Risba: Erna Jenko

Vsekakor pa je treba v našem razpravljanju odločno razbiti še nekatere povezave, ki bi se mogle na prvi pogled opreti na naše ugotovitve. Če smo ugotovili, da je naša oblika lemeža, očitno v zvezi s črtalom in gredeljnic, nastala v vzhodnoalpskem prostoru, severno in severovzhodno od *caput Adriae*, in skušali navesti vzroke, ki ta nastanek delajo verjeten, je ta nastanek vezan na tako imenovani drugi razcvet v naši železnodobni predrimski kulturi. Nosilci tega pa niso enostavno Kelti v klasičnem pomenu te besede — pri čemer mislimo na njihovo ekspanzijo, ki se začneja sredi petega stoletja — ampak že nova tvorba, ki je posledica teh keltskih selitev: nova tvorba, kjer je v enem primeru bolj soudeležen ilirski substrat, v drugem pa keltski superstrat. To razmerje je eno izmed najbolj kočljivih vprašanj, s katerimi se je arheološka znanost šele začela ukvarjati. Navadno govorimo o ilirsko-keltski mešanici, kar je pa več ali manj le metodološki pojem, vendar nam ta ničesar ne pove o razmerjih, ki so seveda lahko tudi različna. Gurina velja vprav za čist primer nepretrganega ilirskega življenja.⁸² Idrija ob Bači deluje na prvi pogled keltsko,⁸³ toda njen starejši, poznohalštatski horizont je tipično še svetolucijski in kobariški, torej ilirski. Ne da bi načenjali to težko vprašanje, je treba samo ugotoviti, da poznolatski čas, v katerem nastopi orno orodje našega tipa, nikakor ne smemo vezati na Kelte z njihovimi selitvami vred, v klasičnem pomenu te besede, niti na Ilire v smislu halštatske kulture, ampak na novo tvorbo, ki ima svoje širše ozadje v politično že popolnoma spremenjenem svetu. Sedaj je tu že mogočna rimska država, staro nasprotje med Iliri in Kelti pa ni več živo. Iz tega vidika je sedaj popolnoma razumljivo, zakaj nimamo lemeža našega tipa v izrazito izhodiščnih keltskih centrih. Ta skratka ni tam nastal, niti ni vezan na keltsko ekspanzijo v klasičnem pomenu te besede. Politične silnice so sedaj popolnoma drugačne kot so bile v dobi Keltov in njihove ekspanzije. Nastanek tega lemeža pa je seveda vezan na nekatere važne pridobitve materialne, »keltske« kulture. Že pri tipološki analizi smo videli, da stoje lemeži v neposredni in ozki zvezi z ostalim orodjem. Če smo že pri našem tipu lemeža ločili dve varianti — eno z ožjo tuljavo in jasno oddeljenostjo od rezilnega lista, medtem ko je pri drugi varianti tuljava širša in brez oddeljenosti — od katerih je prva najbolj čisto oblikovana v vzhodnoalpskem in panonskem prostoru, druga pa izven tega prostora, morda ni popolnoma neupravičena misel, da obe varianti nimata v najstarejšem času nobene neposredne zveze, pač pa samo posredno, to je v ostalem orodju, ki ga je uveljavila že latenska doba; prav tako se zdi upravičena domneva, da je bilo to skupna baza za razvoj ornega orodja, ki je dobilo v Vzhodnih Alpah svojo določeno obliko, drugod pa drugačno, in to morda brez zveze z vzhodnoalpskim

⁸² Pittioni, *Urgeschichte des öst. Raumes*, str. 763 ss.

⁸³ Bolj keltski značaj poudarja Hoernes, l. c. Duhn je proti Keltom, Duhn-Messerschmidt, *Italische Gräberkunde* 2, 1939, 123 ss. Messerschmidt je previdnejši, l. c., 124, op. 25.

tipom. Tako bi si lahko razložili predvsem primerke v Britaniji, to je take, ki nastanejo razmeroma istočasno v precej oddaljenih geografskih predelih, so si močno podobni, vendarle ne enaki. Pozneje, v polni rimski dobi pa nastopijo že neposredna mešanja. Podobno je s črtalom, za katero kaže današnje stanje raziskav nastanek v istem vzhodnoalpskem prostoru; pri tem pa je težko reči, ali je njegov pojav omejen le na ta prostor. Nekateri zgodnji primerki, n. pr. v Angliji, še prav tako nimajo prave razlage v zvezi z vzhodnoalpskimi. Nasprotno pa je gredelnica omejena le na ta prostor in Panonijo. Brez dvoma moramo vzhodnoalpskemu prostoru odkazati važno mesto v nastanku rala.

Pojav tipološko enotnega lemeža, ki ga imamo z najdbami v Idriji ob Bači in Gurini prvič izpričanega, pa moramo nujno obravnavati skupaj s črtalom in gredelnico, ki na istem prostoru prav tako, lahko rečemo, prvič nastopi in se tudi pozneje na tem prostoru še obdrži, le da se težišče najdb podobno kot pri lemežu pomakne bolj proti vzhodu. To res ne bo več samo naključje, saj nikjer drugje nimamo vseh treh elementov tako ozko povezanih v kasnolatenski dobi in zgodnjerimski dobi. Tako imamo za Vzhodne Alpe, to je za pretežno noriško ozemlje, že v kasnolatenskem času izpričano gradivo, na katero z veliko verjetnostjo lahko obrnemo toliko citirano Plinijevo poročilo⁸⁴ o iznajdbi pluga oziroma rala z vozom, »quod genus vocant plaumorati«. Plinij je to novo iznajdbo pripisal Retijcem, torej jo je dejansko občutil kot nerimsko. Če jo pa pripisuje prav Retijcem, je to po eni strani zelo blizu ozemlju, kjer imamo arheološko še najbolj otipljivo predstavo za Plinijevo trditev, po drugi strani pa bi tudi ne bilo izključeno, da so ta tip rala Retijci dejansko prevzeli iz noriškega prostora. Plinijevo poročilo je mlajše kot pa arheološko dokazani tip rala s kolci v Vzhodnih Alpah. Ne glede na to nam ni treba jemati niti Plinijevo niti arheološko pričevanje le v najožjem geografskem merilu. Plinijevo poročilo se spravlja običajno v zvezo s prvim pojavom pluga (v nasprotju z ralom) na evropskem območju. S tem v zvezi naj samo opozorim na Brataničevo ostro ločitev med plugom in ralom⁸⁵ (prvo je nesimetrično, drugo simetrično orno orodje), po kateri seveda tudi Plinijevo poročilo še ni dokaz za obstoj pluga v strogem smislu te besede, kakor niso dokaz za plug niti črtalo samo po sebi niti kolca. Tako imamo v našem arheološkem gradivu s slovenskega ozemlja, kakor tudi v vsem primerjalnem gradivu, ki smo ga tu navedli, opraviti še vedno samo z ralom. Tudi za Retijo, kakor enostavno tudi za vse cesarsko rimsko ozemlje, ne moremo zadostno dokazati obstoj nesime-

⁸⁴ Plinius, Nat. Historia 18, 18, 48. Non pridem inventum in Raetia Galliae duas addere tali rotulas, quod genus vocant plaumorati (po običajnem načinu branja). Cfr. kritični pretres pri Leserju, 234 ss. Možnost te zveze poudarja že Bratanić, l. c., 281, kjer tudi navaja, da je v Južnih Alpah na severu Italije še danes v rabi podobno ralo. Drachmann pa nasprotno zanika možnost, da bi smeli kakršnekoli arheološke ostanke povezati z omenjenim Plinijevim poročilom. PWRE XIX, 2 s. voce Pflug, 1467 s.

⁸⁵ Bratanić, Plug i ralo, SE 5, 1952, 208 ss.

tričnega ornega orodja; o tem sta se prepričljivo izrazila že Leser⁸⁶ in Bratanič.⁸⁷ Edina izjema resnega značaja bi bila najnovejša najdba v Lisičicah ob Neretvi.⁸⁸ Po vsem tem je treba z vso kritičnostjo sprejemati mnenja, ki vidijo na podlagi Plinijevega poročila izvor pluga pri Retijcih — ti se jemljejo več ali manj kot sinonim za Galce oziroma Kelte — ga nato preko Rimljanov oziroma romaniziranega prebivalstva prenašajo na Germane oziroma Nemce zgodnjega srednjega veka in od tod na Slovane. Plinijevo poročilo še ni dokaz za izvor pluga. Če pa že poskušamo vezati Plinijevo poročilo na kaj konkretnega, potem je po današnjem stanju še najverjetnejša povezava z arheološkimi najdbami v Noriku in Panoniji. Kontinuiteta teh najdb pa živi najbolj oprijemljivo v Panoniji in od tod v staroslovenskih najdbah. Da so te neposredno povezane s panonskimi in ne preko nemškega posredništva, zadostuje že pogled na karto staroslovenskih najdišč z lemeži in črtali. Ti predmeti niso bili najdeni na ozemlju, ki je odprto proti zahodu — tam jih je znatno manj — pač pa na ozemlju, ki je odprto proti Panoniji. Niso bili najdeni v sklopu najdb, ki govorijo o zahodnih nemških vplivih, ampak v okolju takih, ki govorijo o panonskih. S tem pa seveda ne smemo preiti v drugo skrajnost, da bi hoteli izvajati vse iz panonske linije, čeprav je ta po vsem videzu odločilnejša, predvsem za lemež. Tudi severno od Alp živijo i lemež i črtalo vsaj od zgodnjerske cesarske dobe dalje, v zgodnjem srednjem veku ju dobimo tudi na severu.⁸⁹ Toda za prvi pojav lemeža in črtala vsaj na slovaško-moravskem prostoru ta linija ni važna. In Češkoslovaška je najbližja paralela za presojanje položaja pri nas. Vsa ta izvajanja pa se nanašajo seveda samo na ralo, ki ga predočujejo arheološke najdbe lemežev in črtal, ne pa na plug v ožjem pomenu te besede, ki se pojavi precej kasneje.⁹⁰ Problematika nastanka pluga pa že ne sodi v naše razpravljanje.

Kakor je metodično nujno, da sprejmemo razlikovanje med ralom in plugom, tako je treba tudi poudariti, da zato ne smemo podcenjevati učinka težkega rala v poljedelstvu, o katerem nam govorijo prav lemeži s črtalom in kolci, da je v tem smislu komaj vezati ralo na motično in plug na orno poljedelstvo. V tem smislu pojav nesimetričnega lemeža ne pomeni nujno nekega ostrega in odločilnega poljedelskega prevrata. To poudarjam tudi v zvezi s staroslovenskim poljedelstvom. Kot nam dokazujejo arheološke najdbe, so se seznanili Slovani z železnim lemežem in črtalom že zelo kmalu, in sicer že v

⁸⁶ Leser, o. c., 239 ss.

⁸⁷ Bratanič, Nešto o starosti pluga kod Slovena, l. c., 281 ss. Cfr. isti, Laos 2, 1952, 51 ss.

⁸⁸ Bratanič, l. c., 298 (Dodatek).

⁸⁹ Tu naj opozorim le na literaturo. Steensberg, North West European Plough-Typs of Prehistoric, Times and the Middle Ages. Acta Archaeologica 7, 1936, 160 ss. Za Poljsko cfr. Kostrzewski J., Les origines de la civilisation polonaise, 1949, 32 ss.; Hensel, Slowianszczyzna wczesnosrednowieczna, 1952, 30 ss.; Jirlow Ragnar, Bill och rist pa förhistoriska plogar. Fornwannen 44, 1944, 218 ss.

⁹⁰ Cfr. Bratanič, Laos 2, 1952, 52 ss.

najstarejši gradiščanski dobi, brez nemškega posredništva.⁹¹ Predvsem lemež je bil splošno v rabi, komaj kje imamo tako številne najdbe kot na moravsko-odrskem območju. Koliko pa smemo tudi za Slovence po njihovi naselitvi domnevati, da so poznali tako ralo, je še odprto vprašanje. Za ta čas za slovensko ozemlje še nimamo nobenih podatkov. Ker pa praktično nimamo raziskanega še nobenega gradišča oziroma naselja, to negativno pričevanje še ni dokončno. Ob vsej siceršnji povezanosti slovenske in češko-moravsko-slovaške materialne kulture je prav nasprotno zelo verjetno. Slovenci so se prav tako lahko seznanili z njim nekje v Panoniji na prostoru avaroslovanske kulture, vsaj teoretično pa lahko tudi na slovenskih tleh.

Toda segati v celotni kompleks vprašanj ni več naš namen. Ob primerkih ornega orodja na slovenskih tleh smo le poskušali pokazati, da je določen tip lemeža po vsej verjetnosti nastal v Vzhodnih Alpah nekako na koncu drugega stoletja pr. n. št., da se ta tip prav v tem prostoru pogosto veže s črtalom in gredeljnico, katerih najstarejši primerki so bili najdeni prav tako tu, da poznamo torej ralo s kolci — to pa je za sedaj tudi najkonkretnjša predstava, ki jo more arheologija dati k Plinijevemu poročilu o retijski novosti v ornem orodju — da je tako ralo ostalo na tem prostoru, in predvsem v Panoniji v rabi še v rimskem času, in da je prav ta tip lemeža in črtala vplival oziroma bil prototip lemežev in črtal, ki jih nato nahajamo v gradiščanski staroslovanski kulturi, predvsem v moravsko-odrskem prostoru.

⁹¹ V tej zvezi je treba popraviti Grafenauerjevo arheološko dokumentacijo. Grafenauer, Ustoličevanje in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, str. 451, navaja Niederleja, da so dobili Slovani pravi plug (z železnim lemežem, ki zemljo obrača, in črtalom) od Nemcev, ti pa so ga prejeli iz antike preko Galije. O vprašanju pluga v ožjem smislu tu ne mislim govoriti, vsekakor je črtalo tudi v zgodnjerednjeveški slovanski ostalini vezano na simetrični lemež, torej na ralo. Za Niederlejevo predstavo pluga cfr. Bratanić, l. c., 291, op. 13. Najstarejši lemeži so že iz starejše gradiščanske periode, črtalo iz konca osmega, začetka devetega stoletja (Gajary). Eisner, Pamatky Archaeologicke, Skupina praveka 42, 1946, 105, in sl. 5. En lemež in črtalo pripadata po vsej verjetnosti naselbini, dve črtali istočasni depojski najdbi. Naslonitev teh najdb na panonski kulturni krog in ne na nemškega smo ugotovili. Svoje mnenje o nemškem posredništvu pri »plugu« je popravil Niederle delno že sam. Že v Život Starych Slovanů III/1, 72, dopušča možnost, da bi bili južni Slovani prevzeli plug naravnost od Rimljanov, dasi je sicer odločno mnenja, da so ga prevzeli od nemških kolonistov. V Manuel de l'antiquité slave 2, Paris 1926, 190 ss., omenja, da so rimski plug prevzeli podonavski in poreski Germani, od njih je prišel v karolinški dobi k zahodnim Slovanom, medtem ko so ga južni Slovani lahko prevzeli že prej brez posrednika. Národ. věstník 27—28, 1934—35, 99 s., posrednikov za Podkarpatske Slované ne omenja več, citira pa Stender-Petersna, po katerem naj bi bili Slovani prevzeli plug po posredovanju Gotov, dasi k njegovemu mnenju ne zavzame posebej stališča. Cfr. tudi Bratanić, l. c., 291, op. 11—13. Niederlejeva linija razvoja, ki jo postavlja v začetku, Gallia—antika—Nemci—Slovani, sloni na Plinijevem poročilu o retijski iznajdbi pluga (plaumorati), ki so ga nato prevzeli romanizirani prebivalci in Rimljani in preko njih Germani. V svojem članku sem poskušal ravno pokazati, da arheološki ostanki govorijo odločno za panonsko linijo, v tej liniji pa nemško posredništvo prav v prvih začetkih odpade.

Zusammenfassung

DAS PRAHISTORISCH-ARCHAOLOGISCHE MATERIAL ZUR PFLUGGERATEFORSCHUNG IN SLOWENIEN

In der Abhandlung werden Pfluggeräte aus Slowenien besprochen, und zwar zwei Scharen und Seche aus Idrija a. d. Bača (Tab. II, 2, 3, 5, 6), zwei Scharen aus Drnovo (Tab. I, 7 und II, 1), je eine aus Vrhnika (II, 4) und Smarje bei Jelše (I, 6), ferner der Depottfund aus Unec bei Rakek, der ausser einer Schar, einem Sech und einer Grindelkette noch eine Hacke und Sense aufweist (Tab. I, 1—5) und schliesslich noch die Votivminiaturenscharen und Seche aus Dunaj bei Jereka (Tab. II, 7—14). Mit den erwähnten Funden kann man die in Gurina aufgefundenen drei Scharen und eine Grindelkette (Anm. 16, 17) in enge Verbindung bringen, obwohl Gurina schon ausserhalb des slowenischen Territoriums liegt. Alle Scharen, auch wenn sie in Verbindung mit Sech und Grindelkette stehen, gehören ausschliesslich dem symmetrischen Typus an. Das veröffentlichte Material — ausgenommen sind dabei die Funde aus Idrija a. d. Bača und Gurina — befindet sich im Nationalmuseum in Ljubljana.

Am besten können die Funde aus Idrija a. d. Bača chronologisch fixiert werden. Sie gehören dem spätlatènezeitlichen Kreis an und sind als die ältesten, gut dokumentierten Stücke dieser Art zu bezeichnen. Die beiden Stücke aus Grab 5 sind jünger als jene im Grab 18, es ist jedoch nicht sicher, ob die erst angeführten als schon frühkaiserzeitlich zu betrachten sind; jedenfalls sind sie nicht römisch, sondern gehören der Materialkultur der vorrömischen Bevölkerung an. Als der gleichen Zeitperiode angehörig kann man zumindest die zwei Scharen und die Grindelkette aus Gurina wie auch den Depottfund aus Unec bei Rakek betrachten, obwohl es in beiden Fällen nicht ganz möglich ist, die bei Scharen und Sechen so oft schwankende Datierung zwischen der Spätlatènezeit und der frühen Kaiserzeit sicher festzustellen. Derselbe Fall wiederholt sich bei den Votivexemplaren aus Dunaj bei Jereka, die höchstwahrscheinlich der Spätlatènezeit angehören, ohne dass man wegen der unverlässlichen Ausgrabungsnotizen des Grafen Windischgrätz einen sicheren Beweis hierfür erbringen könnte. Als Einzelfunde sind die Stücke aus Drnovo, Vrhnika und Smarje bei Jelše wohl römisch, wie dies aus dem gesamten Charakter der dort bekannten Funde hervorgeht, doch ist eine detaillierte Chronologie nicht möglich.

Auf Grund der Zusammenstellung des komparativen Materials (Anm. 34—63), die aber keinen Anspruch auf Vollständigkeit erhebt, versucht der Verfasser eine Typologie der Pfluggeräte aufzustellen, eine Arbeit, welcher der jetzige Stand der Forschung angesichts des mangelhaften veröffentlichten Materials noch nicht gewachsen ist. Es ist jedenfalls zu betonen, dass die gleichen Typen der Schar und des Sechs, die in Idrija a. d. Bača zuerst aufgefunden wurden, und der Grindelkette, von welcher als das älteste Exemplar jenes aus Gurina zu betrachten ist, in der provincialrömischen Kultur der Ostalpen und Pannoniens weiter leben, wobei in der spätrömischen Zeit die Funde von Pannonien die Oberhand gewinnen. Die spätrömischen Exemplare kann man leicht als eine fortgesetzte Reihe der ältesten Stücke aus dem Ostalpenraum betrachten. Die Stücke aus Fenek sind dabei besonders wichtig, obwohl wir von dem genannten Fundplatz keine zuverlässige Stratigraphie besitzen. Einige der Stücke können jedoch sehr jung sein, wie dies aus dem Gesamtbild der römischen Mogentiana hervorgeht. Der Autor ist der Meinung, dass gerade die Funde aus Fenek-Mogentiana jene Brücke darstellen, über welche der gleiche Typus der Scharen und Seche in die avarisch-slavische Materialkultur übergegangen ist. Dieser Meinung hat gerade in letzter Zeit Eisner (Anm. 47) mit gut begründeten Argumenten beigepflichtet. Die altslavischen Funde von symmetrischen Scharen und Sechen, die im Moravatal besonders häufig vorkommen, sind meistens als eine Weiterführung des römischen Gutes anzusehen, welches aber seinerseits ein Erbe der vorrömischen

Bevölkerung ist. In diesem Sinne können wir von einer Ethnogenesis der alt-slawischen Kultur mit jener der vorrömischen, illyrokeltischen Bevölkerung sprechen.

Ausser mit der Problematik des Fortlebens der spätlätènezeitlichen Pfluggeräte in der provinzialrömischen Kultur Noricums und Pannoniens, von wo sie später auch den Eingang in die frühslawische Kultur gefunden haben, befasst sich der Autor auch eingehender mit der Problematik der Entstehung der Schar, des Seches und der Grindelkette dieses Typus. Ihren Ursprung sieht der Verfasser im ostalpinen Raum der Spätlätènezeit, bringt sie jedoch nicht einfach mit den Kelten in Verbindung, sondern mit der illyrokeltischen Bevölkerung, die in ihrer materiellen Kultur weder rein illyrisch noch keltisch ist. Dies ist nämlich eine neue Kultur, bei der es manchmal schwer fällt, ein Urteil abzugeben, ob das illyrische Substrat oder das keltische Hyperstrat stärker war. Gerade im Falle Idrija a. d. Bača, Gurina und Dunaj bei Jereka, wo die ältesten gut dokumentierten Pfluggerätestücke zu finden sind, müssen wir eher an die illyrische Bevölkerung denken, die die Errungenschaften der keltischen Kultur schon in sich aufgenommen hatte. Diese Bevölkerung an der Grenze Italiens, das zu dieser Zeit zur Grossmacht wird, erlebt eine neue Blütezeit ihrer Kultur. Die Wurzeln dieses neuen Aufschwungs sind, vom wirtschaftlichen Standpunkt aus gesehen, in den damals entstandenen Handelsbeziehungen mit Italien, und was den politischen Standpunkt anbelangt, in der Entfaltung des Regnum Noricum als politischer Macht zu suchen. Aus diesen Gründen wäre es irrig, die neue Erfindung einfach den Kelten zuzuschreiben. Diese neue Kultur kennt wohl die Errungenschaften der keltischen Kultur, hat aber mit der keltischen Expansion im wahren Sinne des Wortes nichts gemein. So ist es leicht verständlich, warum gerade in den Kernkeltenländern unsere Scharen, Seche und Grindelketten fehlen. Sie sind eben keine reine keltische Angelegenheit, sondern vielmehr eine norische, die mit dem ostalpinen Raum verbunden ist. Die Verbundenheit der ältesten Stücke im ostalpinen Raume mit den ältesten im Norden ist zur Zeit schwer zu erklären, es kann jedoch angenommen werden, dass in diesem Falle die Ähnlichkeit nicht so sehr in der unmittelbaren Verbindung zu suchen ist, sondern nur mittelbar, das heisst in den keltischen Werkzeugen, die eine gemeinsame Grundlage für die Entwicklung der Pfluggeräte dieser typologischen Art darstellen. So konnte man sich z. B. die Exemplare in Britannien erklären, deren Erscheinung einigermaßen in die gleiche Zeitperiode mit den ostalpinen fallen dürfte.

Wenn schon die Betrachtung der Pfluggeräte in den einzelnen Stücken (Schar, Sech und Grindelkette) die Bedeutung des Ostalpenraumes hervorhebt, was ihre Entstehung anbelangt, so wird das Bild im Zusammenhang aller drei Teile noch klarer. Die Grindelkette — sonst nur in Noricum und Pannonien bekannt — wird hier schon in der ältesten Zeit mit Scharen und Sechen zusammen gefunden, was ein Pfluggerät mit einem Rädervorgestell voraussetzt. Es ist nicht ausgeschlossen, dass diese Pflugart die konkrete Vorstellung von Plinius' Stelle *Natur. Hist. 18, 18, 48 ... quod genus vocant plaumorati* darstellt. Dieser Pflug war also wahrscheinlich kein echter Pflug im Sinne eines unsymmetrischen Gerätes, sondern eine Art Räderar, von welchem uns die archäologischen Funde von Schar, Sech und Grindelkette im norisch-pannonischen Raume die konkreteste und älteste Vorstellung geben.

RALO NA SLOVENSKEM

Boris Orel

Poročilo z gornjim naslovom je prispevek k opisnemu delu večje etnografske razprave o (o)ralih na Slovenskem. Ta prispevek skuša o ralu, simetričnem ornem orodju z določenih območij slovenskega ozemlja, pojasniti vse, kar moreta o njem dandanes še povedati avtopsija in ustno izročilo.¹

¹ V okviru specialnih etnografskih raziskovanj je Etnografski muzej v Ljubljani v letih 1953/54 posvetil med drugim posebno pozornost ralom na slovenskem ozemlju. To delo pa še ni končano ter se bo nadaljevalo. — Gornje poročilo se nanaša zvečine na terenske zapiske B. Orla, v manjši meri pa na zapiske Fanči Šarfove (Sv. Danijel, Jamnica, Gortina in deloma Podkoren in Srednji vrh) ter Marije Jagodičeve (vasi pod Pliberkom na Slovenskem Koroškem). Podatke o ralu iz okolice Remšnika nam je poslala Antonija Urbas, kustos Pokrajinskega muzeja v Mariboru, za kar se ji najlepše zahvaljujemo. Pri teranskem delu so avtorju in sodelavcem ljubeznivo in z velikim razumevanjem pomagali številni domačini, med njimi predvsem kmečki gospodarji v raznih krajih na koroško-štajerskem ozemlju ter na Gorenjskem: *Jezerško*: Jožef in Ludvik Virnik, Franc Košir in Ivan Anko; *Zgornja Kokra*: Janez Štular in Andrej Krč; *Logarska dolina* in *Matkov kot*: Franc Logar in Jakob Poličnik; *Podolševa*: Urban Plesnik st. in ml.; *Podvolovljek pri Lučah*: Pogrevčnik in Jakob Plaznik; *Konjski vrh nad Lučami*: Jakob Kosmač in Ivan Skrube; *Podter*: Martin Kumprej (Globočnik); *Topla*: Franc Burjak; *Koprivna*: Jože Kumar, Janko Kupec, Janez Polanšek in Šimen Kamnik; *Meža onkraj in Plat*: Rudolf Pustnik, Jože Stern in Ivan Petrič; *Sv. Danijel in Jamnica nad Prevaljami*: Jurij Marin, Ciril Krumpli in Franc Koroš; *Ojstrica in Kozji vrh*: Jurij Mori in Anton Muri; *Gortina in Pernice*: Jurij Kranjc in Filip Palko; *Vas pod Remšnikom*: Golob; *Spodnje Libuče in Rute pod Peco v okolici Pliberka*: Janez Hartman in Vincenc Pečnik; *okolica Železne Kaple* (Lobnik, Bela, Obirsko, Korte itd.): Jakob Paulič, Peter Dolinšek, Luka Piskernik, Peter Maloveršnik, Franc Boltžar, Franc Prušnik, Rok Grubelnik, Johan Grubelnik, Gregor Šumi in drugi; *Sele*: Jurij Perč, Janez Bistričnik in Luka Dovjak; *Brnica pri Beljaku*: pri Marku; *Žužalče*: Janez Galob; *Spodnje Rute nad Dobjem*: Franc Šavnik; *Srednji vrh pri Kranjski gori*: Janez Mertelj, Lovrenc in Janez Hlebanja, Franc Arih; *Podkoren*: Lovrenc Benet. — Vsem navedenim ter tudi mnogim drugim, ki so samo podatke potrdili, se za njihovo pomoč v imenu EM najlepše zahvaljujem. Posebej se še zahvaljujem dr. Angeli Piskernik-Vrbnikovi in šolskemu upravitelju Jakliču iz Sel za razne njune usluge, dr. Tinetu Logarju pa za pregled narečnih nazivov. Nazadnje velja naša iskrena zahvala za pomoč univ. prof. dr. Branimiru Brataniću iz Zagreba, ki naše delo spremlja z vso pozornostjo in naklonjenostjo. Razna njegova opozorila in podatke pa bomo mogli upoštevati, ko bomo rala obravnavali primerjalno.

I. Koroško-štajersko četverokotno ralo s kolci in rezalnico

1. Pregled ral in njihovih sestavnih delov po posameznih predelih in krajih

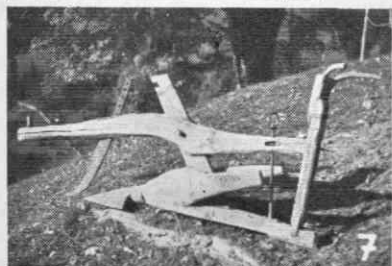
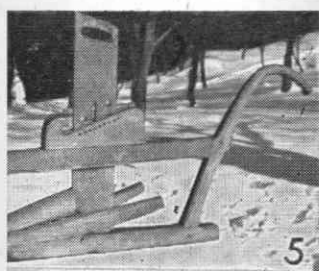
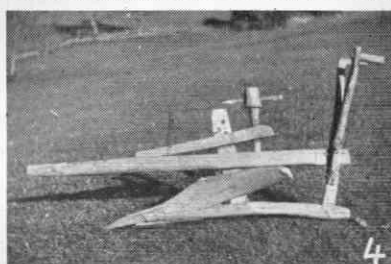
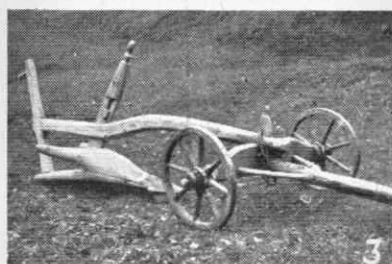
Jezerško. Svojemu staremu ralu pravijo Jezerjani *oráu*, večidel pa kar *špičmoh*.² Ralo z Zgornjega Jezerskega (Ravno), ki si ga je nabavil Etnografski muzej v Ljubljani leta 1950,³ sestoji iz samega rala in kolec, njegov tretji povsem samostojni sestavni del pa je rezalnica. Ralo ima v ožjem obsegu najprej štiri glavne lesene dele, ki tvorijo njegovo četverostransko oziroma četverokotno ogrodje: *podśád*, *grédal*, *ročica* in *kózuc*. Spodnji vodoravni del, *podśád*, ki se pri oranju plazi po zemlji, ter se pri plugu zaradi tega običajno imenuje plaz, je v celoti dolg 1,50 m, do ornega železa pa 1,32 m. Večidel je štirioglat, vendar različne debeline. Zada je ožji (š. $5-6\frac{1}{2}-7\frac{1}{2} \times$ v. $6-5$ cm), približno na sredi pod kozucem je širši in višji ($9\frac{1}{2} \times 8\frac{1}{2}$ cm), nato pa se v svojem sprednjem delu polagoma bolj ploščato končuje v širini 10 cm. Ako gledamo podsad od spodaj, moremo ugotoviti, da se od zadnjega konca proti svojemu sprednjemu delu polagoma razširja, in sicer od širine 5 cm do širine 10 cm. Na zadnji del podsada je spodaj pribita šina v dolžini 28 cm. Ta del podsada s šino se imenuje *pêta*. V podsad je nad peto vsajena in z lesenim cvekom pritrjena *ročica*, ki je visoka 97 cm, in ima pri vrhu stružen držaj, *držáu*, dolg 11 cm. Ročica je pritrjena spodaj na podsad še s posebno železno *podpóro* ali *štícno*, dolgo 14 cm. V ročici, 14 cm nad podsadom, je 18 cm dolga in 3 cm široka reža *gléčovānca* ali *gléčānca*, v katero je gibljivo vtaknjen s svojim zadnjim koncem *grédal*. V glečovnici so gredelj prestavljali niže ali višje s posebno zagozdo, *kélo*,⁴ kadar so hoteli regulirati oranje na plitvo ali globoko. To je *mala prestava* za reguliranje oranja. Gredelj sam je dolg ca. 2,10 m ter je tako oblikovan (sl. 2/1 na str. 35): v svojem zadnjem delu pri ročici je bolj ploščat, nakar postaja izrazito štirioglat ter je v svojem srednjem delu okrog kozuca najdebelejši ($9 \times 9\frac{1}{2}$ cm); njegov sprednji del pa je okrogel (premer 7 do 8 cm). Gredelj je v svojem zadnjem delu proti ročici laglje navzdol zakrivljen, vtem ko je v svojem drugem sprednjem delu vodoraven. Spredaj je na njegovem koncu pribita pločevina, hkrati pa je skozi to pločevino zabit vanj debel železen *cvèk* ali *štékl*.⁵ Skozi večjo

² Špičmoh (Spitzmaus) je na Jezerskem strupena poljska miš. Tako so imenovali ralo, ker je imelo koničast (*špičast*) ralnik. — Domači narečni nazivi, pa tudi izrazi, ki niso ravno narečni, pa jih je povedal kmečki človek, so v tem članku tiskani s kurzivnimi črkami, in sicer večidel samo tedaj, kadar so za določeni sestavni del ali kaj drugega prvič navedeni.

³ Jezersko ralo in rezalnica imata v EM inventarni št. 7243—4.

⁴ Te kele ni bilo več na ralu, nabavljenem za EM. Po dveh luknjicah nad glečovnico pa bi mogli domnevati, da so na Jezerskem morda še kako drugače dvigali in nižali zadnji del gredlja.

⁵ Po ustnem izročilu je imel gredelj na svojem sprednjem koncu na nekaterih ralih tudi tri do štiri luknje, v katere so potikali železno *jeglico* v zvezi s kolci in reguliranjem oranja. Vendar je treba ta podatek sprejeti s pridržkom, ker se morda nanaša na dvojni plug.

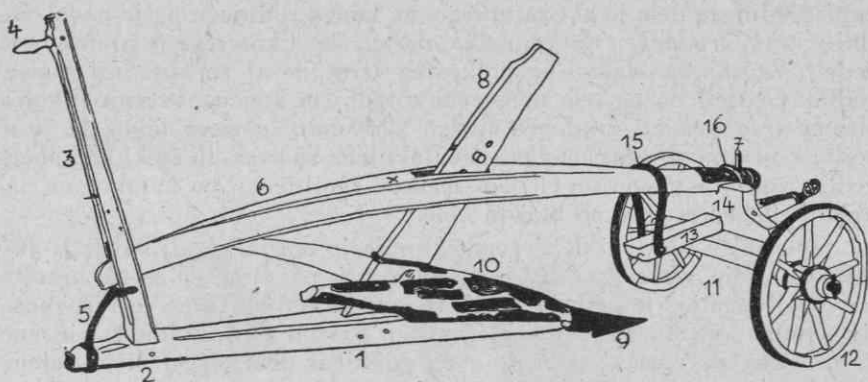

Sl. 1—2. Na Jezerskem orjejo z rezalnico in ralom (posebno demonstriranje oranja za EM leta 1949), 3. ralo s kolci iz Matkovega kota, 4. ralo iz Sel s komatom in vijakom, 5. del rala iz Podtera s kljukasto ročico in smuklo, 6. tako je bila pritrjena na ralu prestavljiva rezalnica (Sv. Danijel), 7. ralo iz Lobnika pri Železni Kapli z rezalnico v gredlju, 8. ralo z vinto v komatu iz Lepene pri Železni Kapli

Foto: B. Orel in F. Šarf

glečovnico v gredlju, oddaljeno od ročice 69 cm, je poševno pretaknjena 99 cm visoka, 14 cm široka in $2\frac{1}{2}$ cm debela deska, imenovana *kôzuc*. Le-tá je vsajen v podsad in nanj s strani pritrjen z dvema lesenima cvekoma. Kozuc, vez med gredljem in podsadom, je rabil oraču za *velike prestave* pri reguliranju plitvega ali globljega oranja. V ta namen ima tri manjše luknje *gléčouance*, skozi katere so pretikali lesen *cvèk*, dolg 11 cm. Na kozuc in gredelj sta vrezana križa v podobi X. Tak križ je veljal oraču kot čarodejno znamenje za srečno oranje. Poleg navedenih sestavnih delov ogrodja pa sta na jezerskem ralu še dva zelo važna delujoča sestavna dela, in sicer: *oráun̄k* ter *lémože*. *Oráun̄k* je simetrično

Sl. 1. Ralo »špičmoh« z Jezerskega — sestavni deli: 1. podsád, 2. pèta, 3. ročica, 4. držáu, 5. podpóra, 6. grédal, 7. cvèk, 8. kôzuc, 9. oráun̄k, 10. lémože, 11. podèu, 12. kolesnice, 13. sóra, 14. blazina, 15. rínk, 16. gredánca

orno železo, pri katerem razlikujemo *uhó*, *hábe* (dve habi na oba kraja) ter *špíco* (sl. 2/5 na str. 35). Dolg je od vrhnjega roba ušesa do špice 35 cm (brez ušesa 27 cm),^{5a} od konice ene habe do druge pa širok 23 cm ter na sredi pri ušesu vboknjen najvišje 6 cm. Oralnik je nasajen skupno na podsad in lemože (glej sl. 2/2—3 na str. 35). *Lémože* (tudi *hábe*) se od oralnika nazaj proti kozucu polagoma večajo v šir in v višino, pri samem kozucu, ki se $4\frac{1}{2}$ cm globoko zajeda vanje, pa se razdvoje v nekakšne kobalje, v dvoje rogovil ali ušes. Od oralnika do konca so lemože na obeh straneh dolge 93 cm, razpon med obema koncema znaša 56 cm, na konceh so oddaljene od tal 23 cm in končno so nad podsadom pod kozucem široke 30 cm. Narejene so iz enega kosa lesa ter položene na ves sprednji del podsada v dolžini 66 cm. Na podsad so pritrjene z dvema debelejšima lesenima cvekoma, mimo tega pa še z železno *kámbo* na kozuc. Reči moremo, da je sprednji del lemož skupaj zbit s sprednjim delom podsada. Da se lemože ne bi pri oranju prehitro izrabile, so jih obili z raznimi

^{5a} Pri nadaljnjih ralnikih bomo navajali samo dolžino od začetka ušesa do špice.

zavrženimi kosi železa ali *pleha*. — Jezersko ralo je bilo pravilno narejeno, če je bil podsad v sredini *prost* (ca. 2 cm v višino), to se pravi, da je moral na sredi biti malce navzgor vboknjen, zakaj ralo je moralo pri oranju teči na oralniku in peti.

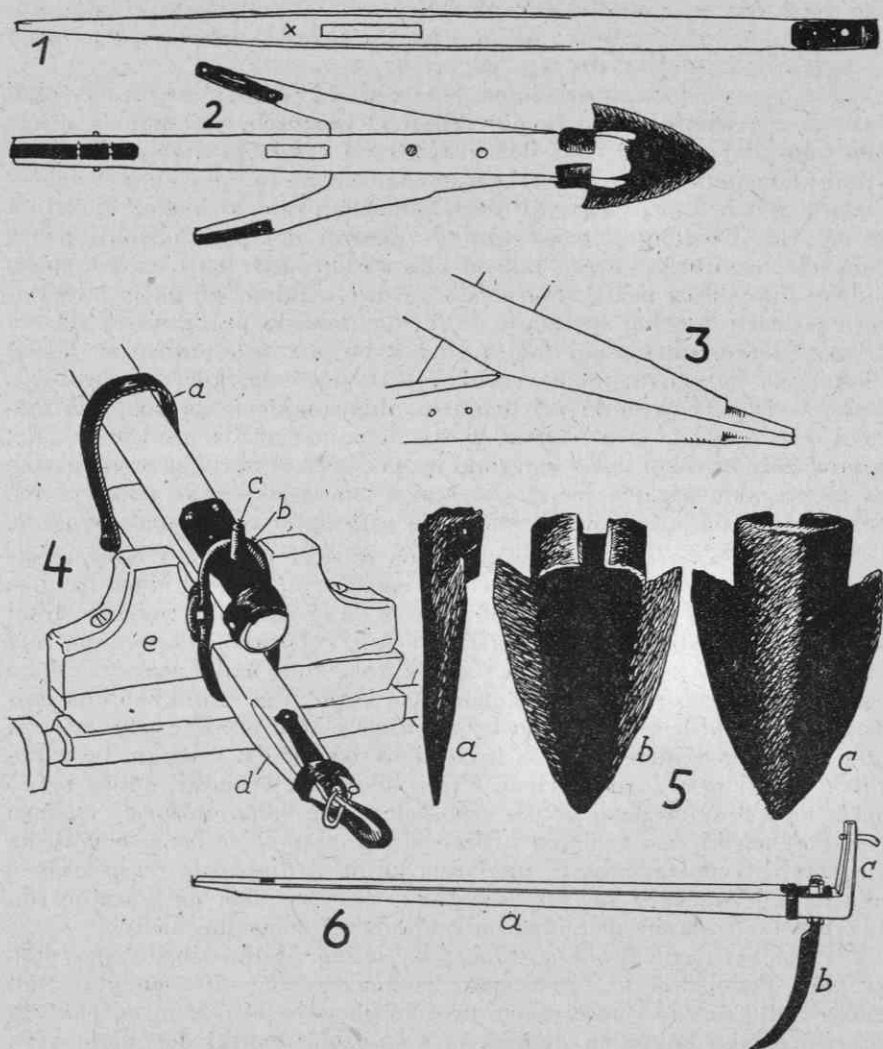
Jezersko ralo je orno orodje s kolci, kar nam že kaže dolžina njegovega gredlja. Kolcem pri ralu pravijo na Jezerskem *oráyski podèu*, ali pa samo *podèu* (sl. 2/4 na str. 35). Le-tá ima *kolesníce*, *ós* ali *ákso* in *sóro*. Kolesnice drže *osníki* na osi. Razmak med kolesnicami, to je obema kolesoma, se giblje od 59 do 68 cm. Sora, srednji leseni podolžni del kolec, je nepremično pretaknjena skozi blazino⁶ nad osjo ter je dolga 73 cm. Blazina razpolavlja soro v sprednji in zadnji del: na koncu njenega sprednjega dela je *akl* za vprego, na koncu zadnjega pa je podolžno gibljiv *ránk*, *gradánčan ránk* ali *rínk*, *vócán*, skozi katerega je pretaknjen gredelj. Zgoraj na blazini je polkrožen izrez, ležaj za sprednji konec gredlja. Gredelj pa na tem njegovem sprednjem koncu povezuje s kolci železna *gredánca* ali *gradánca* (dolga 22,50 cm), in sicer tako, da je s svojim zgornjim obročastim členom zataknjena za cvek ali štekl na koncu gredlja, s svojim spodnjim členom, enakim zgornjemu, pa nataknjena na sprednji del sore tesno ob blazini kolec.

Samostojen sestavni del jezerskega rala je rezalnica, ali kakor ji Jezerjani pravijo, *rézounca* (sl. 2/6 na str. 35). S tem orodjem so pri oranju narezovali zemljo. Jezersko rezalnico sestavljajo *óje*, *ročíca* in *rézounca*. *Óje* je dolgo 3,25 m ter ima dve *gléčovanci*: prva je na sprednjem tanjšem koncu ojesa za vprego, druga pa na zadnjem debelejšem štirioglatem koncu. V to zadnjo glečovnico je nasajena železna *rézounca*, ki je dolga 70 cm. Rezalnica je v glečovnici *zakélana z lesénimi kélami*, mimo tega pa je oje pri glečovnici ovito z železnim obročem, da se ne bi pri narezovanju zemlje preklalo. Oje je na svojem zadnjem koncu pravokotno navzgor zakrivljeno v *ročíco*, ki je visoka 33 cm ter ima *držáu*.

Jezersko ralo, kakor smo ga zgoraj opisali in ga prikazuje sl. 1 na strani 35, je razmeroma težko in veliko. Stari Jezerjani so s takim ralom običajno orali po ravnem in položnejšem svetu, medtem ko so bila rala za oranje na strmih njivah po hribih primerno lažja, manjša, predvsem pa krajša.

Opisano ralo z Jezerskega je opremljeno s preprostim kozucem, s preprosto napravo za reguliranje plitvega in globokega oranja. Poleg takega rala pa so na Jezerskem uporabljali rala, ki so bila, kar se te naprave tiče, bolj *moderna*. Imela so naprednejšo napravo za reguliranje oranja. Po pripovedovanju starejših domačinov je bila na kozuc natak njena krajša deska, ki se je z enim koncem dotikala gredlja, na drugem dvignjenem koncu pa se je sukal *šráub*, ki je pritiskal na gredelj. S tem

⁶ Naziv tega dela kolec ni z Jezerskega; ker ga v tem kraju ne poznajo, smo si ga morali izposoditi od drugod, da smo mogli označiti ta del rala. Sploh so bile na Jezerskem velike težave z ugotavljanjem nazivov posameznih delov na ralu in kolcih.

Sl. 2. Deli jezerskega rala: 1. gredel od zgoraj, 2. podsád s peto, lémože in oráunck od spodaj, 3. sestava lémož in podsada (brez ralnika), 4. del kolc: *a* rink, *b* gre-dánca, *c* cvèk, *d* sóra z aklom, 5. oráunck: *a* s strani, *b* od spodaj, *c* od zgoraj, 6. rézounca: *a* óje, *b* rézounca, *c* ročica

vijakom poleg kozuca so regulirali oranje.⁷ Ral s tako napravo ni več najti na Jezerskem, pač pa dvojje drugih ral, ki imata obedve namesto ene dve ročici, eno ralo pa celo predelan oralnik. Zakaj je ralo tako predelano, zakaj imata rali dve ročici in ne več samo ene ročice, o tem bomo spregovorili kasneje v drugem poglavju.

Kako je z ralom na sosednjem območju onkraj državne meje, v okolici Železne Kaple, bomo kmalu izvedeli. Trenutno nas zanima, ali je bilo ralo kdaj udomačeno v dolini Kokre od nekdanje deželne koroško-kranjske meje dalje. Na Jezerskem so odgovori na to vprašanje večinoma soglasni v tem, da so v Zgornji Kokri še poznali ralo, v Spodnji Kokri pa že nič več. Dosedanja raziskovanja v Zgornji in Spodnji Kokri pa so dala tele rezultate: Starega rala ni bilo doslej nikjer najti ohranjenega, tudi ni bilo slišati nekih stvarnejših govoric o ralu. Pač pa je bilo mogoče zaslediti le nekaj spominov na *ta stár drvó*, ki pa ni moglo biti nič drugega, kakor stari leseni dvojni plug, ki so še z njim orali proti koncu 19. stoletja. Zanimivo pa je vsekakor pri vsem tem, kar smo ugotovili doslej v dolini Kokre, da pri dvojnem plugu najdemo za določena njegova sestavna dela dva naziva, ki sta nam poznana z jezerskega rala, namreč rezounco kot naziv za črtalo ter podsad kot naziv za sestavni del, na katerega je nasajen lemež. V zvezi s tem nazivjem se pojavlja več vprašanj, ki pa si bomo njih reševanje prihranili za posebno razpravo.

Okolica Solčave. Zadnja vojna je sicer pobrala v okolici Solčave precej starih ral, vendar smo lani mogli v pičlih dveh dneh najti še šest več ali manj dobro ohranjenih ral, ne da bi nam bilo treba za njimi kaj preveč stikati. Tako smo našli dve rali v Logarski dolini, eno ralo s kolci in samostojno rezalnico v Matkovem kotu nad Logarsko dolino ter tri rala in eno rezalnico v Robanovem kotu.⁸ Vsa rala, ki so bila najdena v teh krajih, so primerno lažja in manjša od opisanega jezerskega rala, po vsej verjetnosti zaradi njiv, ki so tod večidel v bregu. Le v Logarski dolini so orali po ravnem z rali, ki so bila večja ali daljša ter so imela med drugim zlasti veliko orno železo. Ne bomo opisovali vsakega rala posebej, ki smo ga imeli priliko videti, marveč se bomo omejili na njegove bistvene značilnosti, predvsem pa na nadrobnosti, po katerih se ralo na tem območju loči od jezerskega. Pri vsem tem pa bomo seveda navajali vse sestavne dele obenem z njihovimi domačimi nazivi.

V Solčavi in njeni okolici (Logarska dolina, Matkov in Robanov kot, Sv. Duh, Podolševa itd.) je za ralo udomačeno ime *rála*, marsikje tudi *rálo*. Podsad rala se v solčavskem predelu imenuje *pótplat* in *pótpuat* ter ima prav tako kakor na Jezerskem s *šino* obit zadnji del, to je *pêto*. Podplat je n. pr. na ralu iz Robanovega kota dolg do ralnika 1,18 m, peta pa 30 cm. Od pete dalje se podplat primerno razširi in v tej širini ostane do konca svojega sprednjega dela, kar je v zvezi z vrhnjim sestavnim delom, ki je položen na podplat in o katerem bomo kmalu spre-

⁷ Rala s tako napravo bomo imeli kmalu priliko nadrobneje spoznati na ralih v drugih predelih.

⁸ Če bi še nadalje pregledovali teren, bi vsekakor mogli najti še druga rala.

govorili. *Ročica* — visoka na cit. ralu 84 cm — je vsajena v podplat. Sam klin na ročici ima v tem predelu več nazivov, tako n. pr. *držálo*, *držáj*, *cvèk*, *rôčk*, *ročáj*, *ročica*, *prímož*, *frčáda*. V Matkovem kotu velja za *pêto* ročica hkrati z zadnjim delom podplata s šino. Zelo pomemben je podatek iz Podolševe, po katerem se ročica imenuje *ta zadnji kôzuc*, držaj na njem pa *ročica*. Zapisan je bil za ročico tudi naziv *klopčica*, ki pa ga je treba še preveriti. *Grédal* (dolg 1,72 m) tiči s svojim zadnjim koncem gibljivo v *gléčvenci* ročice, ki je više nad podplatom, kakor pri jezerskem ralu (od podplata oziroma pete do gléčvence na ročici je n. pr. 31 cm). Gredelj je med ročico in kozucem raven, pri kozucu spredaj je močnejše navzgor zakrivljen, nakar je v svojem sprednjem delu zopet več ali manj raven. V gredlju tiči na koncu njegovega sprednjega dela lesen kljun, ki mu splošno pravijo *grebén*, pa tudi *fájfa*, *krúka*, *akl* in *cvèk*. *Kôzuc* (splošno), ponekod tudi *kozóuc*, v Podolševi *ta prednji kôzuc*, ni tako enostaven, kakor pri jezerskem ralu. V svojem vrhnjem delu nad gredljem je izvotljen, tu je v njem lesen vijak *šramf* ali *šraymf*, ki se suče v izvotljenem koščku lesa z vijačno matico (*rebríka*, *múterle*) ter s svojim koncem pritiska na košček lesa, ki leži na gredlju nad *gléčvenco*, skozi katero je pretaknjen kozuc (prim. sl. III/3). Temu koščku lesa, skozi katerega so podolžno vsajeni majhni leseni cveki, da ne izpade, pravijo *šlápa*, a tudi *rebríka* (?). Mimo rebrike-matrice je spodnji del lesenega šramfa dobro viden, to pa zaradi tega, ker izvotljeni kozuc v svojem drugem delu nad gredljem preide v desko z režo, v kateri je šramf, pod njim pa šlapa. S tem lesenim vijakom-šramfom so regulirali oranje na plitvo ali globoko. Od gredlja navzdol je kozuc običajna deska, vsajena na koncu v podplat. Kozuc je v celoti visok n. pr. 78 cm. V Logarski dolini pa smo našli tudi ralo s takšno napravo na kozucu, ki smo o njej slišali govoriti na Jezerskem. Pri tem ralu je na kozuc, običajno desko, nataknen krajši kos lesa, 40 cm dolga debelejša deščica, imenovana *klopčica* ali *klapčica*, ki v skladu s poševno lego kozuca sloni s svojim sprednjim koncem na gredlju (na tem koncu je ponekod pretaknjen skozi njo košček lesa, ki tudi pritiska na gredelj), na njenem zadnjem koncu pa se v rebriki suče lesen vijak *šramf*. Torej je vijak pri tej napravi v klopčici poleg kozuca; ponekod je še celo precej odmaknjen od njega v smeri proti ročici, pa je bil tako bližji oraču pri reguliranju oranja (prim. sl. III/4). Lemože se v solčavskem predelu imenujejo *lémeške* (splošno), dalje tudi *kobalíce*, *koráčke* in *hábe*. Narejene so iz enega kosa lesa ter niso tako velike kakor pri jezerskem ralu, saj so n. pr. od ornega železa do konca ušes dolge 71 cm na ralu iz Robanovega kota. Vanje je deloma zasajen s svojim spodnjim delom kozuc, pritrjene pa so z lesenimi cveki na podplat (le-tá je zaradi njih širši) in ponekod ob straneh skozi kozuc. Po starem so bile lemeške ob straneh okovane s šino, široko od 4 do 6 cm. Pri ralu iz Logarske doline je povrh lemešk na sredi med kozucem in ornim železom pritrjen manjši debelejši kos lesa, vsekakor z namenom, da spredaj zviša lemeške. Sprednjemu delu lemešk med kozucem in ornim železom pravijo ponekod v okolici Sol-

čave obračáji. Ako niso mogli dobiti dovolj debelega lesa za lemeške, oziroma če so bile le-te prenizke, je moral biti podplat spredaj primerno višji. *Ráuník* (splošno) ali *ráunjek* (Podolševa) je kakor pri jezerskem ralu simetričen ter je dolg od 37 do 39 cm, širok pa od 22 do 26 cm. Običajno je nasajen skupno na podplat in lemeške, po ustnem izročilu pa je bil nasajen tudi samo na podplat, vendar je bilo takih primerov le manjše število. Prevladovala so rala, pri katerih je bil ralnik nasajen na podplat in lemeške, torej na dva kosa lesa.

Ralska kolca — *uózič*, *uózič* ali *uóšč* — so enostavnejša od jezerskih (prim. sl. III/3). Vozič ima *kolesnice*, *lócen* in *oje*.⁹ Ralo povezuje z vozičem železna *grédalnca*, *grédlenca*, *grédelnica* ali *grebenica*. Gredelnica sestoji običajno iz enega večjega obročastega člena ter verige ter je zgoraj zataknjena za greben na koncu gredlja, spodaj pa na oje, ki je skupno z locnom vsajeno v blazino vozička. Po starem so uporabljali tudi leseno gredelnico, *trto*. To je bila kratka lesena deščica, ki je bila na koncih prevrtana za trto iz smrekove veje.

Rezáunca je v glavnem prav takšna, kakor jezerska. Njeno *oje* je dolgo 3,20 m. Železna *rezáunca*, ki je v celoti dolga 60 cm, je s *kélo* ali več *kélami* *vkélana* v *gléčvenco* na oju, mimo tega pa je oje na tistem mestu, kjer je glečvenca z rezalnico, obito z *rénikom* (prim. sl. IV/8).

V Logarski dolini so poleg rala s samostojno rezalnico orali tudi z ralom, na katerem je bila ob strani gredlja nameščena manjša prestavljiva rezalnica, ki so jo vtikali v luknjici na ralniku. Povrh tega pa so poznali še ralo z rezalnico, vsajeno v gredelj pred ralnikom. Takemu ralu so rekli *merjásc*.

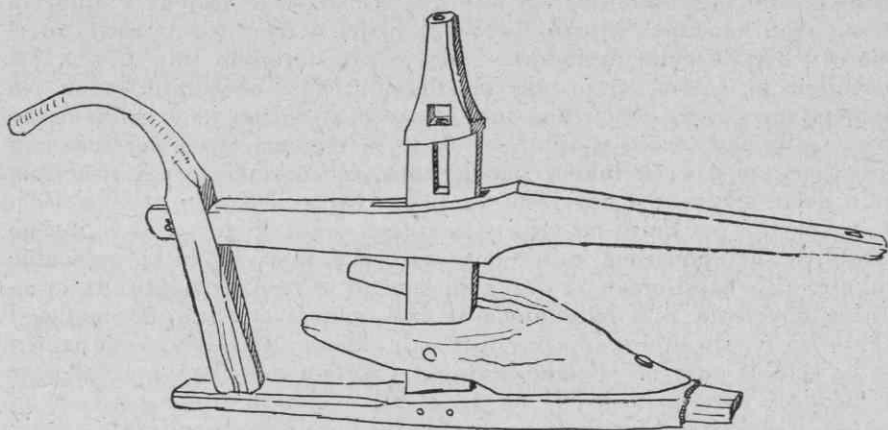
Okolica Luč. V tem predelu je bilo najdenih dvoje več ali manj nepopolnih ral na Konjskem vrhu ter dvoje ral z eno rezalnico v Podvolvljeku. Vsekakor pa je v okolici Luč mnogo več ral ohranjenih, kakor nam jih je bilo mogoče ugotoviti ob prvem pregledu terena.

Krajevni naziv je *rálo*, *rálá* in *orálá*. Podplat se na tem območju imenuje *uóplas*, *óplaz*, v Lučah je bil zapisan tudi naziv *klóp*. Imena peta za zadnji del oplaza ni bilo nikjer slišati. Po pripovedovanju izdelovalca ral¹⁰ pa so kovali *šinjo* po vsem oplazu. *Ročica* ali *račica*, vsajena v oplaz, je v tem predelu na vrhu močno zakrivljena v kljuko (sl. 3 na str. 39), ki je oraču rabila za roč pri oranju. Ta kljukasta ročica je zelo značilna za rala v okolici Luč. *Grédal* (Podvolvljek), *grégál* (Konjski vrh), *grígal* (?) je na ralu iz Podvolvljeka podobno zakriven pri kozucu, kakor na ralu iz Matkovega ali Robanovega kota pri Solčavi, medtem ko je krivina gredlja na ralu s Konjskega vrha za spoznanje manjša. Na koncu svojega sprednjega dela ima gredelj *grebén*, *fúrovž*, *fúroš*, *žábco*, to je nekakšen lesen kljun, ki ga je, kakor ponekod v okolici Solčave, moč sneti iz njegove luknje v gredlju. *Kózuc* ali *kózalc* ni nič

⁹ Razen teh delov ima vozič še blazino, prečni leseni del med kolesi, v katerega so vsajene oje z locnom, vendar naziva za ta del kolec nismo mogli doslej ugotoviti.

¹⁰ Ivan Škrube, rojen leta 1884, Konjski vrh 15 (Erjavčev log) pri Lučah.

drugačen, kakor na sosednjem solčavskem območju. V njegovem izvotljenem vrhnjem delu se suče lesen *šramf*. Košček lesa na gredlju, na katerega pritiska *šramf* v kozuc, se ponekod imenuje *rebríka* (?), drugod pa *podlóga*. Le redkokje je *rebríka* matica, v kateri se suče *šramf*. *Lemeške* ali *leménške* so pritrjene z lesenimi cveki na oplaz in ob straneh na kozuc. Zelo značilno je, da je *ráunik*, *ráunek* ali *ráunk*, ki ima *špíco* in *tuljavo*, na vseh ralih, ki smo jih doslej ugotovili v okolici Luč, nasajen samo na oplaz. Tako se lemeške pri teh ralih začenjajo pri tuljavi ralnika (gl. sl. 3 tu spodaj) ali pa še malo nazaj pri grbi oplaza (glej o tem več pri ralih iz okolice Ljubnega!).

Sl. 3. Nepopolno ralo s Konjskega vrha pri Lučah

Uózič, *uójšč* ali *uóšč* ima tele dele: *kolesníce*, *osíco* in *jézak* z železnim *šólnom* in *aklom* za vprego. Ponekod vozič in podobno nazivajo tudi *kolesníce*. Vozič veže z ralom *grégálca*, *grégálnca*, *gréglenca*, *grédálnca* in *grígálnca* (?), ki je bila po starem spletena iz *brezove trte* ali iz *bikove špíce*. Gredeljnico — trto so ovili okrog jezika pri osici ter nato zgoraj okrog gredlja za grebenom ali furovžem (prim. sl. IV/1).

Rezáunca. Železna *rezáunca* je s *kílami* ukilana ali *ulétvena* v *uáje*. Na tem mestu je oje z *ránkóm* ojačeno, da se ni preklalo ali scepilo.

Okolica Ljubnega. V Podteru je bilo najdenih dvojce nepopolnih ral, od katerih je eno starejše (baje iz 18. stoletja), drugo pa mlajše, v Savini pa sta še ohranjena rezalnica in ralnik. K temu pa je treba pripomniti, da ta predel še ni do kraja pregledan in zaradi tega zgoraj navedene najdbe ne nudijo točne slike o ohranjenosti ral na tem območju.

V tem predelu splošno pravijo staremu ornemu orodju *rálə*, le redkokje slišimo *ráló*. Spodnji sestavni del rala je *óplaz*, ki je običajno brez šine ter se od zadnjega proti sprednjemu delu polagoma razširja. Če so

pa kje izjemoma pribili šino, je bila iz močnejšega zavrženega obroča ter je segala do ralnika. Oplaz, ki bomo o njem še spregovorili kasneje pri ralniku, je pri starejšem ralu iz Podtera dolg 1,15 m, medtem ko je ročica visoka 78 cm. Prav pri tem ralu pa je treba poudariti pomembno konstrukcijsko nadrobnost, da sta namreč oplaz in ročica iz enega kosa lesa (sl. IV/6). Ročica torej ni vsajena v oplaz, kakor smo doslej ugotavljali pri vseh ralih, temveč prirodno prehaja v oplaz. Ročica, ki je nagnjena precej nazaj, tvori skupno z oplazom kot 132°, posebej pa je pri njej še ugotoviti, da *cvèk* (držaj) ni vsajen vanjo pri vrhu zadaj, ampak spredaj, kar je zelo nenavadno. Novejše ralo iz Podtera je v tem pogledu podobno ralom iz okolice Luč: ralo ima ročico, ki je vsajena v oplaz in se na vrhu končuje s kljuko. *Grégál* je vsajen v *léčvenco* na ročici in se more v njej le malo premikati. Dolg je pri starejšem ralu 1,74 m, pri novejšem pa 1,94 m, ter je zanj značilno, da je pri obeh ralih raven. Na svojem sprednjem koncu ima luknjo za *cvèk*. *Kôzuc* je v obliki deske prav navpično vsajen v oplaz, visok je 90 oziroma 88 cm ter ima nad gredljem poleg dveh lukenj podolgovato *léčvenco*, ki je pri starejšem ralu dolga 4,5 cm, pri novejšem pa 12 cm. Dalje se kozuc pri starejšem ralu končuje pri kraju na vrhu v navpičen držaj, ki je videti že močno izrabljen, pri novejšem ralu pa je na vrhu izrez v obliki polovalne luknje, ki je rabil oraču za držaj. In končno je vredno navesti, da je na kozuc novejšega rala natakknjena *smúkla*, posebna lesena, 38 cm dolga škatlja za reguliranje oranja na plitvo ali globoko (sl. III/5). V ta namen so na smukli poševno vdlane luknjice, v katere so vtikali *cvèk* ali *star ključ brez peresa*, ki je bil na *špági* ali usnjenem traku pritrtjen na smukli. Le-tá se je premikala na gredlju ter je bila pri reguliranju oranja povezana s kozucem, v katerega luknji so pretikali večji lesen *cvèk*, da je zaustavljajal smuklo. Luknjice na smukli se vrste poševno od vrha navzdol, to je od plitvega oranja na globlje. Pripominjamo, da smo smuklo našli samo na novejšem ralu v Podteru, medtem ko pri starejšem ralu žal ni več ohranjena. Po pripovedovanju domačih je bila menda na smukli starejšega rala vrezana letnica 1720,^{10a} po kateri naj bi presojali starost tega rala, ki smo o njem dejali, da sta njegova ročica in oplaz iz enega kosa lesa. — *Ráuník* je na starejšem ralu izredno dolg (41 cm), širok pa je 24 cm. V Savini pa je še daljši: dolg je 44 cm, širok pa 23,5 cm. Kakor v okolici Luč, je ralnik tudi v tem predelu nasajen samo na oplaz. Tu pa moramo v zvezi z lemeškami dopolniti naše podatke o oplazu. Le-tá se v svojem sprednjem delu proti koncu nenadno malo zviša in je v tej višini dolg nekaj centimetrov, to je do ušesa ralnika. Opraviti imamo torej kakor v Podvolvljeku pri Lučah z nekakšno majhno grbo na oplazu (prim. sl. IV/7), ki spredaj zapira uho ralnika, zadaj pa so vanjo vdlane *leméške* s svojim sprednjim koncem. Na lemeške je spredaj med kozucem in ralnikom pribit podolgovat kos lesa, to je *dřvo* za *brazdo vzdignit*.

^{10a} Ta podatek je jemati s pridržkom, kajti neverjetno je, da bi že leta 1720 poznali smuklo.

Uójšč ali *uóšč* je povezala z ralom *grégálnca*, ki je bila po starem spletena iz dveh trt iz brezovega lesa. Vozič, ki ga nismo imeli prilike videti, ima po pripovedovanju tele sestavne dele: *grebén*, na katerem leži gredelj s svojim sprednjim koncem, *kolesníce* in *láta s šólnom*, ki se končuje z *aklom*.

Rezáunca je prav takšna, kakor drugod. Ima *uóje*, železno *rezáunco* in *ročico*.

Ralu z rezalnico v gredlju in pred ralnikom so rekli *merjásc*.

Od Savine proti Gornjemu gradu, to je na območju k. o. Sv. Florjan, ni več zaslediti rala, pač pa med drugim naziv *rezáunca* za črtali pri dvojnem plugu. O ralu na drugih območjih, to je n. pr. v Teru, v hribih nad Mozirjem (Golte), v okolici Šoštanja (Bele vode) in drugod, pa bo govor v naslednjem prispevku.

Koprivna in Topla pri Črni. V tem predelu je več ral ohranjenih v Koprivni, manj pa v Topli. Nadrobneje smo si ogledali pet ral: štiri v Koprivni in eno v Topli.

Krajevni naziv za ralo je *ráuo*, *ráu*, v Črni *orauo*. Njegov spodnji del nazivajo *pópuat*. Dolg je n. pr. pri Lipoldovem ralu iz Koprivne 1,20 m ter je na zadnjem koncu okovan s *šino*. Temu delu podplata pravijo *pêta*, a ponekod kar enostavno *šina*. Po starem pa so bila tudi rala brez šine. Pri ralih iz Koprivne in Tople ugotavljamo večjo ali manjšo razširitev podplata približno od pete dalje (prim. sl. IV/5), a hkrati tudi neznatno zvišanje njegovega srednjega dela. *Ročica* ima *cvèk* ali *krúko*. *Grédal* ali *gráidl*, dolg n. pr. pri dveh ralih 1,78 m in 1,80 m, je pri kozucu podobno zakrivljen, kakor pri ralih iz solčavskega predela, le pri enem ralu iz Koprivne smo ugotovili gredelj, ki nas po svoji krivini med ročico in kozucem spominja na jezersko ralo. Klinu na sprednjem koncu gredlja pravijo običajno *cvèk*, v Topli pa *kukúica*. Le-tá je daljši lesen klin s podolgovato luknjo v vrhnjem delu. Prestavljali so jo v dve luknji na koncu gredlja. *Kozóuc*, *kózuc*, tudi *kózvec*, je bil ugotovljen v treh variantah: 1. običajna deska z luknjami in cvekom; 2. lesen ali železen *šraf* v izvotljenem kozucu; 3. lesen *šraf* ali *šrauf* poleg kozuca v posebni debelejši deščici, ki je nataknjena na kozuc-desko in se imenuje *komát*. Šrauf je v izvotljenem kozucu na Lipoldovem ralu v Koprivni železen in pritiska na železne *škárje*, ki mu branijo, da se ne zaje v gredelj. Kozuc-deska ima na vrhu ali polovalen izrez — luknjo ali pa naprej obrnjen izrez za ročaj. — *Ráunik*, *ráunk*, *ráunek* je dolg n. pr. 38 cm in širok 25 cm ter je nasajen na podplat in hkrati na *lémeže*, *lémuhe*, *čvéžle* ali *hábe*, ki so kakor povesod doslej iz enega kosa lesa. Splošno je končni del lemuh ali lemež v ušesih ralnika precej tanjši od podplata, tako da moremo trditi, da podplat večidel nosi ralnik. Po pripovedovanju so bile lemuhe v svojem sprednjem delu med ralnikom in kozucem ter v začetku ušes votle, da ni bilo ralo pretežko.

Kolca se imenujejo v Topli *podéuc* ali *podíuc*, v Koprivni pa *vózi* ali *vózej*. V obeh krajih imajo kolca tele sestavne dele: *kolesníce* ter sam

podíuc s prežvekom za oje. Kolca povezuje z ralom *gráidalnca*, *gráidlánca*, *grédlanca*, *grédalnca*. Le-tá je bila po starem lesena *trta*.

Rezáunco je tudi še najti ponekod v Koprivni. Ima *óje*, dolgo n. pr. 3,40 m, *železno rezáunco* ter *róč* ali *cvèk*. V obeh krajih poznajo tudi rala, pri katerih je rezalnica nameščena v gredlju pred raunikom. Tako ralo nima nobenega posebnega imena.

Na Ludranskem vrhu in v drugih hribovitih predelih v okolici Črne so pred desetletji še orali z ralom, medtem ko ga v dolini, n. pr. v Pristavi ali sami Črni, ne poznajo več in je tod o njem ohranjenega zelo malo ustnega izročila. V Črni so imeli *oráuo* le pri Rešarju. S tem ralom, ki je bilo leta 1911 pripeljano iz okolice Pliberka, so še pred vojno orali za *repíco* (= krompir).

Okolica Mežice. V tem predelu (Plat, Onkraj in Takraj Meže) nismo našli doslej še nobenega rala, pač pa samo en ralnik, mimo tega pa je bilo zapisanih nekaj ustnih podatkov.

Staro *ráuo* so sestavljali ti-le deli: *pótputat* s *pêto*, *ročica* z *držajem*, *gráidl*, *kozóuc*, *ráunik*, *čoižle* ali *hábe*, *klin* ali *cvèk* na koncu gredlja, *gráidalnca*, *podéuc* ali *podíuc* ter končno *rezóunca* ali *rezáunca*. — Pri ročici so s premikanjem gredlja regulirali plitvo ali globoko oranje na *fajn*, pri kozucu pa na *grobo*.

Ustno izročilo se v tej okolici spominja med drugim rala s predstavljivo rezalnico ob gredlju. To rezalnico so predstavljali pri oranju z ene strani na drugo stran gredlja, vtikali so jo pri tem skozi akl ob gredlju ter v luknjici na ralniku. V ta namen je imela rezalnica posebno konico. Naposled pozna ustno izročilo v teh krajih ralo, pri katerem je bila rezalnica nameščena v *gléčmanci* gredlja pred ralnikom.

Sv. Danijel in Jamnica nad Prevaljami. V obeh imenovanih krajih ima ralo še vsak kmet. Če nima več starega rala, pa ima novo, ki si ga je napravil v zadnjih letih. Kmetu na tem območju rabi danes ralo za oranje krompirja iz zemlje. Pregledanih je bilo skupno enajst ral.¹¹

Rayo — tako povsod v obeh krajih nazivajo ralo po domače (sl. IV/3). Med njegovimi sestavnimi deli navajamo najprej spodnji leseni del, ki mu pravijo *patína* ali *putíše*. Ta del je n. pr. pri Pernatovem ralu iz Jamnice dolg 91 cm. Splošno je razširjen naziv *patína* za ves spodnji del rala, le ponekod pravijo šini, ki je pribita po zadnjem delu, *patína*, lesenemu spodnjemu delu pa *putíše*. Patina, ki je dvakrat izglečena, enkrat za ročico, drugič za kozuc, se približno na sredi razširi in hkrati tudi primerno zviša, vendar v tem svojem novem obsegu polagoma proti ralniku upada. Na ročici sta na vrhu pritrjena dva daljša roglja, držaja, zaradi katerih se ves ta sestavni del rala ne imenuje več ročica, temveč

¹¹ Mimo tega smo pregledali tri rala v Delavskem muzeju v Ravnah, kar nam je ljubeznivo omogočil ravnatelj gimnazije dr. Franc Sušnik. Vendar teh ral še ne moremo upoštevati, ker nam muzej navzlic dobri volji doslej ni mogel postreči s podatki o njihovi provenienci, nazivih, funkciji in drugem.

ročice. V daljši luknji na ročicah je z več *kéjlami zakéjlan grádl* (dolg n. pr. 1,80, 1,88 m), ki je lahno oziroma neznatno zakrivljen bodisi v svojem zadnjem delu proti ročicam navzdol, ali pa pri samem kozucu. Kejle, ki je z njimi zakejlan gredelj, predstavljajo, kadar regulirajo globino oranja. Gredelj je spredaj na koncu dvakrat *izgléčen*: v eno luknjo je zabita *kéjla*, v drugo pa *cvèk*. *Kozóuc* je običajna deska, dolga n. pr. 77 cm ter vsajena v patino. Skozi gredelj in kozouc je zabit debelejši *cvèk*, na katerem se gredelj pregiblje pri reguliranju oranja. *Rágnik* (pri Krumplijevem ralu iz Sv. Danijela je dolg 26, širok pa 22 cm) je nasajen na patino, poleg tega pa na *ušáte*, ki so z lesenimi cveki pribite na vsaki strani patine ter so ponekod okovane s šino. Ušate, dejansko dvoje ušes, so zdaj zakrivljene navzgor ter so ponekod tako dolge, da se končujejo vštric ročic. Ako si ušate natančneje ogledamo, vidimo, da pravzaprav dopolnjujejo sprednji del patine. Zatorej moremo reči, da tisti del rala, ki smo ga doslej spoznavali pod imeni lemeške, lemože, habe in podobno, in je iz enega kosa lesa, sestavljajo na ralu s tega območja trije kosi lesa: ušate, to je dvoje ušes, skupno z višjim in širšim sprednjim delom patine (prim. sl. IV/4). Ušate skupno s sprednjo patino pa so precej manjše od lemešk.

Podéuc ali *podiuc* veže z ralom *grádlenca*, ki je nataknjena na podiuc oziroma na njegov srednji podolgovati del, ter zataknjena za *cvèk* na gredlju. Železna gredeljnica sestoji iz enega večjega zgornjega in enega manjšega spodnjega obročastega člena; obadva člena sta povezana med seboj z dvema majhnima členoma na vsaki strani. Razen gredeljnice pa povezuje ralo s kolci še *štrík*, ki je pritrjen zadaj na podolgovatem lesenem delu kolc in skozi katerega je pretaknjen gredelj (prim. locen na kolcih jezerskega rala!).

Rezáunca je kot samostojno orodje v funkciji črtala v rabi samo še pri enem kmetu. Ima *štóngo*, dolgo n. pr. 3,08 m, železno *rezáunco* in *cvèk*. Rezalnica pa je v tem predelu tudi ožji sestavni del rala. Vtikali so jo v ralnik pri oranju ter hkrati v kljuko na vsaki strani gredlja (sl. III/6). Imenovali so jo *rezáunca*, ponekod *štóngo*, a tudi *tréska*; zadnji naziv pa je bil doslej zabeležen le pri enem samem kmetu. Mimo prestavljive rezalnice pa so uporabljali tudi rezalnico, ki je bila stabilno nameščena v gredlju pred ralnikom, tako kakor pri plugu črtalo pred lemežem.

Dolga brda nimajo nič drugačna rala, kakor v Sv. Danijelu in Jamnici. Tudi glede domačih nazivov ni nobenih večjih razlik.

K o b a n s k o (Ojstrica, Kozji vrh, Sv. Duh, Gortina, Pernice in Remšnik). — Na navedenem ozemlju so rala že prava redkost. Spodnji podatki se nanašajo na tri rala, najdena na tem terenu, mimo tega pa na eno ralo iz okolice Remšnika (Vas).

Ralu pravijo okrog Ojstrice *oráuo*, v Pernicah in Gortini pa *orálo*. Naziv *plužníca* za ralo iz okolice Remšnika pa je nedvomno nastal v novejšem času, ko so začeli uporabljati pluge. Spodnji leseni del rala je *plást* ali *pgást*, tudi *klóp* (Kozji vrh) ter *celó lémež* (?) (okolica Remšnika). Plast je dolg n. pr. pri Sekalounikovem ralu iz Gortine 85 cm ter je

različne debeline. Največji je med ralnikom in kozucem, vrhu tega pa je vredno omeniti polovalni urez na njem med ročico in kozucem na Sekalounikovem ralu iz Gortine. V plast je vsajena ročica z dvema rogljema. To je *pùk*, *pæk*, *pök* in *pók*, posebej pa še ročice na vrhu poka imenujejo ponekod *róglji* (okolica Remšnika). *Grádl* (splošno) ali *grédal* (okolica Remšnika), ki je dolg n. pr. 1,84 m ter običajno raven ali proti ročici malce navzdol zakrivljen, je zadaj pretaknjen skozi pok in *zakéjlan s kéjlami* (Gortina) ali *s kálami* (okolica Remšnika). Imenovane zagozde so rabile oraču za večje prestave pri reguliranju oranja. Spredaj pa ima gredelj v dveh luknjah zabita cveka; prvemu, močnejšemu, pravijo *kéjla*, ki se bomo z njegovo funkcijo kasneje seznanili. *Kozóuc* (Ojstrica), *kázuc* (Sv. Duh, Gortina, Pernice), *kázek* ali *stebær* (okolica Remšnika) je razmeroma nizka deska, ki ima na vrhu nazaj obrnjen izrez ali pa je brez njega ter je skozi gredelj vsajena v plast. Visoka je n. pr. pri Sekalounikovem ralu iz Gortine 56 cm, široka pa 12 cm. *Ráuník* (Gortina in Pernice) ali *oráuník* (Ojstrica in okolica Remšnika), ki je na cit. ralu dolg 32 cm, širok pa 21 cm, je nasajen samo na plast. Na vsaki strani so spredaj na plast pribita ušesa, ki se na cit. ralu začenjajo 7 cm pred kozucem ter so dolga 50 cm. Pravijo jim različno: *uošáte* (Ojstrica), *ušéte* (Gortina), *úhe* (Pernice) in *rógle* ali *rógli* (okolica Remšnika). Drugo Sekalounikovo ralo z rezalnico v gredlju pa ima namesto ušes premično desko po imenu *kúhla*, ki jo pri oranju predstavljajo zdaj na eno, zdaj na drugo stran rala (sl. IV/2). Kuhla je dolga 50 cm, njena širina znaša proti zadnjemu koncu največ 13 cm ter je nasajena na lesenem cveku, zabitem v plast spredaj pred kozucem. Prestavljivo kuhlo je imelo svojčas tudi Žišpretovo ralo s Kozjega vrha.

Rezalnice (*rezáunca* = Ojstrica, *rezálo* = Gortina in Pernice), ki so jo po starem posebej vlekli po njivi, že redkokje pomnijo v teh krajih. Pač pa je v Gortini še ohranjeno ralo, pri katerem je rezalnica nameščena v *gléčanci* v gredlju.

Glede kolec je udomačenih več nazivov: *pádjeu* (stari naziv), *podíu* (Gortina in Pernice), *podéuc*, *podévec*, *podívec* (Ojstrica in Kozji vrh) in *plužna kola* ali *škrpéle* (okolica Remšnika). Kolesa se pri kolcih iz okolice Remšnika imenujejo *podívčki* (kolo = *podívček*, *podívčič*). Kolca v Ojstrici in Gortini imajo spredaj *búrkle* (lesen del v obliki črke V) z *aklom* na koncu za vprego, med *kolesnicami* pa na *uózi*¹² lesen *pláto* z luknjo na sredi, skozi katero pretaknejo sprednji konec gredlja in ga *zakéjlajo s kéjlo*, ki smo jo že zgoraj omenili, ali pa z *jíguo*; zadaj za plato pa je pritrtjen cvek na gredlju, ki skupno s *kejlo* priklepa ralo na kolca. V okolici Remšnika pa rabijo za povezačo rala s kolci *grédalncó*, ki jo zatikajo za *klín* na gredlju.

O ralih na ozemlju med Remšnikom in Sv. Križem v okolici Maribora bomo poročali v naslednjem donesku.

¹² *Uóza* je lesen prečni del med kolesnicami; na njem je *pláta* z luknjo za gredelj.

Slovensko Koroško (Avstrija)

Okolica Pliberka (Vidra ves, Dob, Libuče in Rute pod Peco). V okolici Pliberka je še precej ral ohranjenih, mnogo je seveda med njimi napravljenih v zadnjih letih, vendar je na potovanju po tem koroškem predelu tako nanaslo, da smo imeli priliko, ogledati si samo dve že modernizirani rali v Rutah pod Peco ter eno ralo v vaseh pod Pliberkom.

Ralo nazivajo v vaseh nad Pliberkom (Libuče) *uróu*, v Rutah pod Peco *uróuo*, v vaseh pod Pliberkom proti Dravi pa *oráu*. Spodnji leseni del rala se imenuje *páta*, pa tudi *petína*. Če velja zadnji primer, tedaj je *páta* del petine, ki je spodaj obit s šino. *Ráčica* ima na vrhu dva večja ali manjša roglja, držaja, zaradi katerih se ta del rala po novem imenuje tudi *ročice*. V luknji v ročici je s *kélami* pritrjen raven *grádlén* (Libuče), *grádl* (pod Pliberkom) in *grándálnik* (Rute pod Peco, kjer je dolg 1,82 m). *Kózbac* (pod Pliberkom) ali *kôla* (Libuče) nima več tiste vloge, kakor jo je imel na starejših ralih. Za reguliranje oranja so rala v tem predelu že večidel opremljena z novejšimi napravami. Tako je na priliko gibljivo pritrjen na gredelj med ročico in kozucem poseben železen vijak (*vínta*), ki se suče v letvi, pritrjeni z enim koncem na ročico, z drugim pa na kozuc nad gredljem. Le-tá se pregiba na lesenem ali železnem cveku, ki je zabit skozi gredelj in kozuc. Dalje pozna pliberško-okoličansko ralo *ráuník*, zatem pa *lémežance* (Libuče), *ušéta*, *ušáte* ali *ušéte* (pod Pliberkom), ki so s patino vred nasajene na ralnik. Sprednji spodnji del rala, ki je zelo kratek in ga sestavljajo med kozucem in ralnikom ušate in patina, se v Libučah imenuje *guáua*. Pravijo, da je ralnik nasajen na *guáuo*.

Kolca — *podéuc* povezujejo z ralom na podoben način kakor na Jezerskem in deloma drugod. Veriga, ki je zataknjena za *ókl* na koncu gredlja, se imenuje *grádlénca*, *prva grádlénca* (Libuče in vasi pod Pliberkom), *prva grándálnca* (Rute); veriga, ki je pritrjena na koncu *jazika*, podolgovatega lesenega dela kolca, in skozi katero je pretaknjen gredelj, pa je *zadnja grádlénca* (Libuče) ali *zadnja grándálnca* (Rute).

V Rutah pod Peco uporabljajo dvoje ral: rutarsko in poljsko ralo. Rutarsko ralo ima ozek ralnik, širši podvoz in nižja kolesa na kolcih, poljsko ralo pa nasprotno širok ralnik, ožji podvoz in višja kolesa na kolcih.

Rezáunce ali *rezóunce* kot samostojnega orodja se v pliberški okolici že slabo spominjajo. Morda vedo o njej največ povedati v vaseh pod Pliberkom. Več spomina pa živi na ralo z *rezáunco* ali *rezáunikom* v gredlju, a tudi na ralo s prestavljivo rezaunco. Takemu ralu so v Rutah rekli *cvítr*.

Okolica Železne Kaple (Lobnik, Lepena, Bela, Obirsko in Korte).

V tem koroškem predelu smo imeli opraviti kar z desetimi rali, med katerimi je tudi že nekaj novejših. Naše zapiske, ki obsegajo naša lastna

opazanja, in ustno izročilo o ralih, bomo skušali strniti v naslednjih podatkih.

Domači nazivi za ralo so v okolici Železne Kaple kaj raznovrstni. Poleg splošnega imena *oráu*, *uráu*, večidel pa *ráu*, so bila udomačena razna posebna imena: *špíčmoh* (Lobnik, Bela, ponekod na Obirskem), *špíčnek* (Bela), *špíčk* (Korte), *lesen kós*, t. j. ptič (Lobnik), *svinja* (Lobnik), in končno *víli*. Spodnji leseni del rala se imenuje *pótpuat* ali *pópuat*. Dolg je do ralnika do 1 m in tudi več ter se v svojem sprednjem delu zaradi lemešk polagoma ali takoj razširi. Njegov zadnji del spodaj pod ročico, *pêto*, so običajno okovali s šino, da ni bil bos in ga ni prehitro zmanjkalo. *Ročica* (v. 67, 70, 82 cm) ima na vrhu *držaj*, *držáj*, *cvèq*, *ročníc*, *múncál*. Ročici pravijo tudi *mándale*, cveku na njem pa *ročica*. O ročici z dvema rogljema na vrhu pa menijo, da ima vile (od tod naziv vili ali vilej za tako ralo). Po ustnem izročilu iz Kort sta bila podplat in ročica po starem iz celega, to je iz enega kosa ustrezno raščenege lesa. *Bráídl* je splošen krajevni naziv za gredelj. Njegova dolžina je kaj različna ter se giblje med 1,67 in 1,95 m. Večidel je pri kozucu bolj ali manj zakrivljen, le pri dveh ralih nas njegova krivina več ali manj spominja na jezersko ralo. Pripominjamo pa, da imajo novejša rala običajno raven gredelj. Na svojem sprednjem koncu ima gredelj lesen *cvèq*, *kélo*, *qélo* ali pa tudi železen *kával*. *Kózuc* oziroma *qózuc* (v. 70 in 76 cm) je v obliki deske navpično ali malo poševno skozi gredelj nasajen na podplat ter ima *vúkne*, *úqne* ali *úkje*, *úqje* in *cvèq* za prestave, na vrhu pa naprej, a tudi nazaj obrnjene izreze za držaj. Pri nekaterih ralih je na kozuc natakljena krajša deščica (*qomát*, *qumát*) z lesenim *šráufom* ali *šraubom* poleg kozuca ali pa naletimo celo na železno *vínto* v dveh variantah: 1. vinta je blizu ročice skozi gredelj gibljivo pritrjena na podplat; 2. vinta je gibljivo pritrjena na gredelj in se suče v 78 cm dolgi letvi (*qomát*), pritrjeni na ročico na kozuc nad gredljem (sl. III/8). S takimi in podobnimi napravami za reguliranje oranja pa se seveda ponašajo zgolj novejša, modernizirana oziroma starejša predelana rala. *Lémuhe*, *lémohe* (splošno), *lémeščance* (Lobnik), *hábe* (novejši naziv, udomačen zlasti tam, kjer so starejšega pozabili) so kakor na Jezerskem, v okolici Solčave in drugod iz enega kosa lesa ter so z lesenimi cveki zbite na podplat. V njihov srednji del, to je tam, kjer se razdvoje, se pri nekaterih ralih deloma zajeda kozuc. Ugotovljeni pa sta bili v tem predelu dve rali, pri katerih je prav glede lemuha malo drugače: na Grubelnikovem ralu z Obirskega, ki je videti močno izrabljeno, sestoje lemuhe iz sprednjega dela, verjetno preostanka nekdanjih lemuha, ter iz dveh rogovil ali ušes, pritrjenih ob straneh, na Vrbnikovem ralu iz Lobnika pa samo iz dveh ušes, pribitih ob straneh na podplat, vtem ko je sprednji del med ralnikom in kozucem pravzaprav zvišani sprednji del podplata. Podatek, po katerem naj bi bile lemuhe in podplat nekoč iz enega kosa lesa, pa bi bilo treba še preveriti in o tem kaj več zvedeti. *Ráynq* (splošno), *ráynak* (ponekod v Lobniku), *oráynq* ali *oráynk* (Bela) je dolg 32 do 45 cm in širok 19 do 29 cm ter običajno nasajen hkrati na lemuhe

in podplat. V Lobniku pravijo, da sta te dve stvari, lemuhe in podplat, tako *odelani druga na drugo*, da se železo potem nasadi na oboje. Posebej naj omenimo, da je pri novejšem ralu z vinto v komatu običajno sprednji del podplata in hab med kozucem in ralnikom izredno kratek (sl. III/8).

Za kolca je v okolici Železne Kaple splošno udomačen naziv *uózi*. Vozi ima poleg *kolesníc podvóz*, na njem *póuštr*, na katerem leži sprednji konec gredlja, med kolesnicami pa je podolgovat kos lesa, ki mu je ime *jezik* ali *recelj*. Vozi povezujejo z ralom na podoben način kakor na Jezerskem. Spredaj je *gradánca* ali *bradánca* (Korte), *bráda* (ponekod v Lobniku), *grebeníca* (Bela), *ta prédan uócän* (Lobnik, Obirsko) zatak-njena za *kélo*, *cvèq* ali železni *kaväl* na koncu gredlja, zadaj pa je gredelj pretaknjen skozi *uócän* ali *róč* (Bela) oziroma *ta zadän uócän* (splošno), ki je pritrjen na zadnji konec jezika ali reclja.

Rezalnico (*rezáunca*, *rezóunca*, *rézanca*) sestavljajo železna *rezáunca*, *óje*, *ročica* ali *róčq* ter kéle. Manjšo rezalnico so nameščali na gredelj. Po pripovedovanju je bila rezalnica na gredlju takole pritrjena: v gredlju je bila luknja za rezalnico; v tej luknji je bila železna *puščica* (verjetno pušica?), ki so jo imenovali *žèq*. In v tem žeku je bila rezalnica pritr-jena s kélami. Tako ralo z rezalnico v gredlju pred ralnikom vidimo na sl. III/7.

Sele pod Košuto. V primeri z okolico Železne Kaple je ustno izročilo o ralu na območju vasi Sele slabše ohranjeno. Sestavni deli rala, ki smo ga v tej vasi našli v dveh primerkih, in je njegov domač naziv *oráu* in *ráu*, so tile: 1. *pópuat*, ponekod *stopáu* s *pêto*, 2. *ročica*, ki ima *ročníq* ali *róč*, 3. *hrédl s háqlnam* na sprednjem koncu, 4. *qózuc*, *qózalc*, 5. *hábe*, 6. *ráuñq*, *ráuñeq*, *ráuñaq*, redkokje *lámaš*, 7. *uózej*, *uózi*, 8. *réz-onca*, *rézanca*, *rézunca*. — Posebnosti: Ročici na Rutarjevem ralu je dodana še ena ročica, ki je privezana k stari ročici kar z žico; obedve najdeni rali imata raven gredelj (pri Užnikovem ralu je dolg na primer 1,90 m), dalje pri omenjenem Užnikovem ralu opazljiv kozuc, ki je skoraj toliko visok kakor ročica (ca. 80 cm); kozuc pri Rutarjevem ralu je opremljen z deščico-komatom (prim. sl. III/4) in večjim lesenim šraubom. Na vrhu nimata obadva kozuca nobenih izrezov. Habe, ki so skup zbite s sprednjim delom podplata, so na obeh ralih velike: na Rutarjevem ralu so zlasti visoke spredaj pred kozucem, v zadnjem delu pa so njih ušesa oblikovana že v nekakšne debelejšje deske; na Užnikovem ralu so habe izredno dolge, od ralnika do konca ušes 1,25 m. Dejali bi, da je to naj-večja dolžina hab (lemešk ali lemuh) na vseh pregledanih ralih na koroško-štajerskem ozemlju. Končno je treba navesti, da je ralnik (d. 32, š. 24 cm) pri obeh ralih iz Sel nasajen hkrati na podplat in habe. — V Selih poznajo še *ráuce* ali *ráučè*, manjše ralo za oboravanje. Pri tem ralu pa je ralnik nasajen samo na podplat, po vrhu hab pa so še deske. Takšno je Šerjakovo rauce iz Sel. — Pozabiti ne smemo tudi *rézance*, ki smo jo le v enem primeru našli v Selih in katere oje je dolgo 2,95 m.

Važen je lámaš kot naziv za orno železo. V Selih sicer prevladuje ráunq, vendar je tu in tam že slišati lámaš. Verjetno se od Sel dalje začinja v Karavankah ozemlje, na katerem ralniki polagoma izginja, pojavlja pa se lemež. V tem pogledu je za nas poučen podatek iz Šašelj-Ramovševega dela »Narodno blago iz Roža«, iz katerega posnemamo, da so v Slovenjem Plajbergu pri Borovljah, ki niso ravno daleč od Sel, najprej vlekli *razóvænco*, zadaj pa *voráva z lasénim (?) laméžam pa hábema*.

2. Kratek pregled konstrukcijskih in drugih značilnosti opisanih ral

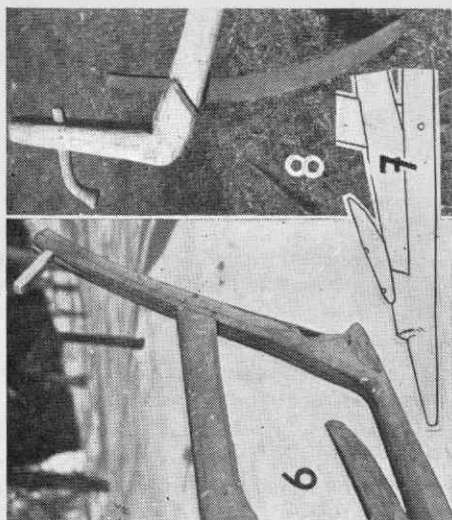
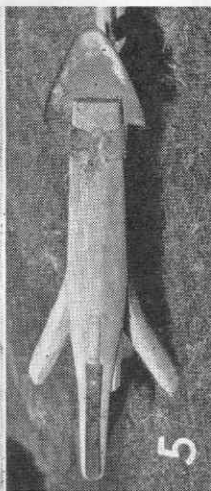
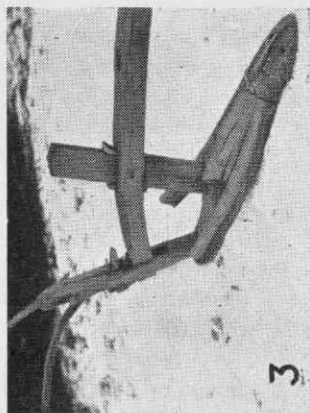
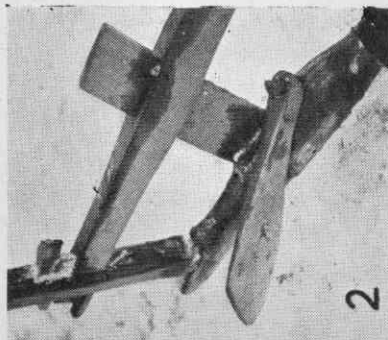
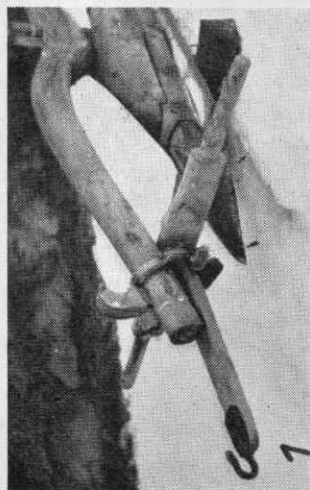
Ko smo opisali četverokotna rala s kolci in rezalnico po posameznih predelih koroško-štajerskega ozemlja, skušajmo zdaj po opisih na kratko pregledati sestavne dele teh ral ter povzeti njihove konstrukcijske in druge značilnosti. Tako bomo dobili še jasnejšo predstavo o koroško-štajerskem ralu in raznih njegovih posebnostih.

1. Podsad, podplat ali oplaz se na opisanih ralih ali od zadnjega proti sprednjemu delu polagoma, a malo razširja, ali pa se od pête dalje oziroma na sredi takoj bolj ali manj razširi, med kozucem in ralnikom pa tudi zviša, kar je pri ralih iz okolice Prevalj in s Kobanskega v tesni zvezi z ušesi. Na splošno pa je pri drugih ralih podplat spredaj razširjen predvsem zaradi lemešk. Za oplaz na ralih iz okolice Ljubnega in deloma Luč je značilno, da ima spredaj med ralnikom in lemeškami majhno grbo, o kateri bomo še kasneje spregovorili.

2. Ročica je povsod vsajena v oplaz, podplat ali podsad, le pri starejšem ralu iz Podtera v okolici Ljubnega sta ročica in oplaz izjemoma iz enega kosa lesa. Ročica ima običajno pri vrhu vsajen raznoličen klin, ki rabi oraču za držaj, le na ralih iz okolice Luč in Ljubnega je ročica na vrhu močno nazaj zakrivljena v kljuko — držaj. Pri ralih z manjšo rezalnico v gredlju ali ob njem, pa ponekod tudi brez nje, ima ročica na vrhu dva krajša ali daljša nazaj zakrivljena roglja ali ročaja v obliki vil, zaradi katerih se ročica preimenuje v ročice, ponekod na Koroškem pa ralo dobiva naziv vili ali vilej.

3. Gredelj je tako oblikovan: a) raven, b) v svojem zadnjem delu proti ročici laglje navzdol zakrivljen, c) pri kozucu oziroma takoj spredaj pred njim močnejše ali laže zakrivljen. Gredelj je gibljivo vtaknjen v večjo ali manjšo režo na ročici, ki je višje ali nižje nad plazom. Funkcija premičnega gredlja v primerno veliki reži na ročici je dvojna: ponekod (n. pr. na Jezerskem) ga premikajo oziroma so ga premikali za male prestave pri reguliranju oranja, drugod pa z uporabo klinov rabi oraču sploh za edine prestave, ki so možne na ralu (Kobansko in okolica Prevalj). V prvem primeru je njegova funkcija pomožnega, v drugem pa povsem samostojnega značaja.

4. Običajna naprava za velike prestave pri reguliranju oranja je na ralih k o z u c. Le-ta je v obliki višje ali nižje deske poševno pretaknjen

Sl. 3. Ralo iz Jamnice

Sl. 4. Patina rala z ušesi od spodaj (Jamnica)

Sl. 5. Podplat rala s šino od spodaj (Topla)

Sl. 6. Del rala z ročico in oplazom, ki sta iz enega kosa lesa (Podter)

Sl. 7. Sprednji del oplaza z girbo in lemeškami ter brez ralnika (Podter)

Sl. 8. Glavni del rezalnice (Robanov kot)

Sl. 1. Del kolec, povezan z gredljem z bikovo špico (Podvolovljek)

Sl. 2. Del rala z prestapljivo desko »kuhlo« (Gortina)

Foto: B. Orel in F. Sarf

skozi gredelj ter vsajen v oplaz. Ima manjše luknje in cvek, ki rabijo pri reguliranju oranja, mimo tega pa se deska pri kraju na vrhu končuje v navpičen, naprej obrnjen držaj, ali pa je na njenem vrhu polovalen ali malo drugačne oblike podolgovat izrez — luknja, ali pa ima na vrhu naprej oziroma nazaj obrnjene izreze raznih oblik, kar vse rabi za držaj pri prestavljanju kozuca. Deska-kozuc pa se končuje na vrhu tudi enostavno, in sicer ali ravno ali malo zaokroženo. Na kozucu v obliki deske so tudi razne druge naprave za reguliranje oranja: a) na kozuc je poševno natakknjena krajša deščica — komat, ki se na njenem zadnjem koncu suče v rebriki lesen vijak, b) na kozuc je natakknjena posebna naprava, imenovana smukla (Podter). Mimo kozuca — deske pa imamo na ralih opraviti še s posebnim kozucem, ki je v svojem zgornjem delu izvotljen ter se v njem običajno suče lesen vijak. Končno moremo ugotoviti na ralih še modernejšo napravo za reguliranje oranja, to je železno vinto med kozucem in ročico. Vinta je ali skozi gredelj gibljivo pritrjena na oplaz ali podplat, ali pa se suče v daljši letvi — komatu med kozucem in ročico ter je gibljivo pritrjena na gredelj. Pri vseh takih ali podobnih napravah z vinto in tudi pri ralih, kjer samo z gredljem in klini v reži na ročici regulirajo oranje, je kozuc v obliki deske brez svoje prvotne funkcije, zakaj skozi njega in gredelj je običajno zabit lesen ali železen cvek, na katerem se pregiba gredelj.

5. Lemeške, lemuhe ali habe so večidel iz enega kosa lesa ter so spredaj v celoti skupaj zbite s podsadom ali podplatom. Na ralih iz okolice Ljubnega in deloma Luč se lemeške s svojim sprednjim koncem zajedajo v grbo na oplazu pred ralnikom ali pa se začenjajo takoj pri ralniku. V okolici Prevalj in na Kobanskem pa imamo na ralih namesto lemešk posebna ušesa, pribita na vsaki strani zvišanega in razširjenega sprednjega dela oplaza. Tisti del rala, ki smo ga spoznali pod imenom lemeške, lemuhe ali habe, in je iz enega kosa lesa, je torej pri teh ralih sestavljen iz treh kosov lesa: iz dveh ušes in iz sprednjega višjega ter širšega dela oplaza.

6. Ralnik je povsod dvorezen in torej simetrične oblike. Nasajen je na oplaz in lemeške hkrati, torej na dva kosa lesa, ali pa na oplaz ter na dve ušesi, to je na tri kose lesa, ali pa končno samo na oplaz, to je na en kos lesa. V tem zadnjem primeru se lemeške začenjajo na oplazu zadaj za ralnikom.

7. Pri opisanih ralih smo v glavnem spoznali tri vrste kolc: a) kolca z daljšim podolžnim lesenim delom med kolesi, ki ima na svojem zadnjem koncu pritrjen locen, skozi katerega je pretaknjen gredelj, na njegovem sprednjem delu pa povezuje gredelj s kolci železna gredeljnica; b) kolca imajo samo spredaj podolžni leseni del, jezik, prežvek, a tudi oje, ki na njegovem zadnjem delu gredeljnica povezuje gredelj s kolci; c) kolca z burklami spredaj imajo med kolesi leseno plato z luknjo, skozi katero je pretaknjen gredelj ter pritrjen s klinom ali iglo. — Železna gredeljnica je sestavljena ali iz dveh večjih povsem enakih členov, ali iz enega večjega in drugega manjšega člena, ki sta spojena med

seboj z dvema majhnima členoma na vsaki strani, ali pa samo iz enega večjega člena, ostali del pa je krajša veriga. Stara rala pa so poznala namesto železne gredeljnice samo leseno trto ali trto iz bikove špice.

8. Rezalnica je v glavnem povsod enake oblike.

9. Nazadnje naj ponovimo, da smo poleg rala s samostojno rezalnico spoznali še druga rala: a) s posebno manjšo prestavljivo rezalnico ob gredlju in v ralniku, b) z rezalnico, pritrjeno v gredlju pred ralnikom, in c) s prestavljivo desko — kuhlo in rezalnico v gredlju.

3. Gradivo in izdelovalci rala

Ko že skušamo kar se da izčrpno navajati razne podatke o ralih na našem koroško-štajerskem ozemlju, menimo, da nikakor ni odveč, ako se na koncu našega pregleda ral in njihovih sestavnih delov po posameznih predelih in krajih na kratko dotaknemo še gradiva, iz katerega so ta orna orodja napravljena. Če sodimo, da je ralo leseno, tedaj so to našo sodbo narekovali predvsem glavni sestavni deli rala, ki so iz lesa, to je podplat, ročica, gredelj in kozuc, poleg tega habe ali lemeške, v manjši meri pa razni manjši sestavni deli drugotnega pomena, kakor so razni klini, cveki, trta, šraubi itd. Pri vsem tem je brez vsakršne važnosti dejstvo, da sta ralnik in rezalnica železna. Kmet pravi, da je ralo leseno, kvečjemu se izrazi še takole, ako želi biti natančen: ralo je leseno, le ralnik in rezalnica sta železna. Železni morejo biti tudi mnogi drugi manjši sestavni deli: gradanca, cveki, kavli, šraubi, vinte, obroči, šine itd. Nekateri deli so pri ralih zdaj iz tega zdaj onega gradiva in nočemo se zamujati z vsemi možnostmi, ki so dovolj jasno razvidne iz naših opisnih podatkov. Tu nam gre predvsem za vprašanje, iz kakšnega lesa so določeni sestavni deli rala izdelani, katere vrste les so najraje jemali za rala. Rala so običajno iz trdega, le izjemoma iz mehkejšega oziroma mehkega lesa. Večinoma so iz bukovega in jesenovega lesa, a tudi iz brezovega in trnovega akacijevega lesa, v izjemnih primerih iz smreke. Za podplat (oplaz) je bil dober jesenov, bukov, brezov in češpljev les, za ročico pa bukov, jesenov, brezov in tudi gabrov les. Za gredelj so jemali jesenov, bukov in brezov, za kozuc pa bukov in jesenov les. Lemeške so izdelovali iz jesenovega, brezovega, jelševega, javorovega ter ponekod tudi iz hruškovega in češnjovega lesa. Oje rezalnice pa je povsod iz smrekovega lesa. Običajno so zanj poiskali v gozdu primerno smreko s korenino — krivanto. Kako je s trto, ki je po starem vezala kolca z ralom, smo že povedali. Trta je bila spletena iz veje raznih dreves, navadno od breze ali smreke, bila pa je tudi, kakor smo navedli, iz bikove špice.

V izdelovanju ral vidimo eno izmed pomembnih panog domače delavnosti, predstopnje domače obrti, zakaj rala so po starem običajno izdelovali kmetje sami. V mnogih primerih je bil ta kmet-izdelovalec gospodar sam, velikokrat pa tudi hlapec. Po ustnem izročilu so jih ponekod izdelovali revnejši kmetje in preužitkarji proti plačilu. Poleg

domače delavnosti se torej pojavlja tudi določena oblika domače obrti z rali. Le tu in tam naletimo na kolarja-obrtnika, ki se je v zadnjih desetletjih med drugim ukvarjal tudi z izdelovanjem in predelovanjem ral, oziroma se ponekod še danes ukvarja. Ralnike in rezalnice pa je vedno izgotavljal najbližji kovač, ki je imel vodno nakovalo. Ralnik je skoval iz trikotne železne plate, stare izrabljene ralnike pa je *podstavljajl*. O izdelovanju ralnikov bi mogli povedati marsikaj zanimivega in poučnega, vendar to že ne sodi več v okvir našega prispevka.

4. Oranje z ralom

Oranje z ralom in rezalnico je terjalo kar precej živine in ljudi. Tako so vpregli v ralo en par volov, v rezalnico pa prav tako en par volov. Močnejši voli so bili vpreženi v ralo, slabši pa v rezalnico. Glavni deli vprege oziroma živinske opreme so bili v okolici Solčave tile: *jéga* (ima po 2 *akla* na vsaki strani), *járm* so redkokje rabili, *podíž* (blazina), *dégo* (jermen za povezovanje blazine k ježesu), *góš* (jermen za oje) in *prégl* (klin za oje). Ako je bila njiva blizu, so vpregli živino v ralo že doma. Ralo so prevrnili na eno stran in živina ga je tako prevrnjenega vlekla po tleh na njivo. Na Jezerskem so nataknili na oraunik 1 m dolgo leseno *kobálo* z dvema krakoma, ki sta se oklepala hab in drsela po zemlji. V Vidri vesi pri Pliberku pa so poznali preprosto leseno trikotno napravo po imenu *pósmaka*, na kateri so vleкли ralo na njivo. Ako pa je bila njiva daleč od doma, v tem primeru so običajno naložili ralo s kolci na *gnojne gáre*, to je na poseben dvokolesni voz s košem, udomačen na Jezerskem, v okolici Solčave, Železne Kaple, v Koprivni in drugod.

Z ralom je oral *orač*, z rezalnico pa je ravnal *narezar* ali *narezač*.¹³ Orač je bil običajno gospodar sam ali pa *ta več hlapc*, narezač pa *ta več* ali *ta drug hlapc*, včasih tudi ženska. Vole pri ralu in rezalnici sta poganjala pastirja. Tema so rekli *vodnjáč* (Jezersko, Kokra), *vodač* (Korte, Obirsko), *vodárn* (Solčava, Koprivna, okolica Železne Kaple), *vojáč* (Kobansko). Poleg orača, narezača in dveh paštirjev pa je bil pri oranju še peti z motiko. To je bil *kopáč* (splošno), ponekod *oplazáč* ali *oplazáčka*. Kopač je bila po navadi ženska, in sicer *ta prva* ali *ta več dekla*, imenovana *fištrna* (okolica Solčave), pa tudi *ta mala dekla*.

Najprej je šel na njivo narezač ter z rezalnico rezal zemljo (brazdo). Takoj za njim pa je oral orač z ralom. Orati sta začela spodaj, na spodnjem kraju njive (*rob*, tudi *kraj* ali *krej*), kar velja predvsem za njive v bregu. Narezala sta in zorala brazdo poleg brazde. Brazde pa so se obračale vse na eno stran, obračale so se navzdol pri oranju v bregu, padale so druga na drugo v jamo ali jarek, *druga na drugo so se nakua-*

¹³ Večji kmetje so orali tudi z dvema ali več rali in rezalnicami hkrati na njivi. V tem primeru so si njivo orači primerno porazdelili, tako da je vsako ralo oralo po svoji brazdi. Jezerjani so nam leta 1949 demonstrirali oranje z ralom in rezalnico (prim. sl. III/1—2).

dale (Lobnik pri Železni Kapli). Takemu oranju, pri katerem se vse brazde obračajo na isto stran in po katerem je vsa njiva z brazdami zadelana, tako da nastane ravna, *gladka* brez krajev in razorov, pravijo *oranje u gliho* (Obirsko), *nauglih* (okolica Luč), *na gliho* (Logarska dolina), *na ravno* ter *na ploh*. Svet na koncu njive, kjer so obračali ralo in rezalnico, se imenuje različno: *kraj*, *krej* (Jezersko, okolica Solčave, Koprivna), *obračaj* (okolica Luč, Podter), *zára*, *záre* (Jamnica), *vráčka* ali *vráčke*, *na vráčki* ali *na vráčkah* (Kobansko). Po zoranju zadnje brazde pa je seveda na vrhu njive preostal jarek, ki se je leto za letom večal: *zára* (Jezersko, Solčava, Koprivna, okolica Železne Kaple), *ozára* (Lobnik), *uódar* (okolica Luč in Ljubnega), *ódar* (Sv. Danijel, Jamnica), *ódoz* (Kobansko). V Gortini je *zára* prigrabljena zemlja na koncu njive, torej manjša brazda, narejena z motiko ali grabljami. Na zari, to je na vrhu njive, je zmanjkalo zemlje, na njej je žito slabše rastlo, vendar zemlje niso nosili na vrh s spodnjega kraja njive, roba, ki ga je vsako leto bilo za eno brazdo zemlje več. Le v primeru, če je njiva s svojim robom segala do vozne poti, so pri Sv. Danijelu in drugod po nekaj letih skopali spodaj na robu za 3 do 4 brazde zemlje ter jo znosili na vrh, na odor. — Ožji prostor med dvema njivama se v Lobniku pri Železni Kapli imenuje *osredeček*.

Oglejmo si oranje z ralom in rezalnico še nadrobneje! Narezač je najprej z rezalnico urezal ali narezal brazdo. Dejali so, da z rezaunco *narezújejo* ali *narézajo* (splošno), vrezna črta, ki jo je napravila rezalnica, pa je *riža* (Jamnica). V oddaljenosti 4 do 7 m za rezalnico je oral orač z ralom. Prvo brazdo je bilo vedno teže zorati kakor naslednje, zaradi česar so ponekod (n. pr. v Logarski dolini) začeli orati šele po drugi riži rezalnice. Sicer pa so orali na dva načina: ali je špica ralnika šla natanko po riži, ki jo je napravila rezalnica, ali pa je bilo ralo malo odmaknjeno od riže proti zorani brazdi, kar je pomenilo, da je ralnik večidel oral med rižo in že preobrnjeno brazdo. Katerega od obeh omenjenih načinov oranja si je orač izbral, to je bilo med drugim odvisno od širine brazde in od velikosti ralnika. Pri ozkih brazdah je bilo dovolj, če so orali natanko po riži, ki jo je zapustila za seboj rezalnica. Teže je bilo seveda tako orati pri širokih brazdah. Širino brazde, to je širino njivskega pasu med zorano brazdo in rižo, odmerjenega z rezalnico, pa so določili glede na konfiguracijo zemljišča in kakovost zemlje. Na ravnem svetu so orali širše brazde, v bregu ali na strminah pa ožje. Na splošno so ozke brazde veljale za najboljše, ker so njive s takimi brazdami mnogo lažje prevlekli z brano. Širina ozkih brazd je običajno znašala od 15 do 20 cm, širokih pa 25, 30, 35 in še več centimetrov. Če so v okolici Solčave orali po njivi okoli hriba, to je na okroglo izboklem svetu, je širina brazde znašala 25 cm; če pa so orali na okroglo vbočenem svetu, je bila brazda široka 15 cm. Takim brazdam, zoranim v večjem ali manjšem polkrogu navzven ali navznoter, so dejali *kolotáč* (okolica Solčave) ali *kolotáč* (Podter). — Globoko ali plitvo oranje pa je bilo odvisno predvsem od kakovosti zemlje. Njivo s težko, tolsto zemljo so po navadi

preorali globlje, peščeno zemljo pa plitkeje. Tako so delali med drugim n. pr. na Jezerskem: v bregu na suhi peščeni zemlji so orali bolj na plitvo, v težki ilovnati zemlji v dolini pa globlje.¹⁴

Kakšno delo pa so pri oranju opravljali delujoči sestavni deli rala, kako je bilo treba oraču ravnati s temi in drugimi sestavnimi deli rala? O rezalnici smo že dejali, da so z njo narezali brazde. Od njenega dela je bilo v veliki meri odvisno, da so njivo dobro zorali. Če je bila brazda dobro urezana, se pravi, primerno široko in globoko, potem so laže in bolje orali. Sicer pa moramo k rezalnici pripomniti, da so jo uporabljali predvsem pri oranju celin (*travnikov*) ter ledin (*uadin*).¹⁵

Za rezalnico je ralnik spodrezal brazdo. Kako široko brazdo je mogel spodrezati, je bilo med drugim odvisno tudi od njegove širine. Za oranje širokih brazd po ravnem je bil potreben primerno širok ralnik, za oranje ozkih brazd po bregovitih njivah pa ustrezno ožji ralnik. Ugotovljena dolžina ralnikov na pregledanih ralih se giblje od 26 do 45 cm, širina pa od 19 do 27 cm. Vprašanje je seveda, koliko nam razne mere v današnjem času ugotovljenih ralnikov morejo dati natančne podatke o pravi nekdanji velikosti ralnikov po posameznih hribovitih in ravninskih predelih, ko moramo pri tem upoštevati, da so preostali ralniki več ali manj že izrabljeni, mimo tega pa v nekaterih primerih tudi predelani v zvezi s spremembo funkcije rala.

Pojdimo dalje k naslednjemu opravi lu rala! Brž ko je ralnik spodrezal brazdo, so lemeške, lemuhe, habe ali kakor jim že pravijo, spodrezano brazdo dvignile ter jo zasukale oziroma obrnile. Ali da povemo še določneje: lemeške so s svojim sprednjim debelejšim delom med kozucem in ralnikom dvignile brazdo, s svojim zadnjim delom, to je z enim ušesom, rogljem ali habo pa so dvignjeno zemljo obrnile na stran. Takšnega obračanja zemlje, kakor ga poznamo pri plugu z desko, pa si pri ralu ne smemo predstavljati. Starejši kmetje, ki so proti koncu 19. stoletja še orali z ralom, si prizadevajo pojasniti bistvene strani tega oranja, ko pravijo med drugim, da so lemeške ali habe le deloma obrnile zemljo, oziroma da so obrnile le polovico brazde, medtem ko se je ostala polovica kar zdrobila, ter dalje, da so lemeške večidel le pretresle in prerahljale zemljo. Sploh se ustna izročila iz raznih predelov strinjajo v tem, da je ralo z lemeškami mnogo bolj drobilo zemljo, kakor pa obračalo. Tako zorana njiva pa je bila po pripovedovanju prav zelo dobra za uspešno rast žita. Po ravnem je bilo z obračanjem zemlje najslabše. Najboljše je bilo seveda na njivah v bregu ali na strminah, kjer so se brazde rade same obračale in je torej pri njih obračanju v veliki meri pomagal sam teren. Prav zaradi tega je bilo veliko laže orati z ralom v bregu, kakor po ravnem. Za oranje po ravnem so bile lemeške daljše in nižje, za

¹⁴ Na Jezerskem so po ravnem prvo brazdo plitvo zorali, vse naslednje pa normalno globlje. Dalje so povsod za ajdo orali plitveje kakor za druge pridelke, kar si lahko pojasnimo.

¹⁵ *Celina* — *travnik* je svet, kjer še ni bilo njive, *ledina* — *uadina* pa je opuščena njiva, na kateri je rastla dve ali tri leta detelja.

oranje v bregu pa krajše in višje. Bile so tudi okovane, da so lepše odpravljale zemljo in se niso prehitro izrabile.

Lemeške ali habe so imele torej pri oranju z ralom zelo važno funkcijo, kajti če bi ralo bilo brez njih, bi spodrezana brazda bila obstala kar na *gliho*, kakor ve povedati ljudsko ustno izročilo. Pri obračanju in drobljenju brazde pa je lemeškam znatno pomagal orač z ročico. Že pravilno usmerjanje ralnika po riži ali tesno poleg nje je terjalo večje ravnanje z ročico, toliko bolj pa je bilo z ročico povezano delo, ki so ga pri oranju opravljale lemeške. Z nagibanjem ročice na eno ali na drugo stran, dejansko vedno na tisto stran, na katero so se obračale in padale brazde, se je nagnilo ralo, hkrati z njim pa se je nagnil zadnji del lemešk s svojim ušesom, ki je tako mogel lažje prijeti brazdo in jo obrniti. Pri oranju v bregu je bilo večidel potrebno, da je orač hodil vstric ročice za dve brazdi nižje od rala, držeč ročico primerno nagnjeno proti sebi. Po visokem kozucu, zlasti po držaju na notranji strani ročice pri starem ralu iz Podtera pa celo sodimo, da je orač pri vodenju rala moral večasih poprijeti tudi za kozuc. Pri tem je moral paziti, da je bil ralnik vedno pravilno usmerjen, da ni rala vrglo iz brazde, zlasti pa da je spodnja lemuha ali haba s svojim ušesom vedno lepo prijela brazdo ter jo obrnila. Skratka, orač je moral znati voditi ralo, moral je znati z ročico dobro *vizvat*.

Orač pa je moral biti tudi več uravnavanja rala na plitvo ali globoko oranje. Na ralih iz posameznih predelov in krajev smo se seznanili z raznimi napravami za reguliranje oranja, z raznovrstnimi kozuci: od preproste deske v gredlju s cvekom in luknjami, od reže v ročici s klini pa do lesenih in železnih vijakov v kozucu ali poleg njega. Vse te naprave, preproste in različno izpopolnjene, nam govorijo o preudarnem prizadevanju orača, kako ralnik na oplazu čim priročneje, hitreje in učinkoviteje uravnati ali nastaviti na določeno stopnjo plitvega ali globokega oranja.

Njivski svet pa je kaj pogosto delal oraču težave posebne vrste. Zaradi večjih kamnov v zemlji, štorovja, močnih korenin po detelji — lucerni, dalje *drobljancev*, ostankov smrekove stelje — gnoja, odlomljenih *špecov* ostrvi itd. je preostalo pri oranju večje ali manjše število njivskih mest neodoranih. A tudi oračeva površnost ali nepazljivost je mogla povzročiti na njivi taka mesta, dalje izrabljeno ralo ali živina s prestopom. Ralo je zemljo v takih primerih samo oplazilo, zaradi česar se taka njivska mesta, taki neodorani kosi ali koščki zemlje imenujejo *óplaz* (Luče, Ljubno), *opuás* (Sv. Danijel, Jamnica in drugod), *puás* (Topla), *pláz* (Kobansko). Oplaze je prekopal kopač z motiko in tako izpopolnil oračevo delo.¹⁶ Le pri Sv. Danijelu in v Jamnici niso poznali kopača za

¹⁶ O oplazih in kopačih oplazov so razširjene razne govorice, reki, pa tudi razni običaji v zvezi z njimi so udomačeni. V Beli pri Železni Kapli so n. pr. takole dejali o kopaču oplazov: »Če ne bo *skôpou opuáza*, ga bo pa ponoč *strašat pršou!*« V okolici Pliberka pa se je neki hlapec orač, ki je bil doma na Kranjskem, takole pohvalil: »*Takó sem oral, da so trije za mano kopal, pa vsi*

kopanje oplazov pri oranju z ralom. To delo je v imenovanih krajih opravil kar sam orač. Po vsakem neodoranem mestu je prekinil oranje ter z motiko prekopal nastali oplaz. — Kopač je opravljajal na njivi še razna druga dela. Tako je z motiko prikopal zemljo kraj njive ali pa čistil ralo prsti, če je bilo potrebno.¹⁷

5. O prenehanju oranja z ralom

Samo po sebi je razumljivo, da nam ljudsko ustno izročilo ne vé dandanes ničesar povedati o začetkih oranja z ralom ali o starosti rala v posameznih predelih našega koroško-štajerskega ozemlja. Tu in tam je slišati mnenje starejših ljudi, da je ralo zelo staro orno orodje, da je *starosvetno* (okolica Železne Kaple), da so ga že od nekdaj uporabljali in podobno. To pa je tudi vse, kar moremo danes še zvedeti o ralu in njegovi starosti. Pač pa nas ljudsko ustno izročilo more zanesljivo povedi v zadnje zgodovinsko poglavje rala. Tako nas primerno pouči o tem, kdaj in zakaj so oranje z ralom začeli opuščati, kdaj so ga dokončno opustili in za kaj jim zadnja rala, ki so preostala, še vedno rabijo. V zvezi s temi vprašanji pa nam ustno izročilo in avtopsija moreta navreči še mnogo drugih zanimivih podatkov o ralu iz njegove zadnje življenjske dobe.

Ralo z rezalnico so na splošno začeli opuščati proti koncu 19. stoletja, namesto njega pa uporabljati dvojni plug, ki ga na pregledanem koroško-štajerskem ozemlju različno imenujejo: *mêdved* (Jezersko), *psica* (okolica Solčave), *kúzla* (Luče in Ljubno z okolico), *merjásc* (Koprivna, Topla, okolica Železne Kaple, Sv. Danijel, Jamnica), *pluh* ali *plug* (Ojstrica, Pernice). Na Jezerskem je n. pr. začel leseni dvojni plug izpodrivati ralo v letih 1890/95. Pred prvo svetovno vojno so nekateri kmetje na Jezerskem še orali z ralom, po tej vojni pa so dokončno prenehali obdelovati z njim svoja polja. Podobno je bilo bolj ali manj tudi drugod. Tako so v Logarski dolini in Solčavi še do prve vojne orali z rali, po vojni pa vsi z dvojnimi plugi — psicami. Po ljudskem izročilu je prvi dvojni plug prišel v Solčavo že leta 1870, vendar so ga do konca 19. stoletja le redkokje uporabljali. Zanimivo je, da so tudi tam, kjer so že

trije jokali. Dalje naj navedemo običaj iz Logarske doline: Prva dekla, ki je običajno kopala oplaze, je takole dejala hlapcu-oraču: »*Če mi ne boš dělou oplázou, ti bom pa za pirhe dala.*« In res mu je običajno o veliki noči podarila pirhe, za kar se ji je hlapec o prvi priliki oddolžil. Tako je na Jezerskem *ta věč hlapc* peljal deklo na binkoštni torek v Kokro in dal za pijačo, ker je dekla za njim kopala oplaze, ko je oral s špičmohom. — Vse te govorice, običaji in podobno nam kažejo, kako važno opravilo je bilo kopanje oplazov pri oranju z ralom in koliko muk so jim ti oplazi prizadejali.

¹⁷ Otké (*uótké* ali *uóhke*) pri oranju z ralom splošno niso rabili, kajti v peščeni zemlji v bregu se je ralo čistilo samo, kolikor pa ga je v ilovnati zemlji bilo potrebno čistiti, so to opravili po navadi kar z motiko. Na ovinkih je kopač tudi z motiko potiskal oziroma držal ralo. Temu delu so dejali *krpélt* ter je veliko bolj potrebno pri oranju z dvojnimi plugom.

imeli dvojni plug, še vedno radi posegli po ralu, to pa zlasti tedaj, kadar so bili volji za dvojni plug prešibki. V Ojstrici na Kobanskem so samostojno rezalnico opustili že pred letom 1870, ralo z rezalnico v gredlju pa šele po prvi svetovni vojni. V hribih nad Mežico (Plat) so dobili prvi dvojni plug okoli leta 1880, v Lobniku pri Železni Kapli leta 1885, v Podolševi nad Solčavo leta 1890, v Koprivni pa leta 1895. V Podteru pri Ljubnem so opustili ralo okrog leta 1900/01, pri Sv. Danijelu pa so prvi dvojni plug kupili leta 1904. Razmeroma najkasneje so prišli do dvojnega pluga v Jamnici, kjer ga približno do leta 1925 še sploh niso imeli.

Zakaj so začeli opuščati ralo in ga potem tudi dokončno opustili, odgovor na to vprašanje je že deloma razviden iz naših gornjih podatkov. Predvsem je dvojni plug kot naprednejše orno orodje polagoma izpodrinil ralo. Z dvojnimi plugom so mnogo hitreje in boljše preorali njive¹⁸ in, kar je tudi zelo važno, precej manj ljudi in živine je bilo potrebnih za novo orno orodje. Če pomislimo, da so po starem orali kar z dvema ali tremi rali in rezalnicami hkrati na njivi, potem so bile prednosti oranja z dvojnimi plugom v pogledu ljudi in vprežne živine toliko večje. In prav vprašanje živine in ljudi se je kmalu izkazalo kot činitelj, ki je pospešil konec tega starodavnega ornega orodja. Veliko pomanjkanje ljudi in volovske vprežne živine na kmetih po prvi svetovni vojni je bilo namreč v tolikšni meri odločilno, da so po tej vojni oranje z ralom na splošno dokončno opustili.¹⁹

Ta prehodna doba opuščanja rala in udomačevanja dvojnega pluga pa nam nudi dovolj primerov, ki pričajo, da se je kmet na tem ozemlju v svoji podedovani konservativnosti le težko ločil od svojega starega ornega orodja. V takem položaju, ko še ni dal ralu za vedno slovo in se tudi še ni dokončno odločil za dvojni plug, je nastalo z rezalnico oziroma z desko izpopolnjeno ralo, ki naj bi bilo sposobno tekmovati z dvojnimi plugom, mimo tega pa imamo opraviti s kompromisno rešitvijo, ki je težila za tem, kako bi v kombinaciji z dvojnimi plugom bila ralo in rezalnica še nadalje uporabljiva.

V prvem poglavju smo se med drugim seznanili z dvema raloma z rezalnico: pri prvem ralu je primerno manjša rezalnica nameščena trdno v gredlju pred ralnikom, podobno kakor pri plugu črtalo pred lemežem, pri drugem ralu pa smo ugotovili posebno rezalnico, ki so jo pri oranju

¹⁸ Poučno pa je tudi poslušati mnenja starejših ljudi, ko ugotavljajo dobre strani rala in slabe strani dvojnega pluga. Po njihovem mnenju je bilo ralo dobro zategadelj, ker so po njem zorane brazde bile bolj rahle, tako da so jih laže prevlekli z brano, mimo tega pa je bila z ralom zorana njiva ugodna za rast žita. Slabe strani dvojnega pluga pa vidijo v naslednjem: *ta dvojni plug trdo zemljo meče oziroma jo obrača, jo tlači in dalje trdo zemljo dol položi, da obleži kot ena dila, kar pa se ne more dobro z brano povlačiti*. In končno z dvojnimi plugom se spravi mnogo več zemlje navzdol po bregu, kakor pa z ralom. V Podteru se je Globočnik takole izrazil: *»Odkar smo opustili rala, so se robí povzdignili, udori pa povečali.«* S tem je hotel povedati, da z dvojnimi plugom več zemlje spravijo navzdol kakor so je spravili z ralom.

¹⁹ Koliko pa je na prenehanje oranja z ralom vplivalo med drugim tudi opuščanje njiv na prevelikih strminah, bi bilo treba še raziskati.

prestavljali z ene strani gredlja na drugo ter vtikali v luknjici na ralniku. Predvsem nas zanima vprašanje, kdaj neki se je pojavilo ralo z rezalnico v gredlju. Ljudsko izročilo iz raznih predelov pravi, da je rezalnica trdno nameščena v gredlju rala, novejšega izvora, in da ni bogve kako stara. V Lobniku pri Železni Kapli so na priliko ralo z rezalnico v gredlju začeli uporabljati okoli leta 1900, torej v času, ko je bil v tem kraju dvojni plug že dobro znan in so z njim deloma tudi že orali. Tudi iz drugih predelov imamo podatke, ki pravijo da so ralo z rezalnico v gredlju začeli uporabljati šele v začetku 20. stoletja, to je že v času udomačevanja dvojnega pluga. Upoštevanja vredno je med drugim tudi dejstvo, da so tako ralo z rezalnico v gredlju ponekod imenovali merjasc. To pa je naziv, ki ga v določenih predelih najdemo za dvojni plug. Mogli bi navesti še nekaj drugih podatkov, toda menimo, da nam že ti, ki smo jih zgoraj navedli, dovolj jasno potrjujejo, da je namestitev rezalnice v gredlju rala povzročil dvojni plug s svojima črtaloma. S tem so hoteli približati ralo kot enakovredno orno orodje dvojnemu plugu, če ne tega, pa vsaj za nekaj časa ralu podaljšati življenje.²⁰ — Posebno vprašanje pomeni ralo s prestavljivo rezalnico. Takšno ralo so poznali le v nekaterih krajih in tudi ljudsko izročilo je o njem razmeroma zelo skromno. Po dosedanjih podatkih so ralo s prestavljivo rezalnico še največ uporabljali pri Sv. Danijelu nad Prevaljami in tam okoli. Ljudsko izročilo iz tega kraja pravi, da je prestavljiva rezalnica na ralu prav toliko stara kakor rezalnica, ki so jo vlekli po njivi pred ralom. Še pred 65 leti je imel vsak večji kmet pri Sv. Danijelu več raznih ral, med katerimi je bilo tudi ralo s prestavljivo rezalnico, ki je bilo dobro za oranje mehkih njiv (repišče ali strnišče). Več o tem tipu rezalnice trenutno ne bi mogli povedati.

V ta čas opuščanja rala in razširjanja dvojnega pluga sodi tudi nastanek kuhle, posebne prestavljive deske na ralu (Kobansko). Pod vplivom desk na dvojnem plugu so zamenjali ušate na ralu s kuhlo v prepričanju, da bodo s takim ralom uspešnejše orali.²¹ Ralo s premično kuhlo in rezalnico v gredlju pa se je dobro obneslo le na strmih njivah, medtem ko je bilo z njim veliko teže orati po ravnem ali po manj strmih njivah. Na takem svetu je bil pritisk brazde na kuhlo tako velik, da se je orač moral na vso moč potruditi, da je prelahko ralo s kuhlo obdržal pokonci.

Ko se je ralo polagoma umikalo dvojnemu plugu in je bilo na razpolago še dovolj ljudi in živine, pa so tudi težili za tem, kako bi ralo in

²⁰ Prav zaradi rezalnice v gredlju se je razvila ročica v ročice, kar se pravi, da je ročica izgubila na vrhu svoj običajni držaj ali roč, namesto njega pa je dobila dva roglja, ročice v obliki vil, zaradi katerih ponekod na Koroškem pravijo takemu oralu *vili*, pa tudi *vilej* (Globasnica). Ralo z rezalnico v gredlju je bilo treba trdneje držati pri oranju in ena sama ročica ni zadostovala. Z ralom z rezalnico v gredlju je bilo dobro orati samo po bregovitih ali bolj strmih njivah.

²¹ S tem seveda nikakor ne izključujemo verjetnosti, da so se pri uvedbi rala s kuhlo zgledovali po podobnih ralih v sosednjih deželah.

rezalnico še nadalje uporabljali v povezavi z dvojnim plugom. Te težnje so se predvsem lepo pokazale v tako imenovanem *mešanem oranju*, pri katerem so orali hkrati z ralom in dvojnim plugom na njivi. Močnejši voli so bili vpreženi v dvojni plug, slabši pa v ralo z rezalnico v gredlju. Ko je jelo primanjkovati ljudi in živine, so mešano oranje opustili, razen tega pa se oranje z dvema različnima orniloma orodjema tudi ni preveč obneslo, saj je imela njiva po takem oranju dve različni vrsti brazd.²² — Iz ljudskega izročila moremo nadalje posneti podatke o posebnem, res pravem kombiniranem oranju, pri katerem so vlekli samostojno rezalnico pred dvojnim plugom. Takšno oranje je bilo nekaj časa udomačeno pri Sv. Danijelu in v Jamnici nad Prevaljami, v okolici Ljubnega ter morebiti še kje drugod, rabilo pa jim je zgolj v primeru, kadar je bilo treba zorati trdo zemljo *uadino*. Iz raznih vzrokov pa so sčasoma tudi tako kombinirano oranje opustili. Edina izjema je menda kmet Franc Koroš (Jamnica 18, pri Pernatu), ki še danes z rezalnico nareže trde ledine pred oranjem z dvojnim plugom — merjascem.

Navsezadnje je dvojni plug obveljal kot edino orno orodje za obdelovanje zemlje, ralo pa je prešlo v zaključno fazo svojega razvoja. Niso ga povsem zavrgli, ker je bilo zaradi določenih lastnosti in po primerni predelavi še za marsikaj porabljivo. Ralo je dobilo nove funkcije, nova opravila, ki pa niso mogla biti nič drugačna, kakor postranskega, drugega pomena. Teh novih funkcij pa ni veliko, kar bomo takoj videli. Tako so uporabljali ralo oziroma ga ponekod uporabljajo še danes za oranje, to je za izkopavanje krompirja. Temu delu pravijo po domače: *krompir orat* ali *vän metat*, *repico zorat* ali *naorat*, *gor ureč* ali *urečt*. Oranje krompirja z ralom najdemo predvsem v krajih, kjer sade krompir po njivah na ravnem ali kjer nimajo zanj prestrmih njiv, zakaj na takih njivah to delo najbolje opravijo z motikami. V mnogo manjši meri uporabljajo ralo za osipanje krompirja ali morebiti še za katero drugo postransko poljsko opravilo. Ralu, ki jim rabi za osipanje, običajno odstranijo lemeške ali ušate ter namestijo dvojne deske. Tako predelano ralo s Kobanskega moremo videti v etnografskem oddelku Pokrajinskega muzeja v Mariboru. V Rutah pod Peco delajo še danes na njivi z novejšim ralom, opremljenim z vinto v komatu, brazde, po katerih sade krompir. Poučno je ugotoviti, da je ponekod dvojni plug odvezel ralo še to njegovo zadnjo funkcijo zaradi pomanjkanja volovske vprežne živine. V okolici Luč (Konjski vrh) orjejo na priliko krompir z dvojnim plugom — kuzlo brez črtal, ker nimajo volov, potrebnih za ralo.

Tako je torej z zadnjimi funkcijami rala, katerim se moramo pravzaprav zahvaliti, če so danes rala še ohranjena marsikje na koroškoštajerskem ozemlju. Menimo pa, da ni več daleč čas, ko bodo izginili z naših polj tudi ti poslednji spomeniki naše stare poljedelske kulture. In morda bo preostal edini spomin za njimi v nazivih nekaterih delov pluga, prevzetih od rala.

²² V Koprivni pri Lipoldu so zadnjič mešano orali leta 1914.

II. Četverokotno ralo na oje iz Srednjega vrha pri Kranjski gori

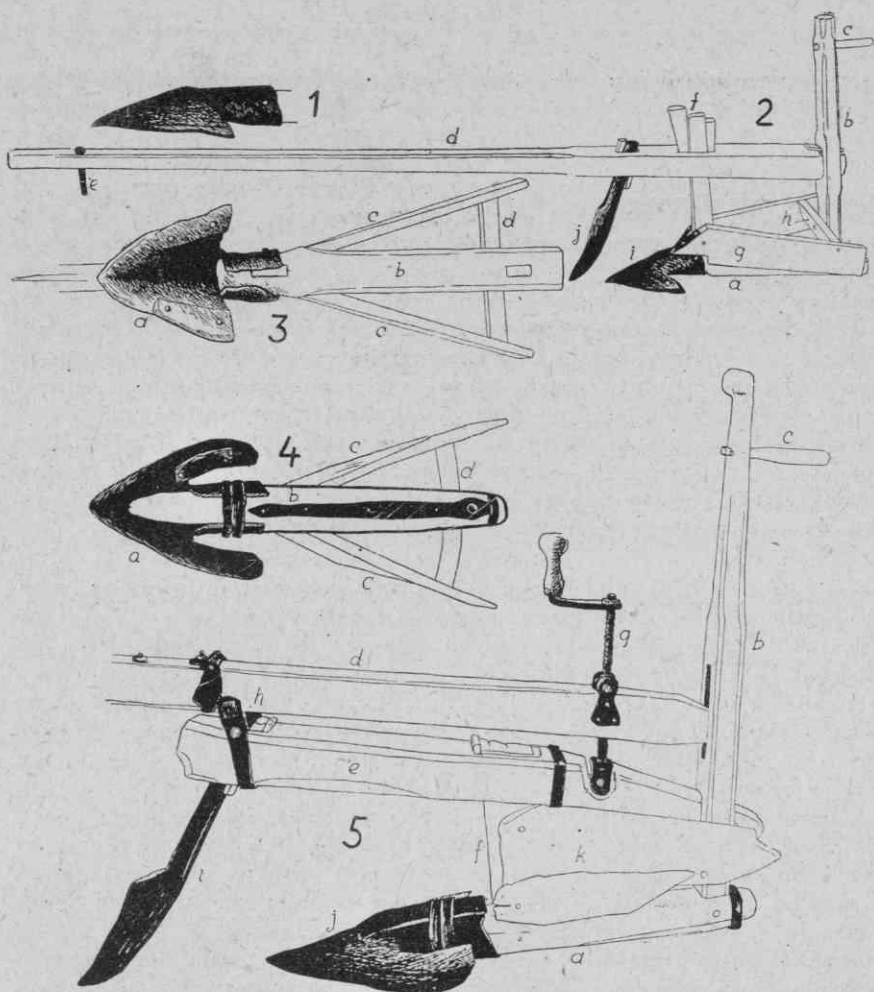
1. Ralo

Ralu na oje smo v Srednjem vrhu pri Kranjski gori prišli na sled spomladi leta 1953. Smolejev oče iz Srednjega vrha, Janez Mertelj, nam je tedaj preprosto narisal staro srednjansko ralo. Ker rala nismo mogli nikjer najti, povrh tega pa nas niti risba niti ustno izročilo nista mogla poučiti o vseh njegovih nadrobnostih, se je Smolejev oče na našo prošnjo odločil, da bo napravil po spominu njihovo nekdanje ralo za Etnografski muzej v Ljubljani. Ralo je bilo izgotovljeno poleti leta 1954 in jeseni tistega leta prepeljano v muzej (sl. 4/1 na str. 60). Kmalu zatem pa nam je bila sreča naklonjena: po dolgem iskanju in povpraševanju smo v gospodarski lopi pri Vavčarju v Srednjem vrhu naposled le našli staro ralo na oje, s katerim so še pred dobrimi 50 leti orali (sl. V/2). Opisali bomo kajpada obedve rali ter bomo pri tem zaradi enostavnosti Smolejevo rekonstruirano ralo imenovali *S-ralo*, Vavčarjevo pa *V-ralo*.

Srednjani svoje staro leseno ralo nazivajo *aráuo*. Po sestavi je četverokotno orno orodje. Spodnji del, ki se plazi po zemlji, je *puáza* ali *puás*. Pri *S-ralu* je plaz dolg 66 cm, njegova debelina pa znaša $8 \times 6\frac{1}{2}$ cm. Plaz pri *V-ralu* ima spodaj pribito šino ter je dolg 70 cm, debel pa 8×6 cm. V plaz je vsajena *ročica* ali *račica*, ki je visoka pri *S-ralu* 86 cm, pri *V-ralu* 92 cm, ter ima *klín*, *držáj* ali *múcal*. Pri *S-ralu* je na ročici v višini 27 cm nad plazom 11 cm dolga reža, v katero je gibljivo vsajen in s tanjšim ploskim cvekom pritrjen 3,15 m dolg drog, ki mu pravijo *uóje*, *uóúje*,^{22a} redkokje tudi *uójanca* oziroma *uójance*. Oje, ki njih debelina znaša od $8 \times 7\frac{1}{2}$ do 6×6 cm, imajo na sprednjem koncu luknjo za lesen ali železen klin *préglej*, ki je bil potreben pri vpregi. Pri *V-ralu* pa se oje (deb. od 9×6 do 6×6 cm) gibljejo v 20 cm dolgi in $22\frac{1}{2}$ cm od plaza oddaljeni reži na ročici ter so dolge 3,82 m. Kozuc (visok 50 cm) je s svojim spodnjim delom pri *S-ralu* vsajen v plaz, njegov zgornji del pa je pretaknjen skozi luknjo na ojih. Razdalja med kozucem in ročico znaša $38\frac{1}{2}$ cm. Pripominjamo, da v Srednjem vrhu ne poznajo naziva kozuc; temu sestavnemu delu rala pravijo *klán*, *klíne*, *zagójzda*, *stebriček* in podobno. Smolejev oče nam je z nazivom *klíne* skupno imenoval tako stebriček, kakor tudi dva klina, s katerima je stebriček pritrjen v luknji na ojih. V nadaljnji luknji na ojih, 17 cm od stebrička, je z dvema klinoma pritrjen *črtáu* ali *črtóu*, dolg 45 cm.

Prav glede kozuca — stebrička ter črtala pa je *V-ralo* precej drugače sestavljeno (prim. sl. 4/4 na str. 60). Predvsem ugotavljamo na tem ralu nov sestavni del, ki ga *S-ralo* nima. To je 80 cm dolg tramič pod oji, za katerega pa nikakor nismo mogli ugotoviti domačega naziva. Ta tramič, ki ga bomo imenovali podobnik, je vsajen v ročico 7 cm nad plazom ter je v svojem zadnjem delu proti ročici usločen malce navzdol. Stebriček je visok 20 cm ter je spodaj vsajen v plaz, zgoraj pa v pod-

^{22a} *Uóje* (mn.), drugi sklon *uój* itd., torej ne *uóje*, *uója* itd.

Sl. 4. Ralo na oje iz Srednjega vrha: 1. lémeš S-ralo; 2. S-ralo; a puas, b ročica, c držaj, d uóje, e préglej, f stebríčak, g uopáte, h vezáva, i lémeš, j črtáj; 3. S-ralo od spodaj: a lémeš, b puas, c uopáte, d vezáva; 4. V-ralo od spodaj: a lémeš, b puas, c uopáte, d vezáva; 5. zadnji del V-rala: a puas, b ročica, c držaj, d uóje, e podojnik, f stebríčak, g šrauf, h železna os v sponah, i črtáj, j lémeš, k uopáte

ojnik. Le-tá je na svojem sprednjem koncu z ustreznim železjem povezan z oji, reči moremo, da tu podojnik pravzaprav nosi oje, ki se pre-gibljejo na posebni železni osi, ležeči v sponah na podojniku. To pre-gibanje oj je v zvezi z železno vinto, šraufom, ki je nameščen na zadnjem delu oj 14½ cm od ročice. Šrauf, ki ima svojo ročico, se suče v železni matici skozi oje ter je po železnih stremenih gibljivo pritrjen na podojnik pod oji. Na koncu podojnika je v luknji pritrjeno črtalo, dolgo 41 cm.

Pravi namen opisane naprave pri *V*-ralu je navsezadnje uravnnavati spodnji del rala, to je plaz z ornim železom ter podojnik s črtalom, na plitvo ali globoko oranje. Ako dobro premislimo to napravo, vidimo, da je kozuc, ki je njegova funkcija regulirati oranje, pri *V*-ralu porazdeljen v dva dela: v vinto ali šrauf ter v sestavni del tega šraufa, v napravo na koncu podojnika, kjer se pregibljejo oje oziroma dejansko v zvezi z njimi spodnji del rala s podojnikom in plazom. Kozuc — stebriček, ki smo ga spoznali pri *S*-ralu, pa pri *V*-ralu nima več svoje prvotne funkcije. Samo še nosi podojnik ter ga povezuje s plazom. Takó podojnik pri tem ralu ohranja z ročico, plazom in stebričkom četverokotno ogrodje rala, oje pa so poseben sestavni del izven tega ogrodja.

Pri obeh ralih je orno železo, imenovano *lémeš*, simetrično ter je nasajeno na plaz (sl. 4/2—3 na str. 60). Le pri *V*-ralu je lemež povezan na plaz z dvema železnima obročema, povrhu pa je pritrjen nanj podolgovat kos železa. Mere lemeža: *S*-ralo: d. 35, š. 25 cm; *V*-ralo d. 34, š. 26 cm.

Nazadnje naj navedemo še *díle* ali *uopáte*, ki so pri obeh ralih pribite spredaj na stebriček, zadaj pa med seboj povezane z *vezávo*, pritrjeno na spodnji del ročice. Pri *S*-ralu so dile dolge 61,5 cm, široke pa 13 cm, medtem ko so pri *V*-ralu, kjer so sestavljene na obeh straneh iz zgornje daljše ter spodnje krajše dile, dolge 45 cm ter široke spredaj 18, zadaj na koncih pa 8 cm. Kakor smo mogli iz teh podatkov posneti, so dile pri *V*-ralu v začetku najširše, nato pa se ožijo, oziroma še natančneje povedano: zgornji rob dil je vodoraven, spodnji pa poševen. Videti je, kakor da so dile spodaj poševno izrabljene. Ali so že nove bile takšne, ne vemo. Dopusčamo možnost, da so bile, ako se ob tej podrobnosti spomnimo poševno navzgor obrnjenih ušes lemešk na koroško-štajerskem ralu. Za oranje v bregu je bila bržčas takšna oblika dil, pa čeprav jo je morda obrusil teren, prikladnejša. — Za čiščenje rala jim je pri oranju rabila *uótka* ali *uóhka*.

Srednjansko ralo je ralo brez kolc, kar nam kažejo že dolge oje same, ki so jim rabile za vprego (sl. V/1). Pri obeh ralih so šle oje med dvema voloma naravnost v *jegú*, da govorimo iz srednjanskega ustnega izročila. Prav v tem vidimo izredno posebnost srednjanskega rala na oje. Potrebno pa je to vprego še natančneje pojasniti. Oje srednjanskega rala so bile s svojim sprednjim koncem dejansko pretaknjene skozi železno *čřčo* tik pod ježesom ter so jih *zaklínili* s posebnim železnim ali lesenim cvekom ali klinom, imenovanim *prégelj*, ki smo ga že omenili pri opisu rala.

Oje so pri obeh ralih iz smrekovega, vsi ostali leseni deli pa so iz bukovega lesa. Rala so si običajno napravili Srednjani sami, le lemeže in črtala jim je skoval kovač v Kranjski gori.

Ako Smolejevo in Vavčarjevo ralo, ki smo ju zgoraj na kratko opisali, med seboj primerjamo, moremo takoj ugotoviti, da je Smolejevo ralo vsekakor preprostejša in zategadelj prvotnejša varianta, vtem ko pomeni Vavčarjevo ralo s svojo tehnično naprednejšo napravo za reguliranje plitvega in globokega oranja mlajšo, modernizirano varianto nekdanjega srednjanskega rala na oje.²³

2. Oranje z ralom na oje

V ralo na oje so vpregli par volov po navadi že kar doma, najrajši lahke triletne voliče. Pri tem so ralo dvignili od tal ter ga s pomočjo živine prenesli na bližnjo njivo. Le v izjemnih primerih so ralo naložili na voz in ga peljali na njivo.

Z ralom na oje so v Srednjem vrhu orali samo po njivah v bregu ali na strminah. Z oranjem prve brazde so začeli prav tako spodaj, na spodnjem kraju njive. Orač je gospodar, živino je *ožu* hlapec ali pastir, prav po starem pa je moral biti pri oranju še tretji, ki je s krampom ali motiko odstranjeval z njive kamenje. Vodnik živine je moral med drugim zlasti paziti, da je živina pri oranju enakomerno držala glave. Stari zdelani voli so na priliko radi držali glave sklonjene, kar je imelo za posledico, da je ralo globlje oralo. Zato je bilo treba še pred oranjem to okolnost upoštevati ter ralo uravnati na plitvo. Orač je držal ročico podobno kakor pri koroško-štajerskem ralu, to se pravi nagnjeno po strani, pravzaprav vedno na tisto stran, kamor so padale brazde. S pregibanjem ročice je orač *jemal* oziroma *lovil brazde*, ki so bile običajno ozke, ter so se vse obračale na isto stran in padale druga na drugo navzdol. Po pripovedovanju niso bile tako obrnjene kakor pri oranju s plugom, temveč so *obstale bolj pokonci*.²⁴ Prva brazda na spodnjem kraju njive je padla na celino, po zoranju zadnje brazde pa je nastal zgoraj na njivi *graben*. V ta graben so znosili po končanem oranju zemljo prve spodnje brazde in menda delajo tako še danes po oranju z dvojnimi plugom.²⁵ Kjer pa je bilo dovolj zemlje in ni bilo nevarnosti, da bi se njiva sčasoma pomaknila niže, tam pa zemlje niso nosili na vrh njive. Sicer pa so pri oranju z ralom na oje v primeri z dvojnimi plugom spravili razmeroma malo zemlje navzdol. Po mnenju kmetov iz sosednjih vasi so v Srednjem vrhu celó zategadelj orali z ralom na oje, da niso preveč zemlje spravljali *posè*, to je *pódse*, navzdol. — Starejši Srednjani, ki so še orali z ralom na oje, pripovedujejo, da ni bilo težko orati z njihovim starim ralom; le-tó je bilo predvsem zelo pripravno za oranje po njivah v bregu, ker se ni moglo prevrniti, pa naj je bil svet še tako strm.

Z ralom na oje so Srednjani orali za pšenico, jaro in ozimno rž, oves in krompir. Za sirk so imeli njive le po ravnem ali bolj položnem svetu. Te njive so obdelovali oziroma jih obdelujejo še danes s plugom z eno desko, ki ga imenujejo *drevó* ali *anfohar*.

²³ Po ohranjenem ustnem izročilu so imeli pri Vavčarju tudi ralo s premičnimi uopátami na pantih.

²⁴ Takšno njivo so po pripovedovanju z brano laže in bolj očistili plevela.

²⁵ Včasih so pa tudi skopali pas zemlje na spodnjem koncu njive ter zemljo še pred oranjem znosili na vrh.

3. Razna vprašanja

Po dosedanjih raziskovanjih ornega orodja v najsevernejšem gorenjskem kotu od Jesenic do Rateč moremo trditi, da so ralo na oje uporabljali samo v Srednjem vrhu pri Kranjski gori. V tem kraju pa so ga imele samo štiri največje kmetije: pri Jurežu, Hlebanju, Smoleju in Vavčarju. Tudi onkraj Karavank na sosednjem Koroškem v Avstriji nismo doslej nikjer zasledili rala na oje. V raznih krajih na karavanškem ozemlju med Zilo in Rožem (Brnica, Teharče, Žužalče, Spodnje in Zgornje Rute itd.) so bila udomačena in so deloma še dandanes zgolj rala z gredljem in koleci (*oráyo*) ter manjša rala za pomožna dela na polju (*oráucl*, *oráuće*). Določeni deli teh koroških ral, njihova sestava, med drugim pa zlasti nazivi njihovih sestavnih delov (*lemész*, *črtáyo* ali *črtáu*, *díle* ali *pérnce*, *puás*, *klén* itd.) nas več ali manj spominjajo srednjanskega rala. Zaradi tega bodo ta rala s Koroškega skupno z *ráučkom* in *zagréboucem* iz Srednjega vrha in okolice deloma prišla v poštev kot primerjalno gradivo pri obdelavi razne problematike srednjanskega rala.

V zvezi z vprašanjem geografske razširjenosti se pojavlja vprašanje porekla srednjanskega rala na oje. To vprašanje, na katero nam ljudsko ustno izročilo ne daje nobenega odgovora, bo mogoče pojasniti, ko bo na razpolago vse ustrezno primerjalno gradivo in bodo mimo tega znani med drugim določeni momenti iz zgodovine naselja Srednjega vrha.

Brez večjega razpravljanja pa moremo odgovoriti takoj na zadnje vprašanje, kdaj in zakaj so prenehali orati z ralom na oje v Srednjem vrhu ter katero orno orodje je nadomestilo opuščeno ralo. Po ustnem izročilu niso vsi štirje kmetje v Srednjem vrhu istočasno prenehali orati z ralom na oje. Opuščati so ga začeli v letih 1890/95, in sicer sta ga med njimi prva zavrgla Hlebanja in Smolej. Pri Vavčarju so ga opustili v letih 1905/06, pri Jurežu pa veliko kasneje, to je po prvi svetovni vojni. Po pripovedovanju so pri tej hiši še leta 1924 orali z ralom.

Ralo je pregnal dvojni plug, ki mu v Srednjem vrhu pravijo *ta tópaltn drevó* ali *lintoern*. Pri Hlebanju so prvi imeli tako drevo, in sicer ga je stari Hlebanja pripeljal s Koroškega pred približno 60 leti. Pri tem pa je treba tudi upoštevati, da so prenehali z oranjem z ralom približno v času, ko so tudi njive na prevelikih strminah začeli opuščati in zatorej ralo ni bilo več tako neogibno potrebno. Po opustitvi rala pa le-tega niso porabili za katero drugo poljsko opravilo. Zgolj lemež so mu odvzeli ter ga namestili na *rauček*, s katerim so izkopavali (ven orali) krompir po bolj ravnih njivah.

III. Dréucl iz Podkorena — ralo brez plaza

1. Ralo

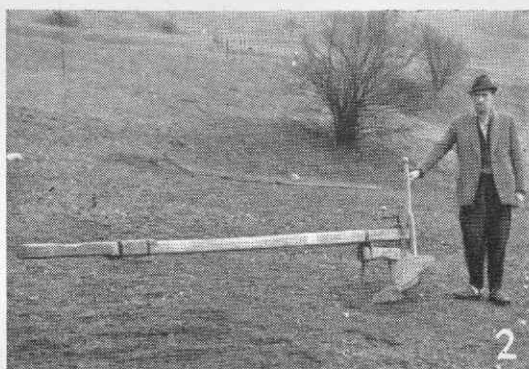
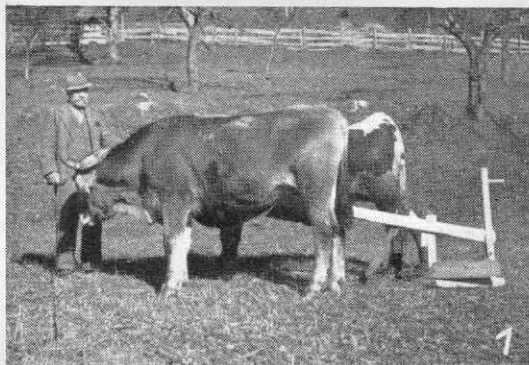
Ko smo v kranjskogorsko-rateškem predelu raziskovali poljedelska orodja ter med drugim iskali ralo na oje, smo Podkorenem presenečeni odkrili popolnoma nov tip zelo preprostega rala brez plaza, ki je bil

do zdaj nepoznan na slovenskem ozemlju. Omenjeno ralo smo našli Podkorenem 69 pri Colnarju (Lovrenc Benet) v dveh variantah. Razlike med njima so neznatne ter je še največja v tem, da ima eno ralo koničast, drugo pa zaokrožen lemež. Naš opis se bo nanašal na obe rali ter bomo pri tem prvo s koničastim lemežem imenovali *A-ralo* (sl. V/5), drugo ralo z zaokroženim lemežem pa *B-ralo* (sl. V/4).

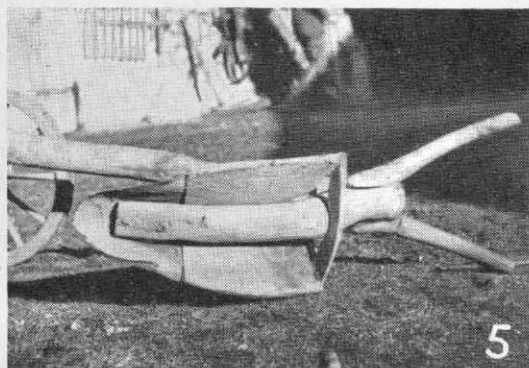
Ralu brez plaza pravijo *dréucl*. To ime pomeni majhen plug, majhno drevo, *dróu*, *drávú*. Sestava rala je zelo enostavna: sestoji iz lesenega droga s kavljem, ročic, lemeža in desk. Nazivi sestavnih delov so pomanjkljivi. Ogrodje rala tvori zgolj ravna bukova *štánga* s kavljem. Štanga je dolga pri *A-ralu* 1,52 m, pri *B-ralu* pa 1,69 m. Na njej je vrezana na zadnjem koncu pri kolenu letnica: pri *A-ralu* 1900, pri *B-ralu* 1921 LB. Dalje je na štangi pri *A-ralu* pribit ob strani 17 cm dolg usnjen trak, ki je rabil za otko. Na svojem sprednjem delu ima štanga pri *A-ralu* luknjo ter železen cvek na verigi, pri *B-ralu* pa je zabit debelejši železen klin ter prav tako pritrjen železen cvek na verigi. Na svojem zadnjem koncu je štanga zakrivljena navzdol v kavelj, in sicer pri *A-ralu* v kotu 95°, pri *B-ralu* pa v kotu 66°. Štanga in kavelj sta seveda iz enega kosa lesa. Na koncu štange pred kolenom (*A-ralo*), oziroma na vrhnjem delu kavlja pod kolenom (*B-ralo*), so pribite *ročice*: pri *A-ralu* dve krajši kakor v podaljšku štange ravni palici, pri *B-ralu* pa prav tako dve krajši, a navzgor ukrivljeni palici. Navzdol ukrivljeni del štange, kavelj, ki je dolg 50 oziroma 56 cm, nima nobenega domačega imena. Kavelj je v svojem spodnjem delu precej zakrivljen, na njegovem koncu je z dvema vijakoma — *šraufoma* skozi podloženo šino pritrjen simetričen *lémeš* (sl. V/3), ki je, kakor smo že v uvodnem odstavku omenili, pri *A-ralu* na koncu koničast (d. 19, š. 17 cm ter vboknjen najvišje 7 cm), pri *B-ralu* pa spredaj zaokrožen, razen tega pa v celoti precej vboknjen (d. 23, š. 21 in vboknjen najvišje do 9 cm). Nad lemežem so na kavlju *dile*. Dile sestojijo iz dveh smrekovih oziroma bukovih ogelno skupaj zbitih desk ter so kakor nekakšno narobe obrnjeno korito pritrjene na kavelj. Na vrhnjem koncu so dile zadaj povezane med seboj z *opóro* ter tudi po njej pritrjene na kavelj. Pri *B-ralu* so malo uboknjene. Njih dolžina znaša na sredi, kjer so ogelno skupaj zbite, 29 oziroma 30 cm, na krajih 35 cm, medtem ko so široke zgoraj 23 oziroma 22 cm, spodaj pa 11 oziroma 14 cm. Opora je dolga največ 37 oziroma 33 cm.

2. Funkcija rala brez plaza

Po domačem izročilu niso pri Colnarju niti s prvim niti z drugim dreuclem nikoli obdelovali zemlje, to se pravi, da nikoli niso z njima orali za žito ali druge poljske pridelke. Funkcija obeh ral je bila na njivi pomožnega značaja. Tako so s prvim *A-ralom*, ki ima koničast lemež, zagrebali *čompe* (krompir) in *sirk* (koruzo), z drugim *B-ralom* z zaokroženim lemežem pa izkopavali, ven orali čompe. Na tem ralu je

Sl. 1. *Volovska vprega v S-ralo na oje iz Srednjega vrha* (demonstriranje 1. 1954)

Sl. 2. *V-ralo na oje iz Srednjega vrha*, 3. *podkorenski B-dreuc s kolci*, 4. *podkorenski A-dreuc*, 5. *podkorenski B-dreuc od spodaj*

Foto: B. Orel in F. Šarf

moral biti zaradi tega zaokrožen in izboknjen lemež, da ne bi pri izkopavanju porezali krompirja.

Dreucel, ki jim je rabil za oranje oziroma za izkopavanje krompirja, so običajno povezali s kolci (*kužènkə* ali *kužèncə*) ter vanje vpregli živino. Z dreuclem za zagrebanje krompirja in koruze pa so orali na dva načina: ali so ralo kakor pri prvem priklenili na kolca, v katera so nato vpregli živino, ali pa so ga brez kolc vlekli samotež po njivi. V tem zadnjem primeru so pravokotno na štango rala privezali s primerno dolgo vrvjo ali verigo močen drog (včasih tudi dva krajša droga), ki je bil dolg preko štirih razorov. S tem drogom na vrvi ali verigi so vlekli štirje ljudje ralo ter hodili pri tem vštric po njivi vsak v svojem razoru. Tako so vlekli dreucel samotež pred leti, ker se je ljudem zdelo škoda, da bi živina pri zagrebanju pohodila koruzo ali krompir.

Za izkopavanje krompirja ali zagrebanje koruze in krompirja je Podkoren bil udomačen še *zagrébouc*, tudi dreucel imenovan. To je manjše ralo z gredljem, dvema deskama in plazom. Moramo pa k tem pomožnim funkcijam rala pripomniti, da izkopavanje krompirja ali zagrebanje krompirja in koruze z zagreboucem ali dreuclem ni Podkoren bogve kako staro, kajti pred 60 ali 70 leti so taka dela opravljali le z motiko.

3. K vprašanju porekla

Dreucel — ralo brez plaza, kakor smo ga našli Podkorenem pri Colnarju v dveh variantah, ni bilo mogoče doslej ugotoviti nikjer drugod v tem gorenjskem kotu od Jesenic pa do Rateč. Potemtakem dreucel brez plaza poznajo samo Podkorenem, pa še v tem gorskem naselju je to ralo omejeno na eno samo, to je Colnarjevo hišo. Pretaknili smo ves Podkoren, toda pri nobeni hiši nismo našli dreucla takega tipa, kakor je Colnarjev. Pa tudi starejši vaščani se ne spominjajo, da bi bili še kje drugod imeli tako ralo pri hiši. Dobro pa poznajo Colnarjeva dreucla, saj so si ju marsikateri med njimi pri Colnarju tudi izposojali.

Obe rali so pri Colnarju uporabljali še po drugi svetovni vojni redno vsako leto, recimo do leta 1954. V prihodnje pa ne bodo več z njima orali, ker si je oba dreucla decembra 1954 nabavil Etnografski muzej v Ljubljani za svoje zbirke poljedelskega orodja.

Zagonetno je za nas vprašanje porekla obeh Colnarjevih ral brez plaza iz Podkorena. V našem poročilu se hočemo tega vprašanja dotakniti samo toliko, kolikor bi moglo k njegovi pojasnitvi prispevati domače ustno izročilo. Po letnicah na obeh ralih — 1900 in 1921 — bi mogli povsem upravičeno sklepati, da je rali v označenem času izdelal oče sedanjega gospodarja Lovrenc Benet starejši (prim. inicialki LB, vrezani na ralu z letnico 1921), ki je umrl leta 1922 in ki ga sin opisuje kot veččega izdelovalca ježes, sani, raznega kmečkega orodja ipd. Toda po zatrdilu njegove žene, matere sedanjega gospodarja, sta bila oba dreucla leta 1896, ko se je ona primožila, že pri hiši ter sta letnici na ralih —

tako menita mati in sin — bili verjetno vrezani tedaj, ko je oče Lovrenc Benet starejši napravil na rali ročice oziroma jih zamenjal z novimi, ali pa rali kako drugače predelal. To pa je tudi vse, kar nam morejo Colnarjevi pojasniti o ralih.

Torej nas ljudsko ustno izročilo glede vprašanja porekla pušča na cedilu tudi pri ralih brez plaza in treba bo ubrati druge poti, da rešimo to vprašanje. Gotovo nam bo pri tem v prid marsikatera okolnost iz doslej znanega gradiva, povrh tega pa morda še kateri življenjepisni podatek, ki se je ohranil v hišnem izročilu o prednikih Colnarjevega rodú Podkorenem.

Sklepna beseda

V našem zgornjem, dejansko terenskem poročilu smo čim podrobneje spoznali tri tipe rala na slovenskem ozemlju: 1. četverokotno ralo s kolci in samostojno rezalnico s koroško-štajerskega ozemlja, 2. ralo na oje iz Srednjega vrha pri Kranjski gori, in 3. dreucl, ralo brez plaza iz Podkorena pri Kranjski gori. O prvem, to je o koroško-štajerskem ralu, ne moremo reči, da bi bilo za slovensko etnografijo in gospodarsko zgodovino povsem neznano in zatorej novo, zakaj v razni literaturi moremo najti o njem vsaj nekaj skromnih podatkov (Rhamm, Leser, Koren, Bratanič idr.). Nedvomno pa nam gradivo, ki smo ga objavili v našem prispevku, prinaša marsikaj novega, marsikaj, kar je bilo doslej neznano. Prvič smo se seznanili z ralom v predelih, kjer o njem nismo imeli doslej nobenih podatkov, drugič pa nam je naše zgornje poročilo pojasnilo marsikatero doslej neznano nadrobnost tako v pogledu posameznih delov rala in njih konstrukcije, kakor tudi glede nazivov in še mnogih drugih posebnosti. Ko bomo to naše orno orodje raziskali še po preostalih ralskih območjih slovenskega ozemlja, se bomo mogli z njim še nadrobneje ukvarjati. Zlasti bo treba kritično pregledati naše gradivo, in obdelati nato razno problematiko koroško-štajerskega rala. Tedaj šele bomo mogli upoštevati starejše podatke in dosedanja dognanja.

Povsem novi pa sta vsekakor za našo znanost ostali dve rali, ki sta res izredna primera našega ornega orodja: srednjansko ralo na oje in podkorenski dreucl z Gorenjskega. O obeh ralih ni bilo v naši etnografiji in gospodarski zgodovini še prav ničesar slišati. Srednjansko ralo na oje je po svojem manjšem četverokotnem ogrodju in dveh ali treh sestavnih delih do neke meje sorodno ralu koroško-štajerskega tipa, vendar pa so na njem tudi deli in razne nadrobnosti, ki nimajo prav ničesar skupnega s koroško-štajerskim ralom, tako da moremo o srednjanskem ralu na oje povsem upravičeno govoriti kot o posebnem tipu rala. V vsakem pogledu pa se loči od obeh opisanih ral, koroško-štajerskega in srednjanskega, podkorenski dreucl kot svojevrstno ralo brez plaza. To ralo še v tolikšni meri kaže preprosto obliko starega ornega orodja, da se ob njem takoj spomnimo tistih pradavnih časov, ko so še

orali z navadnim drevesnim kavljem. Ob obeh ralih se pojavlja več vprašanj, med njimi predvsem vprašanje porekla, ki smo ga že nakazali v našem poročilu. Rešiti to vprašanje pa je tudi ena naših prvih nadaljnjih nalog.

Zusammenfassung

DIE ARL AUF SLOWENISCHEM SPRACHGEBIET

Die ethnographische Abhandlung unter obigem Titel stellt einen Versuch dar, über die Arl, das symmetrische Ackerbaugerät bestimmter Teile des slowenischen Sprachgebietes, alle jene Aufklärungen zu bringen, die über dieses landwirtschaftliche Gerät im gegenwärtigen Zeitpunkte durch Autopsie oder mündliche Überlieferung noch aufgebracht und festgestellt werden konnten.

Im ersten Kapitel befasst sich der Autor mit der Beschreibung der vierseitigen Arl mit Radvorgestell und Riss, die in verschiedenen Teilen des slowenischen Unterkärntner und steirischen Gebietes in Jugoslawien (Jezerško, Umgebung von Solčava, Luče, Ljubno, Črna, Mežica und Prevalje, westlicher Teil des Kobansko: Ojstrica usw.) und auf österreichischem Gebiet Unterkärntens (Umgebung von Pliberk, Železna Kapla und Sele bei Borovlje) vorgefunden und genau besichtigt werden konnten. Diesen Beschreibungen können bestimmte Konstruktionseigenheiten an den Arlen der angeführten Orte entnommen werden. So konnte festgestellt werden, dass das vierseitige Gerippe der Arl von nachstehenden Bestandteilen zusammengesetzt ist, u. zw. der Sohle, der Sterze, dem Grindel und der Griessäule. Die Sterze und die Griessäule sind in die Sohle eingesetzt, nur bei der älteren Form der Arl aus der Umgebung von Ljubno sind Sterze und Sohle aus einem Stück Holz verfertigt. In die Sterze ist an ihrem oberen Ende ein Holzstück eingesetzt, das als Handhabe dient, oder endet die Sterze in einen Haken. Auf besonderen Arlen mit kleinerem Riss im Grindel trägt die Hauptsterze zuoberst zwei nach rückwärts umgebogene gabelartige Zinken. Der Grindel, durch den die Griessäule läuft, ist entweder geradlinig oder in seinem rückwärtigen Teile leichter nach abwärts gekrümmt oder bei der Griessäule ein etwas stärker umgebogen. Weiter ist der Grindel mit seinem rückwärtigen Ende verstellbar in die Sterze eingesetzt, wo er zu kleineren oder auch zu einzigen Umstellungen beim Regulieren des Ackerns dient; in ihrem Vorderteile ist die Arl mit dem Radvorgestell zusammengekoppelt. Vorrichtungen für grössere Umstellungen beim Regulieren des Ackerns findet man an den Arlen sei es in Form eines einfachen Brettes — der Griessäule mit Löchern und einem Keil, sei es in einer im ausgehöhlten oberen Teile der Griessäule eingesetzten Schraube oder in einer Schraube, die sich in einem besonderen, auf die Griessäule aufgesteckten Brettchen befindet, sei es in einer eisernen, zwischen Griessäule und Sterze eingelegten eisernen Winde u. dgl. mehr. Die Streichleisten sind vorn mit der Sohle zusammenge nagelt, nur in einigen Orten sind sie an der Seite der vorderen Hauptsohle befestigt. Der Arling (die zweischneidige Schar) ist entweder nur auf die Sohle aufgesetzt oder aber auch (in zwei Varianten) gemeinsam auf die Streichleisten und die Sohle aufgepflanzt.

Den Riss, bei dem man die Deichsel mit dem Risseisen und die Sterze unterscheidet, und mit dem vor dem Einsetzen der Arl die Furchen angeschnitten wurden, verwendete man üblicherweise nur beim Bepflügen harten, brachliegenden Ackerlandes oder noch unbebauten Bodens.

Nebst der Arl mit Riss als selbständigem landwirtschaftlichen Gerät konnte der Autor noch verschiedene andere Varianten der Arl mit Radvorgestell feststellen, u. zw.: a) Arl mit fix eingesetztem Riss im Grindel vor dem Arling, b) Arl mit versetzbarem Riss am Grindel und im Arling, c) Arl mit versetzbarem Streichbrett und mit Riss im Grindel (Riegelarl).

Im zweiten Kapitel beschreibt der Autor die Jocharl (Deichselarl) aus Srednji vrh bei Kranjska gora, wo sie in zwei Varianten vorgefunden wurde, u. zvo.: 1. mit einfacher Griessäule und 2. mit einer fortschrittlicheren Vorrichtung zum Regulieren des Ackerns in Form einer besonderen Winde und ihres Bestandteiles, was alles samt den übrigen Bestandteilen der Arl am besten aus der gegenständlichen der Abhandlung beigelegten Skizze ersichtlich ist.

Im letzten, dritten Kapitel bespricht der Autor eine besondere Art der Arl ohne Sohle aus Podkoren. Diese eigenartige Form der Arl heisst »dreuck«, was mit »kleiner Baum« gleichbedeutend ist, denn diese Arlart besteht nur aus einer mit einem Haken versehenen Stange, auf der zwei Streichbretter befestigt sind und an deren Ende die Schar aufgesetzt ist.

Bei der Beschreibung der Arl wendet der Autor seine besondere Aufmerksamkeit den verschiedenen ortsüblichen Benennungen zu, und dies sowohl hinsichtlich der Arlen als auch hinsichtlich deren einzelner Bestandteile.

Anschliessend an die Beschreibungen der Geräte befasst sich der Autor eingehend mit den Arten des Ackerns mit der Arl und mit den Funktionen ihrer einzelnen Bestandteile. Die Arl mit Radvorgestell, insbesondere aber die Jocharl, wurde hauptsächlich zur Bearbeitung des Ackerlandes auf bergigem Gelände oder auf steilen Hängen verwendet, wobei Furche an Furche gezogen wurde, die alle nach derselben Seite umgelegt wurden. Sonach wurde die Arl zum Ebenflügen gebraucht. Von der in zwei Varianten aufgefundenen Arl ohne Sohle wurde die eine zum Behäufeln von Kartoffeln und Mais, die andere hingegen zum Ausgraben von Kartoffeln benützt. Die Arl zum Behäufeln wurde auf ebenen Ackern auch durch Menschenhand gezogen.

Zum Schlusse stellt der Autor auf Grund unter der Bevölkerung noch lebender mündlicher Überlieferung fest, dass die Verwendung der Arl mit Radvorgestell und der Jocharl gegen Ende des 19. Jahrhunderts allmählich ein Abflauen aufwies, bis deren Gebrauch nach dem ersten Weltkriege schliesslich allgemein aufgelassen wurde. Die beiden Formen der Arl wurden vom Doppelpflug verdrängt. Während der Übergangszeit zwischen Arl und Doppelpflug tauchte der Versuch auf, die Arl mit Riss im Grindel und die Arl mit versetzbarem Streichbrett nochmals zur Geltung zu bringen. Auch mit selbständigem Riss wurden noch einige Zeit Furchen vor dem Doppelpflug angeschnitten; ausserdem wurden manchenorts die Acker mit Doppelpflug und Arl auch gleichzeitig bearbeitet.

Die Arl mit Radvorgestell wird selbst heute noch hie und da zum Ausgraben der Kartoffeln verwendet. Auch Arlen ohne Sohle standen noch bis vor kurzem in Gebrauch.

Allen übrigen Fragen, vor allem der Frage der Herkunft der hier besprochenen Arlen, wird in einem der künftigen Jahrgänge des »Slovenski etnograf« eine besondere Abhandlung gewidmet werden.

NEKAJ UGOTOVITEV O POHORSKEM RALU »KAVLJU«

Tončica Urbas

Naši zapisi o ornih napravah, to velja tudi za vse druge poljedelske naprave, so dokaj skromni. Še vedno nimamo preglednega dela, ki bi nam podalo sliko vseh tistih naprav, ki so jih uporabljali v raznih predelih Slovenije do polpretekle dobe, ko so industrijski izdelki jeli izpodrivati starinske pluge in ostalo orodje za obdelovanje polja.

O vseh takih ornih napravah smo imeli le skope zapise, ki so naprave omenjali le mimogrede in površno, brez natančnejših podatkov in opisa, kakršne zahtevajo sodobne znanstvene metode.

Tako smo vedeli le za glavne pluge, navadne in dvojne, le malo ali sploh nič pa o ralih in plužnicah, dasi jih avtorji, ki so se posvetili temeljitejšemu študiju ornih naprav, dobro razlikujejo od samih plugov.¹ Skromno omenjajo zapisi med drugim orodjem tudi pohorski kavelj² in psico ali kuzlo, ki so jo baje uporabljali na Gorjancih.³

Med obema zadnjima napravama pomeni za slovenske etnografe pravcato uganko pohorki kavelj, saj nimamo o njem nobenih natančnejših podatkov razen skromnega Koprivnikovega opisa v Planinskem vestniku,⁴ kjer pravi v 9. poglavju o poljedelstvu na Pohorju takole:

»Poljska vprežna orodja so: ralo (oralo), ki je podobno češkemu rohadlju (še bolj pa kavlju), in ki ne obrača, ampak le trga, drobi in rahlja; merjasec, ki je plug z dvema glavama; na eni je... itd.«

Temu dokaj skopemu opisu rala je Koprivnik priložil na 81. strani še skico z naslovom: Kavelj, na Pohorju rabljen kot oralo.

Koprivnikov opis je uporabil tudi Ložar, ki je v Narodopisju Slovencev objavil kratek opis poljedelskih naprav, in obenem tudi priobčil Koprivnikovo skico pohorskega kavlja (glej sliko št. 1 na str. 71).

Slovenske etnografe je posebej opozoril na ta problem B. Bratanič, ki je v oceni Korenovega dela,⁵ objavljeni v Slovenskem etnografu⁶

¹ B. Bratanič: Orače sprave u Hrvata, Zagreb 1939, str. 5. — B. Bratanič: Plug i ralo (Uz knjigu: Hanns Koren: Pflug u. Arl), Slovenski etnograf, V, 1952, str. 208.

² R. Ložar, Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, str. 138.

³ R. Ložar, Narodopisje Slovencev I, o. c.

⁴ J. Koprivnik, Pohorje, Poseben odtis Planinskega vestnika, Maribor 1923, str. 78.

izrazil nekaj pomislekov glede verodostojnosti Koprivnikove risbe pohorskega kavlja.

V zvezi s tem Bratanić citira Korena,⁷ ki je na osnovi študija arhivskega gradiva ugotovil za okoliš Konjic iz leta 1804 poleg običajnih enojnih in dvojnih plugov še posebno vrsto pluga; ta pa po svojih značilnostih spominja prej na ralo kakor na plug. Dobesedno pravi arhivski zapis takole:

»Der Pflug hat hier eine Eigenschaft, die wir bisher nur an der Arl gefunden haben: das flache oder tiefe Pflügen wird durch den Scharbalken (Grießsäule), der durch den Gründel beweglich geht, bewerkstelliget. Je nachdem man das Schar tiefer oder höher gehen lassen will, desto tiefer oder höher stellt man den Schaarbalken im Gründel und befestigt ihn mit Keulen.«⁸

Temu citiranemu tekstu je Bratanić dodal še svoj komentar.

Koprivnikova skica v Planinskem vestniku, ki bi naj predočevala pohorski kavelj, je sicer natančno izdelana, a je kljub temu nepopolna in pomanjkljiva, saj Koprivnik ne pove nič določenega o njenem izvoru, prav tako pa tudi ne vemo za njene detajle oziroma poimenovanje posameznih delov te naprave. Te pomanjkljivosti pa so opravičene in razumljive, če pomislimo, da Koprivnik rala ni opisoval kot etnograf in strokovnjak, temveč ga je le mimogrede vpletel v celotni opis Pohorja.

Če primerjamo Koprivnikovo skico rala ali kavlja z drugimi znanimi oblikami in tipi ral, ugotovimo na njem nekatere posebnosti, ki jih ni zaslediti na drugih, doslej znanih tipih slovenskih ral.

Po Korenu in po Brataniću je osnovna značilnost rala v tem, da ima za razliko od pluga popolnoma simetričen lemež in da je redno brez deske, ki opravlja funkcijo pri obračanju zemlje, pa je značilna za plug ali tudi za plužnico,⁹ ki jo imamo za vmesno stopnjo med ralom in plugom.

Pohorsko ralo, po Koprivniku »kavelj«, ki pa v resnici nima pravih značilnosti tako imenovanega »Hakenpflug«, kakor ga n. pr. srečamo v Zeleninovem opisu¹⁰ ornih naprav pri vzhodnih Slovanih, se od drugih ral na slovanskem jugu ne razlikuje toliko po obliki, kakor po položaju lemeža oziroma kozolca; ta je zataknjen v gredelj, na svojem koncu pa nosi lemež, torej v nasprotju z drugimi rali, ki imajo lemeže zataknjene neposredno na plaz. Poleg tega je značilnost pohorskega rala v tem, da nima, vsaj iz skice to ni razvidno, ročice, ki jih po eno ali v

⁵ Hanns Koren, Pflug u. Arl. Salzburg 1950.

⁶ Slovenski Etnograf, V, 1952, str. 208.

⁷ Istotam, str. 234—235.

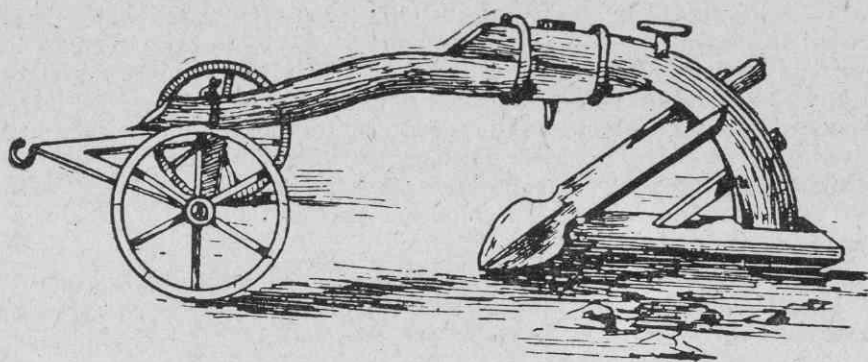
⁸ Koren, Pflug u. Arl, str. 64; SE V, str. 225.

⁹ Treba je pri tem paziti na posebnosti krajevnega izrazoslovja, ki je po Pohorju in po sosednjem Kobanskem precej različno.

¹⁰ Zelenin: Russische (Ostslawische) Volkskunde, Berlin u. Leipzig 1927, str. 11.

paru srečujemo pri vseh drugih ornih napravah, od ral preko plužnic do samih plugov.

Nadaljnje vprašanje nastaja za slovenskega etnografa tudi zaradi negotovosti, ali se citirani opis rala, ki ga je objavil Koren v svojem delu o plugih za okoliš Konjic na 46. strani v resnici nanaša na Koprivnikov pohorski kavelj; saj je ta problematičen tako zaradi svoje posebne oblike kakor zaradi načina oranja. Rešiti tak problem pa ni posebno lahko, če pomislimo, da smo se dokaj pozno lotili proučevanja te panoge ljudske materialne kulture.

Sl. 1. Pohorski kavelj (po Koprivniku)

Ker trenutno še ne razpolagamo z zanesljivimi etnografskimi podatki, ki bi se nanašali na pohorski kavelj, se je bilo treba pri ugotavljanju resničnosti v Koprivnikovem zapisu navedenih podatkov ter zaradi primerjave arhivskega zapisa o plugu z okoliša Konjic posvetiti izključno terenskemu zbiranju gradiva. Raziskovanje sem omejila na proučevanje starejših oblik lesenih plugov, kolikor so se nam ohranili v tem predelu Pohorja in na zbiranje poročil starejših oseb, ki se še spominjajo časov, ko so uporabljali pred uvedbo industrijskega pluga tudi v teh predelih primitivne orne naprave. V terenskem delu sem temeljito raziskala naselja, zaselke in samotne kmetije na sektorju Skomarje—Resnik, Kunigunda—Božje, Kebelj—Tinje in Oplotnica, zaradi potrebne primerjave pa še Kobansko v predelu Remšnik, Kozjak—Kapla.

Raziskovanje kljub natančnemu delu in metodam, ki jih zahteva sodobna etnografska znanost za proučevanje objektov na terenu, doslej še ni pokazalo dokončnega uspeha, t. j. odkritja samega objekta, ki bi naj v resnici potrdil verodostojnost Koprivnikovega opisa v njegovem spisu o Pohorju. Kljub temu pa mi je pri zbiranju teh podatkov uspelo najti nekaj starejših oseb, ki so bile priče oranja s kavljem pred nekako 70 leti. Največ podatkov o obliki kavlja in pa tudi o načinu oranja z njim mi je dal sedaj 72-letni Strnad Konrad, rojen 1882 na Keblju; sedaj stanuje v Kotu 11 pod Tremi Kralji. Strnadove podatke sta potrdila še

Šega Jože, sedaj stanujoč v Jurišni vasi nad Tinjem, kjer se je rodil leta 1862, in Javornik Franc, rojen leta 1869 v Resniku, sedaj stanujoč med Kunigundo in Resnikom, ki je povedal tudi nekatere nadrobnosti o načinu oranja s pohorskim kavljem.

Če presodimo starost Koprivnikovega opisa Pohorja, je moralo preteči od takrat približno 60—70 let. Po izpovedi Šege in Strnada pa so po Koprivniku imenovani »kavelj« uporabljali zadnjikrat pred nekako 66 leti v smeri Kebelj—Jurišna vas nad Tinjem. Iz pripovedovanja obeh prič mi je uspelo sestaviti nadrobnejši opis rala. Naj pri tem omenim le mimogrede, da živi v tem predelu Pohorja več ljudi, ki so živeli že v času Koprivnikovega opisovanja Pohorja pred 60—70 leti in ki bi se morali še spomniti te iskane naprave; žal pa se večina njih ne spominja več, ker jih je že občutno zapustil spomin. Zato so bili njihovi podatki največkrat netočni, nejasni in tudi nepopolni. Pač pa so bile izjave nekaterih drugih oseb, ki kavlja sicer ne poznajo, dragocene, ker nam osvetljujejo in dajejo vpogled v nekatere druge vrste ral, ki so jih uporabljali prav tako na Pohorju, pa nam bodo podatki o njih v veliki meri omogočili in olajšali delo za bodoči kartografski prikaz vseh ornih naprav v tem delu Slovenije.

Opis kavlja: Po pripovedovanju K. Strnada iz Kota 11 so kavelj zadnjikrat uporabljali pred 66 leti pri posestniku Zajcu na Keblju 34, to je ob poti, ki vodi proti kamnolomu v Cezlaku. Potemtakem so ga uporabljali še tedaj, ko so drugje po Pohorju že prav tako uporabljali industrijske pluge. — Naprava je imela sestavljen gregl, ki je bil na vrhu spojen s klinom. Zadnji del gregla je bil močno ukrivljen in popolnoma drugačen, kakor pri drugih ralih, ki jih poznamo ne le s Pohorja, temveč tudi drugod na Slovenskem. V sredini zadnjega dela gregla je bila glečanca, v kateri je tičal poševno nasajen sadeš. Le-ta je nosil na spodnjem koncu lemeš, ki ga je podpiral plaz z imenom deska, katera je plazila po zemlji. Lemeš je bil popolnoma simetričen in bi po mnenju Strnada mogel biti nalik z rovnico. Ročica, ki je povezovala desko z greglom, je bila vsajena v glečanci za sadešem ter razmeroma kratka in preprostejša, kakor je pri drugih enojnih ali dvojnih plugih. (Po vsej verjetnosti pa je Koprivnik, ko je neznano kje na Pohorju skiciral, imel pred seboj ralo, pri katerem se je ročica odlomila, a je kljub temu na skici verjetno le nakazana. Sicer bi se nam zdelo oranje s kavljem brez ročice nekoliko problematično, saj je ralo oziroma gredelj občutno nizko.)

Oranje in način oranja: Obe priči, Strnad in Šega poznata za napravo le ime oralo, medtem ko imena kavelj ne pozna nobena izmed oseb, ki so mi dajale podatke o njem. V splošnem je na Pohorju za te vrste ornih naprav, to je za ralo, udomačeno ime oralo, ki ga poznajo vsi starejši ljudje bodisi po spominu ali iz pripovedovanja svojih staršev. Zato je zelo verjetno, da je ime kavelj vzel Koprivnik iz nemške terminologije »Hakenpflug«. Ralo so uporabljali na bolj položnih, pa tudi nekoliko bolj strmo ležečih njivah. — Pri oranju je

držal orač ročico nekoliko po strani, kakor je to narekoval teren. Ralo je z lemežem zemljo samo rulo in je ni obračalo tako kot jo obrača plug, ki ima v ta namen še desko. Tega se spominjajo iz pripovedovanja starejših ljudi poleg omenjenih prič še nekatere druge osebe, ki pohorskega rala sicer same niso nikoli videle, a so jim o načinu oranja pripovedovali starši, ki so primerjali delo rala z rovanjem svinje. Posebej me je na to še opozoril kmet Javornik Franc, star sedaj 65 let, na poti med Resnikom in Kunigundo na Pohorju. Ker je v splošnem na Pohorju orna zemlja mehka in rahla zaradi obilice preperelin, na to je prav tako opozarjal Koprivnik v citiranem spisu o Pohorju, oranje s kavljem ni pomenilo za orača posebnih težav.

Bistvo oranja pa je bilo v skladu z načinom oranja rala in plužnice, ki so jo uporabljali ne le na Pohorju, temveč tudi na sosednjem Kobanskem v okolici Remšnika.

Kakor sem omenila, je po izpovedi K. Strnada in pozneje tudi F. Javornika držal orač ročico nekoliko postrani, kot je to zahtevala položnost terena. Ko je preoral brazdo do konca njive, je moral plug obrniti in pričeti orati novo brazdo neposredno zraven prejšnje. Tako po pripovedovanju prič, in kar je razumljivo samo po sebi, niso nastajali ogoni, temveč ravna razrvana ploskev. Na podoravanje gnoja pri tem načinu oranja z ralom se priči Strnad in Javornik, pa tudi Šega iz Jurišne vasi ne spominjata natanko. Pač pa je o teh nadrobnostih povedal nekaj podatkov 75-letni Golob Franc iz Vasi 44 pod Remšnikom, ki je uporabljal navadno ralo, na Remšniku imenovano plužnica, še pred 25 leti. Omenil je, da je ralo kljub majhnemu lemešu dobro podoralo gnoj, za kar je bilo treba naravnati na glečanci z uporabo kal (edn. k a l a) večjo globino oranja. Golob je omenil prav tako, da je bilo leseno ralo zelo pripravno za oranje na strminah, kjer ga je bilo pri oranju brazde poleg brazde lahko in enostavno obračati.

Reguliranje globine oranja: za reguliranje globine oranja so uporabljali dvoje načinov.¹¹

1. način: Globino oranja so regulirali na samem gredlju na mestu, kjer je bil le-ta sestavljen. Na tem sestavnem delu je imel gredelj nekaj lukenj in klin, s katerim se je lahko povečala ali zmanjšala razdalja med obema deloma gredla oziroma razdalja med koščeti (edn. košče, koščeta; z imenom koščeta označujejo tu, na Pohorju plužna kolesa) in samim ralom. Ta način reguliranja je v bistvu podoben reguliranju globine oranja pri današnjem plugu, kjer v ta namen rabi železna veriga, imenovana na Pohorju in tudi drugod gregolnca s klinom.

2. način: Globino oranja je bilo mogoče regulirati na kavlju tudi neposredno preko sadeša, ki je pri pohorskem kavlju isto, kar je pri

¹¹ Največ je o tem izpričal J. Šega, ki ima kljub visoki starosti še vedno hister spomin.

navadnih plugih in ralih kozolec.¹² — Sadeš ni bil pri kavljju stabilen, temveč ga je bilo mogoče pomikati skozi glečanco v gredlju. Za pritrditev sadeša v gredlju so rabile lesene kajle, s katerimi so sadeš zakajlali. — Za globlje oranje je bilo treba sadeš spustiti niže, v nasprotnem primeru pa ga je orač dvignil in zabil s kajlo. Tak način reguliranja globine oranja nam je tuj, ker se običajno naravnava globina oranja pri drugih lesenih plugih in ralih s spuščanjem ali dviganjem celotnega gredlja, medtem ko so pri pohorskem kavljju neposredno dvigali sadeš, ki je nosil sam lemež. Pač pa je nekoliko podoben ta prvi način naravnavanja sodobnim železnim dvojnim plugom, ki jih na Pohorju imenujejo mrjasec ali mrjaseca; pri teh se nam je prav v okolici Koblja na Pohorju ohranilo ime sadeš za tisti del železa, ki je v bistvu matični vijak. Z njim se lahko spušča lemež pri reguliranju globine oranja.

Koliko ustrezajo izpovedi prič, na osnovi katerih je bilo mogoče sestaviti nadrobni opis pohorskega kavlja, Koprivnikovi risbi, in koliko bi smeli pripisati lastnosti pluga, ki ga omenja po Korenu citiran zapis za okoliš Konjic, napravi, ki je predmet naše razprave?

Trditi smemo, da se podatki skladajo v celoti. Na Koprivnikovi skici ima pohorski kavelj po vsej verjetnosti novejša plužna kolesca, kakor je samo ralo. Očividca Šega in Strnad se še spominjata, da je ralo imelo težki in popolnoma leseni kolesi s križi, imenovani na Pohorju koščeta ali tudi klučeta. Ime se je ohranilo na današnjih železnih plugih na tem predelu Pohorja. Da bi vključevali gredelj rala v sam jarem brez koles, tega se ne spomnijo nikjer na Pohorju. Tudi po obliki in dimenzijah gredlja lahko sklepamo, da je bilo mogoče uporabljati ralo le na plužnih kolesih. — Nekoliko problematičen pa se nam zdi način reguliranja globine oranja, posebno če ga primerjamo z onim, ki ga poznamo na novejših, železnih plugih, kjer nam rabi v ta namen greglnica in klin, ki omogočata, da se poveča ali zmanjša oddaljenost med greglom in kolesi. Pri pohorskem kavljju pa so jo uravnavali v sredini gregla s prestavljanjem obeh delov in lesenega klina, ki je spajal oba dela. Tak način je bil sicer lahko mogoč, a se nam zdi popolnoma edinstven, ako ga primerjamo s katerokoli drugo vrsto ali obliko ornih naprav.

Drugi način reguliranja globine oranja pa nam nedvomno potrjuje resničnost opisa pluga z območja Konjic, ko pravi arhivski zapis, da ima ta vrsta pluga pomični lemež, s katerim je mogoče uravnati globino oranja, na mestu, kjer je lemež, v našem primeru kozolec, zataknen v gredelj.

Pojav take oblike rala na Pohorju se nam zdi precej osamljen in nas postavlja pred uganko: Zakaj so ga uporabljali prav v tem predelu Pohorja in to poleg drugih vrst in oblik ornih naprav, ki jih je bilo

¹² O tej razliki je več komentiral Bratanič v citirani razpravi »Plug i ralo«, l. c. str. 228.

mogoče ugotoviti na istem območju. Ne gre prezreti tega, da starejši ljudje na Pohorju vedo povedati mnogo o ralih in plužnicah, saj je to orodje po obliki brezprimerno bolj domače in tudi mnogo bližje ornim napravam, ki so značilne za območje nekdanje Štajerske in za slovanski jug. To so rala, ki imajo, ako upoštevamo Bratanićevo vodilo za razlikovanje ral po osnovni konstrukciji, v osnovi štirikotnik ali redkeje trikotnik, obenem pa je pri njih plaz tisti del rala ali naprave, ki nosi lemež. V nobenem primeru pa pri teh napravah ne rabi v ta namen kozolec, ki normalno povezuje le gredelj s plazom. Med njimi so nam sicer znani tudi primeri naprav s poševnim kozolcem, toda pri vseh je plaz tisti, ki daje oporo lemežu ali oračniku, in v katerem v redkih primerih sloni tudi ukrivljeni gredelj.

Pri pohorskem kavlju je osnovna oblika konstrukcije trikotna, ali še bolje, podobna je krožnemu izseku, katerega lok ustvarja zadnji del skoraj pravilno ukrivljenega gredlja, ki je vsajen neposredno v sam plaz.

Bratanićeva dela, ki se nanašajo na orne naprave na slovanskem jugu, vsebujejo nekaj ral, ki se v tem detajlu konstrukcije ne razlikujejo od pohorskega kavlja.¹³

Težja pa je primerjava glede na konstrukcijo sadeša; ta ima pri pohorskem kavlju vlogo kozolca, ki opravlja delo plaza. Takega tipa ral ne moremo odkriti iz doslej objavljenega gradiva o ornih napravah na slovanskem jugu. Bratanić¹⁴ navaja kot zelo osamljen in edinstveni primer tako konstruiranega rala za ozemlje Makedonije iz okolice Prespanskega jezera, ter obenem opozarja v citiranem delu na problem pohorskega kavlja pri Slovencih. — Za primerjavo tega tipa ral je treba upoštevati orne naprave, ki so karakteristične za srednjeevropski prostor, na kar je že opozoril Bratanić.

Za to nam je med razpoložljivo literaturo v pomoč edinole Leser s svojo obsežno razpravo o nastanku in razvoju pluga.¹⁵ Omenjeno delo nam omogoča temeljitejšo primerjavo nekaterih naših redkih ornih naprav s tistimi, ki so karakteristične za druge predele Evrope.

Oglejmo si sedaj na kratko še naprave, s katerimi sta pohorski kavelj primerjala najprej Koprivnik in nato Bratanić!

Koprivnik v svojem opisu Pohorja omenja podobnost pohorskega kavlja s češkim rohadlom. Kje je imel priliko za ogled zadnjega, ne navaja nikjer, toda risba rohadla, ki je v Leserjevem delu, zavrača Koprivnikove trditve (glej sliko št. 2/a na str. 77).

Med opisom čeških ornih naprav omenja Leser, opirajoč se na podatke drugih, starejših avtorjev (Mehler, Braungart) tudi češko rohadlo¹⁶ (»Böhmischer Ruchadlo«), katerega risba je v knjigi povzeta po Chevalierovi »Europe«, str. 65, sl. 69. Ruhadlo opisuje dobesedno takole:

¹³ Bratanić, Orače sprave, l. c. str. 21.

¹⁴ Bratanić, Zbornik Etnograf. muzeja, Beograd 1953, str. 52.

¹⁵ Paul Leser, Entstehung und Verbreitung des Pfluges, Münster 1931.

¹⁶ Leser, l. c. str. 288.

»... Und schließlich ist bisweilen, doch erst ganz neuerdings, an vierseitigen Beetpflügen die Steilschüttchar vorhanden, die sog. Ruchadloschar (Abb. 133), die vielleicht in Böhmen im 19. Jh. erfunden worden ist.« — Iz priložene risbe pa je dobro razvidno, da ima rohadlo popolnoma raven gredelj; poleg tega se močno razlikuje od pohorskega kavljja po konstrukciji lemeža, dasiravno je le-ta, vsaj sklepati bi se dalo, vsajen neposredno v sam gredelj, v skoraj navpičnem položaju, medtem ko ga podpira vodoravni plaz. Zdi se nam, da opis češkega rohadla ne ustreza niti najmanj pohorskemu kavljju.

Naslednja naprava, ki bi mogla priti v poštev za potrebno primerjavo, je tako imenovani »nakolesnik« iz prahinskega okoliša na Češkem, ki ga Leser uvršča med češke pluge z ukrivljenim gredljem (Pflüge mit Krümmel). Nakolesniki so se ohranili po Leserjevem navajanju na južnem Češkem. V nadrobnem opisu opozarjajo avtorji (Michna, Braungart, Peisker) na sorodnost nakolesnika s češkim štiristranim plugom. — S pohorskim kavljem imata precej sorodni gredelj ter lemež v enakem položaju, ki je hkrati vsajen neposredno v sam gredelj. Znatna pa je razlika v deskah (Streichbrett-paar), ki jih naš kavelj sploh nima. Tudi v konstrukciji ročice, ki je vsajena v peto, so očitne razlike. Vsekakor govorita risba nakolesnika iz prahinskega okoliša in njegov opis o popolnosti te naprave, ki se po konstrukciji močno približuje plugu.

Očitno skromnejša je po opisu, dasi po konstrukciji sorodnejša naprava, ki je predmet tega prispevka, starejši »nakolesnik« iz Vitkovic na Češkem¹⁷ (glej sliko 2/b na str. 77).

»... Der Krümmel, ähnlich gebogen wie bei dem Prachiner Pflug, liegt mit dem Ende auf der Sohle auf; hinten sitzt auf ihm ein Teil, den man als Hinterbaum bezeichnen könnte; zwei Sterzen greifen weiter vorn an den Krümmel, in ihrer Lage durch einen Stab erhalten, der sie mit dem Hinterbaum verbindet. Der Krümmel wird von einer Gießsäule durchbohrt und diese Gießsäule trägt unten die Schar. Die auf Peiskers Abbildung fehlenden Streichbretter sind auf Braungarts Abbildung nicht deutlich zu erkennen...«

Tudi nakolesnik iz Vitkovic ima nekoliko drugače konstruirano ročico, ki je vtaknjena v peto, kakor pohorski kavelj; sicer pa se po svoji enostavnosti še najbolj približuje njemu.

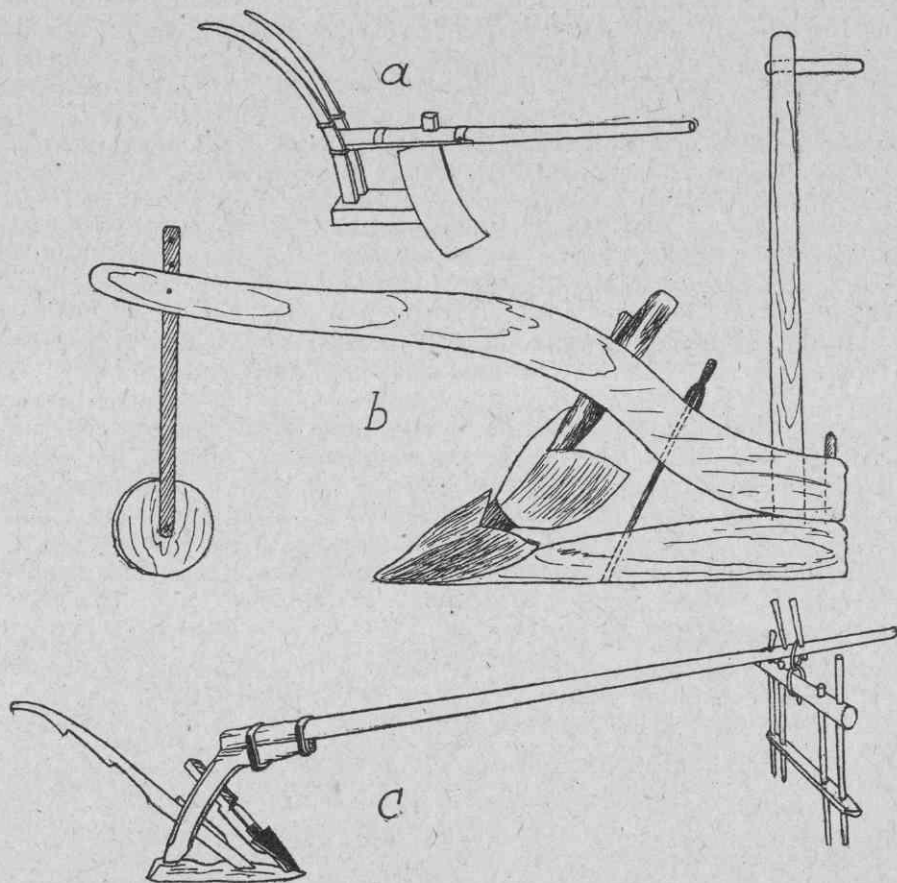
Skupina opisanih čeških ornih naprav ima, kakor smo ugotovili, le nekaj podobnosti s pohorskim kavljem, in sicer v obliki gredlja (nakolesnik) ali v pogledu položaja lemeža, ki je nataknen neposredno v gredelj (nakolesnik, rohadlo). Bistvena je razlika v konstrukciji ročice in v tem, da nobena izmed naštetih in opisanih naprav nima sestavljenega gredlja, kakor ga ima pohorski kavelj.

Edina naprava, ki je imela sestavljen dvodelni gredelj in ki jo kaže prav tako Leserjevo delo, je tako imenovano »meklenburško ralo«¹⁸

¹⁷ Leser, l. c. 290.

¹⁸ Leser, l. c. 110—115.

(glej sliko 2/c tu spodaj), na katero opozarja tudi Bratanič. Lemež na tem ralu ne počiva na plazju, temveč na nekoliko širši deski, ki je z zgornjim delom utrjena v gredlju. Posebno pa je meklenburško ralo velika zanimivost zase zaradi tega, ker je redek primer rala, ki je imelo gredelj

Sl. 2. a Češko ruhadlo (po Leserju, str. 288, sl. 133), b stara oblika nakolesnika iz Vitkovic na Češkem (po Leserju, str. 290, sl. 135), c meklenburško ralo (po Leserju, priloga III, sl. a)

vtaknjen neposredno v jarem in nas zaradi tega spominja na tovrstna rala na slovanskem jugu.

O poreklu tega rala so znanstveniki postavili več tez, med njimi govori Krunitzova za to, da je meklenburški kavelj mlajši od pluga in da je nastal pri Nemcih zaradi potreb, ki jih je narekoval teren, medtem ko Boddien govori o tem, da je kavelj izum Rimljanov in so ga nato od

njih šele prevzeli Slovani ter ga prinesli s seboj v 9. stoletju v Mecklenburg.¹⁹

V nobeni teh razprav in trditev pa žal po Leserju ne moremo ugotoviti nekaterih nadržbnosti, kot je n. pr. reguliranje globine oranja ali nadrobno izrazoslovje. Ni nam znano, ali je bilo mogoče naravnati globino oranja pri meklenburškem ralu na enak način, kot smo ga opisali za pohorski kavelj. Neznano nam je prav tako, če je imelo meklenburško ralo sestavljen gredelj. Ali je bilo morda s tem olajšano oranje z napravo, ki se je z gredljem neposredno vključila v jarem? Morda je bila tudi prvotna oblika pohorskega kavljja enaka, brez plužnih kolesc. V takem primeru je moral biti sprednji del gredlja vidno daljši. Take oblike ral brez plužnih kolesc ne pozna nihče na Pohorju. Trenutno nam o tem ne more priskočiti na pomoč tudi noben zapis, saj ga za sedaj niti ne poznamo. — Kako je bilo s takimi nadržbnostmi pri meklenburškem ralu, nam zaradi nedostopnosti potrebne literature²⁰ prav tako ne more biti znano.

Kako je bila konstruirana ročica pri pohorskem kavljju, ki je Koprivnikova skica rala sicer nima, a jo po vsej verjetnosti vendarle nakazuje? Prav zadnji del obeh ral — meklenburškega in pohorskega kavljja — govori o sorodnosti, če ne tudi o skupnem poreklu obeh naprav; obe sta imeli po eno ročico, ki je prehajala neposredno iz plaza — deske — skozi ukrivljeni gredelj.

Mnogo sorodnosti z meklenburškim ralom pa izpričuje tudi način oranja, ki je zahtevalo, da je držal orač napravo pri oranju po strani, kakor je to zahtevala položnost terena in kar dobro opisuje tudi Leser,²¹ ki pravi:

»... Die Sterze wird nicht gerade gehalten, wie beim Pflug, sondern etwas zur Seite geneigt, damit die Erde nicht gleichmäßig zu beiden Seiten fälle, sondern nach der einen Seite geworfen werde. Am Ende der Furche wird dann gedreht und dicht neben der gezogenen Furche wieder zurück gefahren. Damit die Erde nach der gleichen Seite wie bei der vorigen Furche fällt, muß die Sterze jetzt nach der entgegengesetzten Seite geneigt werden.«

Nadalje omenja Leser, opirajoč se na Boddiena, da po tem načinu oranja brazde niso tako tesno druga ob drugi, kakor pri oranju s plugom (Kehrpflug), zato pa da orje globlje. Brazde imajo v podolžnem profilu obliko valovite črte, ki spominja na zobato žago. Pripominja še, da meklenbuški plug zemlje ne obrača tako kot plug, a kljub temu dobro podorje gnoj, tako kakor sam plug.²²

Z opisom oranja meklenburškega rala se približno ujema tudi Koprivnikov opis pohorskega kavljja, ko pravi zanj, da zemlje ne obrača,

¹⁹ Leser, l. c. str. 110—113.

²⁰ Leser, l. c. str. 117.

²¹ Po Boddieniu, citira Leser, l. c. str. 113.

²² Leser, l. c. str. 113.

temveč da jo nasprotno samo ruje. S tem opisom se skladajo tudi izpovedi očividcev oranja s Pohorja, Šege in Strnada ter Javornika s Kunigunde, ki je primerjal način oranja tega rala z rovanjem svinje.

Dosedanja raziskovanja o pohorskem kavlju so torej potrdila resničnost o obstoju te vrste rala na slovanskem jugu, pri nas Slovencih. Ralo je imelo nekaj skupnosti s češkimi rali, največ podobnosti tako po konstrukciji kakor po načinu oranja pa je imelo s severnonemškim meklenburškim ralom, ki bi ga smeli imeti za staroslovansko dediščino. Kakšne so sorodnosti v nomenklaturi, bi bilo težko reči ali tudi sklepati, ker o tej trenutno dostopna literatura ne govori. Po vsej verjetnosti pa iz nomenklature ne bi mogli izvajati posebnih zaključkov, če pomislimo, da so nazivi za posamezne dele kavlja enaki onim, ki veljajo za navadne pluge in rala v tem delu Pohorja. Izjemo predočujeta le sadeš in deska, ki označuje običajni plaz.

Nadalje je bilo mogoče potrditi, da se arhivski podatek o plugu iz območja Konjic, kakor ga je odkril Koren, v resnici nanaša na pohorski kavelj, katerega posebnost v konstrukciji je v tem, da ima pomičen kozolec (plaz), s katerim je mogoče neposredno regulirati globino oranja po načinu, ki pa ni značilen za druge vrste plugov in ral.

Po vseh teh ugotovitvah kljub temu ostane še naprej nerešeno vprašanje: Zakaj se je ta posebna oblika rala omejila le na relativno ozko omejeno območje? — Prav gotovo smemo sklepati, da izhaja Koprivnikova risba nekje iz okolice Kunigunde na Pohorju, od koder je bil mož doma. Saj so v neposredni bližini tega kraja napravo uporabljali še pred dobrimi 66 leti (Zajec na Keblju). Na njo so prav tako vezani spomini Javornika, ki je Koprivnikov rojak s Kunigunde.

Pohorski kavelj se nam zdi nerazumljivo osamljen pojav v tem predelu, saj so bile tu v mnogo večji meri znane tiste vrste oral in plugov, ki so mnogo bližji onim na slovanskem jugu ali v nekdanji Štajerski. Do današnjih dni se je ohranil prav tako v tem delu Pohorja neokretni dvojni lesen plug z dvema deskama in asimetričnima lemežema, medtem ko je nomenklatura v celoti prešla tudi na novejši železni plug enakih oblik, ki ga uporabljajo za oranje njiv v strmih legah. V živem spominu je starejšim ljudem še vedno enostavno ralo z navadnim ravnim gredljem in normalno položenim lemežem, ki tiči na plazu in ki po svoji konstrukciji močno spominja na plužnico z Remšnika, dasiravno so v nomenklaturi nekatere razlike.

O izvoru pohorskega kavlja bi mogli po vsem tem sklepati dvojce:

1. da se je ralo take oblike v resnici ohranilo tudi na tem mestu »iz sive davnine«, kakor govori o tem Boddien in da nam tako pomeni edinstveno in dragoceno dediščino iz zgodnje slovanske dobe, in ki se je le po srečnem naključju ohranila kakor otok na tem območju;

2. da je nastal pohorski kavelj v novejši dobi pod vplivom češkega rala, ali bolje severnonemškega rala, ki bi moglo še imeti slovansko

poreklo, pa se je uveljavilo tudi na naših tleh glede na ugodno in rahlo zemljo, ki je je na Pohorju obilo.

Vendar ne smemo pozabiti poudariti, da so vse to samo domneve. Prezgodaj bi bilo, če bi hoteli že sedaj izvajati določnejše zaključke o poreklu pohorskega kavljja. Koprivnikov opis naprave v Planinskem vestniku je, kakor je bilo omenjeno v uvodu, silno skop in pomanjkljiv, saj nam ni zanesljivo znan izvor kavljja. Prav tako ne razpolagamo z nobenim zadevnim arhivskim podatkom, pa tudi ne z navedbo, kje drugod je bilo tako ralo v uporabi. Z vso vnemo bi bilo treba pristopiti s tem namenom k iskanju in zbiranju arhivskega gradiva, ki doslej še ni bilo objavljeno in ki bi nam bilo seveda tudi na razpolago.

Šele na tej osnovi in z nadaljevanjem proučevanja vseh drugih ornih naprav ter njihove geografske razširjenosti bi morda dobili natančnejši vpogled v sestav in pregled območja, kjer so uporabljali take pluge in rala do polpreteklih dni. Šele s takim delom bi dobili osnovo za kartografiranje vseh v poštev prihajajočih naprav. Morda nam bo takrat omogočeno natančnejše ugotoviti izvor in krajevno omejitev rabe tudi te, med plugi in rali tako edinstvene naprave. Vse dotlej pa smemo imeti tudi ta prispevek le za majhno ugotovitev podatkov, ki bi naj pomagali sčasoma dokončno pojasniti v celoti vprašanje pohorskega kavljja.

Zusammenfassung

EINIGE FESTSTELLUNGEN ÜBER DEN HAKENPFLUG IM BACHERNGEBIRGE (POHORJE)

Die Autorin berichtet in ihrer Abhandlung über ihre Versuche zur Klärung des Problems Hakenpflug, des sogenannten »pohorski kavelj«, der noch vor 60 bis 70 Jahren im Gebiete eines Teiles des Bacherngebirges im Gebrauch stand. Über diesen Pflug (eigentlich: Arl) berichtete Professor Janez Koprivnik vor 50 Jahren im »Planinski vestnik« (Sonderabdruck, Maribor 1923, S. 78). Die Vorrichtung wird auch im Buche »Pflug und Arl« von Hanns Koren für das Gonobitzer Gebiet, Konjice, erwähnt.

Es entstand aber die Frage, ob die Skizze dieses Hakenpfluges überhaupt dem Original des seinerzeit im Bacherngebirge (Pohorje) verwendeten Hakenpfluges entspricht.

Die Autorin besuchte im Sommer und im Herbst 1954 einige Ansiedlungen im Bacherngebirge (Pohorje), wo sie von alten Leuten, die sich an diese Pflugart noch gut erinnern, verschiedenliche Aufklärungen erhielt, die sich vorwiegend auf die Benennung der einzelnen Teile dieses Gerätes sowie auf seine Handhabung beziehen.

Dieser Hakenpflug hatte keine Ähnlichkeit mit dem Böhmischem Rochadlo, wie das Koprivnik vermutete. — Er ähnelte vielmehr dem Mecklenburger Haken, der nach Boddien ein altslamisches Erbe aus dem 9. Jahrhundert ist.

Es wird aber kaum möglich sein, über die Herkunft dieser Vorrichtung ohne die hiezu nötige Literatur und besonders ohne archivalische Behelfe eine diesbezügliche Behauptung aufzustellen. Zu diesem Zweck wäre es notwendig auch andere Pflüge und Arlen in diesem Gebiete aufzufinden und sie zu kartographieren. Bis dahin muss diese Abhandlung nur als ein Beitrag zur Evidenzhaltung des Problems Hakenpflug im Gebiete des Bacherngebirges (Pohorje) gewertet werden.

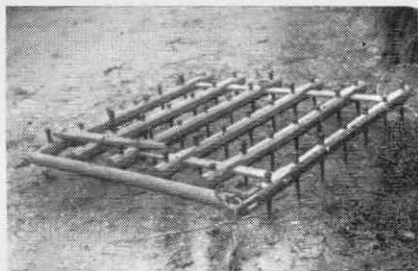
Sl. 1. Stara brana z ukrivljenimi rebri
za na kraje (Zabnica)

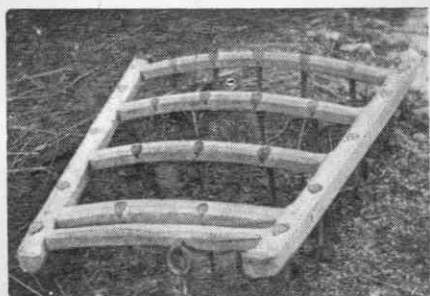
Sl. 2. Ravna hribovska brana
(Jezersko)

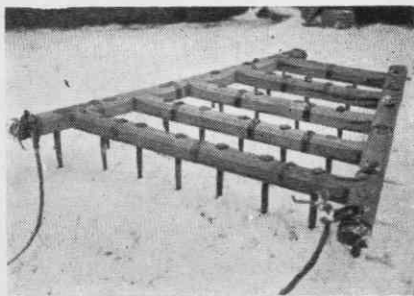
Sl. 3. Novejša ravna brana
(Zabnica)

Sl. 4. Novejša ravna brana
(Loka pri Mengšu)

Sl. 5. Brana s trebušasto ukrivljenima
stranicama (Zgornje Duplje)

Sl. 6. Novejša ravna brana
(Jezersko)

Foto: F. Sarf

BRANA NA GORENJSKEM

Fanči Šarf

Gospodarske panoge so bile v slovenski etnografiji doslej zelo malo ali skoraj nič obdelane. To nam potrjuje med drugim tudi ugotovitev, da o brani in njenem pomenu v poljedelstvu ne najdemo v naši etnografski literaturi ničesar, kar bi nam moglo napravo in njeno funkcijo natančneje predočiti.¹ Zato smo temu orodju v Etnografskem muzeju posvetili določeno pozornost ter pričeli zbirati zadevne podatke na terenu.

Ustno izročilo je v tem pogledu slabo ohranjeno. O brani in njeni vlogi v poljedelstvu smo mogli zbrati na terenu podatke, ki se časovno omejujejo pretežno na polpreteklo dobo,² krajevno pa se omenjeno gradivo nanaša na ozemlje Gorenjske.³ Zaključke o razvoju in oblikah

¹ Imamo le tehnične spise o sodobnih kmetijskih strojih, kot n. pr. T. Bantan: Kmetijski stroji in orodje ter V. Sadar: Obdelovanje zemlje.

² Gradivo, ki ga tu podajam, se nanaša izključno na lastne terenske zapise. Zapiski so v Etnografskem muzeju. Vse podatke so mi dali starejši, čisto najstarejši, pa tudi mlajši kmetovalci v številnih gorenjskih vaseh (Buč, Tuhinjska dolina: Alojzij Žebalec; Cerklje: Ivan Robas; Četena ravan: Janez Dolenc; Dob: Peter Vojska; Dobrava: Franc Pogačnik; Jezersko: Ivan Anko, Ivan Kogoj, Franc Skuber, Jože Virnik; Kovor: Janez Aljančič, Janez Mršol; Kropa: Jože Gašpersič, Jože Dermota; Lipnica: Matevž Krivina, Lovro Benedičič; Leše: Jože Valjavec; Loka pri Mengšu: Franc Cebul; Martuljk: Jakob Košir, Jože Mertelj; Podgorje: Anton Pavlič; Podkoren: Jože Kramar; Prevoje: Metod Rak; Primskovo: Ivan Grašič; Prihodi nad Jesenicami: Jakob Kosmač; Rateče: Jože Petrič, Janez Kavalar; Selca: Matija Megušar, Jože Šmid, Janez Benedik; Spodnji Bernik pri Vodicah: Ropotar Franc; Srednji vrh nad Martuljkom: Franc Arih; Sv. Križ nad Jesenicami: Anton Hribar; Snovik, Tuhinjska dolina: Jože Koncilja; Srednja vas v Bohinju: Janez Cvetek; Stara Fužina: Miha Mikelj; Trzin: Janez Dame, France Mušič; Visočje pri Trziču: Jože Vetrnik; Vrhpolje: Primož Brlec; Vodice: Ivan Ziherl; Zapoge: Jernej Jerman; Zabnica: Janez Cegnar, Jože Pokoren). Imen onih, ki so podatke samo potrdili, zaradi njih prevelikega števila ne navajam. Vsem, ki so mi z razumevanjem postregli s pojasnili ter rade volje privlekli iz kakšnega kota gospodarskega poslopa staro brano, da sem jo mogla fotografirati, pa tudi onim, ki so težko razumeli, zakaj je to potrebno, se lepo zahvaljujem.

³ Podrobneje je bilo v tem pogledu raziskano Ljubljansko, Kamniško, Sorško in Kranjsko polje, od dolin pa Tuhinjska, Selška, Poljanska in zgornja Savska dolina, dalje Bohinj in Jezersko ter gorske vasi okoli Jesenic, v Tuhinjski in Selški dolini.

brane na Slovenskem bomo mogli podati šele, ko bomo zbrali gradivo iz vse Slovenije. Tedaj se bomo lahko tudi lotili primerjanja naše brane z branami drugih narodov.

Kakšna je bila brana na Gorenjskem pred sredino 19. stoletja, na terenu danes ni mogoče več ugotoviti. Najti je mogoče le nekaj najskromnejših podatkov. Tako je starejši kmet na Jezerskem v mladih letih videl zavrženo brano z lesenimi zobmi v neki zapuščeni kašči; kmet iz Visoč pri Tržiču pa je pred več desetletji videl tako brano pri Sv. Ani nad Tržičem. Ustno izročilo starega kovača iz Leš pri Tržiču pravi, da so imele brane nekoč namesto železnih zob zobe iz drenovega lesa. O brani z lesenimi zobmi pa v drugih, tudi bolj zaostalih krajih celo najstarejši kmetje nič ne vedo. Da so železni zobje ponekod pozneje, drugje spet prej ali morda celo že zelo zgodaj izpodrinili lesene, si moremo razlagati z razvojem železarstva v naših krajih. Nedvomno so pri nas kmalu pričeli izdelovati železne zobe, ki so trdnost in trpežnost brane znatno povečali.⁴

Lesenó ogrodje za brano je navadno naredil kolar, redkeje tudi kmet sam. Kot za drugo poljedelsko orodje, tako so tudi za brane rabili največ jesenov les; slabši je bil bukov ali hrastov les. Brana sestoji iz dveh stranic in štirih do sedmih prečnih *polic* (ljubljska okolica, Tuhinjska dolina, okolica Trzina, Cerkelj, Tržiča, Kroke; Bohinj), *rebra* (Kamniško, Kranjsko in Sorško polje, Selška in Poljanska dolina, zgornja dolina Save), *late* (Jezersko), *òplen* (Sv. Križ nad Jesenicami, Srednji vrh nad Martuljkom). Obe stranici sta pri starejših branah spredaj ukrivljeni navznoter; taki brani pravijo, da je *delana na s[a]ninc* (Jezersko). Ta oblika je omogočila kmetovalcu lažje prevažanje brane na bližnjo njivo, kajti kmet je brano vpregel že doma, jo nato postavil na stranico in povlekel po tleh. Opiral jo je na hrbtni strani, kjer ni zob. Brana je spredaj ožja ko zadaj; vsaka polica je 8 do 12 cm daljša. Velikost srednjevelike brane je: širina spredaj 40 do 50 cm, zadaj 80 do 100 cm, dolžina pa 120 do 130 cm. Zobje so zabiti v police v razdalji 15 do 17 cm, med vsako policò pa je zob zabiti tudi v stranico. Tako ima brana s petimi policami navadno 30 ali 32 zob. V Tuhinjski dolini, okoli Kamnika, v Lipnici ali na Dobravi imenujejo zob tudi *brajnik* ali *branenk*. Konice zob so pri starejših branah dosledno ukrivljene in v brani obrnjene naprej. Sploščena glava zob je srčaste oblike in se, ko je zob zabiti, police tesno oklepa. Sprednji zobje so krajši od zadnjih; pri brani s petimi policami segajo zobje na prvi polici 11 do 13 cm iz lesa, na zadnji pa 15 do 17 cm. Na vsaki naslednji polici so torej zobje za 1 cm daljši.

⁴ Iz arhiva Kovaškega muzeja v Kropi žal ni razvidno, kdaj so v Kropi začeli z izdelovanjem *bran*, kakor stari Kroparji kratko imenujejo zobe za brane. Eden najstarejših kroparskih kovačev (Jože Dermota) se spominja le tega, da so v letih 1895 do 1900 najbolj množično izdelovali zobe. Dnevno so jih naredili 300 do 400 kg ter jih po 32 skupaj vezali v »bunde«. Pri pregledovanju arhiva mi je ljubeznivo pomagal bivši ravnatelj »Plamena« Jože Gašperšič iz Kroke, za kar se mu na tem mestu lepo zahvaljujem.

Pri vlačanju brane po njivi pa obstoji nevarnost, da se police zaradi pritiska zob razkoljejo. Zato jih kovač okuje s posebnimi obroči, *fračami* (vsa Gorenjska razen zgornje Savske doline, kjer tak obroč imenujejo *ošpenk* ali *vez*). Število teh frač je odvisno od kakovosti zemlje. Tako ima n. pr. brana v Srednjem vrhu nad Martuljkom, brana na Jezerskem ali v Tuhinjski dolini, kjer je peščena ali težka ilovnata zemlja, fračo med vsakim drugim ali celo vsakim zobom, brana na Kamniškem ali Sorškem polju pa je često brez vsake frače. Trdnost brane povečujejo tudi železne sponi v vogalih brane, ki vežejo prvo in zadnjo polico s stranicama. V goratih predelih veže včasih taka vez vsako polico z obema stranicama.

Brana ima spredaj pred prvo polico v obe stranici vdeleno železno *iglico* (tudi *jeglica*, *štansca* ali *španga*), po kateri se premika veriga. Le-ta je navadno stalno pritrjena k brani in rabi za vprego oziroma priprego k živini. Pri najstarejših branah, ki jih je danes še moči videti na terenu, je veriga pritrjena na prvo polico in se premika med srednjima dvema zoboma. Ponekod je bila prva polica brez zob in je rabila samo za namestitve verige. Na Sorškem polju je bila veriga k prvi polici pritrjena nekoliko ob strani, da je brana kljub temu, če je hodila živina po razoru, mogla objeti kraj. Drugje (n. pr. Cerklje) so imeli namesto verige k polici pritrjeno podolgovato železno zanko, za katero so pri vpregi pripeli verigo.

Ko kmet vlači brano po njivi, jo zadaj drži za vrv ali jermen. Ta je pritrjen k brani na zadnjem koncu obeh stranic, v posebne obročke, imenovane *cima* (Jezersko) ali *narba* (okolica Kranja). Po starem so namesto vrvi uporabljali tudi srobot.

Po obliki sta bili v preteklem stoletju znani na Gorenjskem predvsem dve vrsti bran. Kmetje v gorskih vaseh, kjer leži njiva le redkokdaj na ravnini, so navadno imeli brano na pet polic (sl. VI/2). Posebnost teh hribovskih bran je bila, da so bile njih police povsem ravne, kajti njiv tu nikoli niso orali na kraje. Brazdo za brazdo so obračali na spodnjo stran; površina njive je bila ravna. Brane se v teh krajih še do danes niso bistveno spremenile.

Drugače pa je bilo v ravninskih predelih. Tu so do začetka tekočega stoletja splošno orali njive na kraje, to je, da so s plugom vrgli skupaj dve brazdi in nato s *toplarjem* (plug z dvostranskim lemežem) še razdelili *osrede*, ki so ga pri prvem oranju z navadnim plugom pustili med kraji. Za vlačenje tako zoranih njiv so bile potrebne brane z ukrivljenimi policami (sl. VI/1). Vsaka polica je bila na sredini 5 do 7 cm dvignjena in brana je lahko od strani objela kraj. Z uvajanjem oranja na *plo*h (tudi na *gli*h) po letu 1900, zlasti pa po prvi svetovni vojni, so v ravninskih predelih dobile brane nove oblike. Kmet je skušal ravne njive z brano čim hitreje in čim bolje obdelati. Predvsem so se uveljavile velike ravne brane, pri katerih stranice niso bile spredaj več ukrivljene (sl. VI/3). Sprednja, sicer še vedno krajša polica je pri novejših branah pritrjena k stranicama prav na koncu. Zaradi velikosti bi namreč ob-

stajala nevarnost, da bi se brana zadevala v mejnike. Iglica je odpadla. Verigo pripnejo k prvi polici ali pa k železni šini, ki je često na sredi brane pritrjena k policam. Taka brana ima navadno 6 ali 7 polic. Zobje so ravni, ponekod le tričetrtinsko zabiti v police, zgornji del zoba pa gleda iz police in tvori rezervo, ko se bodo konice zob izrabile. Tedaj bodo zobe zabili globlje. Glava pri novejših zobeh nima več srčaste oblike.

Posebej naj omenimo brano iz Loke pri Mengšu, ki ima povsem kvadratno obliko (sl. VI/4). Enosmerne police so na obeh koncih zvezane s tanjšim drogom, pretaknjenim skozi police. Ta brana je v sklepah gibljiva, kar ima to prednost, da se na njivi umakne kamnu ali večji grudi in je ne vleče za seboj. Brana gre po njivi naprej z vogalom in je širina povlečene njive razmeroma precejšnja. Po nepreverjenih podatkih⁵ so baje to obliko brane uvedli med prvo svetovno vojno češki vojaki.⁶

V vaseh od Kranja do Tržiča poznajo brane, ki imajo obe stranici ukrivljeni na lok (sl. VI/5). Taka brana je trebušaste oblike: prva in zadnja polica sta enako dolgi, srednja je najdaljša. Naprava je širša ko daljša in ima po sredi pribito močno železno šino, ki veže police. Na obeh koncih šine je kljuka za namestitev verige. Zobje so močno ukrivljeni.

Poleg omenjenih velikih bran pa so kmetje deloma še uporabljali stare brane. Njive, na katerih so sadili okopavine, so tudi kasneje še orali na kraje ter na njih uporabljali brane z ukrivljenimi policami.

Brana na njivi rahlja zemljo in je zato prvo dopolnilo plugu ali oralu. Obenem kmet z brano izravnava zemljo in zatira plevel. Kmetje na Gorenjskem so brane spreminjali in jih zlasti izpopolnjevali glede na delo, ki ga je morala brana opraviti na njivi. Brananje njive⁷ ima namreč več namenov:

1. pripraviti njivo za oranje,
2. drobiti zemljo, ki je po oranju ostala v kepah,
3. rahljati površino zemlje,
4. zagrebsti posejano seme,
5. odkrivati krompir, ki je po kopanju ali oranju še ostal v zemlji,
6. drobiti potroseni gnoj.

Delo pa je moglo biti uspešno opravljeno le, če so oblika, velikost in teža brane ustrezale zemlji in namenu in če je kmet z brano smotrno ravnal.

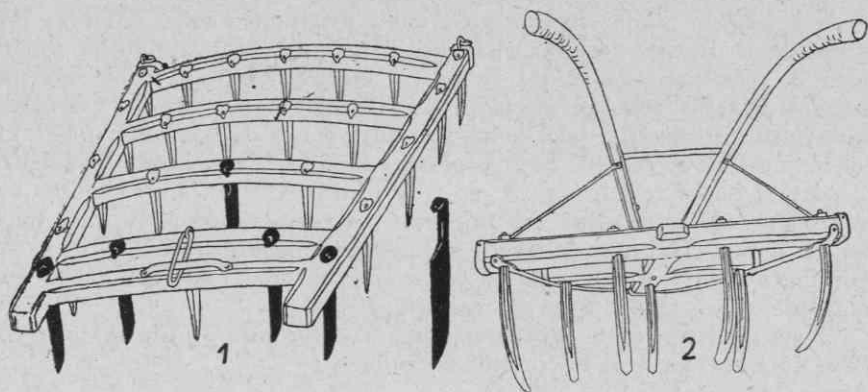
⁵ Povedal Franc Čebul, kovač, Loka pri Mengšu št. 85; ostali kmetje tega ne vedo.

⁶ Potrdila za to ne najdem v nobeni tuji dostopni literaturi.

⁷ Brananje označuje vlačenje brane po njivi, vendar pa je ta izraz v rabi le na Sorškem polju, v Selški in Poljanski dolini. V omenjenih krajih torej njivo branajo. Na vsem ostalem gorenjskem ozemlju pa namesto brananja uporabljajo *vlačenje*, *učenje* in tudi v tej zvezi pravijo vlačanju brane po njivi na kratko *vlačenje njive* (vlačim njivo).

1. Priprava njive za oranje

V zgodnji pomladi kmet z brano na njivi izravna zemljo, deloma izruje plevel, zrahlja površino njive ali zemljo celo nareže. Enako delo je treba opraviti tudi v poletnem času na požetih njivah. Za brananje nepreoranih njiv mora biti brana primerno težka. Težo brane so po starem povečali z leseno klado, z verigami ali najčesče s kolesom, ki so ga sneli z voza in položili na brano (sl. VII/7). Redkeje so brano obtežili otroci, ki so sedli nanjo. Manjši kmetje, ki za vlačenje njive pred oranjem tudi kasneje niso imeli posebne brane, obtežujejo brano še

Sl. 1. Težka brana z noži iz Trzina — Sl. 2. Težka brana z ročicami iz Zapog pri Vodicah

danes. Temu prvemu vlačanju pravijo v Martuljku *perjanje*, v okolici Cerkelj njivo *arflajo*, na Jezerskem pa jo *natrgajo*. Večji kmetje v ravninskih vaseh so vzporedno z ravnim oranjem njiv napravljali za vlačenje njiv pred oranjem posebne brane. V Podgorju pri Kamniku smo n. pr. našli brano z ročicami in nekoliko daljšimi in močnejšimi zobmi od navadnih (sl. VII/8). Težo brane je mogel uravnavati kmet, ki je držal za ročice. Ta brana je površino njive močnejše razgrebla od navadne brane. Trdo zemljo, zlasti pa ledino so v okolici Mengša razrezali s posebno brano, ki ima sprednjih pet zob spremenjenih v obliko nožev (sl. 1 tu zgoraj). Ti sploščeni zobje, ki s sprednjim rezilom režejo zemljo, so na brani razporejeni v obliki trikotnika: prva dva sta vsajena spredaj v obe stranici, druga dva sta v prvi polici, toda bolj proti sredini, peti nož pa je na sredini druge police. Sicer so zobje kakor pri navadni brani. Tako razporejeni noži si zemljo, ki jo brana naenkrat obseže, primerno porazdele. V okolici Cerkelj in na Sorškem polju imajo za narezovanje zemlje pred oranjem posebne železne brane, ki imajo vse zobe sploščene v nože. Brane so delo vaških kovačev, le ročice imajo lesene. V okolici Cerkelj imenujejo tako brano *arflaunca*. Nadaljnja

razvojna stopnja te vrste bran se jasno kaže pri brani v vaseh okoli Vodice, kjer je zemlja izredno težka. Tako ima brana v Repnjah namesto zob že prave nože, kakršne vidimo pri plugih. Brana ima dve stranici, polico pa samo spredaj in zadaj. Na prvi polici sta nameščena dva noža, na zadnji trije. Noži so dolgi 30 do 40 cm. Ta brana se pripenja h kolcem in bi jo kot tako mogli imeti za prehodno napravo med brano in plugom ali boljše oralom. Po funkciji enako, po obliki pa spet drugačno napravo so poznali že pred 30 do 40 leti tudi v Zapogah pri Vodicih (sl. 2 na str. 85). Tam je brana svojo prvotno obliko že precej spremenila. Bila je brez stranic, dve močni *rebri* sta bili pravokotno pritrjeni na močnejši drog *gredelj*, za katerega se je brana spredaj pipe njala h kolcem. Zadaj so bile na gredelj pritrjene ročice. Zobje so bili 50 cm dolgi, delani v obliki žlebička, ki gre s svojim zunanjim robom naprej. Vsak zob ima zadaj še po en močnejši okrogli zob, *opornik*. Krivina skrajša zobe za 15 cm in segajo tako največ 35 cm v zemljo. Zadnje rebro ima štiri take zobe, sprednje rebro dva, spredaj pa je en zob nameščen v gredlju. Tudi v okolici Kranja (Primskovo, Predvdor) so poznali podobne naprave, ki so jih rabili pred oranjem za ledine ali za močno zaraščene njive. Na tej brani z dvema rebroma je imel vsak nož na koncu obliko gosje noge; bili so torej majhni lemežki. Brana je zemljo razrezala, obenem pa jo je že tudi razrila. Podobno brano poznajo dalje v Trzinu, kjer jo imenujejo *ripl*.

Kmet je z opisanimi branami dosegel, da je bilo oranje lažje in da so se nato zorane brazde čimbolj razsule.

2. Drobljenje zemlje, ki je po oranju ostala v kepah

Preorane njive vlačijo kmetje z namenom, da zdrobijo kepe, ki so ostale v brazdah. Istočasno brana izravnava površino njive in spravlja iz brazd korenine plevla.

Pri vlačanju zorane njive gredo zobje pri lahki in primerno suhi zemlji 5 do 8 cm v zemljo in puščajo za seboj zrahljano in zdrobljeno zemljo. Važno je, da vsak zob na njivi pušča svojo sled in da so te sledi med seboj v enaki razdalji. Kmet, ki hodi za brano in jo drži za vrv, poveča učinkovitost vlačanja tudi s tem, da brano *zateguje*, *ruka* ali *cuka*, to je, pri vsakem drugem koraku jo potegne nekoliko v stran. Zobje delajo na ta način vijugasto pot. Da bi dosegli čim boljše razdelitev zob, so pred nekaj desetletji začeli na Jezerskem delati brane, ki imajo prvo in zadnjo polico pritrjeno k stranicama kot običajne brane, na sredi pa gredo tri police po dolžini v smeri stranic (sl. VI/6). Trdijo, da je ta brana boljša zlasti za strme njive, ki glede na to, da se brazde tu močneje obrnejo na spodnjo stran, zahtevajo še prav temeljito obdelavo zemlje z brano. Pri tej novejši brani so zobje bolj razporejeni in police manj trpe. Ta oblika je prišla s Koroškega.⁸

⁸ Prvo tako brano je pred 25 leti naredil Ivan Kogoj, Zgornje Jezersko 133, kolar samouk, doma s Koroškega.

V splošnem pa je način, kako vlačijo njivo po oranju, v marsičem odvisen od kakovosti zemlje. Kmetje, ki imajo na svojih njivah težko ilovnato zemljo, ter drugi, ki so morali orati v deževnem vremenu, so po starem tudi ob tej priliki obtežili brano s kolesom ali čim drugim. Novejše brane v ravninskih predelih so večje in težje ter tako posebno obteževanje ni potrebno. Nasprotno pa zelo rahlo razsipčno zemljo povlačijo ali bolje poravnajo z brano, obrnjeno narobe. Pri starem načinu oranja na kraje so najprej povlekli prvi dve zorani brazdi; del brane je šel po nezoranem osredku. To prvo vlačenje na zorani njivi so na Kamniškem polju imenovali *okòl vlačit*, na Sorškem polju pa kratko *po okòl*. Če je bila njiva močno kepasta ali plevelna, so šli dvakrat ali trikrat *po okòl*. Nato so na celi njivi zorali še osredke ter začeli znova vlačiti brano. Da so en kraj objeli z brano od obeh strani, so morali iti dvakrat po njivi. Večji kmetje so vlačili istočasno z dvema branama in dvojno, skupaj vpreženo živino. V tem primeru sta morala biti tudi dva človeka. Ko sta prišla na konec njive, sta vsak svojo brano močno potegnili, da je odskočila, in jo nato postavila na stranico. S tem sta jo očistila plevela, ki se je nabral na zobeh. Ob mokrem vremenu je bilo treba očistiti brano tudi sredi njive; postavili so jo na stranico ter z roko očistili vsak zob posebej. To delo so v Trzinu po starem imenovali *brano pomolst*. Brano pomolsti pa je bilo po opravljenem delu obvezno.

Na njivah, ki so bile pripravljene za saditev krompirja, je imelo vlačenje brane po oranju še drug namen. Preden so tu v razore natrosili gnoj in polagali na gnoj semenski krompir, so vlačili brano po vrhu krajev zato, da so s tem spravili zemljo s krajev v razore. Kraj so torej znižali, razor pa zvišali. Ko so nato s plugom toplarjem povlačeni kraj razdelili in tako zasuli gnoj s krompirjem, se ni bilo bati, da bi bil krompir pregloboko v zemlji.

3. Rahljanje zemeljske površine

Zemljo je na njivi treba zrahljati tudi ob drugih prilikah. Po daljšem deževju dobi zemlja še posebno trdo skorjo, če nato nastopi suša. Trda površina njive zlasti škoduje mladi ozimini. Tedaj gre kmet po prvem vnovičnem deževju z brano po žitu in zemljo zrahlja. Pa tudi sicer so bili naprednejši kmetje že pred nekaj desetletji mnenja, da vlačenje po mladem žitu koristi, le opravljeno mora biti o pravem času. Spomladi, ko sneg skopni, se čez žito naredi mrena, nekaj žita pa tudi pozebe. Brana njivo vsega tega očisti, obenem pa zemlji omogoči zračenje. Ječmen, ki se razraste močnejše od drugih žitaric, to še prav posebno zahteva. Tudi proso bolje raste, če je zemlja okoli rastline čimbolj razgrebena. Na Sorškem polju so vlačanju brane po mladem prosu kratko rekli *ogrebanje prosa*. Trdo površino pa rahljajo z brano ponekod tudi na njivi, posajeni s krompirjem, preden pride mlada rastlina iz zemlje. V Lipnici pri Kropi ob tej priliki skrajšajo zobe z

vejami, ki jih vpletejo med police. Nekoč so splošno poleg krompirja sadili še fižol. Obenem ko so z brano rahljali površino njive, so kraj nekoliko razširili ter tako pripravili zemljo za saditev fižola. Na Sorškem polju imenujejo to delo *lehe poglihat*.

4. Zagrebanje vsejanega semena

Zelo velik pomen ima brana tudi pri setvi žita. Posejano seme je treba zagrebsti v zemljo, da vzkali in da je tam varno pred ptiči. To delo navadno imenujejo *zavlačevanje*. Ob tej priliki kmet ne rabi posebno težke brane; v mehki zemlji zagrebe seme celo z brano, obrnjeno narobe. Ta način pride zlasti v poštev pri setvi repe ali ajde, kjer je zemlja plitvo zorana in bi zobje lahko zgrebli iz zemlje gnoj. Kadar vlači kmet po setvi narobe obrnjeno brano, pravijo v Ljubnem in okolici Tržiča, da brano *podriča*. V Naklem pri Kranju vlačijo ob tej priliki brano trebušaste oblike, z zobmi, obrnjenimi nazaj. V podgorških vaseh od Tržiča do Begunj so imeli večji kmetje za zagrebanje vsejanega prosa posebne brane s prav kratkimi zobmi. Na Kamniškem polju so ob tej priliki zmanjšali težo navadne brane s tem, da so jo pripregli zelo na kratko in se je sprednji del brane samo rahlo dotikal zemlje. Pri drobnem semenu, kot je detelja ali lan, so ponekod med brano zapletli veje ali pa vlačili s samimi vejami. Pri setvi korenja, ki ga navadno sejejo spomladi med ozimni ječmen, opravi brana istočasno dvojce: zagrebe seme in obenem zrahlja zemljo, kar koristi žitu. V Ljubnem tudi ob tej priliki denejo pod brano veje. Na Jezerskem po zavlačevanju semena njivo še *popeglajo*, to je, z brano gredo po njivi še počez. S tem dokončno zravnaajo površino njive.

V okolici Tržiča in Kranja so kmetje še konec preteklega stoletja splošno sejali žito na nezorano zemljo. Pred setvijo so njivo povlekli z brano, nato natrosili gnoja in na gnoj vsejali seme. Šele nato so orali. Po oranju so posejali še razore. Tako setev so imenovali *spod sejat* ali *setev pod brazde*. Tu in tam še danes sejejo žito pod brazdo. Trdijo, da seme, ki pride tako 10 do 15 cm globoko v zemljo, pozimi ne premine in ker je na gnoju, dobro uspeva. Tu je brana spet imela nalogo znižati kraj in zvišati razor. Zemlja, ki jo je brana spravila v razor, je pokrila kasneje vsejano seme.

5. Izkopavanje krompirja

Vlačenje njive je končno splošno v navadi v jeseni, ko kmet pospravlja krompir. Če je po oranju ali kopanju krompirja le-ta tu in tam še ostal v zemlji, ga odkrije brana. Na Sorškem polju, kjer so nekoč eno tretjino vse površine zasadili s krompirjem, so po starem na te njive sejali v jeseni ozimno žito, ko je bil krompir še v zemlji. V tem primeru so vlačili njivo pred setvijo, da so poravnali zemljo ter

Sl. 7. *S kolesom obtežena brana*
(Trzin)

Sl. 8. *Brana z ročicami*
(Podgorje)

Sl. 9. *Kij za razbijanje kep*
(Sv. Križ nad Jesenicami)

Sl. 10. *Lahek ročni valj*
(Selca)

Sl. 11. *Star trebušast valj*
(Duplje)

Sl. 12. *Novejši valj s sedežem*
(Cerklje)

izruvali krompirjeva stebila in plevel, nato pa so na kraje vsejali žito. Za tem so s plugom na vsaki strani kraja odorali majhno brazdo, da za izoravanje krompirja s topjarjem ni bil kraj preširok. Na plevelni in zaraščeni njivi je šel kmet sedaj z brano *po vrh* (kraja), to je, šel je po vsejanem žitu. Vendar to vlačenje ni imelo namena zagrebsti seme, ampak njivo očistiti plevela. Seme je prišlo pod brazdo, ko je kmet nato s topjarjem razdelil kraj in tako izkopal krompir. Ko so krompir pobrali, je kmet posejal še razore, ki jih je naredil topjar. Sedaj je prišlo na vrsto temeljito vlačenje. Z njim so odkrili še krompir, ki je pri oranju ostal v zemlji, brana pa je obenem zasula seme, ki je bilo vsejano v razore; znižala je kraje in brazde, pod katerimi je bilo prvokrat vsejano seme. V takih primerih so šli z brano trikrat *po okol*, torej šestkrat po enem kraju. Tudi zategovanje brane je bilo tu velikega pomena, ker je le tako prišel na dan ves krompir.

6. Drobljenje gnoja

Poleg zemlje kmet z brano lahko drobi tudi gnoj, raztrosen po njivi ali travniku. Medtem ko je drobljenje gnoja po vrtovih in sadovnjakih na Gorenjskem splošno v navadi, drobijo gnoj na njivi samo v Bohinju. V ta namen obrnejo brano narobe; delo imenujejo *gnoj meti*. Da poznajo drobljenje gnoja na njivi le v Bohinju, si moremo razlagati z razvito govedorejo, katere gnoj se sam le nerad in težko drobi.

Zgodnje spomladansko vlačenje po vrtovih in sadovnjakih pa ima poleg drobljenja gnoja še drug namen: treba je predvsem razgrebsti krtine, ki so nastale čez leto. Da brana s svojimi zobmi ne uničuje trave, so po starem vpletli med police veje. Zobje so gledali izpod vej le nekaj centimetrov. Često pa je brana tu povsem izgubila svojo funkcijo in je služila le za obtežitev. Kmetje v Trzinu so na primer naložili veje na tla, jih spredaj pritrdili z verigo k pravokotno položenemu kolu, nato pa na veje vrgli brano. Za vlačenje po deteljjišču ali travniku so često rabili samo veje ali trnje, obteženo z debelejšim polenom ali čim podobnim. V vaseh okoli Jesenic ter v vsej zgornji Savski dolini so po starem drobili — *rušili* — gnoj po vrtovih in izravnavali krtine z odsekanim smrekovim vrhom. Vsi opisani načini so pri manjših kmetih, ki nimajo za to posebnih travniških bran, še danes splošno v navadi. Predvsem je vlačenje vej ali trnja še danes v navadi po sadovnjakih, kjer se je bati, da bi brana poškodovala sadno drevje.

7. Ostale naprave za drobljenje zemlje

Poleg bran sodijo po svoji funkciji v isto skupino še nekatera druga poljska orodja. V prvi vrsti moramo omeniti grablje, ki jih v zelo hribovitih vaseh v Poljanski dolini rabijo za grabljenje manjših

preoranih njiv, ki leže v večji strmini. Brane tu ne rabijo, ker bi se na strmih njivah preorana zemlja živini preveč ugrezala in bi jo živina s tem spravljala v dolino. Kmet opravi tu z grabljami isto delo kot ga drugje opravi brana: zdrobi kepe prsti, zravna zemljo in njivo deloma očisti pleva. Grablje, ki jih rabijo za to, so po obliki podobne navadnim grabljam, imajo le močnejše, debelejšše zobe, vsajene v čeljust z večjimi razmaki kakor pri navadnih grabljah. Zobje so železni, nekoliko ukrivljeni, redkokje tudi leseni.

V nekaterih drugih goratih predelih na Gorenjskem (n. pr. Sv. Križ nad Jesenicami) imajo poleg bran še posebne kije (*čije*), s katerimi po oranju na strmih njivah tolčejo kepe (sl. VII/9). Čij pa na grdih njivah zlasti v suši uporabljajo tudi po vlačanju z brano.

Ponekod tolčejo kepe tudi z narobe obrnjeno motiko, z vilami ali čim podobnim. V ravninskih predelih kepe ročno razbijajo le manjši kmetje, medtem ko imajo večji posestniki že od nekdaj dodatno k branam še valje.

Valj je naprava, ki drobi kepe, izravna površino njive in pritiska seme k zemlji. Že nekdaj so zato uporabljali valje zlasti po setvi, ko je tudi brana že opravila svoje. Posebno je bilo valjanje zemlje potrebno pri drobnem semenu, kot je proso, repa ali lan, kajti tu je zlasti v suhem vremenu obstajala nevarnost, da bi zrno v preveč luknjičavi zemlji težko vzkalilo. Z valjem izravnana površina njive pa tudi plevicam omogoča lažjo pletev. V novejšem času uporabljajo valj tudi zato, da v zgodnji pomladi pritisnejo k zemlji od zmrzali privzdignjene ozimne posevke. Redkeje uporabljajo valj na njivi takoj po oranju, torej še pred uporabo brane. Drobljenje svežih brazd je bilo pred nekaj desetletji posebno v suši bolj v navadi kakor danes.

Pri starem, že omenjenem načinu oranja njiv na kraje so morali imeti valji tako obliko, da so ustrezali valoviti zemlji. Bili so *vampasti* ali *jajčasti*, kot jih splošno opisujejo (sl. VII/11). Tak starejši valj je bil na sredini precej debelejši od obeh koncev (obseg v sredini 116 cm, na koncih 62 cm) in je segel preko enega razora ter na vsaki strani do polovice kraja (dolžina valja 143 cm). V primeru, da so bili razori globoki in valj ni segel do dna, so ga na sredini ovili z verigami in s tem povečali obseg valja. Tak valj je imel na vsakem koncu železno os (*štekelj*) za pretikanje skozi konec ojníc, s katerimi so živino vpregli v valj.

Vzporedno z uvajanjem oranja na ploh so kmetje napravljali ravne valje. Stare trebušaste so nekaj časa še uporabljali za okopavine, ki so jih še potem sejali ali sadili na kraje. Danes je trebušast valj že prava redkost. Ravni valji so se medtem izpopolnili, dobili so okvir, ki rabi za obtežitev. Namesto dveh ojníc so na okvir pritrdili drog (*štango*), h kateremu vprežejo živino kakor pri vozu. Še novejši so valji s sedežem, ki olajšujejo delo, obenem pa kmet, ki sedi na valju, tega tudi zadostno obteži (sl. VII/12).

Valji pa morejo uspešno služiti svojemu namenu samo v ravninskih predelih. V gorskih vaseh ga navadno sploh ne poznajo, na prehodnih ozemljih, kot so doline, pa imajo zelo majhne valje (80 do 100 cm). Pri tem valju sta ojnici krajši in spredaj vezani z vodoravnim drogom, ob katerega se na notranji strani upre človek, ki vleče valj (sl. VII/10). Vendar tak valj samo delno zdrobi zemljo, ker je prelahhek. Kmetje v zadnjem času delajo namesto starih lahkih valjev večje in težje, ki jih vleče živina. V mnogih gorenjskih vaseh se tako novejši valji šele danes uveljavljajo.

Po vsem tem lahko spoznamo, da so opisane naprave za obdelavo zemlje nenadomestljivo orodje. To je vzrok, da je zlasti brana od svoje, v bistvu enotne oblike od prejšnjega stoletja do danes dosegla velik razvoj. Vsi večji pa tudi srednji kmetje, ki imajo svoja polja vsaj deloma v ravnini, imajo danes več vrst železnih bran tovarniškega izdelka. Nekdanje obtežene brane in tudi kasnejše brane z ročicami, so danes zamenjali kultivatorji, namesto vej pa vidimo po travnikih posebne travniške brane s kratkimi zobmi. Še nekaj desetletij, pa mlajša generacija na gorenjskih ravninskih poljih skoraj ne bo več poznala lesene brane z železnimi zobmi.

Zusammenfassung

DIE EGGE IN OBERKRAIN

Auf dem Gebiete von Oberkrain (Slowenien) sind gegenwärtig hölzerne Eggen mit eisernen Zinken noch allgemein bekannt. An Eggen, die in ihrer Gänze aus Holz hergestellt und mit Zinken aus Hartriegelholz versehen gewesen wären, erinnern sich nur seltene ältere Bauern. Ihrer Form nach waren im vergangenen Jahrhundert in Oberkrain nur zwei Arten von Eggen bekannt. Die Bauern in den Gebirgsdörfern gebrauchten zur Bestellung ihrer in steilen Hängen gelegenen Äcker geradlinige, halbhölzerne Eggen, während die Bauern im ebenen Terrain ihre Äcker durch Beetpflügen bebauten, weshalb sie Eggen mit gebogenem Querholz verwendeten. Zu Beginn dieses Jahrhunderts, insbesondere noch nach dem ersten Weltkrieg, gaben die Bauern das Beetpflügen auf und stellten sich, der neuen Pflugarbeit entsprechend, grosse, geradlinige halbhölzerne Eggen her. Während die im Berggelände verwendeten Eggen selbst bis heute keine nennenswerten Änderungen erfahren haben, weist die Egge des flachen Landes einen bedeutsamen Fortschritt hinsichtlich ihrer zweckmässigen Umbildung auf. Zum Beeggen der Äcker vor der Aufnahme des Pflügens hatten die Bauern ursprünglich die Eggen mit einem Wagenrad beschwert und beschafften sich später grössere und schwerere Eggen, an denen die vorderen Zinken durch Messer umgetauscht waren. Noch später kamen hie und da besonders schwere, mit Krümmen versehene Eggen in Gebrauch, die an das Radgestell angekuppelt wurden und die an Stelle der Zinken durchwegs Messer aufwiesen. Nach der Pflugarbeit verwendeten die Bauern zum Zerbröckeln der Erdklumpen gewöhnliche Eggen, die sie zu diesem Zwecke auf bröckeliger Erde auch umgemendet gebrauchten. Zum Umeggen mit Samen bestellter Äcker flocht man zwischen die Querhölzer oftmals Äste, wodurch die Zinken verkürzt und ihr Eindringen in das Erdreich verringert wurde. Nach der Aussaat von Rüben- oder Buchweizensamen benützte man hie und da eine besondere Egge mit kurzen Zinken.

Im Vorfrühling lockerten die Bauern mit der Egge auch verhärtete Ackerflächen, die mit der Wintersaat bestellt waren. Die mit Kartoffeln bebauten Acker wurden beeggt, noch bevor die junge Pflanze sprossend aus der Erde hervortrat. Das Eggen der Acker wird im allgemeinen im Herbst vorgenommen, nachdem der Bauer die Kartoffeln eingebracht hat. Wenn nach der Pflugarbeit oder nach dem Ausgraben der Kartoffeln hie und da Kartoffelknollen noch in der Erde geblieben sind, so entdeckt sie die Egge. — Das Auflockern des Düngers mit der Egge ist vor allem in den Gärten und Obstgärten üblich. Bei dieser Gelegenheit kombinieren die Bauern Egge und Aste oder verwenden zu diesem Zwecke nur Aste, Dornestrüppe oder abgehackte Gipfel von Fichtenbäumen.

Von den übrigen Vorrichtungen zum Zerbröckeln des Erdreiches wird eine besondere Art von Rechen angeführt, die auf kleineren, sehr steil gelegenen Ackern in Gebirgsdörfern an Stelle von Eggen Verwendung finden. Zum Zerbröckeln der Erdschollen nach der Pflugarbeit werden manchenorts besondere Keulen benützt, doch verrichten Kleinbauern im allgemeinen diese Arbeit mit Gabeln oder mit umgewendeter Haue. Allgemein bekannt ist in ebenem Terrain die Walze, die wegen der alten Art des Pflügens der Acker eine bäuchige Form hatte. Die neuen Walzen zeigen geradlinige Formen, wobei ihnen durch Rahmen und Sitz auch ein entsprechendes Gewicht gegeben wird.

In den letzten Dezennien werden die früheren häuslichen Vorrichtungen zur Bearbeitung des Bodens durch zeitgemässe Fabrikserzeugnisse ersetzt. Eine Holzegge mit eisernen Zinken wird insbesondere in ebenem Terrain recht bald zu einer Seltenheit werden.

KARTA MOTIK NA SLOVENSKEM

Franjo Baš

V poljedelstvu, to je pri gojenju kulturnih rastlin za pridobivanje njihovih plodov, je motika bila in je priprava za kopanje in rahljanje zemlje ter za sajenje in izkopavanje sadov. Kulturne rastline, ki zahtevajo posebno okopavanje, imenujemo — z izjemo vinske trte — prav zaradi tega posebnega načina gojenja okopanine, pri nas n. pr. krompir, koruzo, korenje, repo, solato in sočivje sploh. S sočivjem in zelenjavo predočujejo okopanine danes v največji meri intenzivno poljedelstvo in vrtnarstvo ter je v tem motika obenem s plugom temeljno poljedelsko orodje.

Splošna ali omejena uporaba motike in pluga v poljedelstvu je tehničnorazvojno pogojena; v zgodovinskem pogledu pomeni sedanje poljedelstvo tehniko obdelovanja zemlje, ki se je razvila iz kopaštva, vzporedno z nastankom pluga iz motike, in ki je razdelila obdelovalne naloge med plug in motiko. V kopaštvu človek z motiko ročno okopava posamezno rastlino drugo za drugo, medtem ko v plužnem poljedelstvu plug orje ali obsiplje širši prostor za večji ali obsežnejši sestoj kulturnih rastlin ter je motika prevzela naloge podrobnega zagrebanja, obsipanja ali okopavanja rastlin, ki jih plug ali drug stroj ne zmore. Tako je motika eno od temeljnih orodij v vsej zgodovini poljedelstva; njeno temeljno vlogo v najstarejšem poljedelstvu dokazuje tudi njeno predindoevropsko ime¹ za orodje, ki riže po zemlji, medtem ko izvira kopača ali rovnica iz prve polovice drugega tisočletja, torej iz časa, ko je bilo na Slovenskem množično krčenje gozdnega sveta za polje v glavnem končano ter je bilo kopaštvo v največji meri nadomeščeno s plužnim poljedelstvom, ki je dodelilo motiki nove naloge v intenzivnem obdelovanju posameznih kulturnih rastlin. V plužnem poljedelstvu je motika prevzela pripravljanje, nego in rahljanje zemlje pri zahtevnejših kulturnih rastlinah ali pa na ozemlju, kjer zaradi lege polj, n. pr. v vinogradih ali na strmih njivah, tega ne zmorejo plug, brana ali kultivator.

¹ Prijazno sporočilo dr. R. Kolariča, vodje Inštituta za slovenski jezik pri SAZU, z dne 7. januarja 1955.

Gotovo je bila temeljna vloga pluga v sedanjem poljedelstvu eden od vzrokov, da sta ga etnografija in zgodovina v zadnjem rodu prvenstveno² obravnavale in da je ostala motika popolnoma v ozadju. Nadaljnje študijske težave obstajajo v zelo redkih zemeljskih najdbah motik; kolikor pa razpolagamo s takimi najdbami, so zlasti zaradi rje ohranjene v zelo nepopolnih oblikah, tako da bi bil njihov študij pogosto problematičen. Po Vogtu³ moremo sklepati, da je v starem Egiptu in v stari Heladi stopal delavec z motiko za plugom, z njo razbijal brazde in grude ter pokrival seme, tako da je motika tudi predhodnik brane.

Najstarejše motike v izvirni izobliki poznamo iz vile L. Helija Flora v Pompejih, ki pričajo poleg drugih prav tam najdenih orodij s svojo široko lopatasto in listasto podobo, da so rabile zlasti za obdelovanje vinogradov. Iz srednjega pa tudi iz novega veka imamo samo posredna sporočila o motikah v urbarjih, ki so jih za slovenske pokrajine izdali A. Dopsch, M. Kos in H. Wiessner, kjer srečamo vrtove, vinograde ter poleg ovsa, lanu, rži, pšenice tudi proso, sirek, zelje, bob, lečo in fižol, torej okopanine, ki zahtevajo za svojo rast ali nego motiko. Na slovenskih srednjeveških stenskih slikah so motike izpričane samo v Hrastovlju (15. stoletje); iz iste kulturne dobe se je ohranila podoba motike (po opozorilu A. Baša) tudi v Koledarju iz Bistre (1415). Zapuščinski zapisniki od 17. stoletja dalje kažejo s svojimi nemškimi imeni na zelo različne vrste motik, ki so v svojih podobah vsaj tako razčlenjene kot naše sedanje. Številna fiziokratska literatura je — podobno kot poljedelsko zelo široke »Novice« — obravnavanje motik skoraj prešla, ker ni videla potrebe po njih izboljšanju, kakor n. pr. pri plugu, ter jih zaradi tega tudi ni objavljala v slikah. Tako najdemo historično motiko upodobljeno šele v dekorativnem spremstvu primorskega mandrierja v Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild.⁴ V novejšem in najnovejšem času pa nastopajo številne motike v vzorčnih katalogih posameznih trgovin z železjem in v poljedelskem slovstvu, ki navajajo motike zlasti po načinu njihove uporabe, ne pa tudi njihove krajevne ali pokrajinske razširjenosti.

Povod za naslednji spis je dal inž. M. Brenc, ki je daroval Tehniškemu muzeju Slovenije načrte motik, izdelovanih v tovarni poljedelskega orodja na Muti ob Dravi. Darovani načrti vsebujejo pri vsaki motiki tudi kraj, v katerega okolišu se največ uporablja, tehnično dokumentacijo, mere in težo. Razvid motik po darovanih načrtih je po-

² Začetek smotrnih študij o plugu pomeni Puchner, *Alte Pflug-Typen mit besonderer Berücksichtigung Bayerns und ethnographisch verwandter Länder. Mitteilungen der k. Prüfungsanstalt und Auskunftstelle für landwirtschaftliche Maschinen in Weihenstephan*, 1908, 15 str., ki opozarja iz podobe tudi na sorodnost pluga na Slovenskem z mecklenburškim.

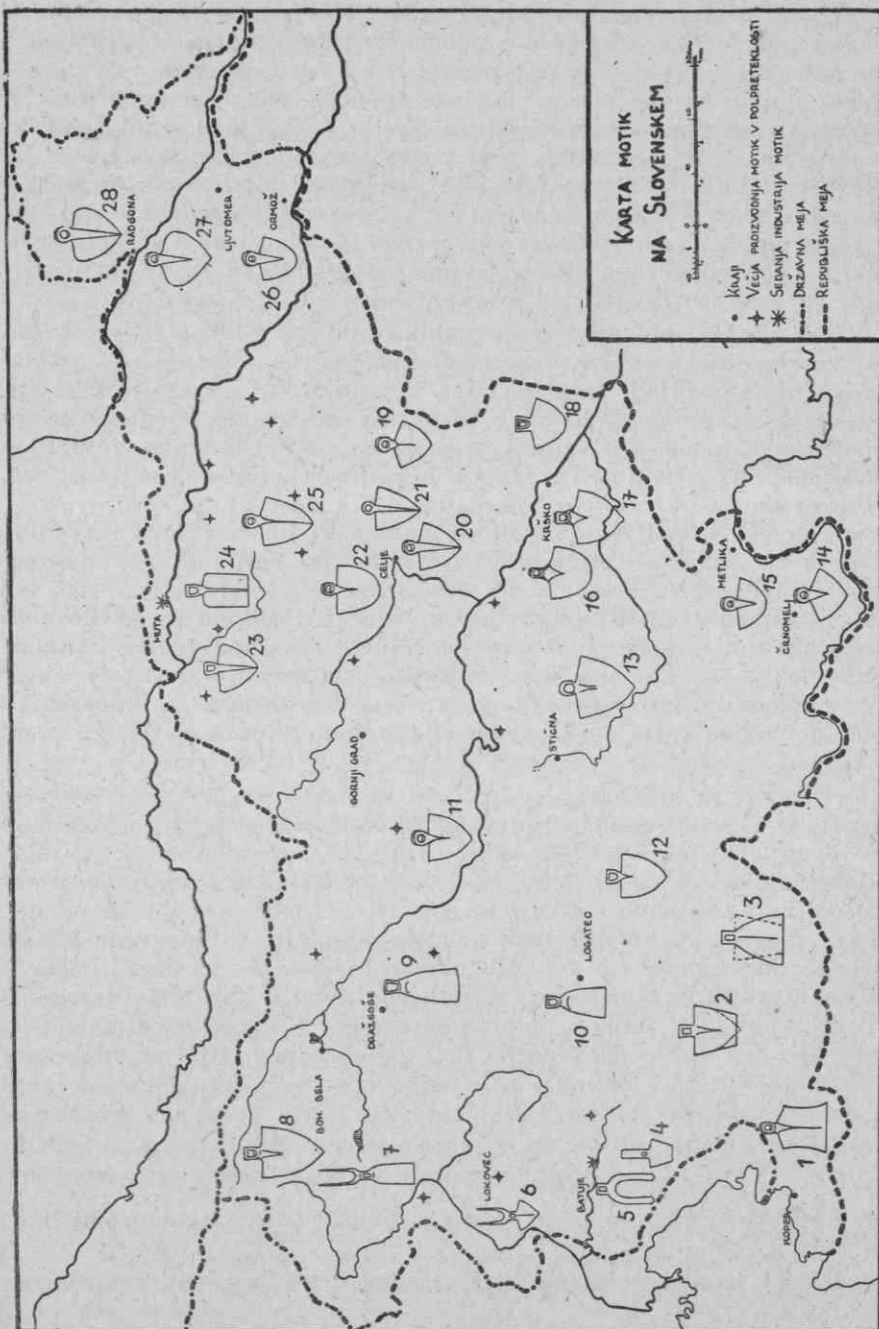
³ Vogt J. G., *Gewerbe und Industrien der Ernährung und Bekleidung. Die illustrierte Welt der Erfindungen IV*, Leipzig 1897, str. 15.

⁴ Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Das Küstenland. Wien 1891, str. 193 (Mandriere).

KARTA MOTIK NA SLOVENSKEM

- Kraj
- + Veča pridelovna motik v poljreteklosti
- * Sedanja industrija motik
- Državna meja
- Republiška meja

kazal, da izdeluje sedanja industrija poljedelskega orodja na Muti in enako tudi v Batujah motike po starih, v preteklosti uveljavljenih vzorcih in jih razširja tudi na ozemlja, kjer je polpreteklost uporabljala motike, ki so bile v glavnem podobne sedanjim industrijskim tipom, a so se v nadrobnostih od njih ločile. Zaradi tega je bil Tehniški muzej Slovenije postavljen pred nalogo, da zbere motike, ki so jih Slovenci rabili v polpreteklosti pred sedanjimi tipiziranimi, ter da jih ponazori na zemljevidu za muzejsko razstavo. Tako poizkuša naš spis s karto motik na Slovenskem tudi seznaniti javnost na določenem primeru, kako obravnava Muzej posamezne pridobitve za pripravo najbolj nazorne in vsestranske podobe o določeni dejavnosti.

Naslednje vrste upoštevajo motiko kot poljedelsko in vrtnarsko ter vinogradniško orodje, ki se med seboj loči samo po velikosti, a ima enake oblike. Zaradi tega niso zajete motike, ki jih rabijo cestarji, opekarji ali premogarji, prav tako tudi ne kramp, medtem ko je upoštevana rovnica kot važno kopaško orodje na hribovitem svetu, kjer nadomešča na strmih poljih plug in je podlaga kopaškega poljedelstva, ali prevzema na kamnitem lapornatem svetu slovenskega severovzhoda ter na apnenčastem jugozahodu vse naloge, ki jih ima motika na diluvialnih ravninah ali terciarnih gričevjih. Naš spis tudi ne upošteva lopate štihenca, ki jo rabi samo vrtnarstvo, ne pa tudi poljedelstvo ter je zato štihenca samostojno vrtnarsko orodje. Podobno ne upoštevamo kopaških vil s štirimi ploščatimi, torej ne okroglimi roglji, ki so se pojavile po 1918 na Vipavskem za kopanje in tolčenje grud po oranju, ker predočujejo samo posebno zvrst kraškega rogača, na katerega je začasno vplivala furlanska industrija poljedelskega orodja, zlasti iz Vidma.

V celoti je bilo mogoče ugotoviti na Slovenskem kakih 300 vrst motik, ki se med seboj ločijo po obliki, velikosti in teži, izdelovali pa so jih v polpretekli dobi kovaški obrtniki. Za uporabo motik je odločilna njihova oblika, ki je odvisna zlasti od kakovosti zemlje, medtem ko vpliva na njihovo velikost in težo telesna moč uporabnika — moškega, ženske ali otroka, različno delo na polju, v vinogradu ali na vrtu ter način dela, kot kopanje, okopavanje ali pletje. Zaradi tega je za karto motik na Slovenskem upravičena združitev vseh motik enakih ali zelo sorodnih oblik v posamezne enote s povprečno velikostjo in težo, kar je v veliki meri storila tudi sodobna industrija poljedelskega orodja na Muti in v Batujah, ki je na podoben način tipizirala nekdanje obrtniške kovaške motike. Tako dobimo za karto motik na Slovenskem naslednje tipične motike, ki so opremljene s številkami po okoliših, kjer prevladujejo nad drugimi uporabljanimi motikami ali rovnicami:

1. Koprška motika. — Širina lista v ramah 20 cm; višina do ušes 25 cm; teža 2,2 kg.
2. Kraška motika. — Širina lista v ramah 18 cm, v rezilu 9 cm; višina 18 cm; teža 1,6 kg.

3. Pivška (ilirskobistriška) motika. — Širina v ramah 4 cm (ali 16 cm), v rezilu 18 cm (ali 8 cm); višina 19 cm; teža 1,7 kg.
4. Kraška vrtna motika. — Širina v ramah 13 cm, v rezilu 5,5 cm, višina 13 cm; višina letve 12 cm, širina 2,5 cm; teža 0,55 kg.
5. Kraški rogač. — Širina v ramah 14 cm, širina roglja 4 cm; višina 31 cm in razdalja med rogljema 7,5 cm; teža 1,5 kg.
6. Goriška plevnica. — Širina lista v ramah 10 cm, višina 11 cm; širina rogljev v ramah 4 cm, višina rogljev 8 cm; teža 0,4 kg.
7. Bohinjska rovnica. — Širina v ramah 5,5 cm, v rezilu 6,5 cm; višina lista 18 cm; razdalja med rogljema pri konicah 4,5 cm, višina rogljev 12 cm; razdalja med rezilom lista in konico rogljev 34 cm; teža 1,7 kg.
8. Dolinska motika. — Širina 14 cm, višina 19 cm; teža 1,3 kg.
9. Dražgoška rovnica. — Širina v ramenih 7 cm, v rezilu 9 cm; višina 18 cm; teža 1,3 kg.
10. Logaška rovnica. — Širina v ramah 7 cm, v rezilu 8,5 cm; višina 13,5 cm; teža 1,1 kg.
11. Kranjska motika. — Širina 19 cm, višina 22 cm; teža 0,5 kg.
12. Ribniška motika. — Širina 15 cm, višina 16,5 cm; teža 0,4 kg.
13. Dolenjska motika. — Širina 17 cm, višina 18 cm; teža 1,1 kg.
14. Črnomeljska motika. — Širina 22 cm, višina 19 cm; teža 0,9 kg.
15. Metliška motika. — Širina 24 cm, višina 17,5 cm; teža 1,1 kg.
16. Krška okrogla motika. — Širina 29 cm, višina 26,5 cm; teža 1,9 kg.
17. Krška koničasta motika. — Širina 29 cm, višina 26,5 cm; teža 1,9 kg.
18. Bizeljska motika. — Širina 24 cm, višina 22 cm; teža 0,95 kg.
19. Šmarska motika. — Širina 20 cm, višina (do stranskega konca v ramah) 20 cm; teža 1 kg.
20. Celjska vinogradniška motika. — Širina 21,5 cm, višina 27 cm; teža 1,1 kg.
21. Celjska poljska koničasta motika. — Širina 18 cm, višina 19 cm; teža 0,65 kg.
22. Celjska poljska okrogla motika. — Širina 22,5 cm, višina 19 cm; teža 0,65 kg.
23. Štajerska motika. — Širina 25 cm, višina 25 cm; teža 0,65 kg.
24. Podravska krčnica. — Širina 19 cm, višina 19,5 cm; teža 0,70 kg.
25. Podravska rutnica. — Širina v rezilu in v ramah 11 cm, višina 19,5 cm; teža 1 kg.
26. Ormoška motika. — Širina 25 cm, višina 24 cm; teža 0,95 kg.
27. Ljutomerska motika. — Širina 24 cm, višina 28 cm; teža 1,2 kg.
28. Radgonska motika. — Širina 24,5 cm, višina 26 cm; teža 1 kg.

Vsak od imenovanih tipov je značilen za svoje precej zaključeno rabno ozemlje, kjer ga spremljajo posamezne sorodne motike, ki v manjših krajevnih okoliših tudi prevladajo, ali pa navadno s podrejeno uporabo spremljajo tipično motiko.

Kranjska motika (11) je razširjena na jugovzhodu do Stične, na jug do Vrhnike, na sever do Koroške in Bohinjske Bele, zajema na severovzhodu tudi okolico Gornjega grada ter predočuje v navedeni zemljepisni razširjenosti vrsto, ki so jo kovači v Šmartnem pri Litiji, Kamniku, Trziču in Kamni gorici imenovali tudi gorenjsko motiko. V območju kranjske motike je izdeloval Ciril Hočevnar iz Mekinj pri Kamniku zlasti za rahlo zemljo lahke moravške motike (širina lista 12,5 cm, višina 16 cm, teža 0,45 kg), mengeške (širina 15,5 cm, višina 17 cm, teža 0,45 kg) in vrhniške (širina 12 cm, višina 14 cm, teža 0,30 kg) motike ali za južno Belo krajino semiško vinogradniško motiko (širina 21 cm, višina 21 cm, teža 1,2 kg), ki je v ramah enaka črnomeljski, v rezilu pa metliški, a je bila težja od obeh. Mengeško motiko so rabili tudi okoli Domžal, kjer pa je bila manjša, in podobno je bila enaka tudi oblika večje moravške in manjše vrhniške. Na zahodu od Koroške Bele zamenja kranjsko motiko ožja in daljša dolinska (8). Dolenjska motika (13) v porečju Temenice, gornje in srednje Krke je v primeri s kranjsko v hrbtu bolj izbočena, kar velja tudi za ribniško na ozemlju Dobrepolje—Kočevo. Dražgoško rovnico (9), ki jo je izdelovala Cvetkova tako imenovana sekirca v Kamni gorici za južno pobočje Jelovice, so n. pr. v Podblici rabili v enaki obliki, a precej manjšo ko na sosednjem Jamniku, kjer je bilo rezilo široko 11 cm ter je dolžina merila z listom, ušesi in roglji do 30 cm.

Nasprotno od splošno prevladajoče kranjske motike, ki jo v srednji Sloveniji nadomeščajo v posameznih predelih sorodne zvrsti pri Vrhniki, Mengšu ali Moravčah, pa uporablja Posavje vzporedno okroglo krško (16) in bizeljsko (18) motiko na glinastem globokem svetu ter koničasto krško (17) na prodnih ali peščenih tleh. Še bolj očitna je vzporedna uporaba raznovrstnih motik na različnih zemljah v Celjski kotlini oziroma v porečju Savinje. Celjsko poljsko koničasto (21) motiko rabijo v diluvialnih dolinah zlasti ob srednji Savinji, poljsko okroglo (22) na mezozojskih hribovitih pobočjih, ožjo vinogradniško (20) motiko pa zlasti v terciarnih lapornatih gorica. V gornji Savinjski dolini v hribovju nad Ljubnem postane celjska koničasta motika manjša in lažja (širina 11,5 cm, višina 17,5 cm, teža 0,45 kg) ter se v Zadreci dolini pred Gornjim gradom umakne kranjski ali gorenjski motiki. Podobno nadomesti celjsko okroglo poljsko motiko šmarska (19) v glinastem vinogradniškem povirju Voglajne in Sotle, kjer se stika na jugu z bizeljsko ter jo na vzhodu v Halozah zamenja ormoška (26). Proti severu pa nastopa namesto celjske poljske koničaste motike štajerska (23) na južnem Pohorju in v dolinah pred njim ter sega od tod preko južnega Dravskega polja v goriška pobočja severozahodnih Haloz.

V Podravju je očitna razlika med motiko, ki jo rabijo na poljih v dolinah, ter na pobočjih in v vinogradih, tako da imamo v prodnatih dolinah in poljih koničasto in na glinastih pobočjih oziroma gorica

težjo motiko z okroglim ali ravnim rezilom. Tako se je krčnica (24), za katero je pravil kovač Jože Vrhovšek iz Ranč nad Framom, da je še pred prvo svetovno vojno pomenila s svojim imenom tudi motiko, širila iz Mežiške in Dravske doline na severno Dravsko polje ter v goriško zaledje Maribora, kjer proti vzhodu preneha, tako da je Prlekija po navedbi dr. A. Osterca iz Kokoričev več ne pozna. Rutnico (25) rabijo od planinskega sveta pod Uršljo goro na vzhod preko pohorskih in kobanskih pobočij (»na rutah«) v Slovenske gorice, kjer dobi dvoje oblik in dvoje imen; težko in močno štorasnico uporabljajo za izkopavanje drevja in rigolanje gorice, ožja in lažja krčnica pa združuje podobo rovnice in motike ter rabi za obdelovanje gorice in goriških polj. V Pomurju in jugovzhodnem Podravju prevlada v severovzhodnih Slovenskih goricah in na Goričkem radgonska (28) motika, na Murskem polju ljutomerska (27), v jugovzhodnih Slovenskih goricah ter v Halozah pa ormoška. Na vzhodnem, vedno manj prodnem in že puhličastem Murskem polju se je razvila v dolinski in ravenski okolici Murske Sobote zveza radgonske in ljutomerske v manjši in lahki prekmurski (širina 16 cm, višina 19 cm, teža 0,55 kg) motiki.

Izrazitejše podvrste navedenih tipov motik v severovzhodni Sloveniji ne obstoje, ker se razlikujejo od tipičnih samo po velikosti in teži, ne pa tudi po obliki. Precejšnja pa je raznolikost orodij za čiščenje zemlje od plevela ali zeli, ki jih predočuje v srednji Sloveniji kopuljica, v porečju Savinje prelca in na severovzhodu motikica. Kopuljica ima deloma obliko nazobčanega srpka na sorazmerno dolgem držaju in je deloma podobna manjši goriški plevnici (6); prelca je redno nazobčan srpek kot prva oblika kopuljice; motikica pa ima na eni strani motikico, na drugi pa po terminologiji Vl. Žerjala iz Malečnika pri Mariboru krampek, ki sestoji iz enega ali dveh rogljičev. Od drugih podvrst motik je bilo mogoče ugotoviti samo kače in kaččke za kopanje lapornatih gorice in težkih ilovnatih tal; kač je v bistvu kraški rogač (5), ki ima na drugi strani ušesa rovnico, medtem ko ima kaček roglja samo na eni strani ter je na drugi strani brez rovnice. Izdelovale so jih v začetku 20. stoletja kovačnice na Rančah in v Zgornji Polskavi, a se zdi, da se niso obnesli ter da v goricah bolj rabi krčnica.

V srednji in severovzhodni Sloveniji je mogoče ugotoviti široko motiko na glinastih in peščenih, ozko in koničasto pa na kamnitih in prodnih tleh. Poljedelska enotnost ravnin je razvila pokrajinski enotni tip motike, podobno kakor vinogradniška enotnost goriške pokrajine, medtem ko je z geomorfološko in gospodarsko raznolikostjo pokrajin povezana tudi raznolikost motik. V celoti pa se od srednje Slovenije proti severovzhodu zaradi kakovosti zemlje menjavajo ozke in koničaste motike s širokimi okroglimi, dokler ne prevladajo na vzhodu široke in okrogle ter preidejo v široke motike Posavine, Hrvaškega Zagorja, Podravine in Madžarske ter se tako strnejo v veliki geografski skupnosti agrarnotehničnega orodja v srednjem Podonavju.

Zaradi manj jasne gospodarske, zlasti poljedelske enotnosti alpskega sveta pa ostaja manj očitna povezanost podravske, celjske in gorenjske motike s srednjealpskimi.

Ravnica je pomožno orodje motike na težkem, zlasti strmem svetu, kjer je izoblikovala svojo posebno podobo v podravske rutnice in v krčeničnice ter je po drugi strani prevladala nad motiko v Bohinju, na južni Jelovici in stopila v tekmo z motiko na Logaški planoti, od koder jo proti jugu marsikje tudi nadomesti pri obdelovanju zemlje, ki ima na severu še močno kopaško poljedelski, na jugu pa vrtnarski, že sredozemski značaj. Na slovenskem jugozahodu z vrtnarskim poljedelstvom na terasah in kraških jamah na jugu, ter kopaškim poljedelstvom na severu ni plug tisto temeljno poljedelsko orodje kot v srednji in severovzhodni Sloveniji, temveč je z izjemo večjih ravnin v ozadju za motiko. Motika kot prvenstveno poljedelsko orodje pa je na slovenskem jugozahodu za ustrezna zemeljska dela razvila vsaj štiri vrste motik, ki ima vsaka svoje ime za posebno funkcijo, vendar zanje ni skupinskega enotnega imena. V Posočju je motika po pričevanju Antona Zavrtanika, nekdanjega kovača v Volčah, danes v Tolminu, ime ravnice za kopanje strmih njiv, ki jih ni mogoče orati s plugom; ena zvrst motike je n. pr. tako imenovana beneška motika, ki so jo do prve svetovne vojne izdelovali v Volčah zlasti za Beneško Slovenijo. Po kovaški terminologiji Antona Zavrtanika je motika samo orodje za kopanje zemlje, ne pa tudi orodje za ogrebanje, obsipanje ali okopavanje, za kar se rabijo zagrebavke, saponice in plevnice. To imenovanje je posledica večje razčlenjenosti kopaškega poljedelskega orodja v jugozahodni Sloveniji v primeri s srednjo in severovzhodno, kjer nadomeščajo primorske zvrsti motike v različnih velikostih, težah in oblikah ter kjer je tudi rutnica ali krčenična motika, medtem ko preneha skupnost motik šele z ravnico. Vzrok za posebno razčlenjenost primorskih motik je v posebnostih kraške in planinske zemlje ter poleg tega v raznolikosti zlasti vrtnarskih kulturnih rastlin.

Za kopanje teras v flišasti Istri rabijo široko koprsko (1) motiko. Od Komenskega Krasa in Sežane do Pivke je razširjena kraška motika (2) v dveh oblikah; v koničasti ter s prirezanim rezilom, ki je ožje od ram. V okolišju Ilirske Bistrice se je iz kraške motike s prirezanim rezilom razvila pivška motika (3), ki se neposredno iz ušesa polagoma širi v rezilo, kjer je najširša, tako da more s to svojo obliko najbolje rabiti za kopanje brazd. Kopanju in okopavanju ter pletju manjših kraških polj in vrtov je namenjena po vsem Primorskem razširjena kraška vrtna (4) motika z manjšo in lažjo kraško ali pivško motikico na eni ter s podolžnim pravokotnim letvom na drugi strani. V težki kamniti zemlji je potreben kraški rogač (5). Združitev kraške motike in kraškega rogača v lažji in manjši obliki je goriška plevnica (6), ki jo uporabljajo zlasti za okopavanje in pletje na vsem slovenskem jugozahodu od Jadranskega morja do Alp, kjer se konča v so-

seščini težke bohinjske (7), dražgoške (9) in logaške (10) rovnice, oziroma kjer preide v srednjeslovensko kopuljico.

Koprška motika se nadaljuje z enako visokim, a ožjim listom (14 cm) ter štirioglatim ušesom iz Istre v Vipavsko dolino kot goriška motika ali sapa. Na kamnitem tržaškem svetu od Opčin do Nabrežine pa se koničasta kraška motika v ramah razširi do 25 cm in konča s konico v skoraj trikotniškem do 27 cm visokem listu tržaške motike. Kraški rogač ima roglje spredaj po sredini dvignjene do 2 cm v rebro, da so dovolj močni, ter se prav po tem razločuje od goriškega rogača, ki ima enako visoko rebro zadaj na hrbtu rogljev. Najrazličnejše oblike pa kaže plevnica; širok in ozek, okrogel in koničast, večji in manjši ter težji in lažji list; podobno je tudi z roglji ali z rogljem, ožjim ali širšim letvom ter z različnimi imeni, ki so pogosto krajevno določena ter imajo v raznih krajih tudi različen pomen. V Idriji je iz poročila Sr. Logarja motika ime za plevnico, krutca za srčasto lisasto koničasto motiko, rovnica pa je priprava za okopavanje in kopanje n. pr. krompirja. Na Kanalskem je po pričevanju Mirka Tomažiča z Morskega in Karla Podbrščka, kovača v Kanalu, sapon motika za sajenje fižola, pletje in obsipanje koruze ali krompirja; plevnica je mali sapon in motika pomeni plevnico s širokim listom in enim samim rogljem. V Brdih ima motika po poročilu L. Zoržuta srčast list in cepinast rogelj. V Idriji ob Bači je saponica koničasta motika; sapon pa je kramp, ki ima na eni strani sekirasto rezilo, in plevnica je mala motika z listi in roglji raznih širin ali vilic. V splošnem bi mogli reči, da je pod Kanalom motika manjše kopaško orodje, večje pa sapon ali sapa. Če moremo verjeti izročilu o izvoru raznih vrst primorskih motik, je razen kakovosti zemlje in zvrsti kulturnih rastlin važen vzrok za različnost oblik in poimenovanja tudi zveza z domačo proizvodnjo ali z uvozom iz Furlanije ter iz kontinentalnega srednjeevropskega zaledja. Kulturnogeografsko sta primorska motika in sapon obdelovalno orodje kontinentalnega zaledja, plevnica pa vrtnarske Furlanije in severne Italije,⁵ ki se v jugozahodni Sloveniji stikajo in križajo na terasastih in kraških tleh, kjer uporabljajo prve za sajenje in obsipanje koruze, krompirja ali fižola, druge pa za pletje vrtov ter za izkopavanje povrtnin in okopanin.

Ob vsej razčlenjenosti slovenskih motik pa izhaja vprav iz njihovih oblik delovno pravilo, da se rabijo za okopavanje ožje, za ogrebanje in obsipanje široke, ki so posebno značilne za vinograde; za kopanje pa široke ali ozke v zvezi z lahko ali težko zemljo. Za obdelovanje rahle zemlje rabijo motike s širokim, za obdelovanje kamnite in težke zemlje pa z ozkim, dolgim in koničastim listom. Za težko in kamnito zemljo je

⁵ Scheurmeier P., Bauerwerk in Italien, der italienischen und rätomanischen Schweiz. Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz von K. Jaberg und J. Jud. Zürich 1943, str. 83 i. d. Za posredovanje knjige iz Zagreba se zahvaljujem ravnatelju B. Orlu.

potreben enako širok list, zlasti rovnica, medtem ko terja brazdenje motiko, ki je najbolj široka spodaj v rezilu.

Oblika, velikost, teža in način nasajenja motik je v zvezi z njihovo uporabo, s kakovostjo zemlje in z geomorfološko izobliko zemljišča.

Težka in ožja rovnica, ki jo v kamniti ali koreninasti zemlji nadomešča kramp, je važna za kopaško obnavljanje in pripravljanje strmih njiv, kjer ima vlogo drugotnega pluga. Široka lopatasta motika z ravnim, ramam vzporednim rezilom ali okroglim listom je značilna za glinasta in peščena vinogradniška zemljišča. Okroglo in srčasto lisasta motika se rabi za obsipanje in zagrebanje, pa tudi za pletje, kjer pa prehaja na prodnem in kamnitem zemljišču z viličasto stranjo v rogača. Širina motike za okopavanje ali obsipanje je pogosto tudi odločilna za oddaljenost posameznih okopanin druge od druge. Kopanje krompirja, ki ga pa v zadnjem rodu izpodriva oranje, opravlja ožja motika, ki se na Primorskem zmanjša v pravokotniško letvo. Ozki kraški rogač ali široka bizeljska motika kažeta na različne potrebe in možnosti za obdelovanje kamnite kraške ter glinaste vzhodnoslovenske zemlje in podobno težka lopatasta koprška motika ali lažja podravska krčenica obdelovalne razlike v istrskem flišu in v pohorskih skrilavcih. Najlepše združuje več vrst motik porečje Savinje s središčem v Celju, ki rabi ustrezne motike za diluvialne doline, terciarno gričevje in mezozojska hribovja.

Razen kopanja in izkopavanja motika zemljo rahlja, grebe in obrača. S tem omogoča zraku in vlagi dostop v globljo notranjost in razširjanje korenin; to pa pospešuje ali sploh šele daje zemlji njeno biološko in kemično rodovitnost, ko omogoča kisiku vstop v zemljo in ogljikovi kislini izstop iz nje ter čisti s pletjem zemljo od plevela.⁶ Učinek motike je podoben učinku pluga ali lopate v zvezi s kakovostjo tal, ki sestojijo iz težke, lahke in rahle zemlje. Kakovost zemlje pa je odvisna od vsebine kamenja ter od njene vodne kapacitete in kapilaritete. Glinasta in ilovnata zemlja je težka, se hitro napije vode, počasi suši in ogreva; lahko apnenasta se hitro suši in ogreva, a počasi hladi; rahla je peščena zemlja z majhnim premerom peščenih zrn ter se naglo suši in ogreva; lapornata vpija veliko vode, itd.; rahlost zemlje je v splošnem odvisna od večje ali manjše vsebine organskih preperin, to je humusa. Najtežje je delo z motikami v težki, lažje v lahki in najlažje v rahli zemlji. Rovnica od Bloške planote do tolminskih pobočij priča o težki zemlji, široka koprška ali ljutomerska motika o peščenih tleh na primorskih terasah oziroma na poljih za bregovi Mure in Drave. Širša je motika v ravnem poljedelskem in ožja v hribovitem, medtem ko je globoko vinogradništvo območje širokih motik.

Po podatkih Statističnega urada LRS je bilo na Slovenskem 1949 njiv v izmeri 291.936 ha. Od teh je imelo 26,8 % (78.025 ha) rahlo, 58 %

⁶ Vogt J. G., l. o. m., str. 24. — Sadar V., Obdelovanje zemlje. Ljubljana 1953, str. 169 i. d.

(169.401 ha) lahko in 15,2 % (44.510 ha) težko zemljo. Ravninske njive so zavzemale 29,4 % (59.980 ha) rahle, 52,2 % (67.492 ha) lahke in 18,4 % (23.780 ha) težke zemlje. V ravnini se razprostira 44,3 % (129.258 ha) in v hribovju 55,7 % (162.278 ha) njiv. Težka, lahka in rahla zemlja je sorazmerno enako razširjena po ravninskih in hribovskih njivah. Zaradi zemljepisne razprostranjenosti ravnin pa je največ rahle zemlje na severovzhodu ter v flišu na jugu, kar podobno razlaga premoč široke motike v teh krajih kot tudi ozke na prehodnem ozemlju iz visokih Alp v Kras.

Od odpora, ki ga daje zemlja zamahu z motiko, je odvisna obilnost ročaja ali držaja ter velikost ušesa in uhlja, medtem ko je okroglo ali štirioglato uho v zvezi z odpornostjo lesa, ki se uporablja za držaj. Okrogla ušesa motik imajo premer od 3,5 cm (pri kranjski, štajerski ali celjski vinogradniški) do 5 cm (pri koprski), oglata merijo največ 3×6 cm, zgoraj ravno in spodaj okroglo uho bizeljske motike pa meri $3 \times 4,5$ cm; oblika ušesa je odvisna od nasajevanja motike na okrogli ali visoki držaj, ki ga terja potreba po globokih ali širokih zamahih z motiko. Podobno je odvisen od rabe motike za navpično ali poševno kopanje tudi kot med motičnim listom in ušesom, kamor se držaj nasadi. Najmanjši kot (od 5° do 10°) imajo poljedelske, največjega (od 20° do 30°) pa vinogradniške in vrtnarske motike.

Nasad motike na držaj mora biti v skladu z velikostjo človeka, ki motike, ki so jih v Posočju »obnadili« in v Podravju »podstavljali«, se človek kopati zravnan in ne sključen, mu sega motični držaj do prsi. Zaradi prilagoditve motike njenemu uporabniku ima vselej vsak motičar svojo motiko, ki jo nosi s seboj tudi na tuje delo. Krajši je držaj pri motikah za vinogradniška ali poljska področja, daljši za obdelovanje ravne zemlje z izjemo plevnic, ki se rabijo z eno roko, ali rovnice, ki zahtevajo zaradi težkih zamahov krajši držaj. Na dolgem ročaju motika grebe, na kratkem seka in koplje.

Za izdelovanje so stari podeželski kovači rabili v veliki meri stare motike, ki so jih v Posočju »obnadili« in v Podravju »podstavljali«, se pravi, stare motike so po potrebi podaljšali oziroma navarili. Ušesa so na nakovalih vlekli in nato motični list z ušesom varili; pri plevnicah ali motikicah pa so ušesa prebijali. Srce, to je ojačeno rebro od ušesa proti motikinemu koncu, pa so tolkli s posebnim kladivom. Večje kovačnice so kovale motike iz 1,5 do 2 m dolgih železnih palic, ki so jih deloma tanili in deloma zavili v kepo in iz kepe potegnili v uho ter ga varili z motičnim listom. Vse motike imajo brušeno rezilo v spodnjih stranicah lista in so večinoma, zlasti za težjo in kamnito zemljo, tudi kaljene. Železne palice so dobavljale kovačnicam mestne trgovine z železjem, vendar so večje kovačnice začele že pred prvo svetovno vojno nabavljati jeklo neposredno iz tovarn (Böhler) na Zgornjem Štajerskem, ki ga je okoli 1930 nadomestilo železo Jesenic. Za motike v različnem svetu se rabi po izjavi ravnatelja tovarne v Batujah tovariša A. Če-

brona železo različne gostote; gostejše n. pr. za motike na kamnitem Krasu kot pa za peščeno Vipavsko ali Brda.

Proizvodnja motik je znana iz novoveških vodnih kovačnic. Tako beležijo mariborski mitniški spisi iz prehoda 16. v 17. stoletje med predmeti, ki so prišli v Maribor po Dravi ali po suhem iz Dravske doline, tudi motike. Kovaški cehi začnejo vsaj v 17. stoletju razločevati podkovske kovače od izdelovalcev poljedelskega orodja, torej gotovo motik. V Podravju so do zadnjega rodu hodili kovači po kmetijah, ki so imele domače kovačnice, da so, po besedah D. Kotnika na Dobrijah, motike podstavljali, to je obnavljali stare, medtem ko so kmetje nove kupovali na sejmihi ali v trgovinah; Zavrtanikovi v Volčah pa so stare motike obnadili. Po pripovedovanju Štefana Gornika iz Malečnika pod Mariborom je pred prvo svetovno vojno hodil v Slovenske gorice kovač iz Bresternice in zamenjaval motike za vino; po pripovedovanju istega so bile kovaške motike vedno boljše od »žmajfarskih« to je tovarniških, od kovaških pa so bile najboljše motike iz Frama in Zgornje Polskave, ki so jih prodajali na mariborskih sejmihi v kotu med Glavnim trgom in Koroško cesto. Do druge svetovne vojne še najdemo povsod na Slovenskem, razen na vinogradniškem vzhodu ter na kraškem jugozahodu na jugu od Vipavske doline, kovače, ki so izdelovali nove in obnavljali stare motike za svoje stalne odjemalce, ter zraven teh tudi kovače, ki so poleg oskrbovanja stalnih odjemalcev v kovačnicah izdelovali motike tudi za sejme na širših okoliših. Primer sejmске kovačnice poljskega orodja nam je sporočil po navedbah nekdanjega kovača Alojzija Lovšina iz Gorenje vasi gimnazijski ravnatelj v Ribnici, tovariš L. Vanič.

Lovšin Franc, rojen 1861 v Goriči vasi 34, se je izučil kovaške obrti leta 1892 v Kočevju. Doma si je uredil kovačnico, dobil obrt ter začel popravljati razno kmetijsko orodje, ki si ga je ob nedeljah prinesel iz kočevskih vasi. To je trajalo nekaj let, nakar je začel sam izdelovati nove motike, pluge, ročaje, burkle in drugo kmetijsko orodje, ki ga je prodajal doma in na sejmihi. Pri delu mu je pomagal njegov mlajši brat Janez, ki se je pri njem učil in izučil ter še danes dela v Rakitnici, kamor se je priženil. Letna kapaciteta je znašala okoli 600 motik in 25 plugov.

Po odhodu Janeza v Rakitnico sta si brata podelila revirja. France je delal po pokrajini od Velikih Lašč do Starega trga, Janez pa za Grčarice in Kočevsko Reko do Broda ob Kolpi. Letna proizvodnja je dosegla pri vsakem od obeh bratov približno 1000 novih motik in 30 do 40 plugov, poleg drugega kmetijskega orodja. To sta delala do kapitulacije Jugoslavije 1941. Janez v Rakitnici izdeluje danes motike v manjših količinah in popravlja tovarniške. Po smrti Franceta izdeluje njegov sin Anton motike samo zase.

Poznana je bila tudi nekdanja Pogorelčeva kovačnica v Goriči vasi 33, ki je delala motike okoli 100 let, dokler ni Pogorelčev rod izumrl.

Lovšina in Pogorelci so bili važni izdelovalci ribniške motike, na katero je v času pred drugo svetovno vojno s svojimi izdelki vplival C. Hočevar v Kamniku.

Najpomembnejšo skupino sejmarskih kovačev pa smo imeli na Lokovcu nad Čepovanom. Zaselek, ki se je razvil, po ustnem sporočilu inž. M. Bremca, v 16. stoletju s kuhanjem oglja na vzhodni Banjški planoti za železarno pri izviru Hublja, se je po propadu železarne na koncu 16. stoletja lotil domačega izdelovanja poljedelskega orodja in z njim tudi motik. Tako so v polpretekli dobi lokovski kovači zalagali z motikami, plužnim železjem in kmetskim orodjem sploh ozemlje do Brd in Vipave na jugu, kjer so skrbele za motike kovačnice v Škriljah, Lokavcu pri Ajdovščini in v Batujah, do doline Bače na severu, ki je imela svojo kovačnico poljedelskega orodja v Klavžah, in na zahod do porečja gornje in srednje Nadiže. Še danes imenujejo na zahodu preko Kanala in na vzhodu do Črnega vrha in Vojskega stare motike lokovške, da jih tako ločijo od novih tovarniških. Lokovčani so vozili in tudi nosili pozimi izdelano orodje na pomladanske in poletne sejme v Čedad ter se ustavljali na poti domov ob nedeljah v Kanalu. Po Strohlovih podatkih v Idriji ob Bači so Lokovčani svoje izdelke prodajali tudi po sejmi na Mostu ob Soči ter na Jožefovo, Vidovo in Petrovo na Šentviški gori, a so poleg tega svoje izdelke nosili tudi od hiše do hiše ter jih zamenjavali za žito, fižol in semena. Podobno kot Lokovec so — samo ne v takem obsegu — zajeli s sejmi prodajo motik v preteklosti za Vipavsko in Kras, Škrilje, Lokavec pri Ajdovščini in Batuje; obratno pa so Volče do prve svetovne vojne neposredno zalagale s poljedelskim orodjem in motikami svoje odjemalce v gornjem Posočju do Predila, Beneško Slovenijo in Livško raven.

Sejmsko prodajo motik je v severni Sloveniji, na Gorenjskem, v Savinjski dolini ter alpskem Podravju in na Krasu z razvojem železniškega prometa nadomestila trgovina z železjem. Trgovina z železjem je tekmovala s kovaškimi sejmarji pri razpečavanju motik zlasti na slovenskem vzhodu pod Ptujem, Šmarjem pri Jelšah, pod Sevnico ob Savi, na Dolenjskem z Belo krajino ter na tržaškem jugozahodu. Ker primanjkuje vzhodni in južni Sloveniji tekoče vode, ki jo potrebujejo kovačnice, se n. pr. pod Ptujem in pod Sevnico ob Savi ali na jugu od Vipave ni moglo razviti vodno kovaštvo. Zaradi tega je zlasti po Dravi dovažalo splavarstvo motike in drugo poljedelsko orodje s Pohorja in Kobanskega (Legen, Slovenj Gradec, Mežica, Trbonje, Muta, Lovrenc, Ruše) trgovinam z železom v Mariboru, Ptuju, Ormožu in Varaždinu, ki so ga prodajale naprej neposrednim potabnikom. Iz podravske kovačnice poljedelskega orodja se je prva razvila v tovarniški obrat železarna Muta, ki hrani v svojem skladišču našo najpomembnejšo zbirko zgodovinskih motik.

Pomurski splavi in za njimi železnica so osredotočili trgovino z motikami v Radgoni za severovzhodne Slovenske gorice in največji del Prekmurja.

Južno (Vitanje, Zreče) in vzhodno Pohorje (Zgornja Polskava, Ranče nad Framom) pa je oskrbovalo trgovine z železjem v Celju, dalje na vzhod preko gornje Sotle pa sejme z motikami, podobno kot se je tudi Posavje oskrbovalo z motikami iz trgovin v Celju ter na sejmih zlasti iz Šmartnega pri Litiji ter iz Radeč in se je tako strnilo s sejmarskim Dolenjskim, kamor ni toliko prodrla ljubljanska trgovina, temveč v večji meri kovačnice iz Kamnika, Kamne gorice in Tržiča. Podobno Podravju je tudi Gorenjsko iz Kamne gorice, Tržiča in zlasti iz Kamnika zalagalo z motikami Dolenjsko in Notranjsko; do prve svetovne vojne pa prav tako primorsko trgovino z železjem, zlasti v Trstu, ki je z njim v veliki meri oskrboval svoje zaledje. Kamna gorica je iz sekirce zalagala z motikami zlasti Jelovico in Bohinj, Gorenjsko do Doline nad Jesenicami in prodrla čez Škofjo Loko na Notranjsko in Dolenjsko. S Kamno gorico je tekmoval na Gorenjskem Tržič, še bolj pa Kamnik, ki je razvil tovarniško proizvodnjo poljedelskega orodja in je pred 1941 izdeloval motike za vso jugoslovansko Slovenijo do Notranjskega, Bele krajine in Prekmurja. Po kamniškem zgledu C. Hočevarja so kovali posamezni podeželski kovači za svoje neposredne porabnike n. pr. v Lučah v Savinjski dolini (Žagar), v Ribnici na Dolenjskem (Klun) ali v Goriči vasi pri Strugah (Pogorelec).

Iz razpečavanja kovaškega poljedelskega orodja na ozemlja brez kovaške obrti je v dobri meri zrastle naša trgovina z železjem v Mariboru, Ptuj, Celju, Ljubljani in Trstu. Iz kovačnic, ki po letu 1918 niso delale samo za svoje neposredne porabnike in za sejme, se je razvila industrija poljedelskega orodja in motik; najpomembnejši sta bili na Muti in v Kamniku, ki sta razširili svoje trge izven Slovenije na vso Jugoslavijo, zlasti na Jadransko Primorje. Socialistično gospodarstvo je osredotočilo izdelovanje motik na Muto in Batuje, medtem ko so druge nekdanje delavnice poljedelskega orodja prevzele nove naloge. Z osredotočenjem izdelovanja motik na Muto in Batuje se je izvršilo tudi njihovo tipiziranje, ki je na temelju preizkušenih oblik v polpreteklosti ustvarilo zvrsti, da zajemajo potrebe širših okolišev, nego so jih mogle nekdanje obrtniške.

Vsem vrstam motik na Slovenskem je skupna njihova osebna uporaba. Motiko uporablja samo oseba, ki ji je namenjena in je z njo pri delu združena kot z njeno osebno posestjo. Z motiko delajo možje in žene, stari in mladi — vsak s svojo — ter je v tem pogledu po izključni osebni uporabi enaka n. pr. kosi, a se loči od nje, ker je kosa vsaj v času do prve svetovne vojne izrazito moško orodje. Pri tem je zanimivo, da je prav motika popolnoma izostala iz naše ljudske pesmi, prisposodbe, pregovora itd. in tako tudi iz naše duhovne kulture, kjer sodelujejo n. pr. kosa, srp, grablje, plug, cepec ali sekira v določeni, čeprav majhni meri. Mogoče je to zvezano z vsakdanjostjo in celoletnostjo del, ki jih opravljajo z motiko, ter so brez uspešnega koristnega zaključka, kot n. pr. žetev, košnja, sečnja ali mlačev. Zaradi splošne in vsakdanje rabe motika tudi ni vzbujala ponosa pri njenem porabniku.

saj je z njo delal že otrok in ni bila kot n. pr. kosa, plug ali sekira vidno zunanje znamenje odraslosti ali polnoletnosti. Zraven tega manjka motiki vsak likovni lepotni izraz, saj jo navadno med vsemi poljskimi in kmetскими orodji skozi vse leto v največji meri prekrivajo ostanki prsti, kjer so jo rabili.

Razvojno pa se pojavi z motiko kot izrazitim uporabnim orodjem vprašanje, koliko more po svoji tipičnosti služiti za nakazovanje določenih zgodovinskih obdobj in jih dokumentirati. Izoblika motike je odvisna v celoti — z obliko, težo ali velikostjo — od kakovosti tal in zemeljskih kultur, za katere se rabi, in od človeka, ki jo rabi; niti ni odvisna od kakega stilnega razvoja, temveč zlasti od tvoriva, ki ga omogoča tehnika določenega zgodovinskega obdobja ali kulturne razvojne stopnje. Iz istih razlogov je tudi nemogoče opredeliti motiko (in, podobno, večino uporabnih orodij) za kako etnično skupino, temveč samo za določene ergološke dejavnosti.

Če je potrebno za odgovor na vprašanje o vlogi motike v slovenski duhovni kulturi še nadaljnje preučevanje, pa kaže karta motik na Slovenskem, da uporabnih orodij ne moremo opredeljevati z vidikov stilnozgodovinskega razvoja in prav tako ne za določene etnične, temveč le za ergološke skupnosti.

Summary

THE MAP OF HOES IN SLOVENIA

In the Slovenian country the hoe is used in digging and ploughing husbandry; in viticulture and horticulture it serves for digging and soil loosening as for planting and digging out. Considering the shape of hoe blade, the size and weight being governed by it, it is possible of bringing the 300 various hoes down to the 28 typical ones, entered in the enclosed map on the area of their first usage and marked numerically from 1 to 28.

The types described on the map are characteristic for their rather bound up area of usage, accompanied moreover with the hoes related to them by their shape but differing with them regarding their size and weight and which in smaller regions prevail or in a subordinate use but accompanie the typical ones.

In view of the variety of hoes in the Slovenian territory earthing is managed by the narrow bladed hoes, hilling and covering with broad bladed ones as are for digging used the narrow or broad bladed hoes respectively to the hard or easy soil. The heavy and narrow type hoe (Nrs. 8, 9, 10) is an important implement for a preparation and replenishment of the steep sloping field as a substitute of the plough used elsewhere. For vineyards as for loamy or sandy ground is characteristic the broad shovel like hoe with an even or round blade. The round bladed pointed hoe is used for hilling, covering also for weeding but changes over to the forked mattock on the rubbly and stony ground. The narrow mattock of Karst (Nr. 5) or the broad hoe of Bizeljsko (Nr. 18) points to different requirements and possibilities in cultivating the stony Karst or the loamy eastern Slovenian regions as similarly the heavy shovel like hoe of Koper (Nr. 1) or the hoe used along Drava (Nr. 24) river indicates tilling differentiations in the clay-state of Istra and in argillaceous state of Pohorje. The Savinja river basin centering itself in the torn of Celje combines beautifully the several kinds

of hoes and in which region they are adequately used for diluvial valleys (Nr. 21) tertiary hills (Nr. 20) and mezzozoic mountains (Nr. 22), while the hoe of Carniola (Nr. 11) is extending from the central Slovenian plain of Ljubljana to the hilly land of lower Carniola in the south east and further on in the east towards the mountainous upper Savinja river basin. Because of the soil quality in transition from the central Slovenia towards north east and east, the narrow bladed pointed hoes are generally in an interchangeable use with the broad rounded one, until the broad rounded hoes prevail furthermore superseded by the broad hoes of the region along river Sava, in Croatian Zagorje, along river Drava, in Hungary, and thus all together forming a group of agrotechnical implements of the central region by river Donau.

Due to the less clear economical, especially agricultural unity of the Alpine territory, the attachment to the regions along river Drava, Sava as well as the Carniola region to the Central Alpine area is correspondingly less obvious, while with the hilling and digging hoes of the littoral region it is seen again a connection between the tilling field implements of the continental hinterland and those gardening implements of the Mediterranean region, especially of the plain of Friuli.

The near past knows several types of hoe manufacturing. The traveling blacksmiths were renewing the old hoes in their domestic and rural workshops. River bound forgers, particularly those ones at the front of Alps had supplied their customers with hoes partly directly and partly on occasion of fairs (markets) being held. In the railway epoch the hoe was to the considerable extent dispatched to the country by ironmongers along with trade blacksmiths; while in the same time appears the industry of agricultural implements which in its socialistic economy has concentrated the production of typified hoes in the factories Muta by the river Drava and Batuje along Vipava river.

ORODJA NA KMEČKIH GOSPODARSTVIH POD MARIBOROM V 18. STOLETJU

Angelos Baš

Gospodarska orodja so v zgodovini slovenske materialne kulture sintetično neobdelana v celotnem časovnem razponu, ki se v njej zajema. Ne za zadnja desetletja ne za vsa prejšnja stoletja ni v našem etnografskem oziroma kulturnozgodovinskem slovstvu zaokroženih raziskav o gospodarskih orodjih.¹

Zbiranje novejšega in sodobnega terenskega gradiva o slovenskih ljudskih gospodarskih orodjih v zadnjih letih odkriva postopoma vire, ki bodo mogli po svojem razsegu in sklenjenosti pomeniti prikladne podlage za preučitve novejših in današnjih naših ljudskih gospodarskih orodij.

V načelu pa se še sedaj ne obravnavajo sodobnejša orodja iz nekmečkega gospodarstva, prav kakor se nikakor ne načenjajo vprašanja o slovenskih gospodarskih orodjih v obdobjih pred približno zadnjim stoletjem.

Obravnavo te vrste predstavlja pričujoči spis, ki preučuje orodja na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stoletju.²

Spodnja izvajanja izvirajo tako iz zapuščinskih popisov podložnikov z zahodnejših predelov Slovenskih goric in severnega obrobja Dravskega polja, ki potekajo skoraj iz vsega 18. stoletja. — Iz razpoložljivih zapisov ostalin posameznih podložnikov so odbrani in obdelani podatki o onodobnih ljudskih gospodarskih orodjih: v prvem razdelku so povzete zadevne inventarne navedbe, v drugem so posnete statistične in opisne značilnosti, tretji razdelek pa sestavlja sklepno podobo o obdelovanem vprašanju, kolikor se da izluščiti iz spoznanega gradiva; poglobitna dognanja teh vrst so podana v zadnjem razdelku.

Prevod besedila v izvirniku je kolikor mogoče dobeseden; kjer posameznih navedb ni bilo mogoče dobesedno posloveniti, so pojmi opisani. — Zastran ugotovitev o premoženjskem stanju posameznih

¹ Gl. R. Ložar, Pridobivanje hrane in gospodarstvo. Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944, str. 98—192 in 212—215 (poglobitno slovstvo).

² Na gradivo za ta spis, podložniške inventarje iz arhiva šentpeterske župnije pri Mariboru, me je opomnil in mi ga z dovoljenjem Alojzija Žalarja posredoval dr. Alojzij Ostre. Obema velja moja zahvala.

podložnikov so dodane tudi inventarne cenitve celotnih premoženj, kolikor se navajajo.

Končni sklepi o orodjih na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stoletju so okrnjeni po primerjavi z zadevnim gradivom od gradod.³

I

1. Inventar Klemena Juriča, podložnika šentpeterske župnije iz Spodnjih Hoč; sestavljen 30. junija 1690.⁴

Posestvo ni popisano.

Kot orodja se naštevajo: 1 volčji skopec, 13 krampov, 16 širokih rovníc, 6 svedrov, 2 mali žagi, 6 verig za voz, 2 pluga, 3 težki vozovi za vožo, 1 majhen voz za 3 ali 4 osebe, 4 železne gnojne vile, 1 krevelj, 2 zavornici, 3 brane z železnimi kleščami, 5 lopat, od teh 3 okovane, 3 železne zagozde (vse brez navedbe cene).

Celotna vrednost zapuščine se ne omenja.

2. Inventar Jakoba Lipka, podložnika šentpeterske župnije iz Radehove vasi; sestavljen 20. marca 1691.

Posestvo je obsegalo (šentpetersko) kmetijo (neocenjeno), 1 četrtnski vinograd, podložen gornjeradgonski gosposčini (98 fl), 1 vinograd, podložen komendi v Veliki Nedelji (30 fl), in 2 četrtnska vinograda, podložna gosposčini v Hrastovcu (52 fl).

Med premočninami se navajajo: 1 voz za vožo, 2 komata, 2 uzdi, 1 dvojni voz za vožo, 2 žlajdri, plug in brana (brez cene), 1 komat (30 kr), 1 dvojni voz za vožo (30 kr), 1 žlajdra (35 kr), 4 srpi (12 kr), 3 krampi (27 kr), 2 sekiri za les (15 kr), 1 sekira za treske (9 kr), 2 svedra (30 kr).

Zunanji dolgovi so znašali 54 fl 38 kr, celotna zapuščina pa 269 fl 37 kr.

3. Inventar Andreja Krambergerja, podložnika šentpeterske župnije v Zarmarkovi; sestavljen 18. januarja 1700.

Posestvo je obsegalo (šentpetersko) kupno kmetijo s stavbami (85 fl), poldrugi četrtnski vinograd, podložen Hrastovcu (50 fl), s hišo, prešo in kletjo (25 fl).

Med premočninami se naštevajo: 1 voz za vožo (6 fl 30 kr), 1 sani za vožo (30 kr), 1 hitre sani (1 fl 30 kr), 2 kolesi (1 fl), plug in brana (1 fl 30 kr), 2 voza za vožo (1 fl 30 kr), 2 okovani vagi pri vozu (30 kr), 2 konjski opremlj z 2 komatoma in uzdo (4 fl), 1 jezdna uzda (30 kr), 1 veriga za povezavo (1 fl 15 kr), 1 vrv za povezavo (15 kr), 2 žlajdri (30 kr), 2 svedra (24 kr), 2 krevlja in 1 gnojne vile (24 kr), 1 sekira za treske in 1 sekira za les (36 kr), 1 železna zagozda (15 kr), 2 kosi (18 kr).

Notranjih dolgov na posestvu ni bilo. Celotna vrednost zapuščine je znašala 329 fl, zunanji dolgovi pa 122 fl 59 kr.

4. Inventar Marka Ledererja, osebno naseljenega sogornika šentpeterske župnije v Malečniku; sestavljen 6. maja 1700.

³ Inventarji podložnikov z gospostva Podčetrtek (Državni arhiv Slovenije v Ljubljani) in gornjegrajskih podložnikov (Škofijski arhiv v Ljubljani) iz te dobe, ki jih še nisem celotneje izpisoval. Drugi, širši skupki tega gradiva mi niso znani. Slovstvenih primerjalnih podatkov, ki bi prišli tukaj v poštev, ne poznam.

⁴ Prva dva od inventarjev iz arhiva šentpeterske župnije izvirata še iz zadnjih let 17. stoletja, sta pa po izkazanem gradivu tolikanj sorodna in tudi časovno tako blizu drugim zapuščinskim spisom, da ju je kazalo uvrstiti v obravnavo.

Posestvo je obsegalo 6 in pol četrtnskih vinogradov, podložnih šentpetski župniji z gorskim pravom (150 fl), s pripadajočo hišo, kletjo in prešo (60 fl) ter četrtno zemljišča po gorskem pravu, podložnega mariborskemu gradu (20 fl).

Kot orodja se navajajo: 5 starih širokih rovnice (30 kr), 1 lopata (9 kr), 1 krampovska motika (9 kr), 3 ozke rovnice (24 kr), 1 sekira za les (9 kr), 1 sekira za meso (9 kr).

Notranjih dolgov je bilo 20 fl, zunanjih pa 16 fl 30 kr. Celotna vrednost zapuščine je znašala 286 fl 12 kr.

5. Inventar Jurija Kaklja, sogornika šentpetske župnije v Malečniku; sestavljen 30. januarja 1702.

Posestvo je obsegalo 5 in pol (šentpetske) četrtnske vinograde (88 fl), s hišo in prešo (25 fl) ter 2 (šentpetski) četrtnski zemljišči po gorskem pravu (15 fl).

Med premičninami se kot orodja naštevajo: 5 slabih širokih rovnice (15 kr), 2 sekiri za les (15 kr), 2 ročni sekiri (12 kr), 1 sekira za treske (6 kr), 2 gnojnih vil (9 kr), 1 kovelj (3 kr), 3 ozke rovnice (21 kr), 1 krampovska motika (9 kr), 1 lopata (6 kr), 1 ročna žaga (12 kr), 2 svedra (18 kr), 2 železni zagozdi (9 kr), 1 raženj (6 kr), 1 rošt za pečenje (12 kr).

Notranjih dolgov je bilo 42 fl 46 kr 2 pf, zunanjih pa 87 fl 12 kr 2 pf, medtem ko je znašala celotna vrednost zapuščine 209 fl 41 kr 2 pf.

6. Inventar Martina Karheja, podložnika šentpetske župnije v Spodnjih Hočah; sestavljen 2. maja 1702.

Posestvo je obsegalo eno celo (šentpetsko) zemljišče s stavbami (150 fl), 3 četrtnske vinograde, podložne hompoški gosposčini (55 fl), in 1 četrtnski vinograd, podložen Vetrinju (140 fl).

Med premičninami se omenjajo: 1 voz za vožo (10 fl), 1 plug (1 fl 30 kr), 2 brani (2 fl), 1 komat (45 kr), 2 gnojnih vil in 1 kramp (20 kr), 1 veriga za povezavo (1 fl), 1 zavorica (30 kr), 4 žlajdre (1 fl 12 kr), 2 sekiri za les (36 kr), 2 mali motiki (18 kr), 2 stari motiki (18 kr), 1 cepivnica (15 kr), 1 ročna žaga (12 kr), 2 tehtnici s kemblji (1 fl 12 kr), 3 krampi (21 kr), 7 širokih rovnice (1 fl 24 kr), 2 lopati (24 kr), 1 krampovska motika (12 kr), 2 kosi (24 kr), 2 srpa (14 kr), 3 bodeži (27 kr), 3 vinjeki (9 kr), 2 svedra (6 kr).

Notranjih dolgov na posestvu je bilo 32 fl 7 kr 2 pf. Celotna zapuščina je znašala 448 fl 30 kr 2 pf, zunanji dolgovi pa 146 fl 6 kr.

7. Inventar Štefana Kurbase, podložnika šentpetske župnije v Radehovi vasi; sestavljen 12. aprila 1706.

Posestvo je obsegalo (šentpetsko) kupno domačijo (30 fl), 5 četrtnskih vinogradov, podložnih Hrastovcu (80 fl), s hišo (10 fl), 2 četrtnska vinograde, podložna Hrastovcu (130 fl), poldrugi četrtnski vinograd, podložen cmureški gosposčini (93 fl), s hišo (24 fl), pol četrtnskega vinograde, podložnega isti gosposčini (38 fl), s hišo (12 fl).

Med premičninami se navajajo: 1 voz za vožo (10 fl), 1 plug in brana (1 fl), 3 verige za povezavo (3 fl), 2 žlajdri (30 kr), 2 srpa (12 kr), 2 in pol tisoč trtnih kolov (5 fl), stare rovnice, motike in krampi (18 kr), 2 stara svedra (6 kr), 1 železna zagozda (9 kr), 1 tehtnica s podstavkom (15 kr), 3 kolovrati (27 kr).

Notranji dolgovi so obsegali 155 fl 18 kr, zunanji 366 fl 10 kr, celotna zapuščina pa 791 fl 40 kr.

8. Inventar Katarine Rozman, osebno naseljene šentpetske sogornice v Malečniku; sestavljen 5. maja 1707.

Posestvo je obsegalo 2 in pol četrtna zemljišča po gorskem pravu in vinograde, podložna z gorskim pravom šentpetski župniji (62 fl), s hišo in prešo (10 fl).

Med premičninami so zapisani: 1 star kolovrat (6 kr), 2 stari vinogradniški rovnici (12 kr), 1 star vinjek (3 kr).

Celotna zapuščina je znašala 74 fl 3 kr, zunanji dolgovi pa 45 fl 17 kr.

9. Inventar Martina Irgoliča, šentpeterskega sogornika;⁵ sestavljen dne 30. marca 1712.

Posestvo je obsegalo 2 četrtingska vinograda, podložna šentpeterski župniji (55 fl), s hišo (15 fl), 1 četrtingski vinograd, podložen falski gosposčini z gorskim pravom (55 fl), in 1 četrtingski vinograd, podložen selniški gosposčini z gorskim pravom (65 fl).

Med premičninami se kot orodja omenjajo: 1 žatlaka (15 kr), 1 sekira za treske (15 kr), 1 ročna žaga (6 kr), 1 krampovska motika (4 kr), 1 sveder (3 kr), 1 daljša lestev (15 kr).

Celotna zapuščina je znašala 195 fl 53 kr. Notranjih dolgov ni bilo, pač pa 33 fl 21 kr zunanjih.

10. Inventar Marije Kramberger, podložnice šentpeterske župnije v Spodnji Radehovi vasi; sestavljen 25. maja 1716.

Posestvo je obsegalo fevdno (šentpetersko) kmetijo (neocenjeno), 1 travnik, podložen Hrastovcu (150 fl), 3 in pol četrtingske vinograde, podložne Vurbergu (170 fl), hišo, shrambo, obokano klet in hlev (40 fl) in prešo (15 fl).

Med premičninami se omenjajo: 2 voza (16 fl), 2 kolovrata (14 kr), 4 široke rovnice (24 kr), 2 gnojnih vil (18 kr), 4 srpi (18 kr), 2 siti (12 kr), 2 rešeti (8 kr).

Notranji dolgovi so znašali 57 fl 45 kr, zunanji pa 64 fl 36 kr. Celotna zapuščina se je vrednotila s 790 fl 44 kr.

11. Inventar Mihaela Kaklja, sogornika šentpeterske župnije v Malečniku; sestavljen 4. januarja 1717.

Posestvo je obsegalo 3 in pol (šentpeterske) četrtingske vinograde (84 fl), s hišo in prešo (24 fl) in 2 (šentpeterski) četrtingski zemljišči po gorskem pravu (14 fl).

Kot orodja se navajajo: 1 široka rovnica (12 kr), 3 stare široke rovnice (6 kr), 1 krampovska motika (6 kr), 2 gnojnih vil (12 kr), 1 krevelj (6 kr), 5 starih svedrov (18 kr), 2 manjša svedra in 1 kladivo (9 kr), 1 ročna žaga (6 kr), 1 rešeto (9 kr), 2 siti (12 kr), 3 sekire za les (24 kr), 3 stare sekire (9 kr), 1 sekira za treske (6 kr), 4 stari vinjeki (12 kr), 1 bodež (5 kr), 1 žatlaka (12 kr), 2 železni zagozdi (12 kr), 1 lopata (6 kr), 2 srpa (6 kr), 1 star rošt za pečenje (3 kr), 1 raženj (4 kr), 2 ozki rovnici (12 kr), 1 brusilni kamen (9 kr).

Notranjih dolgov je bilo 38 fl, zunanjih pa 17 fl 12 kr. Celotna zapuščina je znašala 215 fl 19 kr.

12. Inventar Martina Bračka, osebno naseljenega sogornika šentpeterske župnije v Malečniku; sestavljen 26. novembra 1720.

Posestvo je obsegalo 3 četrtingske (šentpeterske) vinograde in zemljišče (50 fl), hišo (20 fl), 2 četrtingski (šentpeterski) njivi po gorskem pravu (22 fl) in poldrugo četrtingsko (šentpetersko) zemljišče po gorskem pravu (10 fl).

Kot orodja so omenjeni: 1 kolovrat (9 kr), 1 kosa (7 kr), 3 stare široke rovnice (12 kr), 1 ozka rovnica (6 kr), 1 ročna žaga (5 kr), 1 obročnik (4 kr), 1 sekira za les (12 kr), 1 rošt za pečenje in 1 raženj (21 kr).

Notranjih dolgov je bilo 5 fl, zunanjih pa 17 fl 6 kr. Celotna vrednost zapuščine je znašala 125 fl 38 kr.

13. Inventar Matije Sekirnika, podložnika šentpeterske župnije v Vodolah; sestavljen 14. maja 1721.

Posestvo je obsegalo (šentpetersko) kmetijo po kupnem pravu (70 fl).

Med premičninami se kot orodja navajajo: 1 star plug (15 kr), 1 stara brana (15 kr), 2 žlajdri (16 kr), 1 veriga (21 kr), 2 gnojnih vil (12 kr), 1 krevelj (6 kr), 2 stari široki rovnici (14 kr), 1 stara železna sekira (6 kr), 1 sekira za treske (5 kr), 1 star obročnik (3 kr), 1 bodež (5 kr), 2 vinjeka (8 kr), 2 stari kosi (12 kr), 1 ročna žaga (5 kr), 1 tehtnica (21 kr).

⁵ Ta in še nekaj inventarjev je brez krajevne določitve. Verjetno gre v teh primerih za podložnike iz neposredne bližine župnije.

Notranjih dolgov ni bilo, medtem ko so znašali zunanji dolgovi 38 fl 31 kr, celotna zapuščina pa 105 fl 55 kr.

14. Inventar Urbana Krambergerja, osebno naseljenega podložnika šentpetrske župnije v Radehovi vasi: sestavljen 2. decembra 1721.

Posestvo je obsegalo (šentpetrsko) kmetijo po kupnem pravu (26 fl), 1 kmetijo, podložno šentpetrski župniji (48 fl), 3 in pol četrtinske vinograde, podložne Vurbergu (170 fl), s hišo, shrambo, obokano kletjo in hlevom (40 fl), 3 četrtine vinograda, podložnega Hrastovcu (210 fl), s hišo, prešo in kletjo (60 fl), 2 četrtini vinograda, podložnega Hrastovcu (140 fl), polovico četrtinskega vinograda, podložnega Gornjemu Cmureku (40 fl), s hišo (25 fl) in 1 travnik, podložen Hrastovcu (100 fl).

Med premičninami se zapisujejo: 1 voz za vožo (9 fl), 1 vozna tehtnica (24 kr), 1 vrv za povezavo (15 kr), 1 stara uzda (15 kr), 5 starih komatov (1 fl 15 kr), 3 gnojne vile (30 kr), 3 stare široke rovnice (30 kr), 1 vile za seno (7 kr), 2 sekiri za les (27 kr), 1 žaga (6 kr), 2 velika in 2 mala svedra (18 kr), 1 sekira za treske (18 kr), 1 srp in 1 rošt za pečenje (18 kr), 1 raženj (neocenjen), 1 veliko in 1 malo rešeto (20 kr).

Notranjih dolgov je bilo 38 fl, zunanjih pa 206 fl 42 kr. Celotna zapuščina je znašala 1098 fl 41 kr.

15. Inventar Andreja Flakusa, podložnika šentpetrske župnije; sestavljen 16. decembra 1726.

Posestvo ni popisano.

Med premičninami se kot orodja naštevajo: 2 kolovrata (12 kr), 2 široki rovnici, 2 sekiri za treske, 1 klešče, 1 kramp, 1 gnojne vile (1 fl), 1 žitno rešeto (7 kr), 1 večja in 1 manjša motika (24 kr).

Notranji dolgovi so znašali 55 fl 48 kr, zunanji 37 fl 56 kr 3 pf, celotna zapuščina pa 114 fl 44 kr 2 pf.

16. Inventar Martina Rozmana, podložnika in oskrbnika šentpetrske župnije; sestavljen 31. marca 1727.

Posestvo je obsegalo dom (35 fl) in zraven spadajoče (šentpetrsko) zemljišče (25 fl), 5 četrtinskih vinogradov, podložnih mariborski gosposčini (250 fl), 1 četrtinski vinograd, podložen z gorskim pravom Admontu (200 fl), in 1 vinograd, podložen z gorskim pravom Hrastovcu (95 fl).

Kot orodja se omenjajo: 1 medeninasti nož (1 fl 30 kr), 2 verigi na komatu (34 kr), 1 kosa za slamo (12 kr), 1 gnojne vile (9 kr), 1 vile za seno (7 kr), 1 tehtnica (24 kr), 1 sito (6 kr), 3 noži (12 kr), 3 rešeta (11 kr), 2 železni lopati (42 kr), 4000 dolgih trtnih kolov (8 fl).

Notranjih dolgov je bilo 282 fl 56 kr 2 pf, zunanjih 112 fl 8 kr, celotna zapuščina pa 1477 fl 40 kr 3 pf.

17. Inventar Simona Remška, podložnika šentpetrske župnije iz Št. Jurija pri Hočah; sestavljen 19. aprila 1728.

Posestvo je obsegalo celo, Št. Petru podložno zemljišče s hišo (190 fl), fevdno kmetijo, podložno Radvanju (55 fl 42 kr), in 2 dela vinograda v Razvanju (110 fl).

Kot orodja so zapisane: 3 velike verige za povezavo (3 fl), 7 zavornice (1 fl 59 kr), 3 vinogradniški krampi (36 kr), 6 širokih rovnici (36 kr), 3 železne lopate (45 kr), 6 vinjekov (30 kr), 4 svedri (18 kr), 2 vrvi za povezavo (30 kr), 2 voza za vožo (24 kr), 2 pluga, okovana z železom (1 fl 30 kr), 2 rali (3 fl), 3 gnojne vile in 1 krevelj (30 kr), 1 sekira za les (45 kr), 2 sekiri za treske (24 kr), 2 kosji (24 kr), 4 vrtni (lažji) krampi (8 kr), 1 široka motika za repo (2 kr), 3 srpi (15 kr), 1 veriga za voz (30 kr), 2 ražnja (15 kr), 1 železna tehtnica (45 kr), 1 železna vaga pri vozu (24 kr), 1 železna ost (12 kr), noži za zelje (1 fl), 3 rešeta (18 kr), 1 sito (9 kr), 2 noža s kratkim rezilom za rezanje zelja (10 kr), 1 nož (8 kr).

Notranjih dolgov je bilo 30 fl 45 kr, zunanjih 176 fl 55 kr, celotne zapuščine pa 682 fl 41 kr.

18. Inventar Simona Graherja, oštetarja šentpetske župnije v Malečniku; sestavljen 3. novembra 1734.

Posestvo je obsegalo zemljišče, podložno šentpetski župniji (56 fl), in zraven spadajoči dom (25 fl).

Kot orodja se omenjajo: 1 kolovrat (15 kr), 1 široka rovnica (9 kr) 1 gnojne vile (5 kr), 1 brusilni kamen (9 kr).

Notranjih dolgov je bilo 1 fl 48 kr, zunanjih 74 fl 9 kr, celotna zapuščina pa 67 fl 28 kr.

19. Inventar Simona Lauferja, mežnarja pri Sv. Martinu pod Vurbergom; sestavljen 9. julija 1736.

Posestvo ni popisano.

Orodja so bila naslednja: 1 ribežen (2 kr), 1 široka motika za repo (6 kr), 3 kozice (9 kr), 1 stara kozica (3 kr), 1 boljša kozica (6 kr), 1 rošt za pečenje (10 kr), 1 tesarska sekira, ozka in dolga (3 kr), 2 siti (8 kr), 2 kolovrata (34 kr), 2 vil za seno (4 kr), 3 stare grablje (9 kr), 3 stare široke rovnice (9 kr), 1 star krevelj (4 kr), 1 boljši krevelj (7 kr), 1 stara lopata (9 kr), 1 sekira za les (7 kr), 1 stara ročna sekira (5 kr), 1 železna zagozda (7 kr), 1 sekira za meso (9 kr), 1 sekira za treske (9 kr), 3 srpi (9 kr), 1 tehtnica s kemblji (18 kr).

Notranjih dolgov je bilo 12 fl 45 kr, zunanjih pa 57 fl 37 kr. Celotna vrednost ostaline ni navedena.

20. Inventar Marije Šlik, podložnice šentpetske župnije v Vodolah; sestavljen 2. januarja 1737.

Posestvo je obsegalo (šentpetsko) zemljišče in vinograd (50 fl) z domom (25 fl).

Kot orodja se omenjajo: 1 jarem (15 kr), 1 žlajdra (10 kr), 1 zavornica (7 kr), 2 stari široki rovnici (12 kr), 1 gnojne vile (6 kr), 1 krevelj (3 kr), 1 črtalo (24 kr).

Notranjih dolgov ni bilo; zunanji dolgovi so znašali 70 fl 22 kr 3 pf, celotna zapuščina pa 151 fl 8 kr.

21. Inventar Antona Kurbusa, podložnika šentpetske župnije v Spodnji Radehovi vasi; sestavljen 17. junija 1737.

Posestvo je obsegalo 1 (šentpetsko) kmetijo po kupnem pravu in domačijo (40 fl), poldrugi četrtinski vinograd, podložen mreški gosposčini (87 fl), zraven spadajočo viničarijo in prešo (32 fl), 1 četrtinski (šentpetski) vinograd (90 fl), 3 četrtinske (šentpetske) vinograde (90 fl) in 1 (šentpetski) travnik po kupnem pravu (140 fl).

Med premičninami se omenjajo: 1 voz za vožo z verigami (15 fl), 1 plug in brana (2 fl 19 kr), 2 novi, neokovani kolesi (1 fl), 1 staro kolo (51 kr), 1 velika žaga (2 fl), 1 manjša žaga (1 fl 15 kr), 1 veriga za povezavo (45 kr), 2 verigi za povezavo (1 fl 30 kr), 1 žlajdra (15 kr), 1 nova kosa (16 kr), 2 klešč (10 kr), 2 železni zagozdi (24 kr), 2 kladivi (6 kr), 1 mala žaga (9 kr), 2 sekiri za les (24 kr), 3 sekire za treske (36 kr), 1 sekira za meso (8 kr), 6 svedrov (30 kr), 1 tehtnica s kemblji (48 kr), 6 rešet (18 kr), 1 ploščata široka motika (8 kr), 1 železna ost (12 kr), 1 vrv za povezavo (10 kr), 4 kose (51 kr), 1 vile za seno (7 kr), 2 komata in uzde (1 fl 30 kr), 1 jarem (17 kr), 2 vil za seno (14 kr), 1 strgalo za zelje (45 kr), 2 strgali za repo (14 kr), 2 večji brani (14 fl), 2 manjši brani (11 fl), 1 enaka brana (4 fl), 7 kolovratov (2 fl), 4 krampi (38 kr), 2 široki rovnici (14 kr).

Zunanjih dolgov je bilo 63 fl 3 kr, celotna zapuščina pa je bila vredna 847 fl.

22. Inventar Uršule Zorec, podložnice šentpetske župnije v Zamarkovi; sestavljen 21. julija 1738.

Posestvo je obsegalo (šentpetsko) kmetijo po kupnem pravu s stavbami (110 fl) in 3 četrtinske vinograde, podložne hrastovski gosposčini z gorskim pravom, s stavbo (296 fl 45 kr).

Med premičninami se naštevajo: 1 voz za vožo (10 fl), 1 voz (6 fl), 1 sani za vožo (18 kr), 1 grabljaste sani (za seno) (30 kr), 1 plug in brana (1 fl 30 kr), 1 vaga pri vozu (15 kr), 2 konjski opremlj z 2 komatoma in uzdami (2 fl), 1 komat (1 fl 30 kr), 2 verigi za povezavo (45 kr), 1 žlajdra (15 kr), 2 kolovrata (1 fl 24 kr), 3 vile za seno (27 kr), 2 svedra (12 kr), 3 krevlji (21 kr), 1 sekira za treske in 1 sekira za les (18 kr), 2 železni zagozdi (20 kr), 3 kose (21 kr), 4 široke rovnice (36 kr), 4 srpi (16 kr), 1 obročnik (7 kr), 1 sekira za treske (6 kr), 2 rešeti in 1 sito (27 kr).

Notranjih dolgov je bilo 85 fl, zunanjih 102 fl 52 kr, celotna ostalina pa 716 fl 29 kr.

23. Inventar Marjete Caf, podložnice šentpeterske župnije v Radehovi vasi; sestavljen 21. maja 1742.

Posestvo je obsegalo (šentpetersko) kmetijo po kupnem pravu z mlinom (145 fl).

Med premičninami se navajajo: 1000 trtnih kolov (1 fl 30 kr), 1 plug z vsemi pripravami (1 fl 8 kr), 1 sani (12 kr), 1 široka rovnica (8 kr), 1 krevelj (7 kr), 6 pil (54 kr), 1 železno kladivo (12 kr), 3 svedri (10 kr), 1 kosa za slamo (12 kr).

Celotna ostalina se je vrednotila s 336 fl 44 kr, zunanjih dolgov pa je bilo 23 fl.

24. Inventar Marije Ježovnik, podložnice šentpeterske župnije pri Sv. Trojici; sestavljen 14. marca 1743.

Posestvo je obsegalo šentpeterski župniji podložno kmetijo z zraven stoječo hišo, skednjem in hlevom (112 fl) in 4 vinograde s tamkajšnjimi stavbami (400 fl 30 kr).

Med premičninami se omenjajo: 1 voz za vožo (15 fl), 1 star voz za vožo (4 fl), 1 star plug (2 fl 30 kr), 1 stara in 1 nova brana (2 fl 30 kr), 2 rešeti (6 kr), 1 brusilni kamen (6 kr), 4 komati (2 fl), 1 dolga veriga za povezavo (1 fl), 2 drugi verigi (1 fl), 1 veriga s kavljem (30 kr), 2 žlajdri (30 kr), 1 vprežna (vlačna) veriga (21 kr), 3 železne zagozde (36 kr), 3 sekire za les (27 kr), 1 sekira za treske (12 kr), 2 vinjeka (6 kr), 2 mali ročni sekiri (4 kr), 2 bodeža (10 kr), 3 svedri (17 kr), 1 sani (1 fl 30 kr), 1 vrh za povezavo (9 kr), 1 strgalo za zelje (36 kr), 5 starih srpov (10 kr), 2 dobri široki rovnici (30 kr), 2 slabši (12 kr), 1 krevelj (27 kr), 1 ročna žaga (10 kr), 1 strgalo za repo (6 kr), 1 rošt za pečenje (10 kr).

Notranjih dolgov na posestvu ni bilo, pač pa 188 fl 26 kr in pol pf zunanjih. Celotna ostalina je znašala 834 fl 17 kr.

25. Inventar Jere Roter, podložnice šentpeterske župnije v Vodolah; sestavljen 5. marca 1749.

Posestvo je obsegalo (šentpetersko) zemljišče in vinograd (75 fl) z domom (30 fl).

Med premičninami se zapisujejo: 1 voz z zavorami (1 fl), 1 plug (36 kr), 1 brana (30 kr), 1 okovan jarem (12 kr), 1 železni trikl (21 kr), 1 vinogradniški kramp (24 kr), 1 krevelj (4 kr), 3 gnojne vile (18 kr), 1 sekira za les (12 kr), 1 sekira za treske (12 kr), 1 ročna sekira (8 kr), 1 železna zagozda (7 kr), 2 žlajdri (24 kr), 4 vinjeki (12 kr), 4 srpi za žito (16 kr), 1 hišna tehtnica (15 kr), 2 kolovrata (30 kr), 1 sito za moko z 1 rešetom (10 kr).

Notranjih dolgov je bilo 35 fl 7 kr, zunanjih pa 85 fl 36 kr. Celotna zapuščina je znašala 211 fl 18 kr.

26. Inventar Simona Jagroviča, mežnarja pri Sv. Martinu pod Vurbergom; sestavljen 8. januarja 1756.

Posestvo ni popisano.

Med premičninami se navajajo: 1 pločevinasti vinski lijak (5 kr), 1 sveder za čepe (3 kr), 1 sodarski nož (5 kr), 3 veliki kolovrati (35 kr), 1 kramp (30 kr), 3 mala rešeta (9 kr), 1 sito (3 kr), 3 sekire za les (24 kr), 1 sekira za treske

(9 kr), 1 ročna žaga z 1 železno zagozdo (9 kr), 1 tehtnica s kemblji (35 kr), 1 klešče s kladivom in dletom (15 kr), 3 krampi in 3 široke rovnice (30 kr).

Notranjih dolgov je bilo 163 fl 58 kr, zunanjih 106 fl 26 kr, celotne ostaline pa 231 fl 50 kr.

27. Inventar Helene Lederer, osebno naseljene sogornice šentpetske župnije v Malečniku; sestavljen 27. aprila 1757.

Posestvo je obsegalo 6 in pol četrtskih vinogradov, podložnih šentpetski župniji z gorskim pravom (270 fl), s hišo in prešo (25 fl), 2 četrtska (šentpetska) vinograda (80 fl) s stavbo (8 fl), 3 četrte zemljišča po gorskem pravu, podložnega Frajdeneku (18 fl 45 kr).

Med premičninami so navedene: 4 široke rovnice (32 kr), 2 vinogradniška krampa (30 kr), 2 gnojnih vil (20 kr), 1 krevelj (3 kr), 2 sekiri za les (24 kr), 2 ročni sekiri (6 kr), 1 sekira za treske (7 kr), 3 svedri (14 kr), 1 ost (12 kr), 1 kladivo (3 kr), 1 bodež (3 kr), 4 vinjeki (12 kr), 1 tehtnica s kemblji (21 kr), 3 kolovrati (36 kr), 2 srpa (4 kr), 2 kosi za košnjo (20 kr), 1 kosa za slamo (10 kr), 3 stare žage (10 kr).

Celotna ostalina je znašala 486 fl 45 kr 2 pf, zunanji dolgovi pa 32 fl.

28. Inventar Matije Drože, sogornika šentpetske župnije; sestavljen 9. marca 1759.

Posestvo je obsegalo (šentpetsko) zemljišče po gorskem pravu z domom (40 fl).

Med premičninami se navajajo: 1 brusilni kamen (4 kr), 1 tehtnica s kemblji (15 kr), 2 sekiri za les (25 kr), 2 dobri široki rovnici (12 kr), 2 krevlja (8 kr), 2 železni zagozdi (15 kr), 5 vinjekov (15 kr), 1 srp (5 kr), 3 lopate (neocenjene), 1 široka motika za repo (8 kr), 2 siti (12 kr).

Notranjih dolgov je bilo 4 fl 59 kr, zunanjih 42 fl 52 kr, celotne zapuščine pa 73 fl 54 kr.

29. Inventar Ivana Juriča, podložnika šentpetske župnije; sestavljen 1. avgusta 1759.

Posestvo je obsegalo (šentpetsko) hišo s kletjo in na njej postavljeno shrambo (95 fl) in mlin, podložen ravnopoljski gosposčini (20 fl).

Med premičninami se naštevajo: 1 vinogradniški kramp (12 kr), 3 široke rovnice (21 kr), 2 krampa (12 kr), 1 krevelj (10 kr), 2 gnojnih vil (7 kr), 1 veriga za povezavo (1 fl), 1 žlajdra (10 kr), 1 sekira za treske (7 kr), 3 sekire za les (27 kr), 3 ročne sekire (9 kr), 2 železni zagozdi (12 kr), 1 sekira za meso (6 kr), 1 železno teslo (7 kr), 1 velik sveder (9 kr), 2 manjša svedra (7 kr), 3 dleta (9 kr), 3 kolovrati (36 kr), 1 kosa (15 kr), 3 srpi (12 kr), 1 tehtnica (24 kr).

Notranjih dolgov je bilo 6 fl, zunanjih 391 fl 33 kr, medtem ko je znašala celotna zapuščina 159 fl 45 kr.

30. Inventar Matije Škofa, oštetarja šentpetske župnije; sestavljen 26. oktobra 1759.

Posestvo je obsegalo domec, podložen šentpetski župniji (50 fl).

Kot orodja se omenjajo: 2 kosi (20 kr), 1 sekira za les (17 kr), 1 ročna sekira (7 kr), 1 ročna žaga (5 kr), 1 kolovrat (12 kr), 1 obročnik (7 kr), 2 svedra (6 kr), 1 sekira (8 kr), 1 vzdigavka (9 kr), 3 srpi (9 kr), 1 gnojne vile (9 kr).

Notranjih dolgov ni bilo, pač pa 11 fl 36 kr zunanjih. Celotna ostalina je znašala 78 fl 36 kr.

31. Inventar Katarine Flakus, podložnice šentpetske župnije; sestavljen 3. marca 1760.

Posestvo je obsegalo šentpetski župniji podložno hišo s kletjo in na njej zidano shrambo (95 fl), mlin, podložen ravnopoljski gosposčini (20 fl), in njivo, podložno mariborski gosposčini (43 fl).

Med premičninami se kot orodja zapisujejo: 1 velika žaga (30 kr), 1 sekira za meso (6 kr), 3 železne zagozde (18 kr), 2 mesarska noža (12 kr), 2 siti (6 kr), 1 rešeto (3 kr), 1 vinogradniški kramp (12 kr), 3 široke rovnice (21 kr),

2 krampa (12 kr), 1 krevelj (10 kr), 2 gnojnih vil (16 kr), 1 vile za seno (7 kr), 1 sekira za treske (7 kr), 3 sekire za les (27 kr), 3 ročne sekirice (9 kr), 1 železno teslo (7 kr), 1 velik sveder (9 kr), 2 mala svedra (7 kr), 3 dleta (9 kr), 3 kolovrati (36 kr), 1 kosa (15 kr), 3 srpi (12 kr), 1 tehtnica s kemblji (24 kr).

Notranjih dolgov je bilo 3 fl 42 kr, zunanjih 148 fl 26 kr, celotne ostaline pa 316 fl 50 kr.

32. Inventar Katarine Polič, podložnice šentpeterske župnije v Radehovi vasi; sestavljen 27. maja 1761.

Posestvo je obsegalo šentpeterski župniji podložno zemljišče s stavbo (35 fl), 1 travnik, podložen Hrastovcu (25 fl), 1 vinograd (50 fl) z 2 stavbama (65 fl).

Med premičninami se naštevajo: 1 voz za vožo (12 fl), 1 voz za vožo (10 fl), 3 verige za povezavo (3 fl), 1 vrv za povezavo (20 kr), 1 plug (45 kr), 1 brana (45 kr), 1 jarem (7 kr), 1 sani za vožo (10 kr), 4 kolovrati (1 fl 12 kr), 5 vinogradniških rovníc (42 kr), 4 krevlji (28 kr), 2 vil za seno (14 kr), 1 velika žaga (21 kr), 1 ročna žaga (9 kr), 2 sekiri za les (18 kr), 2 železna cepivca (24 kr), 1 sekira za treske (9 kr), 1 ročna sekira (4 kr), 1 sodarski nož (9 kr), 2 obročnika (10 kr), 2 svedra (15 kr), 1 žatlaka (3 kr), 2 kosi (21 kr), 4 srpi za žito (12 kr), 4 vinjeki (12 kr), 1 rešeto (3 kr), 2 siti za moko (15 kr).

Notranjih dolgov je bilo 39 fl, zunanjih 46 fl 9 kr 2 pf, celotne ostaline 504 fl.

33. Inventar Lucije Jezovnik, naseljenke šentpeterske župnije v Gradišču; sestavljen 2. maja 1775.

Posestvo je obsegalo (šentpetersko) zemljišče (170 fl), hišo, skedenj in hlev (60 fl), 4 četrtinske vinograde s hišo in kletjo, podložne cmureški gosposčini (326 fl 41 kr), 3 četrtinske vinograde s hišo in kletjo, podložne hrastovski gosposčini (320 fl).

Kot orodja se zapisujejo: 1 veriga za vodnjak (1 fl), 1 konjska vprega (14 kr), 2 železni zagozdi (20 kr), 1 železna penjava (10 kr), 2 sekiri za les (32 kr), 2 sekiri za treske (20 kr), 5 malih motik (18 kr), 1 tehtnica s kemblji (27 kr), 3 svedri (21 kr), 1 vrv za povezavo (8 kr), 1 vinogradniška rovnica (36 kr), 5 krevljev (45 kr), 1 velika žaga (1 fl 30 kr), 6 srpov (18 kr), 1 voz za vožo (24 fl), 1 star voz za vožo (10 fl), 1 plug (2 fl), 2 brani (5 fl 30 kr), 1 strgalo za zelje (18 kr), 1 strgalo za repo (2 kr), 1 motika za repo (10 kr), 1 kolovrat (9 kr), 1 ost (7 kr), 1 sito (6 kr), 2 rešeti (8 kr).

Notranjih dolgov je bilo 12 fl 10 kr, zunanjih 75 fl 37 kr, celotna zapuščina pa 1341 fl 8 kr.

34. Inventar Franca Sernca, podložnika šentpeterske župnije v Spodnjih Hočah; sestavljen 22. oktobra 1778.

Posestvo je obsegalo šentpeterski župniji podložno zemljišče (330 fl) z domom (60 fl), kmetijo po kupnem pravu, podložno Hompošu (392 fl 30 kr), in vinograd, podložen studeniškemu samostanu z gorskim pravom (150 fl).

Med premičninami se naštevajo: 1 voz za vožo (40 fl), 1 manjši (15 fl), 1 prav tak (8 fl), 1 koleselj (12 fl), 1 sprednji podvoz (1 fl 30 kr), 1 železni jarem (1 fl 30 kr), 1 jarem (30 kr), 1 okovana vaga pri vozu (45 kr), 1 plug (45 kr), 2 brani (2 fl 30 kr), 5 verig na komatu (2 fl), 4 verige za povezavo (8 fl), 13 različnih verig (5 fl), 1 železne grablje (10 kr), 2 krevlja (18 kr), 4 gnojne vile (40 kr), 2 železnih vil za seno (24 kr), 2 sekiri za les (35 kr), 1 ročna sekira (12 kr), 1 sekira za meso (15 kr), 1 žatlaka (4 kr), 1 železna zagozda (12 kr), 1 železni plug (15 kr), 3 svedri (30 kr), 1 obročnik (7 kr), 1 klešče (10 kr), 1 pila (8 kr), 1 ročna žaga (10 kr), 3 srpi (12 kr), 1 kosa (12 kr), 1 motika za repo (7 kr), 2 strgali za repo (6 kr), 1 strgalo za zelje (1 fl 30 kr), 8 širokih rovníc (5 fl 12 kr), 1 vinogradniški kramp (12 kr), 3 lopate (30 kr), 1 motika za grude (15 kr), 1 jamski kramp (1 fl), 1 brusilni kamen (10 kr), 1 par vozni vitlov (1 fl).

Notranjih dolgov ni bilo, pač pa 2108 fl 2 kr zunanjih. Celotna ostalina je znašala 1363 fl 35 kr.

II

Plugi se navajajo (prvič 1690) v 16 od 34 inventarjev. Razen treh primerov se povsod omenja le po en plug. Dva pluga sta označena kot okovana z železom, eden pa kot železni plug. Drugi plugi niso natančneje opisani. — Prav tako ne naštetih rali (1728). — 1737 se omenja eno črtalo.

Brane se omenjajo (prvič 1690) v 12 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli pri hiši po 2. Natančneje niso opisane, razen v enem primeru, ko se razločujejo večje in manjše.

Krampi se naštevajo (prvič 1690) v 13 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli pri hiši nekaj manj ko 4. Precejkrat se omenjajo vinogradniški krampi (petina vseh navedenih), enkrat 4 vrtni (lažji) krampi, večinoma pa so navedbe brez natančnejše označbe.

Ravnice se omenjajo (prvič 1690) v 28 od 34 inventarjev. Povprečno jih je bilo pri hiši okrog 4. Največ jih je bilo na enem domu 16. Več ko 4 petine navedenih ravnice je bilo tako imenovanih širokih ravnice. Edinole 8 od vseh je bilo vinogradniških, 9 pa ozkih ravnice.

Motike se navajajo (prvič 1700) v 13 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli po 2. Četrtnina omenjenih motik so bile tako imenovane krampovske motike, petina pa motike za repo, medtem ko druge niso natančneje opredeljene, razen redkih primerov, ko so zapisane večje in manjše motike ter enkrat ploščata široka motika.

Srpi se naštevajo (prvič 1691) v 19 od 34 inventarjev. Povprečno so bili pri eni hiši 3. Najvišje število srpov v enem domu je znašalo 6.

Krevlji se navajajo (prvič 1690) v 19 od 34 inventarjev. Povprečno število krevljev pri eni hiši je znašalo nekoliko manj ko 2. Največ je bilo skupaj omenjenih krevljev 5.

Gnojne vile se omenjajo (prvič 1690) v 19 od 34 inventarjev. Povprečno je bilo pri hiši 2 gnojnih vil. Snovno jih inventarji ne določajo, razen 1690, ko so zapisane železne gnojne vile.

Kose se navajajo (prvič 1700) v 14 od 34 inventarjev. Povprečno jih je bilo pri hiši malce manj ko 2. Najvišje število kos v enem domu je znašalo 5. Omenjene so 3 kose za slamo.

Srpi so bili potemtakem v tej dobi znatno bolj razširjeno orodje za žetev ko kose. Značilno je, da se kose in srpi ne omenjajo pogostokrat pri eni hiši skupaj in da so zlasti srpi precejkrat po domovih, kjer niso imeli zapisanih kos (11-krat) in narobe. Z drugimi besedami: kose so se takrat uveljavljale hkrati s srpi, ki pa so bili številnejši in bolj uporabljeni.

Vile za seno se naštevajo (prvič 1721) v 8 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli nekaj več ko 2 pri hiši. O snovi senenih vil iz inventarjev nismo poučeni, razen 1778, ko so zapisane železne vile za seno.

Lopate so zapisane (prvič 1690) v 10 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli nekaj več ko 2 pri hiši. Najvišje znano število lopat pri enem kmetu je bilo 5.

Obročniki se omenjajo samo 1720, 1721, 1738, 1759, 1761 in 1778; razen v enem primeru povsod po eden.

Vinjeki so navedeni (prvič 1702) v 10 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli preko 3, največ pa jih je bilo pri eni hiši 6.

Bodeži so omenjeni 1703 trije, 1717 eden, 1721 eden, 1743 dva in 1757 eden.

Trtni koli se naštevajo trikrat: 1706 — 2500 trtnih kolov, 1727 — 4000 dolgih trtnih kolov, 1742 — 1000 trtnih kolov.

*

Sekire so bile kaj pogostne, saj se navajajo (prvič 1691) v 26 od 34 inventarjev. Povprečno jih je bilo po hišah nekaj manj ko 4. Največ je bilo na enem domu 8 sekir. Kot orodje so bile sekire tedaj zelo diferencirane: iz inventarjev poznamo sekire za les, sekire za treske, sekire za meso, ročne in tesarske sekire. Za vse te različne namene so torej obstajale posebne zvrsti orodja. Največ je bilo sekir za les: skoraj polovica vseh, ki so navedene. Sekir za treske in ročnih sekir je bilo precej manj. Redke so bile sekire za meso.

Žatlake so našteje štirikrat: 1712, 1717, 1761, 1778; vsakikrat po ena.

Žage se omenjajo (prvič 1690) v 17 od 34 inventarjev. Njihovo povprečno število pri eni hiši je znašalo nekaj več ko 1. Večidel so navedene žage označene kot ročne žage; nekajkrat pa so našteje tudi velike in male žage.

Pile se omenjajo le dvakrat: 1742 in 1778. Prvič je bilo naštetih 6, drugič pa 1 pila.

Svedri se omenjajo (prvič 1690) v 22 od 34 inventarjev. Njihovo povprečno število pri eni hiši je bilo 3. Najvišje število svedrov v enem domu je znašalo 7. — Inventarne navedbe nekajkrat razločujejo večje in manjše svedre, enkrat pa zapisujejo (1756) sveder za čepe.

Kladiva se naštevajo v štirih inventarjih: 1737, 1742, 1756 in 1757; 1737 dve, sicer po eno.

Zagozde (železne) se omenjajo (prvič 1690) v 16 od 34 inventarjev. Povprečno njihovo število pri eni hiši je znašalo nekaj manj ko 2.

Tesla (železna) so navedena le dvakrat: 1759 eno in 1760 eno.

Dleta se naštevajo trikrat: 1756 eno, 1759 tri in 1760 tri.

Klešče se omenjajo petkrat (prvič 1690); razen enega primera vsedkar ene.

Kolobrati se navajajo v 17 od 34 inventarjev. Njihovo povprečno število pri eni hiši je znašalo nekaj več ko 2. Najvišje število kolovratov v enem domu je bilo 7. Prvič se navajajo v naših inventarjih 1706. — Pri svobodnikih na Kranjskem so bili v tem času povprečno pri hiši (vendar pa so bile take redkejšje ko pri onodobnih vzhodnoštajerskih podložnikih) nekaj več ko 4 kolobrati.⁹ Se pravi, da je bila preja na vzhodnem Šta-

⁹ A. Baš, Hišna oprema svobodnikov na Kranjskem v 17. in 18. stoletju. Slovenski etnograf VI—VII, 1953/54, str. 137.

jerskem pri podložnikih razvita posamič drobneje, v celoti pa v širšem obsegu.

Tehtnice se omenjajo (prvič 1702) v 15 od 34 inventarjev, nekoliko manjkrat ko pri tedanjih kranjskih svobodnikih.⁷ Razen v enem primeru so imeli povsod po eno tehtnico. Po inventarnih navedbah so bile to tehtnice s kemblji, iz železa; enkrat se navaja tehtnica s podstavkom, enkrat pa vozna tehtnica, torej tehtnica, ki so jo jemali s seboj k prodajam.

Sita in *rešeta* se navajajo v 12 oziroma 13 od 34 inventarjev (prvikrat 1734). Povprečno število rešet pri eni hiši je bilo nekaj več ko 2, povprečno število sit pa eno in pol.

Rošči se naštevajo v 6 od 34 inventarjev; vsakokrat po eden.

Ražnji se omenjajo v 5 od 34 inventarjev; razen enkrat povsod po eden.

Kozice se navajajo le v enem inventarju: 1736 — 5 kozic.

Noži kot orodje se naštevajo poredko: samo petkrat — 1727, 1728, 1756, 1760 in 1761. Razen dveh navedb navadnih nožev oziroma nožev brez opredelitve so omenjeni sodarski noži, mesarski noži in noži za zelje (s kratkim rezilom). En zapisan nož je imel držaj iz medenine.

Brusilni kamni se omenjajo v 5 od 34 inventarjev (prvikrat 1717). Vsekdar je naštet samo po en brusilni kamen.

Strgala (za zelje in repo) niso pogosto navedena: 1737, 1743, 1775 in 1778 (povprečno po 2).

*

Vozovi se omenjajo (prvič 1690) v 15 od 34 inventarjev. Povprečno so imeli po 2 pri hiši. Od 31 vozov, ki se navajajo, jih smemo šteti razen dveh (1 majhen voz za 3 ali 4 osebe in 1 koleselj) vse za vozove za vožo, saj bodo spadali v to vrsto pač tudi vozovi brez natančnejše označbe.

Kolesa se navajajo samo v dveh inventarjih: 1700 in 1737. Po teh navedbah sodeč so bila običajno okovana, kajti neokovana kolesa se posebej označujejo.

Vage pri vozu so naštete v 3 od 34 inventarjev: 1700, 1728 in 1738, in sicer 2 okovani, 1 železna in 1 navadna.

Trikl je omenjen le 1734, in to iz železa.

Sani se navajajo (prvič 1700) v 5 od 34 inventarjev. V glavnem so naštete sani za vožo oziroma sani brez natančnejše označbe. Enkrat pa se omenjajo hitre sani in grabljaste sani za seno.

Jarmi so navedeni (prvič 1737) v 5 od 34 inventarjev. Večidel so bili leseni, vendar pa je bil med 6 naštetimi jarmi eden iz železa, eden pa okovan.

Komati se omenjajo (prvič 1691) v 7 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli po 3 pri hiši. Natančnejše niso popisani.

⁷ A. Baš, nav. delo, str. 137.

Vprege. — Konjske opreme oziroma vprege so omenjene edinole 1700, 1738 in 1775.

Uzde so našete štirikrat, v glavnem po dve. Ena je navedena kot jezdna uzda.

Verige se omenjajo (prvič 1690) v 17 od 34 inventarjev. Povprečno so jih imeli po hišah 5. Najvišje število verig na enem domu je znašalo 23. Najpogostnejše so bile tako imenovane verige za povezavo in žlajdre; polovica oziroma četrtnina vseh navedenih. Manj je bilo v inventarjih neopredeljenih verig (nekaj čez petino vseh navedenih) in zavornic (osmina). Verig na komatu in verig za voz je dvanajstina oziroma šestina navedenih.

Vrvi (za povezavo) se omenjajo (prvič 1700) v 7 od 34 inventarjev; razen enega primera povsod ena.

*

Od ostalih orodij gre omeniti 1 pločevinasti vinski lijak, par voznihi vitlov, 1 železne grablje, 4 osti, 1 železno penjavo, 1 vzdigovalko, 1 železni cepivec, 1 ribežen in 1 daljšo lestev.

III

*Plugi*⁸ se ne omenjajo niti v polovici vseh inventarjev. To je mogoče razložiti s tem, da po kmetijah, kjer plugi v inventarjih niso bili zapisani, zemlja ni bila prikladna za orno poljedelstvo. Kajti Slovenske gorice oziroma njihovi zahodnejši deli, od koder izvirajo — poleg nekaj primerov s severnega Dravskega polja — naši popisi zapuščin, so področja z mokrimi doli, tako da prihajajo za obdelavo zemlje v poštev predvsem pobočja; plugi so tod uporabljivi samo na nižjih pobočjih, na višjih pa, kjer nahajamo mimo njiv zlasti tudi vinograde, vse manj. Potemtakem bo za dobršen del podložnikov, ki imamo od njih ohranjene inventarje, držalo, da niso uporabljali plugov, temveč da je bilo pri njih za rahljanje in obračanje zemlje v rabi drugačno orodje. To so mogle biti edinole rovnice (in deloma tudi krampi), ki so v inventarjih od vseh orodij najštevilnejše in ki so po zapisih — štiri petine jih je bilo tako imenovanih širokih — sodeč mogle rabiti tudi za obdelavo zemlje namesto plugov. To jasno izpričujejo sama razmerja med navedbami plugov, rovnice in krampov v inventarnih popisih: posestva brez plugov so imela številne rovnice, medtem ko je bilo razmeroma le malo podložnikov z vzporednimi omembami plugov in rovnice; v manjši meri velja to prav tako za krampe. Plugi torej v 18. stoletju na vzhodnem Štajerskem niso bili splošno uveljavljeno orodje za rahljanje in obračanje zemlje, marveč je bilo tukaj ob plužnem znatno razširjeno kopaško poljedelstvo, pogojeno po geološki sestavi (lapor) oziroma morfologiji tal.

⁸ Ker pregledani inventarni podatki ne nudijo tako rekoč nobenih predmetnih opisov, odpade obdelava, povezana s formalnorazvojnimi vprašanji.

Kar zadeva snov, ki so bili iz nje navedeni plugi, je kajpak zdaleč prevladoval les, vendar je izmed 18 naštetih plugov eden že iz železa, dva od teh pa sta okovana z železom. — Naštevajo se tudi 1 črtalo.

Brane so zapisane zgolj v inventarjih, kjer so omenjeni plugi (čeprav ne v vseh teh). Se pravi, da so jih poznali le po kmetijah s plužnim poljedelstvom; drugod se brane ne navajajo. — Za vlačenje oziroma drobljenje zemlje so po drugih posestvih rabile pač zlasti tako imenovane krampovske motike, ki se je z njimi v kopaškem poljedelstvu moglo opravljati isto delo kakor v plužnem poljedelstvu z branami.

Številčno razmerje med plugi in branami po eni strani ter med rovnici, krampi in motikami po drugi strani kaže, da je bilo v vzhodnoštajerskih predelih skozi 18. stoletje kopaško poljedelstvo ponekod bolj razširjeno ko plužno.

Opisi bran v inventarjih povsem manjkajo.

Krampi se omenjajo sicer manjkrat ko rovnice, vendar pa so bili po domovih, kjer so zapisani, skoraj enako številni. Medtem ko so bile rovnice poglavito nadomestilo za plug v kopaškem poljedelstvu, so jih krampi dopolnjevali pri tem delu v trši zemlji in v večjih globinah. Mimo tega so pomenili važno orodje v vinogradništvu (pri grobanju), saj so kaj pogostne omembe tako imenovanih vinogradniških krampov.

Natančnejših njihovih označb v inventarjih ni.

Rovnice so bile od vseh orodij navedene v največ naših inventarjih in so najštevilnejše. To si razlagamo s tem, ker so se uporabljale v raznovrstne namene: v kopaškem poljedelstvu namesto plugov, pri okopavanju vinogradov (zlasti za prvo kop), pri kopanju jam za sajenje sadnega drevja in morda tudi še za krčenje zemlje. Najpogostnejša je bila njihova uporaba v kopaškem poljedelstvu; manj so se jih posluževali v vinogradništvu in drugod.

Število vseh navedenih rovnici (117) in število navedenih plugov (18) ter, kot omenjeno, redki primeri vzporednega naštevanja obeh orodij, utemeljujejo sodbo o delnem prevladovanju kopaškega poljedelstva nad plužnim v krajih, od koder potekajo naši inventarni zapisi.

Po drugi strani pa izkazuje številčno razmerje v inventarjih izrečno označenih vinogradniških krampov in rovnici nasprotno natančnejše neopredeljenim tem orodjem vinogradništvo, ki je po svojem obsegu zaostajalo za poljedelstvom.

Motike so navedene tolikokrat ko krampi, vendar v manjšem številu. Motike in še posebej tako imenovane krampovske motike so, kot rečeno, v kopaškem poljedelstvu nadomeščale brane ali pa so se uporabljale poleg njih, rabile pa so se prav tako za okopavanje, saj marsikdaj zasledimo omembe motik za repo, tako da smemo trditi, da so bile motike uporabljano orodje za okopavine (repa, zelje, korenje, redkev, bob, fižol), in naposled so služile motike takisto še v vinogradništvu (za drugo kop); poglavitna njihova uporaba pa je bila za drobljenje zemlje in okopavanje.

Srpi so bili orodje za žetev. Poleg njih so za žetev rabile tudi *kose*. Njihove navedbe precejkrat niso skupne. Ob številčnem razmerju med srpi in kosami je treba opomniti, da ne smemo šteti vseh kos za žetvena orodja, temveč da so takrat z njimi v pretežnejši meri kosili krmo, prav kakor so s srpi želi tudi travo v vinogradih.

Krevlji in *gnojne vile* se navajajo v več ko polovici inventarjev, kar je v dokaz razvitega gnojenja, ob katerem je bilo prašenje zelo v ozadju.

Opisi obeh teh orodij manjkajo; le enkrat so omenjene železne gnojne vile, se pravi, da je bila večina njih pač iz lesa.

Vile za seno se naštevajo posebej. Ločitev prvotno enotnega orodja za nalaganje in trosenje gnoja ter nalaganje in obračanje sena je bila snovno izvedena.

Lopate so bile razmeroma pogostne; rabile so v poljedelstvu (obrob-ljanje njiv), v sadjarstvu (pri sajenju drevja) in v vinogradništvu.

Redki navedeni *obročniki* so služili pri obrezovanju v vinogradih in v sadjarstvu, *vinjeki* pri čiščenju sadnega drevja in trt, *bodeži* pa za hišno uporabo (klanje ipd.).

Trtni koli so naštetih prav poredko, kajti praviloma jih niso hranili po domovih; njihove navedbe (2500, 4000, 1000) so dokaj visoke.

*

Od predelovalnih orodij so bile najpogostnejše *sekire*, ki so bile poleg rovnih sploh najštevilnejše orodje. Sekire za les, ročne in tesarske sekire govore za obsežnejše pridobivanje lesa in za nemajhno tesarsko domačo obrt. Tako smemo sklepati, da se je les — razen vsakdanje hišne, kuhinjske in hlevske porabe — uporabljal za pripravljanje kolja in hoste v vinogradih, v okviru domačij pa tudi v stavbne namene, o čemer pričujejo pogostna zadevna tesarska orodja, ki so rabila pri pripravljanju lesa za posamezne stavbe. Tesarstvo in stavbarstvo sta bili tedaj torej razviti domači obrti. Mimo teh namenov so morali imeti sekire v tako visokem številu tudi še zaradi obširne rabe lesa takisto v vinogradništvu prav kakor odsevajo omembe sekir za meso dokajšnje uživanje mesene hrane in spričo tega razmeroma dobro gojeno živinorejo, hkrati pa tudi prodajo mesa.

Čeprav nimamo v inventarjih natančnejših opisov sekir, moremo domnevati, da se takratna ta orodja niso bistveno razločevala od današnjih (kmečkih).

Precej razvito domače tesarstvo potrjujejo tudi navedbe *žatlak*.

Poglavitni način priprave lesa za stavbne in druge namene je pomenila tesarska obdelava s sekirami. Poleg teh so rabile za to tudi ročne *žage*, vendar v manjši meri ko sekire. Razmeroma znatno število naštetih žag kaže na dokajšnjo obdelavo in uporabo lesa. Omembe velikih žag pa izkazujejo nemara pripravljanje desak z ročno žago.

V inventarjih žage niso nadrobneje opisane.

O razvitem pripravljanju lesa za stavbne in druge namene govore navedbe orodij, ki so se uporabljala v tesarstvu: *železne zagozde*, *železna tesla* in *dleta*.

V podobne namene, razen tega pa še za opravila nekaterih gornjih orodij, so služila *kladiva*, *klešče* in *pile*.

Svedri so rabili zlasti v stavbarstvu, pri vstavljanju onodobnih običajnih lesenih klinov, in pričujejo s svojo množino za nadrobnejšo stavbarsko zmogljivost po posameznih kmetijah. — Omemba svedra za čepe dokazuje tudi posamič izvajano sodarsko domačo obrt.

Kolovrati so bili prav pogostni. V celoti je bila — po izpovedi naših inventarjev — preja pri podložnikih na vzhodnem Štajerskem bolj razvita ko pri istodobnih kranjskih svobodnikih, kjer je bilo manj domov s kolovrati. Povprečno število kolovratov v naših inventarjih (2) prav kakor ponekod še vse večje njihovo število predstavlja prejo, ki so jo opravljali malone v družinskih okvirih.

Tehtnice so bile v pričujočih inventarjih nekoliko redkejšje ko pri kranjskih svobodnikih. Teh tehtnic s kemblji, iz železa, kakršne so bile, pa praviloma niso mogli imeti samo za ožjo, domačo rabo, temveč tudi še kot vozne tehtnice, torej tehtnice, ki so jih imeli s seboj pri prodajah.

Dokajšnje število *sit* in *rešet* (povprečno po poldrugo oziroma po 2) spričuje sorazmerno dognanost pri pripravljanju hranil in žita.

Prevladovanje *roštov* nad *ražnji* in *kozicami* izraža prehod od odprtih ognjišč k pečicam, se pravi k naprednejšim oblikam kuhinje z dimnikom.

Noži so bili redko orodje. Mimo neopredeljenih nožev, ki so jih rabili najverjetneje v vinogradništvu in sadjarstvu, poročajo sodarski noži o sodarski domači obrti, mesarski noži o deležu mesa v tedanji prehrani, noži za zelje pa o gojenju okopavin (skupno še z nekaterimi omembami *strgal* za repo in zelje).

Kakor noži so redki tudi *brusilni kamni*.

*

Vozov so imeli povprečno po 2. To je v bistvu enako stanje, kakršno je ohranjeno še danes, ko najdemo po kmetijah večinoma po dva voza: lažjega in težjega.

Voz za 3 ali 4 osebe, omenjen 1690, in koleselj, omenjen 1778, izkazuje vpliv plemiških in meščanskih vozil oziroma kočij med podložniki.

Kolesa, kolikor so posebej navedena v inventarjih, pomenijo nadomestne te predmete, zato je njihovo število nizko. Ob tem je pomembno, da so poznali takrat navadno le okovana kolesa.

Sani so našteje redkokdaj. To so bila vozila za drva, kolje in krmo. Sani za krmo so enkrat natančneje označene: bile so grabljaste. Enkrat so navedene hitre sani.

Jarmi in *komati* izražajo poučno razmerje. Jarmov (volovska vprega) je bilo manj ko komatov (konjska vprega) — 5 : 7 inventarjev.

Navedbe *vag pri vozu* (povečini okovane) in *triklov* (iz železa), ki jih volovska vprega ne rabi, temveč edinole konjska vprega, nudijo in utemeljujejo isto spoznanje.

Prav tako dokazujejo kar izdatno uporabo konj kot vprežnih živali naštevanja *konjske opreme* oziroma vprege in *uzd*.

Spričo tega sklepamo, da so se v 18. stoletju uporabljali na vzhodnem Štajerskem konji za vprego v nemalo podobni meri ko voli.

Pogostne in številne omembe *verig* (v 17 od 34 inventarjev, povprečno po 5 pri hiši, največ pa po 23 na enem domu) osvetljujejo onodobne takkajšnje prometne razmere. Velika večina naštetih verig so bile verige za povezavo, žlajdre in zavornice, ki s svojo množino odsevajo po eni strani večje ali manjše klanec, po drugi strani pa nedvomno tudi slabe ceste. V manjšem obsegu velja to takisto za *orvi*.

Kolikor so zapisane verige na komatih, ponovno spričujejo pomen konj kot vprežnih živali.

IV

Povzetek iz gornjih izvajanj sestavlja tole podobo:

Kraji, ki se nanašajo nanje naši inventarji, so bili določeni s kopaškim in s plužnim poljedelstvom: v 16 od 34 inventarjev je naštetih 18 plugov, medtem ko nahajamo rovnice v 28 od 34 inventarjev, 117 po številu, krampe pa v 13 od 34 inventarjev, 50 po številu. — S tem v zvezi so prevladovale pri vlačanju oziroma drobljenju zemlje motike nad branami, ki so jih poznali samo v plužnem poljedelstvu (24 : 23, 13 : 12 inventarjev). — Poleg nadomeščanja plugov so krampi pogosto rabili tudi v vinogradništvu. — Motike so razen nadomeščanja bran v kopaškem poljedelstvu mnogokdaj uporabljali pri gojenju okopavin, pa tudi v vinogradništvu. — Orodje za žetev so bili srpi, mimo njih pa tudi kose (59 : 29, 19 : 14 inventarjev), ki pa se ne smejo v celoti šteti za žetvena orodja, marveč še — in to predvsem — za krmo. — Precej razvito gnojenje izpričujejo krevlji (32 v 19 od 34 inventarjev) in gnojne vile (39 v 19 od 34 inventarjev).

Sekire so bile poleg rovnic najštevilnejše orodje (95 v 26 od 34 inventarjev) in dokazujejo (sekire za les, ročne in tesarske sekire) obširnejše pridobivanje lesa in pomembnejšo tesarsko domačo obrt; uporaba lesa je razvidna mimo v hišah, kuhinjah in hlevih prav tako pri pripravljanju kolja in hoste v vinogradih ter v stavbne namene. Tesarstvo in stavbarstvo sta bili takrat potemtakem razmeroma razviti domači obrti (to sodbo dopolnjujejo omembe železnih zagozd, železnih tesel, pil, dlet, kladiv in klešč). — Manj ko s sekirami se je obdeloval les z žagami (23 v 17 od 34 inventarjev). — Svedri (66 v 22 od 34 inventarjev) ponovno izražajo nadrobnejšo stavbarsko zmogljivost po posameznih kmetijah. — Kolovrati (41 v 17 od 34 inventarjev) izkazujejo pri podložnikih iz vzhodnoštajerskih predelov bolj razširjeno prejo, kakor je bila znana v tem

času pri svobodnikih na Kranjskem. — Tehtnice (16 v 15 od 34 inventarjev) so bile tod v primeri s kranjskimi svobodniki nekaj redkejše; rabile niso zgolj za domače potrebe, marveč tudi kot vozne tehtnice. — Številne omembe sit in rešet (18 oziroma 26 v 12 oziroma 13 od 34 inventarjev) odsevajo spopolnjevanje v pripravi hrane in žita. — Razvoj odprtih ognjišč k pečicam kaže prevladovanje roštov nad ražnji in kozicami.

Število tedanjih in današnjih vozov po kmetijah je enako: po 2 (32 v 15 od 34 inventarjev), lažji in težji. Opazen je tudi vpliv plemiških in meščanskih vozil med podložniki. — Kolesa so bila običajno okovana. — Sani so bile redke (7 v 5 od 34 inventarjev); služile so za drva, kolje in krmo. — Razmerje med jarmi in komati (6 : 20 v 5 : 7 od 34 inventarjev), omembe vag pri vozu (4 v 3 od 34 inventarjev) in 1 trikla, navedbe konjskih oprem oziroma vpreg (5 v 3 od 34 inventarjev) in uzd (7 v 4 od 34 inventarjev) izkazujejo izdatno uporabo konj kot vprežnih živali. — Verige (88 v 17 od 34 inventarjev) in vrvi (8 v 7 od 34 inventarjev) — povečini so bile verige za povezavo, žlajdre in zavornice — govore o manjših ali večjih klancih po takratnih cestah in o njihovem slabem stanju.

*

Pričujoči spis je tako razčlenil statistične in opisne značilnosti orodij na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stoletju in na tej podlagi pridobil določene sklepe. Te spoznave zadevajo vprašanja iz zgodovine kmečkih orodij prav kakor posredno tudi vprašanja iz zgodovine ožjega kmečkega gospodarjenja in hišnega življenja.

Dognanja gornjih izvajanj bi bila obširnejša, če bi bilo raziskano zadevno primerjalno gradivo. To je naloga nadaljnjih obravnav o zgodovini naših kmečkih orodij. Razen tega pa bo treba v prihodnjih preučevanjih upoštevati še starejše, zlasti srednjeveške vire in ugotoviti tudi njihove podatke o tej temi. Kajti slovenska ljudska kultura oziroma posamezne njene zvrsti ne bodo mogle dobiti svoje sinteze, dokler ne bo iz posamičnih poglavij zadostnih predel za celotni časovni obseg, ki prihaja v poštev za našo etnografijo in sploh kulturno zgodovino.

Morebiti se tej smeri v dosedanjih etnografskih preučevanjih ni posvečala prava pozornost. Zakaj nujna črpanja preostalega terenskega gradiva so po pravici terjala znatnejšo mero prizadevanj. Spričo tega pa je ostala precej v ozadju razvojna plat ljudske kulture. In vendar se nikakor ne bi smela zanemarjati, saj tečejo terenski viri večidel zgolj za razdobje zadnjega poldruega stoletja, medtem ko se morejo obravnavati zgodnejše dobe zlasti s pisanimi viri.

Zusammenfassung

DIE LANDWIRTSCHAFTLICHEN GERÄTE AUF DEN BAUERNHÖFEN UNTER MARIBOR IM 18. JAHRHUNDERT

In der Geschichte der slovenischen materiellen Kultur wurden bisher die landwirtschaftlichen Geräte in ihrem gesamten zeitlichen Bereich synthetisch nicht behandelt.

Durch Terrainforschungen werden in den letzten Jahren landwirtschaftliche Geräte aufgedeckt, die als Quellen für eine weitere Bearbeitung zeitgenössischer volkskundlicher Landwirtschaftsgeräte dienen können. — Planmässig werden jedoch weder ausserlandwirtschaftliche noch Geräte aus der Zeit vor dem vergangenen Jahrhundert untersucht.

Als Versuch einer derartigen Abhandlung mögen die obigen Zeilen gewertet werden, die die landwirtschaftlichen Geräte auf den Bauernhöfen unter Maribor im 18. Jahrhundert einer näheren Betrachtung unterziehen.

Die Unterlagen für die vorangehenden Ausführungen bilden 34 Hinterlassenschaftsinventare der Pfarruntertanen St. Peter unter Maribor auf dem nördlichen Draufeld und im südwestlichen Teile der Slovenske gorice, die sich auf das gesamte 18. Jahrhundert beziehen. — Die eingetragenen landwirtschaftlichen Geräte einzelner Untertanen, die aber keine gegenständlichen Beschreibungen aufweisen, werden im ersten Kapitel (S. 110—?) angeführt, im zweiten (S. 118—21) statistisch geordnet, im dritten (S. 121—5) landwirtschaftlich ausgewertet; die Ergebnisse werden im Schlusskapitel (S. 125—6) zusammengefasst.

Die Landwirtschaft der Pfarruntertanen von St. Peter ist im 18. Jahrhundert durch den Hack- und Pflugfeldbau gekennzeichnet. In 16 (von den insgesamt 34) Inventaren werden 18 Pflüge, in 28 werden Hauen mit einer Gesamtzahl von 117 und bei 13 Untertanen 50 Krampen aufgezählt. Die Verteilung der Pflüge, Hauen und Krampen auf die einzelnen Untertanenhöfe ergibt eine Vielzahl der Hauen auf den Besitzungen ohne Pflug, während eine Mindestzahl von Bauernhöfen mit Pflug und Hauen ausgerüstet ist; in geringerem Masse trifft dieses Verhältnis auch bei den Krampen zu. Aus der Gegenüberstellung der Pflüge und Hauen auf den einzelnen Untertanenwirtschaften und unter Berücksichtigung des Umstandes, dass der vorherrschende Weinbau keine Monopolkultur dargestellt hat, ergibt sich die Annahme eines gleichzeitigen Hack- und Pflugfeldbaues, die auch durch das mergelige Hügelgelände mit nassen Talböden bedingt erscheint. (Die Pflüge waren aus Holz, ein einziger war aus Eisen, zwei mit Eisen beschlagen.) — Zur Bedeckung der Samen, Einebnen und Krümeln des Ackerbodens und zum Brechen der Krusten wurde im Pflugfeldbau die Egge, im Hackfeldbau die Hacke gebraucht, was aus der Verteilung von Eggen und Hacken an einzelne Untertanenwirtschaften hervorgeht. — Die Krampen wurden bei der Bearbeitung von Weingärten und als Ersatz für die Pflüge bei den Arbeiten in schwerer und tiefer Erde verwendet. — Die Hacken dienten im Hackackerbau anstatt der Eggen, sonst aber oft zur Bestellung von Hackfrüchten und für die Weingartenarbeiten. — Das Getreide erntete man mit Sicheln, doch auch mit Sensen (59 : 29 in 19 : 14 Inventaren), die allgemeine Verwendung für die Heumähd fanden. — Das verbreitete Bodendüngen beweisen zahlreiche Misthaken (32 in 19 Inventaren) und Mistgabeln (59 in 19 Inventaren).

Nach den Hauen werden am zahlreichsten die Äxte angeführt (95 in 26 Inventaren), was auf eine umfangreiche Holzgewinnung und bedeutendes Zimmermannshausgewerbe schliessen lässt. Das Holz verwendete man für das Haus, für die Küche und für die Stallung, weiter für die Weingartenstöcke und im Rahmen der Wohnbedürfnisse für Bauzwecke, wofür viele zweckdienliche Zimmermannsgeräte sprechen, so dass das Baugewerbe als ein damals entwickeltes Hausgewerbe zu betrachten ist; dies wird auch durch die Anführung eiserner Keile,

Naben, Pfeilen, Hämmer, Zangen und Meissel bestätigt. — Weniger als mit Äxten wurde das Holz mit Sägen bearbeitet (23 in 17 Inventaren). Die Zahl der Spinnräder (41 in 17 Inventaren) spricht für ein unter Maribor allgemeineres Hausspinngewerbe als es in der gleichen Zeit bei den Freisassen in Krain feststellbar ist; umgekehrt waren die Waagen bei diesen in grösserer Zahl vorhanden als bei den Untertanen von St. Peter (16 in 15 Inventaren), wo sie als Haus- und Fuhrwaagen dienten. — Oft angeführte Siebe und Reiteru beweisen eine verhältnismässig gute Reinigung des Getreides und sorgsame Vorbereitung der Speisen. — Das Überwiegen der Bratröste neben den Bratspiessen, Feuerrösten und Dreifüssen bezeugt die Entwicklung der offenen zur gewölbten Herdform.

Jeder Bauernhof verfügte durchschnittlich über einen leichten und einen schweren Wagen mit eisenbeschlagenen Rädern, so dass deren Verhältnis im 18. Jahrhundert im allgemeinen den Wagen unserer Halbvergangenheit entspricht. Selten fanden sich Schlitten vor (7 in 5 Inventaren). — Das Verhältnis zwischen den Jochen und Kummerten (6 : 20 in 5 : 7 Inventaren) sowie die parallelen Aufzeichnungen der Wagendeichsel, Pferdegeschirre und Zäume beweisen, dass in der Bespannung als Zugtiere Pferde wichtiger waren als Ochsen. — Die Binde-, Schleuder- und Sperrketten (insgesamt 88 in 17 Inventaren) erzählen von schlechten Verkehrs- und insbesondere von schwer passierbaren Hohlwegen.

SREDNJEVEŠKA PRIPOVEDKA O SALOMONU IN MARKOLFU IN PREKMURSKA PRAVLJICA O MAČAŠ-KRALI INO DEKLI

Ivan Grafenauer

Ob sedemdesetletnici F. S. Finžgarja (9. februarja 1941) sem se v Domu in svetu (1941, št. 1, str. 41—46) razgovoril o bohinjski svetopi-semški uganki, ki jo je Finžgar vpletel v 4. prizor prvega dejanja »*Divjega lovca*« (DS 1902, Zbrani spisi 9, 1940): »*Kdo bo na sodni dan vstal, ki ni bil rojen?*« — »*Adam in Eva bosta vstala, pa nista bila rojena, ampak ustvarjena.*«

Ugotovil sem, da stoji ta uganka v latinski knjižici vprašanj v monakovskem kodeksu Clm 19417 9. stoletja iz tegernseeskega samostana na Gorenjem Bavarskem: Kdo je umrl in se ni rodil? — Adam. V bolj učeni obliki pa nudi to uganko že učeni Alkuin-Albinus (r. okoli 750, u. 804) v spisu »*Pippini regalis et nobilissimi juvenis Disputatio cum Albino scholastico*« — Razgovor kraljevskega in prežlahtnega mladeniča Pippina (r. 777, u. 810) z učenim Albinom (Migne, Patrologia latina 101, 975—980), in sicer kot prvo iz trojice v eno vprašanje nanizanih sorodnih ugank: *Trije so bili: eden nikoli rojen in enkrat umrl; drugi enkrat rojen, nikoli umrl; tretji enkrat rojen dvakrat umrl* (Adam — Elija — Lazar).

Migne pripominja k tej uganki (col. 979/80) »cf. *Symposii Aenigmata* 94 et *Bon. Vulcanii* pag. 294«, t. j. da se nahaja ista uganka že v Sto ugankah poznorimskega pesnika Simfosija (*Symphosii Aenigmata*, num. I—C), ki je živel okoli leta 400, in da jo po njem navaja v svoji knjigi na str. 294 *Bonaventura Vulcanius* — Nizozemec Smit, r. 1538, u. 1614. Vendar v novejših izdajah Simfosijevih ugank, Riesejevi (*Anthologia Latina sive Poesis Latinae supplementum* I/1 [1868]) in Baerensovi (*Poetae Latini minores* IV [1882]), stoji na 94. mestu druga uganka in uganke o Adamu v njih ni.

Pač pa se nahaja nedvomno ljudska zastavica Alkuinova o lovu na uši res tudi pri Simfosiju (Migne, PL 101, 978/79): *Albinus: Bil sem z drugimi na lovu in, če smo kaj ulovili, nismo vzeli s seboj, česar pa nismo mogli ujeti, to smo nesli s seboj domov* — *Pipinus: To je lov zagovednežev* (*Rusticorum est haec venatio*). — *Symphosius, XXX. Pediculus:*

*Est noua notarum cunctis captura ferarum,
Vt si quid capias, id tu tibi ferre recuses.
Et quid non capias, tecum tamen ipse reportes.*

(Je nov lov vsem znanih zverin, — tak, da, če kaj uloviš, tega ne maraš odnesti s seboj, — to, česar ne uloviš, vendar sam spet ponesesh s seboj.) Kakor je opozoril Veselovskij v Žurnalu Ministerstva narodnago prosveščenja t. CXCV (1877), 108, pa stoji ta uganka tudi v pravlji iz amienske okolice, ki jo je priobčil H. Carnoy v pariškem časopisu *Mélusine* I, št. 12, kol. 279—280, in to v zvezi z drugimi, ki jih poznamo iz latinskega in srednjevisokonemškega *Dialoga med Salomonom in Markolfom* iz 12. oziroma 14. stoletja. Ker sem pa v Domu in svetu navedel Alkuinovo-Simfosijevo-Carnoyovo uganko le za zgled, kako trdoživa so taka ljudska izročila, markolfovске oblike nisem posebej izpisal, zlasti, ker je ta literarna inačica izgubila precej pristne ljudske odrezavosti. Glasi se le-tako:¹

Na povratku z lova pride Salomon (nem.: *konig*) po naključju mimo kočee burkeža Markolfa, pogleda vanjo in ga vpraša po očetu, materi, bratu, sestri. O bratu pravi Markolf:

Frater autem meus extra domum sedens quicquid invenit occidit.

(Moj brat pa sedi zunaj hiše in kar koli najde, umori.)

er sitzet bi dem zune dort und beget vil manchen mort.

(on sedi pri plotu in stori marsikateri umor.)

Na Salomonovo vprašanje, kaj naj bi to bilo, Markolf reče:

Frater autem meus extra domum sedens ad solem et pelliculas suas ante se tenens pediculos quos invenit omnes occidit.

(Moj brat pa sedi zunaj hiše na soncu in, držeč svoje kožuhe pred seboj, uši, ki jih najde, vse umori.)

Die luse brachten in in not; die slug er bi dem zune dot.

(Uši so ga spravile v nadlogo; te je pri plotu ubijal.)

Videli bomo, da sta te dve nekoliko izkaženi inačici vendar za razvoj besedil, v katerih je uganka uporabljena, prav važni.

Pokazalo se je namreč, da je ta »ušiva« uganka še mnogo starejša od Simfosija in da je razen na Francoskem še od srednjega veka dalje znana daleč po Evropi, Aziji in Severni Afriki, med drugim tudi na Slovenskem. In prav pri tem bo imela zgodba o Salomonu in Markolfu tudi svojo besedo.

Pri nas je Anton Sovrè v svojih »Predsokratikih« (MS v Lj. 1946) prvi pokazal, da so to zastavico že kakih 1000 let pred Simfosijem pripovedovali Stari Grki v zvezi s Homerjevo smrtjo. Med modrimi izreki Heraklitovimi navaja Sovrè na str. 74 tudi tale izrek:

74) Glede spoznavanja vidnih reči se dajo ljudje varati podobno kakor Homer, dasi je bil ta modrejši mimo vseh Helenov. Njega so uka-

¹ *Salomon et Marcolfus*, hrsg. von Walter Benary (Sammlung mittel-lateinischer Texte 8, Heidelberg 1914), str. 25 s. — *Die deutschen Dichtungen von Salomon und Markolf II. Salomon und Markolf. Das Spruchgedicht*, hrsg. von Walter Hartmann (Halle/Saale 1934), str. 29, 30.

nili celo dečki, ki so trli uši, ko so mu rekli: »Kar smo videli in ujeli, to smo spustili, česar nismo videli ne ujeli, to nosimo domov.«

Prevel je to po besedilu v knjigi Wilhelma Dielsa *Fragmente der Vorsokratiker*, 5. Aufl., besorgt von Walter Kranz (DK), I, 22 B (=Herakleitos), Nr. 56 (Hippolytos, IX, 10), kjer je natisnjen Heraklitov izrek po navedku v grški knjigi *Philosophumena* rimskega cerkvenega pisatelja in mučenca Hipolita (u. 235). V Opombah pripominja Sovrè k temu izreku (n. d., 271—72):

74) DK 22 B 56: Potemtakem so že zgodaj poznali anekdoto o Homerju in ribiških ušeh. Homer je sedel na morskem obrežju in vprašal ribiče, ki so šli mimo, ali so kaj prida nalovili. »Kar smo ujeli,« so odgovrnili dvoumno, »smo pustili, česar nismo ujeli, pa nesemo domov.« Mislili so kajpak uši, ki so jih nekaj potrli, nekaj pa imeli še na sebi. Homer si je zaman belil glavo, da bi to uganko razvozlal, pa je po treh dneh od jeze in žalosti umrl...

To je kratek povzetek po vrsti Homerjevih življenjepisov, ki se jih je ohranilo od Herodotovih časov do bizantinske dobe več ko deset, devet izmed njih pa poroča v zvezi s Homerjevo smrtjo tudi to zgodbo. Ker se pa viri bolj ali manj razhajajo, si jih hočemo tu nekoliko ogledati.²

1. Prerokba o Homerjevi smrti na otoku Iju (Ios). Štirje viri podajajo pred zgodbo o uganki in Homerjevi smrti prerokbo delfijskega preročišča o Homerjevi domovini in njegovi smrti.

Življenjepis, ki se pripisuje Plutarhu (40—120) in *Certamen Hesiodi et Homeri* iz Antoninovega časa (138—161) pravita, da je hotel Homer zvedeti za svoj rod in domovino, Proklos-Proculus (410 do 485) v svoji *Hrestomatiji* pa pravi, da je prosil za prerokbo glede varnosti svojega življenja (peri asphaleias); dobil pa je v vseh treh virih isto prerokbo, ki v dveh heksametrih odgovarja na obe vprašanji (n. d., 241, 228, 100):

ἔστιν Ἴος νῆσος μητρὸς πατρὸς, ἣ σε θανόντα
δέξεται· ἀλλὰ νέων ἀνδρῶν αἰνιγμα φύλαξαι.

[Certamen: ἀνδρῶν] παίδων]

(Otok Ios ti je materin dom in ta te bo umrlega — sprejel; toda mladih mož [dečkov] uganke se varuj!)

Plutarchos dodaja še drugo, obširnejšo inačico prerokbe, a v bistvu iste vsebine (str. 241, vv. 51—60). *Certamen* prerokbi dostavlja: Ko je (Homer) to slišal, se je ogibal priходу na Ios, mudil pa se je v

² Ti viri so mi dostopni v knjigi *Homeri Opera. Recognovit brevique adnotatione critica instruit* Thomas W. Allen, *Collegii Reginae apud Oxonienses socius. Tomus V. Hymnos, Cyclum, Fragmenta, Margiten, Batrachomyomachiam, Vitas continens. Oxonii* ¹⁹⁴⁶ (last Seminarja za klasično filologijo na Ljubljanski univerzi): 1. *Proculi Chrestomathia*, p. 99—102; 2. *Vita Herodotea*, p. 192—218; 3. *Certamen Homeri et Hesiodi*, p. 225—238; 4. *Plutarchi de Homero librorum pars*, p. 238—244; 5. *Vita IV*, p. 245—46; 6. *Vita V*, p. 247—250; 7. *Vita VI*, p. 250—253; 8. Ioannes Tzetzes, p. 254—55; 9. Suidas, p. 256—268.

okoliških krajih. Bizantinski gramatik in pesnik Ioannes Tzetzes (12. stoletje) je prerokše heksametre kot začetek pripovedi o Homerjevi smrti prelil v tri bizantinske petnajsterce (n. d., 255): Homerja pa je doletela takale smrt: / prerokovano mu je bilo, da bo umrl, ko vprašan / ne bo mogel uganke razrešiti.

2. Homerjev prihod na otok Ios. Tu je pomembno, kako je Homerjev prihod na otok Ios povezan s prerokbo, da bo tam pokopan, t. j. da bo tam umrl. Ali se Homer otoku izogiba, ali pride nanj le proti volji, po samem naključju?

Med viri, ki govorijo o prerokbi, sicer *Certamen* prerokbi sami dostavlja, da se je Homer ogibal priti na otok Ios, potem pa poroča čisto nasprotno, da je šel Homer tja namenoma (n. d., str. 237–38): *Ko je (sc. na otoku Delu) zložil slavospjev (sc. Apolonu v čast), je poet odplul na Ios h Kreofilu in prebil tam nekaj časa, ko je bil že star.*

To poročilo ponavlja z neko novo potezo Proklos, in sicer takoj za prerokbo (n. d., 100): *Pravijo torej, da je odplul na Ios, da bi se pomudil pri Kreofilu in je napisal njemu na veselje Zavzetje Oichaliije, ki je razglasaajo zdaj za Kreofilovo delo.* Bizantinec Tzetzes je v tem poročilu spremenil kraj po napačno umevanem nagovoru, s katerim Homer v nekaterih virih ogovori ribiče (*možje iz Arkadije* = preprosti, nepokvarjeni ljudje), in je poročilo podal v enem samem stavku (n. d., 255): *v Arkadijo kot gost povabljen od Kreofila...*

Možnost naključja se skriva samo v Homerjevem življenjepisu, ki se pripisuje Plutarhu (n. d., 242): *Kmalu nato (t. j. po prerokbi) je na plovbi v Tebe h Kronovim igram — te tekme so bile tam muzične — prišel na Ios.* — To je verjetno okrajšano po Homerjevem življenjepisu, ki se pripisuje Herodotu in nima prerokbe.

V virih brez prerokbe pa je zares videti, da je Homerjev prihod na Ios nenameravan. Herodotu pripisovani življenjepis Homerjev, najstarejši vir za Heraklitom, pravi (n. d., str. 215): *Ko se je začela pomlad, se je odpravil Homer z ladjo na pot z (otoka) Sama v Atene; prijadral je mimo nekih krajev ter došel na Ios; in niso pristali pod mestom, ampak k obali. Pa se je zgodilo, da je začelo Homerju postajati hudo slabo; šel je z ladje in počival brez moči na obrežju. Ko so zaradi neugodnih vetrov bili več dni zasidrani, so prihajali vedno nekateri iz mesta k Homerju in se čudili, ko so ga poslušali.* — Tu se torej Homer ustavi na otoku Iju po golem naključju.

To je okrajšano prevzel tudi bizantinski enciklopedist iz 10. stoletja Suidas (n. d., 266): *(Z otoka Sama, kjer je prezimil) je odšel na Ios in medpotoma mu je začelo prihajati slabo. Šel je z ladje in počival na obrežju nekaj dni.*

Preostali trije viri (*Vita IV, V, VI*) so nevtralni; omejujejo se le na to, da imenujejo kraj dogodka: *na otoku Iju* (n. d., 246, 249, 253).

3. Začetek pomenka z ribiči. Neskladnost s prerokbo je tu še večja. Zaradi svarila pred uganko mladih dečkov bi pričakovali, da v inačicah s prerokbo ne bo Homer sam pričel razgovora z ribškimi

mladci. Pa prav v vseh virih, ki poročajo o prerokbi, je Homer tisti, ki ribiče ogovori in s svojim vprašanjem sproži usodno uganko.

V dveh izmed njih ima to vprašanje obliko heksametra:

Certamen (n. d., 238)

Ob morju sedeč je, kakor pravijo,
neke dečke, od ribovanja prihajajoče,
vprašal:

Proklos (n. d., 100)

Pravijo..., ko je sedel na nekem
rtu in gledal ribiče, da jih je ogovoril
in vprašal z le-temi besedami:

ἄνδρες ἀν' Ἀρκαδίας θηρόητορες ἢ ὅ' ἐχομέν τι; (Proklos: ἢ ὅ' ἀρ')

(Možje od Arkadije, lovci, mari nosimo kaj?)

Tzetzes (n. d., 255) je isto povedal v dveh petnajstercih, naslanja se neposredno na sporočilo o prihodu v »Arkadijo«: *sprehajaje se pride na obrežje. / Pa reče: »Možje ribiči Arkadijci, nosimo kaj?«*

Plutarchos pa vpraša čisto kratko v prozi (n. d., 242): *tam je sedeč na skali zagledal ribiče, ki so veslali bliže, pa jih je vprašal, ali kaj nosijo.*

Vse to je v nasprotju s prerokbo. Ne čudimo se pa, da govorita tako tudi dva vira, ki prerokbe nimata. Tako pravi *Vita IV* (n. d., 246): (Homer) *je namreč pristopil (sc. k ribičem) in jih vprašal: (sledi heksameter kakor v Certamen). Vita V* (n. d., 249): *Ko je namreč Homer nekoč sedel na obrežju, je zaslišal — bil je slep — mimoidoče ribiče. Ogovoril jih je (kakor v Certamen). Nedoločena je Vita VI* (n. d., 253), ki odgovora ne omenja.

Dva vira, ki prerokbe nimata, pa govorita čisto drugače. V njih so ribiči tisti, ki izzovejo družbo okoli Homerja, naj razrešijo njihovo uganko; in to je pač tudi smisel Heraklitovega stavka: *Njega, morderga Homerja, so ukanili celo dečki* (ko so mu zastavili uganko).

Vita Herodotea (n. d., 215): *Ko so mornarji in nekateri iz mesta sedeli pri Homerju, so pripluli dečki ribiči v tisti kraj in izstopili iz ladjice, pristopili k njim in rekli le-to: »Dejte, tujci, poslušajte nas, če morete morda spoznati, kar vam porečemo.« In eden navzočih jim je dejal, naj kar povedo. In povedo jim uganko. — In vse to je skoraj od besede do besede prevzel tudi Suidas* (n. d., 266).

4. Uganka in nje razlaga. Uganko podaja *Vita Herodotea* — in z njo Suidas — dvakrat, najprej v prozi, nato v obliki heksametra: Ribiči pravijo (n. d., 215, 266): *»Kar smo ujeli, smo popustili, česar pa nismo ujeli, nosimo«* (ἡμεῖς ἅσα εἰλομεν κατελίπομεν ἃ δὲ μὴ εἰλομεν φέρομεν.) Ti pa (t. j. družba okoli Homerja) reko, naj metrično govore (n. m.):

ἅσ' εἰλομεν λιπόμεσθα ἃ δ' οὐκ εἰλομεν φερόμεσθα.

(Kar smo ujeli, smo pustili; česar pa nismo ujeli, nosimo.)

V nadaljnjih 6 virih stoji samo heksameter z drobnimi razločki na treh mestih: a) *háss'* (*Herodotea, Vita VI, Suidas*) — *hóss'* (*Certamen, Plutarh, Vita IV, V*) — *hùs* (*Proklos*); b) *lipómestha* (*Herodotea,*

Certamen, Suidas) — *lipómesth'* (Proklos, Plutarh, *Vita IV, V, VI*); c) *hà d'* (*Herodotea*, Suidas) — *hós'* (*Certamen*) — *hóss'* (Plutarh) — *hósa* (*Vita IV, V*) — *háss'* (*Vita VI*) — *hús* (Proklos).

Tzetzes je heksameter pretil v petnajsterec (n. d., 255):

ὥς οὖς εἶλον οὐκ ἔχουσιν, ἔχουσι δ' οὖς περ (pač: οὐχ) εἶλον.

(kako té, ki so jih ujeli, ne nosijo, nosijo pa té, ki jih [sc. niso] ujeli).

Razlaga uganke je različna. V večini virov jo razlože ribiči obširno in z uvodom, da so si po ponesrečenem ribjem lovu začeli obirati uši (*Herodotea*, Plutarh — ta celo pred uganko pripovedno, po njej razlagalno — *Certamen*, *Vita IV* [5 izmed 27 rokopisov], *Vita V*, Suidas); Tzetzes se zadovoljuje, da uganko pripovedno napoveduje: *Vita VI* in v 22 rokopisih *Vita IV* razlage sploh nimata.

5. Nerešena uganke in Homerjeva smrt. Glede zveze Homerjeve smrti z uganko viri soglašajo; le dva vira navidezno nasprotujeta, *Vita Herodotea* in skoraj dobesedno njej enaki, od nje odvisni Suidas.

Vita Herodotea, ki nima prerokbe, pravi (n. d., 216): *Ko je Homer to* (sc. razlago uganke) *slišal, je izrekel te besede:*

τοίων γὰρ πατέρων ἐξ αἵματος ἐκσυγιάσθαι,
οὐτε βαθυκλήρων οὐτ' ἄσπετα μῆλα νεμόντων.

(Iz odličnih očetov krvi ste se rodili, / čeprav ne mogočnih grun-tarjev ne rejcev neštete drobnice.)

Zgodba se potem nadaljuje: *Od tiste nemoči* (sc. o kateri je avtor že prej govoril) *pa se je zgodilo, da je Homer na Iju umrl, ne od tega, ker ni razumel izreka onih dečkov, kakor nekateri mislijo, ampak od slabosti.* (Pokopali so ga na obrežju in popotniki in mornarji, ki so z njim obče-vali, so mu postavili spomenik; pozneje so napisali Ijevci nanj napis, ki so ga vsi občudovali, pa ni Homerjev. Glasi se:)

ἐνθάδε τὴν ἱερὴν κεφαλὴν κατὰ γαῖα καλύψεν
ἀνδρῶν ἡρώων κοσμήτορα θεῖον Ὅμηρον.

(Tu je pokrila zemlja čestito glavo, / junaških mož slavilca božan-skega Homerja.)

V bistvu isto pripoveduje Suidas.

Herodotovski življenjepis torej prav s svojim ugovorom dokazuje, da je bilo že pred njim razširjeno tudi drugačno izročilo o Homerjevi smrti, in sicer z dvema značilnima potezama.

a) da je bila nerešljiva uganke vzrok ali vsaj povod njegove smrti,

b) da si je Homer še tik pred prerokovano smrtjo sam sestavil napis za svoj grob.

Kot zgodovinar je avtor Herodotovskega življenjepisa verjel drugačnemu izročilu, ki ni govorilo o prerokbi, po kateri je Homer umrl naravne smrti od starostne slabosti; prav z ugovorom pa je odkril resnico, da je bilo izročilo, ki ga je pobijal, starejše od njegovega spisa. Močni podarek, ki ga daje *Heraclit* (okoli 500) ukani ribiških dečkov z njihovo nerešljivo uganke, pa zlasti priča, da je bilo njemu pred očmi izročilo, ki ga *Vita Herodotea* odklanja.

Obe zgoraj omenjeni potezi tega izročila nahajamo tudi v spisu *Certamen*, Homerjevo avtorstvo njegovega nagrobnega napisa čisto izrečno, zvezo nerešene uganke z njegovo smrtjo pa, ker se Homerjeva zmedenost ne omenja, le s tem, da je dogodek opisan kakor v vseh drugih virih, ki ne slede Herodotovskemu izročilu.

Certamen (n. d., 238): (Homer) *Spomni se prerokbe, (tega) da se mu bliža konec življenja, in naredi napis za svoj lastni grob. Ko je od tam odhajal, glen je bil tam, je spodrsnil in padel na rebra ter v treh dneh, kakor pravijo, umrl; pokopali so ga na Iju. Napis pa je takle (gl. zg.).*

Samo zvezo nerešene uganke s Homerjevo smrtjo spričujejo (najprej viri s prerokbo):

Plutarchos (n. d., 242): *Ko tega (besedila uganke) Homer ni mogel razumeti, je zaradi potrnosti umrl (kako, vir ne pove). Ijevci so ga pokopali in s spoštovanjem napisali na njegov grob tale napis (gl. zg.).*

Proklos (n. d., 100): *Tako je, pravijo, (Homer) potrtn nameraval oditi, dojemajoč smisel prerokbe, in tako je spodrsnil in padel na kamen ter v treh dneh umrl. (Vsa ta zgodba se piscu zdi prav malo verjetna, sporoča jo le, ker je noče zatajiti. O napisu molči.)*

Tzetzes (n. d., 255): *Žalosten je na glenu spodrsnil ter si na skali zlomil rebra. (O napisu molči.)*

Tudi *Vita IV*, *Vita V*, *Vita VI* poročajo v kratkih besedah isto. *Vita IV* (n. d., 246, v začetku vse zgodbe): *Pravijo, da se je on (Homer) na otoku Iju od žalosti nalašč zdrževal jedi in se končal, ker ni rešil uganke (ki za tem sledi. Na koncu stoji napis.). Vita V* (n. d., 250): *Ker ni razumel, kar so (ribiči) govorili (t. j. uganke), je od žalosti umrl na otoku Iju. — Vita VI* (n. d., 253 — v začetku zgodbe): *Pravijo, da je (Homer) umrl na otoku Iju, ker je od slabosti padel, ko ni rešil uganke (ki se za tem navaja. Na koncu napis).*

Vidimo torej, da je bilo po izročilu, ki je starejše od Herodotovskega življenjepisa, ribiška uganke povod Homerjeve smrti, da je tudi izročilo o prerokbi starejše od tega življenjepisa. Njegov avtor je prerokbo samo pač izpustil, ker kot zgodovinar ni vanjo veroval. Ohranil pa je prvotno obliko zgodbe, ko govori o srečanju Homerjevem z ribiški dečki. Homerjev oговор v večini virov, ki ribiče imenuje *može iz Arkadije* v pomenu preprostih poštenih ljudi, je torej mlajši. In res je ta izraz nastal z vsem arkadijstvom vred šele s pastirsko poezijo v dobi helenizma.

Motivni obrazec vzpostavljene zgodbe bi bil potemtakem:

A. Delfijska prerokba o otoku Iju, domovini Homerjeve matere, kjer bo zatela Homerja smrt; svarilo pred uganke mladih ljudi.

B. Homer, ki se je otoku Iju izogibal, zaradi neugodnega vremena na morskem potovanju vendarle pride tja in bolan počiva na obrežju.

C. Ribiči, vračaje se z neuspešnega lova, pozovejo Homerjevo družbo, naj poslušajo njihovo uganko, če jo bodo znali razvozlati.

D. Ribiška uganka o lovu na uši, ki jo morajo ribiči sami razložiti.

E. Homer se spomni prerokbe in sestavi napis za svoj grob. Malodušen zaradi prerokovane smrti, ob odhodu na glenu spodrsne in se smrtno ponesreči. Ijevci ga na obrežju pokopljejo in mu napišejo na spomenik njegov napis.

*

Uganka o lovu na uši je vključena tudi v številne inačice pravljirnega kroga o umnih zastavljavcih (-kah) ugank in reševalcih (-kah) nemogočih nalog. Obsežen pregled teh pravljic sta po pripravljalnih spisih raznih raziskovalcev sestavila Joh. Bolte in Jiří Polívka v *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm II* (1915). Nr. 94. *Die kluge Bauerntochter* — slovenske inačice, str. 351. Za njima je posvetil nizozemski germanist in narodopisec Jan de Vries vsej skupini pravljic o umnih zastavljavcih (-kah) in reševalcih (-kah) ugank obsežno, predragoceno delo »*Die Märchen von klugen Rätsellösern, eine vergleichende Untersuchung*« (Helsinki 1928, 439 str. 73. zvezek zbirke *Folklore Fellows Communications* Finske akademije znanosti).

Poglavitna tipa sta pravljica o *Umnem kmečkem dekletu* (Arne-Thompson, The Types of the Folk-Tale, FF Communications Nr. 74, Type 875 — De Vries, n. d., str. 15—29, Nr. 1—262; slov.-shrv. št. 171 do 185) in pravljica o *Umnem dečku* (Arne-Thompson, Type 921 — de Vries, str. 29—40, Nr. 263—357; shrv. št. 376).

V delnem motivu A₄ — kralj ali drug oblastnik naleti v njenem (njegovem) domu dekletu (dečka) samo (-ega) doma in jo (ga) vpraša, kje ji (mu) je oče, mati, brat, sestra itd. in kaj delajo. Na vprašanja dobi nedoumne, pa bistre odgovore. V tipu 875 — o umnem kmečkem dekletu — je med 262 inačicami 25 s takim oblastnikovim obiskom (n. d., 112), med temi 25 inačicami pa 13 z vprašanjem po bratu ali očetu, t. j. 52 %. V tipu 921 — o umnem dečku — pa je med 295 inačicami 229 s takim obiskom in od teh 229-ih je 155 inačic z vprašanjem po bratu, očetu, materi, sestri, očetu in materi, materi in sestri, hlapcu ali dečku samem (67,5 % — gl. str. 129). V 119 inačicah izmed teh 155-ih je odgovor na vprašanje, kaj dela, uganka o lovu na uši, t. j. 76,8 % (ne 85 %, kakor stoji pri de Vriesu na str. 131).

Delnemu motivu A₄ se pridruži pogosto delni motiv B₂: na kraljev (oblastnikov) dom povabljeni ugankar (-ica) dobi tam od njega neizvršljivo nalogo, n. pr. naj iz pesti preje čez noč naprede, stke in sešije novo obleko; pa ugankar se je reši z nasprotno zahtevo, naj kralj z nemogočim pogojem izvršitev naloge omogoči, n. pr. naj iz ivera naredi statve za tkanje blaga za obleko.

Žal ne vemo, ali je med 119 ugankami tipa 921 z uganko o lovu na uši tudi kaka slovanska — de Vries namreč ne navaja njihovih števil. Med številkami pa, ki jih navaja na str. 129 za vseh 25 + 229 inaič tipa 875 in 921 z vprašanjem po bratu, očetu itd., je slovanskih samo 5: SR 102 »Lit. Var. (nicht später als das XVII. Jahrh.): N. Kostomarov, Pamjatniki I, S. 28—48 »Die Legende von Pjotr und Fevronija« (A₄B₂C) — SČ 169. Kom. Zemplin: Czambel, Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov I, S. 385 (A_{5,4}B₁C) — SB 189. Strauss, Die Bulgaren. Ethnographische Studien, S. 304 (A_{5,4}C) — SR 371. Gouv. Archangelsk, Kreis Senkursk, Dorf Brjuchovskaja: A. M. Smirnov, Sbornik velikorusskich skazok I, S. 217, Nr. 18 (A₄) — SČ 375. Glatz: Kubin, Povídky kladské, Prag 1910—1914, II, S. 219—220, Nr. 65 (A₄). — K temu še SB 187. Debra. Šapkarev, Sbornik ot bälgarski narodni umotvorenija t. VIII—IX (1892), S. 150, Nr. 99 (A₄C), ki jo je de Vries, n. d., 129, izpustil. Ker teh izdaj v Ljubljani ni, mi ni mogoče ugotoviti, ali ni katera izmed teh šestih inaič med zgornjimi 119 inaičami ali bi vsaj morala biti med njimi. Gotovo pa je, da med njimi ni niti ene slovenske.

Vse to velja kajpak za inaiče, ki jih je našel de Vries leta 1928.

Danes moremo to praznino glede slovenskih inaič vsaj nekoliko zadelati. Pri iskanju inaič pripovedkam o Kralju Matjažu v pokrajinah, iz katerih do 1951 še nobene nismo poznali, je Milko Matičetov dne 12. decembra 1952 naletel na pravljico o Kralju Matjašu in razumnem kmečkem dekletu, ki mu jo je v Bogojini v Prekmurju povedal Lajči (Lajoš-Ludvik) Gutmanov, kovač, r. 1900, in jo je Matičetov v SE VI—VII (1954), str. 313 (zapis 3), pravilno uvrstil v pravljični krog o umnih reševalkah ugank, ki razpravlja o njem Jan de Vries v zgoraj omenjenem delu. Pravljica se glasi:

Mačas-krau ino dekla

Mačas-krau je odo po lovini ino je prišau k adnoj izi. Notre je nej najšau drügoga kak adno deklo pa adno dejte v zibelki. On pita tou deklo: »Ka delaš — prej — dekla?« Ona njemi bistro povej: »Lanjski smej potáčen.« »Ge pa maš brata?« — »Ja, on je — prej — odišau lanjsko pojedanje plačüvat. Pa tüdi po lovini: pa ka strli, tisto tan nijá, ka de pa živo, tisto pa domou prnesé.« Zaj pa se Mačas-krau mislo, ka je tou za ričij. Nej je mogau on vö zaštundèjrati, ka bi tou bilou. Kakša lovina bi tou bijla: ka bi živo bilou, ka tisto domou prnesao, mrtvo bi pa ton nijáu. Záto je pravo dekli, naj pride za tri dni na njegov grad.

I tak je dekla tüdi spunila njegovo zápoved. Pride dekla v grad pred Mačas-krala ino ga pozdravi i pravi: »Ka želèjte, milostiven krau?« On pa pravi: »Te reči mi moreš povedati te dobiš tri zlate. Či mi pa na boš vgánila, te boš pa tri dni zaprejta.« Ona pita: »Kakše rečij vam naj vgónin?« On je pita: »Ka je te tou za lovine bilou, ka je tvoj brat strejlau, da si ti pravila: ka de mrtvo, tisto ton nijá, ka de živo, tisto pa domou prnesé.« Zdaj pa ona njemi povej: »On si je srakico v goušči doj

slejkau, záto ka je pun vüši, pa je od penjá mlato. I tak štera je mrtva bila, tisto je tan nijau, štera je pa žijva ostala, tisto pa domou prnesao.« — »Zaj pa ka je tou, ka je lanjsko pogejdanje šou plačüvat?« Ona njemi pravi: »Lanjsko leto sva telko pogjela, z mlina znosila na porgo, pa tisto je mogau pláčati zdaj.« »Zdaj pa ka pa te je tou, ka si pravila, ka si ti lanjski smej potákala?« Ona njemi pravi: »Lanjsko leto san se smijála, zatou san pa dobila sineka, zaj san ga pa zibala.« —

»No — prej — ti dekla, da si tak čedna, tou pütro mi zakrpaj, tak ka se náde poznalo.« Ona pa friško pobej krali Mátjaši: »O milostiven krau, vi jo prlé vö obrnite, gjes jo friško zakrpan!« I tak je vido krau, ka z njof nikaj nej za opraviti i njoj je dau tri zlate.

Pa njoj je pravo, či ma okouli sebé več tak čedni pajdašic. Ona pa pravi njemi, ka ona ne vej za drügoga pámeti. I tak je odišla proti svojemu domi, je bijla vesela trijan zlatníkon.

Če primerjamo to prekmursko inačico z ogrskimi variantami, se nam pokaže takoj skupna poteza, da je tudi v več ogrskih inačicah dobil kralj v pravljici o umnem dekletu ime Kralj Matjaš. Te inačice so: *Literarni inačici*: 1. FM 223 (de Vries, n. d., 26 — na str. 54, kjer de Vries našteva inačice s kraljem Matijem Korvinom, je izpuščena). Ádám Horváth von Pálóc, A tétényi leány Mátyás királynál (Dekle iz Téténya pri Kralju Matjašu), verfaßt 1796, gedruckt 1816 bei Tatter in Pest (A₅CDE). — 2. FM 224 (n. d., 27. 54). Magyar Hirmondó I, Wien 1792, S. 31 = Johann Kiss, Elmés nyájasságok, Oedenburg 1806, S. 7—10 (A₅CDE).

Ustne inačice: 3. FM 226 (n. d., 27. 54). Gyöngyös: Magyar Nyelvör II, 1875, S. 275—276 (A₅B₁CD). — 4. FM 231 (n. m.). Südungarn, Nagy-Lengyel: Magyar Nyelvör XV, 1883, S. 231 = Béla Tóth, Magyar Anekdotakincs I, Budapest 1903, S. 113 (B_{2.4.1}C). — 5. FM 232 (n. d., 27 — na str. 54 tiskovna napaka FM 233; te številke pa v knjigi ni, ampak Liv. 233). Umgegend von Kronstadt: H o r g e r, Nr. 13 = Magyar népköltési gyűjtemény X, 1905, S. 107—112 (A₅B_{2.1}CDE). — Mimo tega stoji ime Kralja Matjaša tudi v podkapatsko-ukrajinski inačici SU 131 (n. d., 23. 54). Ehem. Nordungarn, Kom. Zemplin: Etn. Zb. IV, S. 175, Nr. 4 (A₅B_{2.4}C).

Pa v nobeni teh inačic — tudi ne v dalje spodaj omenjenih — ni motiva A₄, kajpak tudi ne uganke o lovu na uši. Pač pa je kakor v prekmurski tako tudi v podkarpatski inačici SU 131 in v ogrski FM 231 naloga, ki jo daje Kralj Matjaš dekletu, naj zakrpa preluknjane vrč, in njen odgovor, naj ji kralj vrč prej obrne; nahajamo to nalogo tudi še v dveh ogrskih inačicah brez Matjaševega imena (n. d., str. 27, 249): FM 225. Debrecen: L. Arna y und P. Gyula i, Magyar népköltési gyűjtemény I, Pest 1872, Nr. 16 (A₁B_{2.4.1}). — FM 229 (n. m.). Békés (vor 1847): A. I p o l y i, Népmesegyűjtemény S. 400—403, Nr. 77 (A₅B_{4.1}CDE). Dalje še v dveh ukrajinskih, iz Galicije in iz Bačke, ter v eni nemški iz Erdelja (n. d., 23, 19, 249): SU 130. Galizien, Vuljka Sušensjka (1895):

Etn. Zb. VI, S. 154—155, Nr. 350 ($A_5B_{1,2,4}C$). — SU 132. Bacs-Bodrog = Bačka: Etn. Zb. XXX, S. 248—251, Nr. 124 ($A_5B_{4,1}CDE$). — GG 56. Siebenbürgen: Haltrich, S. 242, Nr. 46 ($A_5B_{2,4,1}CDE$).

Iz tega zemljepisnega položaja in različnih sklepov de Vries, da je to preskušnja umnosti imeti za ogrsko novino ter skuša to utrditi še s sledečim izvajanjem: (Diese Neuerung) wurde durch das Anfangsmotiv E_1 (das Abhäuten eines Steines) veranlaßt, denn auch dieses findet sich in einer Anzahl ungarischer Varianten. Da aber nur die ungarischen Fassungen sowohl dieses Anfangsmotiv als auch die Klugheitsprobe kennen, während sonst entweder das eine oder das andere Motiv vorkommt, wird dadurch die ungarische Herkunft dieser Neuerung bewiesen (n. d., 249—250).

To dokazovanje pa ne drži.

V »Slovenskem jeziku« II (1939), sn. 3—4, str. 230—231, sem opozoril na modri nasvet, s katerim prevejani ribniški lončar Kozmek v Jurčičevem prvem »Spominu na deda« (*Zakrpana Višnja gora in raztrgani Žuženberg* — pravilni naslov »Raztrgana Višnja gora in zakrpani Žuženberg«) so mu pač zmaličili v uredništvu Novic — M. Verne v Novicah 1852, 159, pravi: »zaflikani Žuženberg« [glej Rupel, Jurčičevo ZD I, str. 297]) odvrne Višnjane od poboja njegovih dobrih odjemalcev Žuženberžanov, ko jim svetuje, naj jim pošljejo preluknjan lonec, da ga kakor vse drugo zakrpajo; pa tudi sam sebe reši iz žuženberških pesti s tem, da Žuženberžanom svetuje, kako naj si pomagajo z zahtevo, naj Višnjani lonec prej obrnejo.

Hkrati sem pokazal na vzorec, ki ga je najti v srednjevisokonemški igriški pesmi »Salomon und Markolf. Das Spruchgedicht« (glej op. 1): Kralj Salomon je zagovednega dvornega burkeža Markolfa zaradi posebno nespoštljive burke, ki mu jo je zagodel, »za vedno« pregnal z dvora — če se vrne, mu pojde za glavo. V tem času pa Salomonu na naglem umre njegova najljubša žena — v resnici je vzela v usta le »koren lečen«, ki ga je poganski kralj poslal, da bi na videz umrla in bi jo njegovi odposlanci iz grobnice ukradli in k njemu pripeljali (prim. nar. pesem o »Mladi Zori«). Ustne pa so ji rdeče, kakor da je živa in zdrava. Salomon je v hudi zadregi, samo Markolf bi mu mogel kaj pametnega svetovati, ko bi bil živ. Hlapec mu pove, da se nekje skriva, pa nihče ne ve kje: »težko ga bo najti«. Salomon pa si vé sveta (n. d., str. 71 in 72, vv. 1685—1703):

Der konig sprach: »Du salt nit lazzen,
lauff von strazzen zu strazen
und ruff: „Ir sollet alle wizzen,
daz min duppen ist zurizzen,
an dem boden bi den fuzen.
Mag daz ieman gebuzen?“
Wo Markolf dan verborgen ist,
er antwort dir in kurzer frist.«
Da diser knecht alsus lieff,
und dise wort so dicke rieff,

Kralj mu reče: Nikar ne mudi,
tékač od ceste na cesto
in kliči: »Védite vi vsi,
da se lonec moj je strgal,
čisto spodaj, prav na dnu.
Kje je mož, da ga zakrpa?“
Če le Markolf kje je skrit,
prav pri priči se oglasi.«
Ko takó ta hlapec téka,
té besede vedno klika.

die abendure fugete daz,
 daz er quam, da Markolf was.
 Da er dise wort recht vernam,
 zu hant er her vor quam
 und sprach: »Ist ieman so behende,
 der mir daz duppen wende,
 iz si man oder wip,
 ich buzen iz uff minen lip.«
 Alsus wart Markolf funden.

se naposled le nakreti.
 da pride tja, kjer se Markolf skriva.
 Ko té besede prav zasliši,
 pa pri priči sëm poskoči
 pa reče: »Če je kdo tak ročen,
 da ta lonec mi obrne,
 naj bo mož ali žena,
 pa ga zakrpa, prmejkuš.«
 Tako so Markolfa našli.

Nemška igrška pesem s to šalo, »*Salomon und Markolf*«, se je ohranila v 5 rokopisih iz 15. stoletja, prvopis pa je nastal v tretji četrtini 14. stoletja (n. d. [gl. op. 7], str. XXXVI s.), in sicer v srednjefrankovskem narečju ob Dolenji Moseli (n. d., str. XXXII s.), torej v bližini francoskega ozemlja. Spesnena je na osnovi latinskega proznega dialoga »*Salomon et Marcolfus*«, »*Dialogus Salomonis et Marcolphi*«, ki je sam nastal v 12. stoletju v Severni Franciji. Žal mi ni mogoče ugotoviti, ali ni ta šala ohranjena tudi v k r a k o v s k e m rokopisu latinskega dialoga (z značko S), edinem, ki mu je na koncu dodana — kakor nemški igrški pesmi — zgodba o *Ugrabitvi in zopetni pridobitvi Salomonove nezveste žene poganke*. V tem odstavku se sicer v začetku tudi govori o iskanju in zopetni vrnitvi Markolfovi na Salomonov dvor, v B e n a r y ovi izdaji (gl. op. 1), str. 48, Appendix III, Finis codicis S (p. 142, col. a) pa je besedilo tega uvodnega poročila močno okrajšano:

... *Rex vero Salomon cum magno rubore Marcolfum petiuit promittens et dans sibi graciam. vt intraret curiam eius. ... Marcolfus vero de fornace descendens domum suam iuit et post hoc in curia[m] regis intrauit ac premansit.*

... Kralj Salomon pa je z veliko sramoto prosil Markolfa, obetajoč in dajoč mu milost, da bi prišel na njegov dvor. ... Markolf pa je zlezel s svoje peči in šel v svojo hišo in potem stopil v kraljevo palačo in tam ostal.

Pa že iz same resnice, da stoji ta šala v nemški igrški pesmi iz 14. stoletja in iz pokrajine ob francoski meji, da je nadalje stala (v prozi) tudi v latinski predlogi, po kateri je neznani igra svojo pesem sestavil, izhaja z vso gotovostjo, da šala o luknjavem loncu, ki naj se zakrpa, a prej kajpak obrne, ni zrasla na ogrskem zelniku, ampak se je presadila tja iz sosednih njiv, po vsej verjetnosti naravnost z Nemškega. Da se je ohranila v nemškem ustnem ljudskem izročilu današnjih dni le ena sama inačica, in to z Erdeljskega, je pač le golo naključje. V 14. stoletju so Nemci to šalo poznali iz rokopisov nemške pesmi »*Salomon und Markolf*«. In prav ta literarna varianta, bodi latinska ali nemška ali drugačna (lat.: RF 268, de Vries, str. 30), je bila, kakor je pokazal J a n d e V r i e s v svoji knjigi (str. 115,³ 127, 131, 133, 135, 137, 139—144, 310—320,

³ Tu navaja J a n d e V r i e s razlago prve uganke pri srečanju kralja Salomona z Markolfom le iz RF 269 (iz *Compilatio Singularis exemplorum*) »Merlin« (A): ... auf die Frage des Fürsten: »Quis est hic?« antwortet (Merlin): »Homo est dimidius equus, quia non ad plenum intrauerat.« In opozarja: Ich habe diese Antwort nicht in den Rätselfragen von Salomon und Markolphus

406—427) izhodišče pravljam o umnih sestavljavcih in reševalcih ugank.⁴

To velja za prekmursko inačico še prav posebno. Z ustreznim odstavkom nemške igrške pesmi in njene latinske predloge soglaša predvsem z obema njegovima delnima motivoma, in sicer glede na to, da spada »*Salomon in Markolf*« k Aarne-Thompsonovemu tipu 921 (o umnem dečku), prekmurska pravljica pa k tipu 875 (o umnem dekletu).

Ta delna motiva sta:

A₄ (de Vries, str. 16) Kralj naleti v njeni (njegovi) hiši na dekle (dečka), ki jo (ga) vpraša, kje je njen (njegov) oče, mati, brat in sestra. Njeni (njegovi) nedoumni odgovori pričajo o njeni (njegovi) umnosti.

Kakor v prekmurski pravlji Mačas-krau v dekličino hišo, pride tudi v »*Salomonu in Markolfu*« kralj Salomon v Markolfov stan (glej opombo 3).

B₂ (n. m.). Kralj povabi dekle (dečka) v svojo palačo in ta dobi tam neizvršljivo nalogo, pa se je reši z zahtevo po nemogočem pogoju njene izvršitve.

V prekmurski pravlji je to ista naloga, s kakršno v nemški igrški pesmi Salomon ukaže iskati izgnanega in skrivajočega se Markolfa, da bi se posvetoval z njim ob nagli, neverjetni smrti svoje žene. V latinskem dialogu in nemški pesmi pa naroči Salomon pred odhodom od njegove koč: Pojdi in reci svoji materi, naj mi od najboljših krave, ki jo ima, pošlje lonec mleka in »ta lonec od iste krave pokrije« (et ipsam ollam de eadem vacca cooperiat). In res mu mati izroči lonec z mlekom, pokrit z belim mlincem, namazanim s kravjim mlekom. Markolf pa spotoma mlinec poje in ga nadomesti s suhim kravjekom. Na vprašanje, zakaj je to storil, odgovori Salomonu, da je storil po ukazu: »Ali ni kravji hlebec od krave.« Salomon pa je mislil, kakor je mati storila. Gl. *Salomon et Marcolfus*, cap. III, p. 25—26; *Salomon und Markolf*, vv. 700—724.

gefunden; diese Compilatio macht es aber wohl wahrscheinlich, dass sie auch in diesem Sagenkreise bekannt gewesen ist. — Ne samo »wahrscheinlich«, ampak »wirklich«! De Vries je prezrl v Benaryovi izdaji tale odstavek (str. 22 in 23): Salomon quadam die cum venatoribus suis... de venacionis persecucione rediens forte transibat ante hospicium Marcolfi folli... divertit illuc cum equo suo et inclinato capite sub limine hostij requisivit quis intus esset. Marcolfus vero ad focum sedens et ollam plenam fabis custodiens respondit regi: »Hic intus est homo et dimidius homo et caput equi; et quanto plus ascendunt, tanto plus descendunt.« Ad hoc Salomon ait: »Quid hoc est quod dicis?« Marcolfus respondit: »Homo integer ego sum intus sedens; dimidius vero homo tu es super equum sedens et intus prospiciens; caput equi caput est tui caballi super quem sedes.« — Nato Markolf še razloži, kaj so »ascendentes et descendentes«: to so bobova zrna, ki v loncu vro. — Isto pripoveduje »*Salomon und Markolf*«, vv. 623—640, 657—672.

⁴ Na drugi strani pa ni dvoma, da je tudi pripovedni del latinskega spisa »*Salomon et Marcolfus*« take motive — nahajajo se namreč samo v tem delu (Benary, 22—44, Pars II, cap. I—XX; 48—51 Appendix III. Finis codicis S) — zajemal sam tudi iz ljudskih izročil, vzhodnih in zahodnih (de Vries, 310 in 311). Kako zapleteno je medsebojno razmerje teh izročil, kaže najjasneje VI. del de Vriesove knjige: O razmerju med evropskim in azijskim izročilom umnostnih pravlji (n. d., 406—427).

Iz pravljice same o Umnem dekletu — česar v »*Salomonu in Markolfu*« ni — je pravzaprav le ostanek motiva (de Vries, 16 in 255 do 257):

C. Kralj se z dekletom oženi...

V prekmurski pravljici je ostalo od tega zgolj vprašanje, ali »umno dekle« z nezakonskim otrokom — to je pač kaj nesrečna pretvorba — ve »okouli sebé več tak čedni pajdašic«. Pa »ona ne vej za drugoga pámeti«.

Še značilnejša je skladnost prekmurske pravljice s »*Salomonom in Markolfom*« v nadrobnih potezah. Izmed treh ugank in ene naloge, ki nam jih nudi prekmurska pravljica, sta dve uganki in ena naloga iz nemške igrške pesmi »*Salomon und Markolf*« — posredno pa iz prozne latinske predloge; ena sama uganka pa je iz pravljice. Eno teh markolfovskih ugank — o lovu na uši — že poznamo, prav tako edino neizvršljivo nalogo — o luknjastem loncu, ki naj se zakrpa, a prej obrne. Treba, da si ogledamo še drugo markolfovsko uganko prekmurske pravljice, ki stoji v »*Salomonu in Markolfu*« na koncu, v prekmurski inačici pa v začetku — razumljivo, ker je dekle prevzelo vlogo Markolfovo:

Mačas-krau... je (v iži) naišao... adno dekle pa adno dejte v zibelki. On je pitau tou dekle: »Ka delaš — prej — dekla?« Ona njemi bistro povej: »Lanjski smej potáčen.«

Razlaga te uganke pa stoji v prekmurski inačici na koncu — tudi razumljivo, saj stoji na koncu tudi v »*Salomonu in Markolfu*«, latinskem in nemškem:

(Mačas-krau:) »Zdaj pa, ka pa te je tou, ka si pravila, ka si ti lanjski smej potákala?« Ona njemi pravi: »Lanjsko leto san se smijála, zatou san pa dobila sineka, zaj san ga pa zibala.«

»*Salomon et Marcolfus*«, str. 23:

(Salomon:) »Vbi... tua soror?« ...Marcolfus: »...Soror denique mea in cubicolo sedens plorat risum annotinum.« Salomon: »Quid ista significant?« Marcolfus: »...Soror denique mea preterito tempore quendam iuuenem adamauit, et inter ludicra et molles tactus et basia viciata quod tunc risit modo pregnans plorat.«

Isto pravi igrška pesem, vv. 653—658, 695—698.

Ta uganka se nahaja tudi v vseh ogrskih inačicah, kar pa ne pomeni mnogo, ker stoji z eno izjemo (FF 204) v vseh pravljicah tipa 875 (o umnem dekletu), pa v 163 inačicah izmed 176 tipa 921 (de Vries, n. d., 154).

S »*Salomonom in Markolfom*« se v prekmurski pravljici ne ujema samo prva uganka o bratu: »Ja, on je — prej — odišau lanjsko pojedanje plačuvat...« z razlago: »zaj pa ka je tou, ka je lanjsko pogejdanje šou plačuvat?« Ona njemi pravi: »Lanjsko leto sva telko pogjela, z mlina znosila na porgo, pa tisto je mogau plácati zdaj.« V latinskem in nemškem »*Salomonu in Markolfu*« stoji namesto tega uganka: Oče moj dela iz ene škode dve — ker stezo preko njive zadeluje s trnjem, narede ljudje ob strani dve novi (lat. str. 23; nem. vv. 643—644, 675—680). Vendar je važno pri vsem tem, da je ohranila prekmurska pravljica vsaj

kako izmed ugank o očetu, namesto de Vriesove prve (markolfovske) vsaj njegovo četrto (de Vries II, 1, str. 117 s., II, 4, str. 119), pa čeprav jo je prenesla na brata. Izmed ogrskih inačic te uganke nima niti ena (glej navedeno mesto).

Kljub delni odvisnosti od ogrskih pravljič — od tod je ime Mačas-krau (inačice gl. str. 138 s.), morda tudi pütra, t. j. vrč, ki naj se zakrpa, pa prej obrne* — nemška igrška pesem in Jurčič govornica o *duppenloncu*, tri ogrske pravljice pa s prekmursko vred o *vrču*, med njimi pa samo ena s kraljem Mátyásom (FM 231 iz Nagy-Lengyela v južnozahodni Ogrski, drugi dve, gl. str. 138) — je prekmurska pravljica o *Mačas-kralu in umni dekli* v mnogo tesnejšem stiku z latinskim in nemškim srednjeveškim izročilom o »*Salomonu in Markolfu*« in s tem potrjuje de Vriesovo ocenitev razmerja med »*Salomonom in Markolfom*« in zahodnoevropskimi pravljicami o umnih zastavljavcih in reševalcih (-kah) ugank. Terenske raziskave prihodnosti pa bodo morale reševati vprašanje, ali ni morda Jurčičeva oblika salomonovsko-markolfovske naloge o loncu, ki naj se zakrpa, pa prej obrne, morda iz inačice pravljice o umnem ugankarju (-ici) in ne naravnost iz salomonovsko-markolfovske naloge in rešitve.

Zusammenfassung

DER MA. DIALOG (SPRUCHGEDICHT) VON SALOMON UND MARKOLF UND DAS PREKMURISCHE MÄRCHEN VON KÖNIG MATJAŠ UND DEM MÄDCHEN

Zur 70-Jahrfeier des slowenischen Erzählers F. S. Finžgar wurde im »*Dom in svet*« 1941, S. 41–46, bei Besprechung des Bohinjer (Wocheiner) Katechismusrätsels vom einmal Gestorbenen, nie Geborenen (d. h. Adam), das Finžgar in sein Volksschauspiel »*Divji lovec*« (Wildschütz, 1902) aufgenommen hatte — es kommt schon in Alkuins (um 750–804) »*Pippiniregalis et nobilissimi juvenis Disputatio cum Albino scholastico*« (Migne, PL 101, 975–980) und im Tegernseer Fragebüchlein des 9. Jahrhunderts (CLm 19417) vor — nebenbei als Beispiel für Langlebigkeit auch das ebenfalls bei Alkuin, aber schon in Symphosii *Aenigmata* No. XXX (um 400 n. Chr.) vorkommende Läusejagdrätsel angeführt, das nach dem mlat. Vorbild in »*Salomon et Marcolfus*« (12. Jahrhundert — des mhd. Spruchgedichtes, 14. Jahrhundert, s. oben Anm. 1) auch in Carnoys Volksmärchen aus der Gegend von Amien übergegangen ist (*Mélusine* I [1877], No. 12, Col. 27 g s.).

Das Rätsel ist aber noch älter und ausser in Frankreich durch die halbe alte Welt, darunter auch in Slowenien bekannt. Anton Sovrè hat in seiner slowenischen Übersetzung der Vorsokratiker (1946, S. 78) als ältesten Beleg Heraklits (um 500 v. Chr.) Ausspruch über Homer und das Fischerrätsel angeführt nach Diels-Kranz⁵ I, 22 B (= Herakleitos), No. 56 (nach Hippolytos IX, 10) und kurz die Sage von Homers Tod hinzugefügt, verursacht durch den Ärger, dass er das Rätsel nicht habe lösen können (S. 271 s.).

Diese Sage, von Heraklit bis Tzetzes (12. Jahrhundert) in 9 Varianten überliefert, erzählte zu Heraklits Zeiten, wie eine eingehende Analyse dartut, folgendes: (A) Auf der Suche nach seiner Heimat erhält Homer zu Delphi das Orakel, die Insel Ios sei seiner Mutter Heimat und sie werde auch seinen Leichnam aufnehmen, er möge sich aber vor jungen Leute Rätsel hüten (s. S. 131). (B) Seitdem hütet er sich nach Ios zu kommen, weil aber oft in der Nachbarschaft; auf einer Reise von Samos nach Athen aber muss sein Schiff dort

anlegen und wegen milderer Winde und Homers Unwohlsein länger verweilen. (C) Eines Tages kommen Fischerjungen vorüber und fordern Homers Gesellschaft auf, ihr Rätsel anzuhören. (D) Das Rätsel (s. S. 133) vermag niemand zu lösen und die Fischerknaben geben selbst die Läusejagd als Lösung an. (E) Des Orakels sich erinnernd, verfasst Homer sein Epitaph (s. S. 134), tut beim Weggehen wegen eines Fehltritts einen schweren Fall und stirbt nach drei Tagen.

Das Läusejagdrätsel kommt auch in einer grossen Anzahl von Märchenvarianten von klugen Rätselstellern vor, über die Jan de Vries in seiner vergleichenden Studie »Die Märchen von klugen Rätsellösern« (FFC, Nr. 73, Helsinki 1928, 439 S.) ausführlich berichtet. Im Teilmotiv A₁ sowohl des Typus 875 (Von der klugen Bauerntochter) als des Typus 921 (Vom klugen Knaben), wo ein König das Mädchen (den Knaben) zu Hause antrifft und nach Eltern und Geschwistern fragt, bekommt er rätselhafte Antworten — in 119 Varianten des Typus 921 ist das Läusejagdrätsel darunter — im Teilmotiv B₂, wo das Mädchen (der Knabe) in den Königspalast eingeladen ist, verlangt dann der König von ihr (ihm) die Ausführung unmöglicher Aufgaben, was jedoch mit der Gegenforderung nach ebenso unmöglichen Vorbedingungen zu ihrer Ausführung beantwortet wird. Unter den von de Vries 1928 angeführten 119 Varianten des Typus 921 ist keine einzige slovenische; aber am 12. Dezember 1952 wurde zu Bogojina in Prekmurje eine von Milko Matičetov aufgestöbert. Ihre Wesenszüge sind:

König Matjaš (Macša-krau) erhält vom Mädchen auf seine Fragen folgende Antworten: sie selbst wiege ihr vorjähriges Lachen, ihr Bruder sei das vorjährige Essen zahlen gegangen, und was er auf der Jagd erschiesse, lasse er liegen, was am Leben bleibt, nehme er mit. In das Königsschloss eingeladen, muss es die Rätsel erklären: Der Bruder habe in seinem Hemde nach Läusen gesucht und in der Mühle das im vorigen Jahr geborgte Mehl bezahlt, es selbst habe das im vorigen Jahr durch Lachen erorbene Kindlein in der Wiege. Darauf verlangt der König vom Mädchen, es solle einen durchlöchernten Krug zusammenflicken, worauf es antwortet, er solle den Krug vorher wenden. Auf die Frage, ob es um ein anderes, ebenso kluges Mädchen wisse (sc. um es zu heiraten), antwortet es, es wisse nicht um anderer Leute Verstand.

Macša-krau dieser Variante ist der Matyás kiraly ungarischer und ukrainischer Varianten (FM 223, 224, 226, 231, 232; SU 131); doch steht in keiner davon weder das Motiv A₁ noch das Läusejagdrätsel. Ungarischer Herkunft ist nach de Vries (S. 249 s.) auch die Aufgabe, den lecken Krug zu flicken, mit der Gegenforderung, ihn zu wenden (ausser FM 231 u. SU 131 noch FM 225, 229; SU 130, 132; GG 56 — immer ohne das Läusejagdrätsel). Doch ist das unrichtig. Wie aus »Slovenski jezik« II (1939), 230 s. zu ersehen ist, steht dieselbe Aufgabe aus Volksmunde schon im 1. Stück der Jurčič'schen Erinnerungen an den Grossvater (Novice 1863, 256 s.) und stammt aus dem mhd. Spruchgedicht »Salomon und Markolf« (hrsg. W. Hartmann, 1934), VV. 1685—1705, S. 71 s. — s. oben S. 139. Ob sie sich auch in der Hschr. S des mlat. Dialogs »Salomon et Marcolfus« findet, ist leider aus Benary's Ausgabe (S. 48) der Auslassungen halber nicht zu ersehen (s. oben S. 140). Und im mlat. und mhd. »Salomon und Markolf« stehen ausserdem zwei der drei Rätsel des prekmurischen Märchens, das Wiegen des vorjährigen Lachens und das den ung. Varianten unbekannte Läusejagdrätsel.

So müssen wir trotz teilweiser Abhängigkeit des prekmurischen Märchens von ungarischen Vorbildern an der Abhängigkeit sowohl der slovenischen als der ungarischen Tradition von der ma. literarischen Vorlage, dem lat.-mhd. Dialog-Spruchgedicht »Salomon und Markolf« festhalten.

Das entspricht im Grunde ja auch dem leitenden Gedanken der Studie von Jan de Vries.

Wohl aber müssen wir uns fragen, ob es sich nach Auffindung weiterer slovenischer Varianten des prekmurischen Märchens nicht herausstellen sollte, dass die Jurčič'sche Gestalt der salomonisch-markolf'schen Aufgabe und Replik aus dem Märchen stammt und nicht unmittelbar aus der Salomon-Markolf-Sage.

PES MARKO

Sergij Vilfan

I. Izročilo o Psu Marku je doslej znano samo v prozi, in sicer v zvezi z različnimi pripovedkami:

a) *Primorska* (tolminsko-beneška) pripovedka govori o kraljičini, ki jo je oče ljubosumno čuval pred snubci in ji na njeno prošnjo dal za družbo psa. Rodila je pol človeka — pol psa, imenovanega Pes Marko. Ko je Pes Marko dorasel, je divjal nad Slovenci in jih preganjal kakor divjo zverino.¹

b) *Prva dolenska* pripovedka pozna Psa Marka kot graščaka na Visokem gradu pri Kostanjevici, ki je turškemu poveljniku odstrelil z vilic kopuna. Da je nosil mrtvaško srajco, ki ga je delala nevidnega, mu je najbrž pridal Trdina šele v redakciji Bajk, ker tega v prvotnem zapisu ni.²

c) *Druga dolenska* pripovedka natančneje lokalizira Markov grad, celo njegov grob, časovno opredeljuje dobo Markovega življenja (pred 600 do 700 leti) itd.³

Ker nam ne gre za analizo in primerjavo pripovednih motivov, ki so glede na osebo Psa Marka sekundarni, marveč v prvi vrsti za identificiranje Marka kot takega, se odrekamo nadaljnjemu ugotavljanju morebitnih variant. Zadostuje nam ugotovitev, da je Pes Marko oseba v slovenski pripovedki, na Primorskem znana kot kraljevič-krvolok, na Dolenjskem pa kot graščak.

II. Tolmačenja pripovedk izhajajo predvsem iz njihovih mitoloških sestavin, bodisi izvirnih (primorska pripovedka) bodisi onih, o katerih se zdi, da jih je Psu Marku dodal šele Trdina (mrtvaška srajca). *Rutar*⁴ misli na mitološko bitje, analogno italijanskemu Pulicane, ime pa izvaja iz beneškega leva sv. Marka, ki da so ga Slovenci zamenjali s psom ter v Psu Marku poosebili beneško republiko. *Kelemina* šteje povest

¹ S. Rutar, Knez Pes-Marko, LZ III/1883, str. 252/3; J. Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Celje 1930, št. 240/II, str. 330, 400.

² J. Trdina, Bajke in povesti o Gorjancih, LZ II/1882, str. 733; prim. njegovo Zbrano delo VI, Ljubljana 1954, str. 136 in zlasti opombo na str. 387; Kelemina, o. c., št. 240/V, str. 332, 400.

³ Kelemina, o. c., št. 240/V, str. 331 s. 400.

⁴ Rutar, l. c.

med zgodovinske povesti, in sicer med spomine na hunsko dobo (Pes Marko, kralj Pesoglav, Atila — jedro slovenske hunske priče). Kot čaro-strelec je Pes Marko eden izmed Kresnikovih protivnikov⁵ in je »mogoče astralnega izvora«.⁶

Ivan Grafenauer⁷ se omejuje na to, da z rezervo citira Keleminovo kvalifikacijo, medtem ko *Matičetov*⁸ naravnost zavrača Rutarjevo tolmačenje. Po drugi strani je v najnovejšem času *Pirkovič*⁹ določno opozoril na verjetnost, da gre za zgodovinsko osebnost iz dobe fevdalizma ter navaja tudi novejšo Keleminovo mnenje.

V naslednjem kratkem sestavku nameravam pokazati z uporabo zgodovinskih virov, da gre dejansko za zgodovinsko osebo iz začetka 16. stoletja ter opozoriti na nekatere možnosti za nadaljnje identificiranje Psa Marka.

III. Zgodovinski Pes Marko. Ostanimo za sedaj pri imenu. Da bi izviralo iz dobe hunskih vpadov, je že samo po sebi sumljivo, prav tako pa je prisiljena Rutarjeva razlaga z beneškim levom. Ne da bi se mudili pri teh tolmačenjih, preidimo rajši neposredno na vire. Ime Psa Marka se pojavlja dokaj pogosto v zapiskih beneškega kronista Marina Sanuta¹⁰ iz časov vojne med cesarjem Maksimilijanom in beneško republiko. V teh zapiskih se med četovodji cesarjeve vojske večkrat navaja Marco Can, Marco Cam oziroma naravnost Pas Marco (v nekaterih ortografskih variantah), o čemer bodo nadrobnejša mesta navedena v naslednjem razdelku.

Kot avstrijske vire uporabljam v tej zvezi akte ljubljanskega škofa Krištofa Raubarja, ki je v tej vojni imel precej vidno vlogo.¹¹ Pes Marko se v teh aktih pod tem imenom ne pojavlja, kar nas pa ne more prese-netiti, saj označba »pes« očitno ni bila Markovo pravo ime. V indeksih k objavi Sanutovih zapiskov je njegovo ime na enem mestu¹² takole raztolmačeno: »Sittich Marco, detto cane, capitano dei Croati nell'esercito imperiale.« Po kronistovih lastnih zapisih mi sicer kontrola te razlage ni uspela, pač pa se po drugi poti kaže za pravilno. Med cesarjevimi najemniškimi poveljniki na furlansko-avstrijski fronti se pojavlja samo en Marko — Marx Sittich von Ems,¹³ ki po položaju ustreza onemu Psu

⁵ Kelemina, o. c., 28.

⁶ Kelemina, o. c., 26.

⁷ I. Grafenauer, Narodno pesništvo, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952, str. 51.

⁸ M. Matičetov, Attila fra Italiani, Croati e Sloveni, Ce Fastu? XXIV/1948, str. 121.

⁹ I. Pirkovič, Iz dežele Trdinovih bajk in povesti, Tedenska tribuna z dne 25. novembra 1954, str. 10.

¹⁰ I Diarii di Marino Sanuto 1496—1553, izd. Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Nicolo Barozzi, Guglielmo Berchet, Marco Allegri, Benetke 1879—1902. Kratica: MS z navedbo zvezka (rimska številka) in kolone.

¹¹ ŠkALj, fasc. 29 in 30.

¹² MS VIII, indeks pod Sittich.

¹³ Na ime Pes bi sicer bolj spominjal redkeje omenjeni Hundpiss (pasji ugriz), ŠkALj, fasc. 30 — 1511 oktober 1., 1512 januar 5., 1512 januar 7., ki

Marku v beneških virih.¹⁴ Tudi delovanje Psa Marka in Marxa Sitticha kaže, da utegne iti za isto osebo.¹⁵

Da si moremo ustvariti predstavo o tem, zakaj in kako je našel Pes Marko pot v slovensko pripovedko, kaže še v kratkem pregledati, kaj nam viri povedo o njegovem delovanju.

IV. Markovo delovanje v Maksimilijanovi vojski. Vojna med cesarjem Maksimilijanom in Benetkami je trajala s presledki od leta 1508 do 1516. Zelo splošen pregled njenega poteka sem za slovensko Istro podal v zvezi s koprskim glavarjem Slovanov.¹⁶ Tu naj brez zveze z ostalimi vojnimi dogodki navedem samo tista mesta, kjer se omenja Pes Marko.

Junija 1509 so Avstrijci razvili taktiko plenilnih sunkov v Istro. Avstrijskim četam sta pri tem poveljevala Pes Marko in sin grofa Frankopana.¹⁷ Iz Istre sta šla konec junija s svojimi četami na furlansko bojišče,¹⁸ toda že v začetku julija sta zopet pustošila po Istri,¹⁹ sicer pa sta pripadala oba slej ko prej sestavi cesarske vojske v Furlaniji.²⁰ Oktobra 1509 se navaja v zvezi s predajo reškega gradu sin Psa Marka »Maksimilijanovega vojskovodje na tem predelu«.²¹

Maja 1510 je Pes Marko s tremi konjeniki in 300 pešci pri Brezovici v Brkinih napadel beneške stratiote, ko so ti pod proveditorjem Andrejem Zivranom vpadli mimo Novega gradu v Brkine.²² Kak mesec kasneje je prišel Pes Marko s 30 konjeniki v Trst in se udeležil praske z Miljami. 18. junija pa se je napotil v Novi grad ter na poti prizadel v Koprščini ogromno škode na živini.²³ Dne 27. junija vedo beneška poročila povedati, da se Avstrijci pripravljajo za napad proti Mokoju, Socerbu in Črnemu kalu. Avstrijci da imajo dve skupini čet, škocjansko in novograjsko pod poveljstvom Krištofa Frankopana in Psa Marka s 300 konjeniki.²⁴ Že nekaj dni nato sta se dejansko pojavila nad Črnim kalom s 300 konjeniki in 500 pešci ter plenila po Krasu, ki je pripadal Koprščini.²⁵ 11. junija povedo poročila, da se drži Pes Marko s številnimi četami v

dvakrat nastopa skupaj z Markom Sittichom, a mu je ime Jošt, tako da izpade iz kombinacije.

¹⁴ Leta 1509 se julija v beneških virih kot avstrijski vojskovodje naštevajo: vojvoda brunšviški (Erik, vrhovni poveljnik vzhodne fronte — S.V.), ljubljanski škof (Krištof Raubar — S.V.), ljubljanski deželni glavar (Janez Turjaški — S.V.), grof Bernardin Frankopan, Pes Marko in nekateri drugi (MS VIII/590).

¹⁵ Nadrobneje glej spodaj pod IV.

¹⁶ S. Vilfan, Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni 1508—1516, Kronika II/1, 1954, str. 24 ss. Že tam sem dvakrat omenil Psa Marka, in to je dalo povod, da sem ga to pot vnovič vzel v pretres. Prim. dalje S. Vilfan, Zgodovinske slike iz Brkinov, Kronika I/2, 1953, str. 120 ss., ter nekaj dostopnejše literature, navedene tam na str. 130.

¹⁷ MS VIII/443, 450.

²² MS X/534.

¹⁸ MS VIII/450, 456, 500.

²³ MS X/615.

¹⁹ MS VIII/507.

²⁴ MS X/709.

²⁰ MS VIII/570.

²⁵ Ibid.

²¹ MS IX/249.

Postojni,²⁶ dne 17. julija pa poročajo iz Gradišča, da je Pes Marko prišel s petimi konjeniki v Gorico.²⁷ Teden pozneje pa je plenilo 400 hrvatskih jezdecev pod Krištofom Frankopanom, Psom Markom in grofom Mihaelom Podpečjo na meji Kopršine,²⁸ v začetku avgusta pa govore beneška poročila o tem, da so v Gorici Krištof Frankopan, Pes Marko in ljubljanski škof ter da se tam zbira konjenica.²⁹ Kmalu nato prihajajo v Benetke točnejša poročila, v katerih se med poveljniki konjenice navaja zopet Pes Marko, in iz katerih izhaja, da se je napotil v tolminsko smer.³⁰ Konec meseca ve beneška obveščevalna služba, da je Pes Marko na cesarjevem dvoru,³¹ kar so obveščevalci že prej napovedovali.³² Po nekaterih ne povsem jasnih in morda zakasnelih poročilih³³ izvemo iz beneških virov, da je Pes Marko sredi septembra odšel iz Gorice v Beljak ter od tod v Kranj.³⁴ Nekaj časa beneški viri o njem molče, nato pa izvemo, da so Krištof Frankopan, Pes Marko »in drugi Hrvati«, po številu 500 konjenikov, pod Labinom odvedli kot plen 5000 glav živine, napravili ogromno škode in celo naskočili sam Labin, kjer je padlo 16 meščanov, nadaljnji meščani pa so bili ranjeni.³⁵

Poznejša beneška poročila o psu Marku so manj zgovorna. Deloma bo vzrok v obdobjih zatišja, ki so večkrat prekinila vojskovanje, deloma morda tudi v tem, da je malo vojskovanje v Istri, kjer so posamezni četovodje prihajali do večje veljave, pojemale in da je najbrž Pes Marko začel nastopati v večjih formacijah, v katerih se njegova oseba ni toliko opazila. Redkobesednost Sanutovih zapiskov o Psu Marku deloma dopolnjujejo avstrijski viri o Marxu Sittichu.

V začetku septembra 1511 je Pes Marko po beneških poročilih dospel z moštvo v Gorico,³⁶ medtem ko govori avstrijski vir z dne 1. oktobra, da prihajata Marx Sittich von Ems s 1000 pešci in Jobst Hundpiss s prav toliko pešci »für Pewtelstain vnd Pleyff«.³⁷ Zdi se, da je tedaj Maksimilijan izvajal večje premike in koncentracije čet. Tako je po aktu z dne 14. novembra 1511 poslal Marxa Sitticha v Toblach v Pustriški dolini.³⁸ Decembra poveljuje Marx Sittich von Ems v Gorici 160 (oziroma 165) pešcem, ki so prišli iz Beljaka,³⁹ in računa Maksimilijan z njim pri svojem načrtu vpada v Istrō.⁴⁰ V aktu z dne 7. januarja 1512 se Marckh Sittich navaja v zvezi, ki bi kazala na to, da je bil poveljnik pešcev.⁴¹

V tretji fazi vojne (1513)⁴² se omenja Pes Marko v naših virih samo poleti, ko je bil julija baje v Beljaku,⁴³ avgusta pa je nabiral za Maksimilijana najemnike po Češkem.⁴⁴

²⁶ MS X/771, 808.

²⁷ MS X/820.

²⁸ MS X/867.

²⁹ MS XI/37, 40, 60.

³⁰ MS XI/138, 155.

³¹ MS XI/236.

³² MS XI/90.

³³ MS XI/311, 313.

³⁴ MS XI/377.

³⁵ MS XI/684.

³⁶ MS XII/487.

³⁷ ŠkAlj, fasc. 50, 1511 oktober 1.

³⁸ Ibid., 1511 november 14.

³⁹ Ibid., 1511 december 12. in 13.

⁴⁰ Ibid., 1511 december 16.

⁴¹ Ibid., 1512 januar 7.

⁴² Vilfan, *Kronika II*/1, 27.

⁴³ MS XVI/547.

⁴⁴ MS XVI/649, 654.

Junija 1514 je prišel Pes Marko v Gradiško s 70 konjeniki z namenom, da priskoči na pomoč Maranu,⁴⁵ julija istega leta pa se omenja med poveljniki 4000 mož, ki jih je Maksimilijan postavil med Gorico, Gradiško in Maran.⁴⁶ Tu se beneška poročila o njem nehaajo. Zakaj, nam bo morda z neko verjetnostjo razložilo naslednje poglavje.

V. Pes Marko proti slovenskim puntarjem? Dolenjski pripovedki o Psu Marku dokazujeta, da je bilo njegovo ime tudi tu znano. Da bi bil imel res na Dolenjskem grad, za sedaj nisem mogel preveriti.⁴⁷ Viri nam za to dobo za Kranjsko še niso v toliki meri znani in tudi po svojem značaju zdaleč niso tako nadrobni kot Sanutovi zapisi. En podatke pa vendarle imamo, ki odpira nadaljnje možnosti v zvezi s tolmačenjem osebe Psa Marka.

Valvasor pripoveduje v zvezi s slovenskim kmečkim uporom: »V mestecu Brežicah se je mudil cesarski četovodja, imenovan Ris Marko (Riss Marco). Ušel je s samo šestimi konjeniki v grad in je upepelil mestece. Ko so slednjič kmetje prebili vse tri zidove gradu, je s svojimi šestimi konjeniki zajahal, odprl vrata in se hotel v diru prebiti skozi kmečke vrste. Ker pa so bili kmetje prežagali kole, na katerih je slonel most, se je most podrl in z njim vred je Ris Marko s svojimi šestimi jezdecimi padel v jarek. Tam so ga kmetje z vilami ubili. Ta četovodja je dobro služil cesarju Maksimilijanu v Italiji in na drugih krajih; zato je cesarja njegova tako klavrna smrt močno bolela.«⁴⁸

Da bi imel ta Ris kakršno koli neposredno zvezo z našim Psom, je na prvi pogled docela neverjetno, posebno še, ker njegovo ime po drugih virih ni bilo Ris, marveč Klis.⁴⁹ Kljub temu pa cela vrsta razlogov govori za to, da je Marko Klis, ki mu je Valvasor po nesreči spremenil ime v živalsko obliko, vendarle identičen s Psom Markom. Dejstvo, da sta oba Marka in oba cesarjeva najemniška četovodja (med katerimi poznamo doslej le enega Marka), samo odpira možnost istovetenja, nadaljnji razlogi pa zelo govorijo za istovetnost: Tudi Marko »Klis« ni bilo Markovo pravo ime, marveč verjetno označba kraja, iz katerega je izhajal.⁵⁰ Marko »Klis« je bil po rodu Hrvat, Marko Pes pa se v beneških virih navaja skupaj z »drugimi Hrvati«, kar ostaja močan argument, tudi če domnevamo, da gre tu bolj za označbo vrste konjenice, ki pa so jo de-

⁴⁵ MS XVIII/284.

⁴⁶ MS XVIII/352.

⁴⁷ Najstarejša imenjska knjiga je prepôzna (1539, DAS), da bi ga mogla omenjati, pač pa omenja nekega Marka Jazbeca (Jasspitz) na fol. 432'. Valvasorjeva omemba Marka Psa iz rodovine Hund na Teriškem gradu (Rukenštajn, Valv. III/XI, str. 487) sloni po vsej verjetnosti na nezanesljivi tradiciji in priča kvečjemu, kako razširjena je bila v 17. stoletju tradicija o Psu Marku. Sicer pa ni izključeno, da bi bil Pes Marko lastnik kakšnega gradu ali pa da je bil kratek čas imetnik kakšnega deželno knežjega gradu, kakor je bil n. pr. Krištof Frankopan na Notranjskem oziroma v Brkinih. Za našo glavno ugotovitev o Marku Psu kot zgodovinski osebi pa te okolnosti niso niti bistvene.

⁴⁸ Valvasor IV/XV, str. 418.

⁴⁹ B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944, str. 79/80. Avtor mi je o stvari dal nekatera ustna pojasnila, za katera se mu tu zahvaljujem.

⁵⁰ Glej prejšnjo opombo.

jansko tvorili večidel Frankopanovi Hrvatje. Tudi omemba Markovega sina na Reki kaže odločno na to, da utegne imeti Pes Marko zvezo z Markom iz Klisa. Izredno kruti Markov nastop proti slovenskim puntarjem na Dolenjskem se ujema s tem, da so beneški Slovenci ohranili spomin na Maksimilijanove čete prav ob Markovem imenu (sorodnost v značaju). Dejstvo je nadalje, da se Marko Pes po slovenskem kmečkem puntu po moji vednosti ne omenja več, česar ne moremo v celoti pripisati temu, da se je vojskovanje nagibalo h koncu. In slednjič bi tudi dolenjsko izročilo o Psu Marku, ki je po svojem značaju vendarle dokaj konkretno, govorilo v prilog zveze med Markom Psom in Klisom, ki se je v dobi punta gotovo temeljito zapisal v spomin dolenjskemu kmetu, morda pa mu je bil znan tudi po kaki borbi s Turki.

VI. **Zaključki.** Eno je po vsem povedanem gotovo: Pes Marko je dejansko živel ob koncu XV. in v začetku XVI. stoletja in je bil Maksimilijanov najemniški četovodja v vojni proti Benečanom. Vzdevek Pes se ga je očitno prijel zaradi njegove okrutnosti.

Vse kaže, da je Pes Marko istoveten z Marxom Sittichom von Ems, pri čemer pa nekateri razlogi govorijo za to, da je tudi istoveten z Markom Klisom, ki so ga slovenski kmečki uporniki ubili leta 1515 v Brežicah. Nadrobnejše raziskave virov, ki niso v zamisli tega sestavka, zlasti pa morda kak naključno najden pasus utegnejo kdaj pozneje to vprašanje do kraja pojasniti. Za sedaj moramo računati s tem, da sta se v ljudskih ustih pod imenom Psa Marka združili dve osebi (Marx Sittich in Marko Klis), še verjetneje pa se mi zdi — zlasti glede na beneške vire — da so vsi trije — eno.

V letih, ko je Pes Marko strahoval beneške in istrske Slovence s svojimi plenilnimi pohodi in drugimi nastopi in ko so tudi avstrijske čete v običaju tedanjega vojskovanja zagrešile več kot eno okrutnost, je postal Pes Marko v ljudskih ustih personifikacija krvoločnega četovodje in so ga pozneje v tradiciji povezali z na pol mitološkimi motivi. Če je bil Pes Marko res — Marko Klis, je njegova pot v dolenjsko tradicijo, ki ne kaže siceršnjih zvez s primorsko, prav tako razumljiva, pri čemer so morda kake borbe proti Turkom nekoliko zabrisale njegovo žalostno slavo, ki si jo je priboril ob uporu.

Ceprav so se Psa Marka na njegovi stoletni poti po slovenskem ljudskem izročilu prijeli razni starejši pripovedni motivi, pa moramo osebo kot tako vsekakor izločiti iz slovenske hunske tradicije in jo kvečjemu uvrstiti v drugo skupino: spomine na najemniško vojskovanje. Kdor bi hotel vztrajati na tem, da je sam Pes Marko starejšega izvora in da se je živeče osebe prijel ime, ki je v ljudskem izročilu že živelo, bi moral dokazati, da se to ime pojavlja že pred drugo polovico XV. stoletja; dokaz, ki se po vsej verjetnosti ne bo nikdar posrečil.

Morda ne bi kazalo izgubljati toliko besed o Psu Marku, če bi ne bila njegova zgodba tudi v širšem smislu poučna in svarilna obenem, saj v precejšnji meri upravičuje skepto pred preveč drznimi kombinacijami pri tolmačenju ljudskih tradicij.

Zusammenfassung

HUND MARKO

Die Hund-Marko-Überlieferung ist uns aus dem westlichen Slowenien sowie auch aus Unterkrain bekannt. Hund Marko wurde bisher vorwiegend als Reminiszenz aus der Hunnenzeit, teilweise auch als halbmythologische Persönlichkeit ausgelegt.

Obige, auf Grund historischer Quellen verfasste Darstellung beweist hingegen, dass Hund Marko (Pas Marko, Marco Can) niemand anderer als ein unter diesem Namen bekannter Söldnerführer Kaiser Maximilians im Kriege gegen Venedig war und sich als solcher in den westslowenischen Gebieten betätigte. Eine Vergleichung venezianischer mit österreichischen Quellen ergibt, dass Hund Marko allem Anscheine nach mit Marx Sittich von Ems identisch sein dürfte. Weiters besteht die Möglichkeit, dass der von den aufständischen Bauern im Jahre 1515 in Brežice erschlagene Marko Klis auch unter dem Namen Marko Hund bekannt war. Jedenfalls ist Marko Hund eine historische Persönlichkeit aus der Zeit des letzten Kaiser-Ritters, sei es, dass sich hinter diesem Namen zwei Personen verbergen, sei es, dass es sich nur um einen, unter verschiedenen Namen bekannten Söldnerführer aus jener Zeit handelt.

Sagenhafte Elemente wurden dieser Person erst später im Volksmunde beigelegt. Hund Marko als solcher scheidet aber aus den slowenischen Hunnen- und mythologischen Überlieferungen aus und kann nicht einmal als halbwegs ursprünglicher Träger dieser Traditionen angesehen werden.

PRIPOVEDKE O KRAŠKEM PODZEMLJU

Ivan Gams

Podobno vlogu, kot jo ima na nekraškem slovenskem svetu v ljudskem izročilu rudno bogastvo, ima na kraških tleh votlikavo podzemlje. S svojimi do nedavna neprehodnimi temnimi in skrivnostnimi podzemeljskimi prostori vzbuja ljudsko domišljijo, tako da je ljudsko izročilo te vrste izredno bogato, a žal v slovenski folkloristiki še malo obdelano. Na Dolenjskem, kjer je to izročilo še najbolj živo, ponekod bolj poznajo jame kot pa hribe. Jamo Veliko Vratnico pri Rdečem Kalu poznajo n. pr. od Dobrniča do Novega mesta. Ljudsko izročilo o kraškem podzemlju namreč ni tako hitro kopnelo pod vplivom modernega znanja in raziskovanja kot ostalo pripovedništvo, ker smo doslej raziskali samo delček prehodne kraške notranjosti. Vendar je v moderni dobi tudi tu nevarnost, da bo z raziskovanjem jam utonilo v pozabo.

Pri poizvedovanjih o jamah sem opazil naslednje značilnosti, ki jih zapisujem zato, da bi olajšal delo zbirateljem.

Številne pripovedke so razširjene menda po vsem slovenskem krasu. Od kraja do kraja se menjava le gora ali jama, v kateri se je izvršil dogodek pripovedke. Med takimi sem opazil naslednje:

1. V notranjosti gore je jezero. Nekoč se bo odprla gora in jezero bo zalilo vasi (Podgora pod Gorjanci, Vrhnika itd.).
2. V brezno je padel par volov. Volovski jarem je prinesla čez nekaj časa voda v tem ali onem studencu.

3. V brezno so vrgli živega mačka (ali psa). Prišel pa je nato živ iz te ali one jame, ki ima torej zvezo z breznom, in se vrnil na dom.

4. Naslednjo tako pripovedko je zapisal že Valvasor z besedami: »Nekoč so nekoga spustili na vrvi v eno teh jam; ko so ga spet privlekli na dan, je izgubil um in ostal nor ne le nekaj let, ampak je tudi v blaznosti umrl.« (Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1951, str. 45.) Valvasor je menil, da pripovedujejo ljudje resničen dogodek: »To mi je potrdil njegov sin in več drugih ljudi kot resničen dogodek.«

Na Dolenjskem sem pogosto slišal varianto te pripovedke, da je tisti, ki se je spustil v brezno ali ki so ga rešili iz brezna, čez eno leto umrl. Če je kdo padel v brezno in obvisel na grmu, pa so ga izvlekli iz brezna z grmom vred, je imel ta čudežno zdravilno moč, tako da je rešeni obogatel pri razprodajanju.

5. V brezno je padel človek. Njegov klobuk ali kak drug košček obleke je prinesla voda na dan v tem ali onem izvirku.

6. Menda je obča tudi pripovedka o polharju, ki je padel v brezno (brezna z manjšimi odprtinami imenujejo ponekod na Dolenjskem »polšne«) in se v njej dalj časa preživiljal s tem, da je lizal t. im. polšji kamen. Ko je privezal polhom okrog vratu trakove, natrgane iz svoje obleke, in ko so te polhe ulovili, so spoznali, da je ponesrečeni še živ ter ga rešili. Tudi ta motiv omenja že Valvasor v Slavi III, 31, nekaj variant pa je objavil M. Matičetov (Novi svet 1952, 189—192). Krajem, kjer so po Matičetovu doslej slišali to pripovedko (Logatec, Rožempah, Korinj, Gorenja vas pri Mokronogu) je treba prišteti vsaj še Korita pri Dobrniču, kjer nam jo je pripovedoval star kmet.

Zbiranje ljudskega izročila o jamah nam ne bi samo bolj osvetlilo kmetov odnos do kraške zemlje, ki jo obdeluje in ki ga obdeluje, marveč bi imelo tudi nekaj praktične vrednosti. Ljudstvo sklepa na kraške podzemelske vodne zveze po prirodnih pojavih, kot je nastop kalnosti ali visoke vode, po temperaturi itd. Podatki o tem, kje je prineslo na dan jarem ali kos obleke, bi bili tako dobrodošli tistim, ki proučujejo kraške vodne zveze, tako važne za gradnje hidrocentral. Raziskovalcem jam pa bi take pripovedke povedale marsikatero jamo, ki je še ne poznajo.

Résumé

CONTES SUR LE MONDE KARSTIQUE SOUTERRAIN

Pendant la recherche de nouvelles grottes souterraines du Karst, l'auteur a remarqué, que les traditions populaires sur les grottes et les gouffres dans le Karst slovène, surtout en Basse-Carniole (Dolenjsko), ont subsisté encore bien nombreuses. Il cite six motifs qu'il a rencontrés au Karst et où, d'endroit en endroit, ne change que la grotte où le sujet s'est déroulé dans une variante ou une autre. Il s'agit de contes sur le lac dans une montagne qui va s'ouvrir, sur un couple de bœufs qui sont tombés dans un gouffre et dont le joug a été déposé par une source, sur un sinistré qu'on a sauvé d'un abîme, mais qui est devenu fou, après une année, et en est mort, sur le chasseur de loirs qui est tombé dans un gouffre et s'y est nourri de « pierre de loirs ». L'auteur invite, enfin, à rassembler du matériel de la sorte.

KMET ZIBLJE FRANCOZA

Marija Jagodic

Etnografski muzej v Ljubljani hrani večje število panjskih končnic z najrazličnejšimi motivi. Glede na motiviko, ki jo predočujejo, jih je razporedil že S. Vurnik.¹ Tako so najpogostnejše religiozne upodobitve. Mnogo je tudi poslikanih panjskih končnic, ki zajemajo snov iz vsakdanjega življenja in ga pogosto humoristično karikirajo. Ljudski umetnik pa je na panjski končnici prikazal tudi ta ali oni zgodovinski dogodek. Tovrstne upodobitve seveda niso verno originalne, marveč često močno subjektivizirane po tedanjih ljudskih ali umetnikovih predstavah.

Štiriletna doba francoske okupacije pri nas (1809—1813) je našla svoj odmev tudi na panjskih končnicah. Ljudskemu umetniku 19. stoletja je bila ta doba gotovo najbližja, morda jo je doživel celo sam ali pa je o njej slišal pripovedovati očeta ali deda. Tako je ljudski umetnik večkrat naslikal skupino francoskih vojakov ali pa kak dogodek iz časov ilirskih provinc. Eno izmed teh upodobitev, Kmet ziblje Francoza, bo obravnavala naša študija.

Upodobitev na panjski končnici Kmet ziblje Francoza (EM 2354, glej sl. VIII) je neposredno vezana na ljudsko izročilo. Še več, ljudsko izročilo nam pomaga razložiti pomen tega motiva na panjski končnici, ki bi ga sicer lahko nepravilno razlagali, kot se je to že dogodilo.² Neposredna povezanost našega motiva na panjski končnici z istovrstnim motivom v ljudskem izročilu nas sili, da mu damo v nadaljnjem razpravljanju prvo mesto.

I. Kmet ziblje Francoza — v ljudskem izročilu

Ustno izročilo o zibanju Francoza živi še danes med ljudmi. Večina navedenih³ variant je bila zapisana v letu 1954/55. Od 24 zapisov so vsi

¹ Stanko Vurnik, Slovenske panjske končnice, Etnolog III, Ljubljana 1929, str. 157—178.

² S. Vurnik, o. c., str. 174.

³ Variant, ki so popolnoma enake enemu izmed navedenih zapisov in so bile zapisane v isti vasi, ne navajam. Prav tako ne navajam zapisov iz literature, ker so zaradi netočne krajevne navedbe neuporabni. — Zgodba je zamikala pesnika A. Aškerca. V pesmi je navedel vse značilnosti našega ljudskega izročila, ne omenja pa kraja zibanja, marveč le kmeta, ki naj bi zibal vojaka. Pesem

znani v prozi v obliki zgodb oziroma zgodovinskih anekdot, ki pa se med seboj bistveno ne razlikujejo, čeprav so poznane v gorenjskem, dolenjskem in primorskem ljudskem izročilu. Jedro zgodb je v glavnem naslednje: kmet mora zibati francoskega vojaka. Nekaj časa ga ziblje in mu poje uspavanko, nato pa ga zvrne iz zibelke. V zvezi z natančnejšo vsebinsko analizo dobimo 12 več ali manj različnih motivov, ki so navedeni na začetku ustreznih variant.

Navedba variant po ustreznih skupinah

A	Kmet ziblje Francoza
z uspavanko napoveduje konec
oficir zvrne zibel
Loka pri Mengšu,
p. d. pri Kobasarju ⁴	1. U Uok pr Kobasarjo je kmet Francoza zibou, pa j
peu:
<i>usaka reč le n cajt trpi.</i>
Pa j pršou francosk ofcer in je vojaka naklestu, pa
j reku kmet vojak: »Kmetoč ti sō vedu, de bo ofcer
pršou, zakaj pa nis men povedou?« (Pov.: Stane
Ručigaj, zap.: M. Jagodic ⁶ 1. decembra 1954.)
Dobeno, Mengeš ⁵	
Topole pri Mengšu,
p. d. pri Janšcu	2. U Topolah pr Janšcu je zibou kmet soudata Fran-
coza in je peu:
<i>usaka reč le n cajt trpi.</i>
Pol ja pa ofcer not pršou in je vojaka nabou. (Pov.:
Janez Koželj, zap.: M. J. 1. decembra 1954.)
Vel. Mengeš, Mengeš	
—	3. Francosk soudat je pršu u hiša, pa j djau kmet, de
ga muor zibat. Kmet je biu lačen, pa ga j mogu
zibat, pa j peu:
<i>usaka stvar en cajt trpi.</i>
Pa j pršu ta viš, pa j prevrnu soudata, pa trikrat
udar. (Pov.: Janez Korošec, zap.: Janez Dolenc,
avgusta 1952.)
Groblje, Sentjernež	
Mrzlo polje, Stična,
p. d. pri Mlakarju	4. Kmet je mogu zibat Francoza an je peu:
<i>usaka reč an cajt trpi.</i> Je oče pravu, de j kmet
Mlakar zibu Francoza an je peu:
<i>usaka reč an cajt trpi, taku k Mlakarju zibaje.</i>
K ga j zibu je pa ankat ta viš oficir pršu pa j kmet
jamru: »Mam dost dela, moram pa še otruoka vn

nima glede na naša nadrobnejša izvajanja večjega pomena, je pa potrdilo ne-
pretrganega ljudskega izročila in vsekakor prva in najstarejša literarna obde-
lava motiva o zibanju francoskega vojaka (A. Aškerc, Kako je kmet Francoza
zibal, Narodna pravljica, Pripovedne pesmi, Mladinska knjiga 1949, str. 101 do
104).

⁴ Zaradi boljšega pregleda navajam kraj zibanja, če je znan, vedno na
levi strani zgoraj.

⁵ Kraj zapisa je naveden na levi strani spodaj. Z drugo krajevno navedbo
označujem občino.

⁶ Odslej M. J.

- Vel. Loka, Višnja gora
 Petrušnja vas, Stična,
 p. d. pri Resniku
 Petrušnja vas
 Javorje, Podgrad,
 p. d. pri Kovačevih
 Javorje
 B
 Topole pri Mengšu,
 p. d. pri Janšču
 Topole, Mengeš
 Mlake, Višnja gora,
 p. d. pri Mlakarju
 Vel. Loka, Višnja gora
 Mrzlo polje, Stična,
 p. d. pri Mlakarju
 Vel. Loka, Višnja gora
 —
 Mlake, Višnja gora
- djet pa vojaka zibat, ke se hoče zibat. Je pa ta viš reku: kdor bu pa tu, mené paklič.
 Se je vojak use prvošu, se j hodu zibat. Ta ga j dej zibou, eden je pa šou ta višga paklicat. Je pa ta viš notre stopu, ta se j pa zibu, ga j pa ta viš taku s korobačem nahaju, de j mogu zbejžat. (Pov.: Anton Babnik, zap.: M. J. 28. oktobra 1954.)
5. Francosk vojak je pršu h Resnik, je pa zibka tm zamerku, pa se j not ulegu, pa j Resnik peu, an ga j zibu:
aja tutu, le spančki sladku — aja čiči, usaka reč le an cajt trpi.
 Pol je pa francosk oficir pršu, je pa vojaka vn nagnou. (Pov.: Franc Skubic, zap.: M. J. 13. marca 1955.)
6. V spominu je ostala Javorcem francoska posadka, ki je bila nastanjena v Javorju pri Kovačevih in je njen poveljnik opazil pri Brkinkinih velike neške za mesenje kruha, katere je odnesel h Kovačevim in se vanje ulegel kot v zibelko in neki domačin ga je moral zibati, pri tem pa mu je pel uspavanko:
trara nina trara, vsaka stoar en cajt derá.
 Prišel je višji poveljnik in je videl cela stvar, pa jih je naložil 25 z gola sablja grešniku na zadnja plat. (Zap.: Ivančič Tone Kusov.)⁷
- Kmet ziblje
 z uspavanko napoveduje konec**
7. So bli u Topolah pr Janšca soudatje na kvartirje, pa so moral ta bolga soudata zibat, je djau: stari kolibaj. Kmet ja pa peu: *usaka reč le n cajt trpi.* (Pov.: Ivana Vahtar, zap.: M. J. 8. decembra 1954.)
8. Francozi so se kar zmislél, pa so jeh mogl zibat. Pri Mlakarju na Mlakeh nad Višnjo goro je taku vojaka Francoza zibou an je peu:
aja tutu, saj na bu zmeraj taku.
 (Pov.: Frančiška Kogovšek, zap.: M. J. 28. oktobra 1954.)
9. Se j Francoz u zibka spravu, pa ga j mogu kmet zibat. Pol mu j pa peu:
aja tutaja, bo že konc Mlakarjuga zibaja.
 (Pov.: Frančiška Hribar, zap.: M. J. 28. okt. 1954.)
10. Oče j prpoudvou, de j blo nek pr an hiš, de j kmet zibou anga Francoza, pa je peu:
aja čiči, vsaka reč le an cajt trpi.
 (Pov.: Franc Čoš, zap.: M. J. 29. oktobra 1954.)

⁷ Zvezek in magnetofonski posnetek s tem motivom mi je ljubeznivo dal na razpolago tovariš Marjan Kralj iz Radia Ljubljane. Na oddajo pa me je opozoril prof. N. Kuret. Obema najlepša zahvala.

C

**Kmet ziblje
z uspavanko napoveduje konec
kmet prevrne zibel**

Mrzlo polje, Stična,
p. d. pri Mlakarju

11. Sa Francozi skuz hadil, pa ga j mogu kmet zibat Francoza u krušneh kadujah, to je blo pr Mlakarju na Mrzlem pul, pr Stičn. Kmet je zibu pa j peu:

usaka reč an cajt trpi.

Mrzlo polje, Stična

Potem ga je pa prebrnu. Mamo še dnes u govorjaj: usaka reč le an cajt trpi, tku k Mlakarju zibaje. (Pov.: Karolina Medved, zap.: M. J. 29. okt. 1954.)

—

12. Je pršou Francoz u hišo, pa j vidu zibu, pa otroka not; je djau kmet: daj še mene zibat. Kmet je pa prjeu za štrik, pa j zibu in je peu:

usaka reč en cajt trpi.

Podgorje, Kamnik

Pa j z nogo porinu pa s štrikam nazaj uleku, enkrat je pa štrik preveč putegnu, se j pa zibu zvrniua. (Pov.: Štefan Vidic, zap.: M. J. 13. marca 1955.)

Č

**Kmet ziblje
kmet prevrne
v zvezi s tem pregovor**

Mrzlo polje, Stična,
p. d. pri Mlakarju

13. *Vsaka reč an cajt trpi*, so rekli star ljudje. So pri Mlakarju na Mrzlem pul Francoza zibal, ga j samo nekaj časa zibu, pol pa ne več. (Pov.: Jože Erjavec, zap.: M. J. 29. oktobra 1954.)

Vel. Kompolje, Krka

—

14. Ga j mogu zibat Francoza, a še sedaj pravijo, de j zibu prevrnu.

Vsake reči je ankat konc k Mlakarjuga zibaja.

Malo Črnelo, Stična

(Pov.: Frančiška Kavšek, zap.: M. J. 29. okt. 1954.)

D

**Kmet ziblje
kmet prevrne
kmet pove pregovor**

Mrzlo polje, Stična,
p. d. pri Mlakarju

15. Je Mlakar Francoza zibu, ga j mogu, po j pa prebrnu in reku:
vsake reči je ankat konc, vsaka reč an čes trpi, k Mlakarju zibaje.

Malo Črnelo, Stična

(Pov.: Marija Kavšek, zap.: M. J. 29. oktobra 1954.)

—

16. Ša dopoudval moj oča, en cajt ga j zibou Francoza, potem ga j prebrnu vn in je reku:

tutaaja sam an čes trpi.

Brezje, Grosuplje

(Pov.: Frančiška Kocmur, zap.: M. J. 28. okt. 1954.)

E

**Kmet ziblje
v zvezi s tem pregovor**

Mrzlo polje, Stična,
p. d. pri Mlakarju
Trebež pri Muljavi

17. *Vsaka reč le en cajt trpi, taku k Mlakarju zibaje.*
Kmet Mlakar je moral zibati Francoza iz Mrzlega polja. (Pov.: Marija Nose, zap.: M. J. 29. okt. 1954.)

Mrzlo polje, Stična,
p. d. pri Mlakarju

18. Na Mrzlem pul ja ana hiša, k se reče pr Mlakarji. K sa prišli Francozi sem, so mel zibu u hiš, pa se je an Francoz u zibu ulegu, gospodar ga j mogu pa zibat.

Le an čes usaka reč trpi, tku k Mlakarju zibaje.

Muljava, Krka

(Pov.: Jurčič Franc, zap.: M. J. 29. oktobra 1954.)

F

**Kmet ziblje
oficir zvrne zibel
oficir pove pregovor**

Poljane, Šentvid,
p. d. pri Štrukeljcu

19. Od mojega starega očeta stric iz Poljan nad Ljubljano, p. d. pri Štrukeljcu, je zibal vojaka. Oficir je to videl, pa je šel in z bičem najprej udaril kmeta, potem pa vojaka in rekel:

usaka reč en cajt trpi.

Ko je šel oficir stran, je pa vojak kmeta nabil in rekel: si videl oficirja, pa mi nisi povedal. (Pov.: Jože Ručigaj, zap.: Roza Jagodic 1. decembra 1954.)

Loka pri Mengšu,

G

**Kmet ziblje
kmet pove pregovor po ofic. naročilu
oficir zvrne**

20. Francozi sa bli po kmetih ukvartiran, pa so nem mogli dajat. Francoz se j pa domislu, da ga j kmet mogu zibat usak dan. Zbit z dil zibel, ga j u tista mogu dat, na štrik ubest pa zibat. Polej je pa djau, de zibat ne more zmerej. Polej pa pride ta viš, pa praša: »Kdaj pa, ob ker ur? Le zibl ga, pa mu poj: „Usaka stvar le en čas trpi.“«

Pridejo štirje, pa tist komandir. Ta ga ziblje. Pa zagrabja soudata, pa jih je dobu. (Pov.: Jože Jakše, zap.: Janez Dolenc avgusta 1952.)

Volčkova vas, Šent-
jernež

H

**Kmet ziblje
kmet prevrne**

21. So bili Kranjci in Francozi taki prijetlji, da se je Francoz, ko je videl, kako zibljejo otroka, kar v zibel vlegel, pa kazal, naj še njega zibljejo. Nekaj časa ga je kmet gugal, potem ga je pa ven vrgel, pa ni več tiščal noter. (Pov.: Alojz Vidmar, zap.: M. J. 12. septembra 1954.)

Suhadole, Komenda

I

**Kmet in kmetica zibljeta
z uspavanko napoveduje konec kmetica
oficir zvrne**

Petrušnja vas, Šentvid,
p. d. pri Resniku

22. Praded Anton Dremelj je pravu, kaku je Francoza zibou. Je blo za časa Francozov, so mel 6 Francozov za fotrat na hran, sa hadil po hrano iz Omote ali pa so jim nesli dol. Jen ankat pozim se je Francoz ujezu, de j preslaba hrana, je pa gor pršu u hiša, k je mat prela, pa se j jeziu in kolovrat izsu za hiša. Pol je pršu nazaj u hiša, je bla pa tam

- zibu in sta ga mogla oče an mat zibat an pet zraven.
Je mat pela:
usaka reč an čes trpi.—
Oče j pa šou na kamanda, pa j reku, kaka nasilnast
dela vojak. Je pa oficir gor pršu, je vzeu jermen an
ga j naseku. Mat je pa djala: saj sem mo prou pela:
usaka reč an čes trpi. (Pov.: Anton Dremelj, zap.:
M. J. 26. marca 1955.)
- Petrušnja vas, Šentvid

J

- Kmetica ziblje
z uspavanko napoveduje konec
kmetica prevrne zibel**
- Volčkova vas, Šent- 25. K sa bli Francozi tukej, je u Voučkova vas pršu
jernej francosk vojak. Pr an hiš je bla sama stara ženica
doma, je zahtevu ovsu. »Baba hopsa! Če pa ne bo
hopsa, boš pa zibala.« Pa se j ulegu u zibka, pa j
reku: »Baba zibli!« Ženska je zapela:
Vsaka reč an cajt trpi.
Puoli je pa zagnala z močjo zibka, de j vojak pau
von, pa zibka naj. (Pov.: Janez Premrl, zap.: Janez
Dolenc, avgusta 1952.)
- Vrbovce, Šentjernej

K

- Kmetica ziblje
z uspavanko napoveduje konec**
- Slavina na Pivki 24. V Slavini je Francoz videl ženo, ki je otroka zibala
v zibeli. Vojaku je bilo to, kar je videl, tako všeč,
da je hotel še sam poskusiti, pa je legel v zibel.
Žena mu je pela:
tananina, tanana, vsaka reč an cajt derá!
(Pov.: skupina mlatičev, zap.: Milko Matičetov, dne
8. avgusta 1950.)
- Nevrke, Dolane

Vsebinska analiza

V večini primerov (21 po številu) ziblje francoskega vojaka kmet, le
v dolenjskem zapisu (I 22) kmet in kmetica oziroma sama kmetica v pri-
morskem (K 24) in dolenjskem izročilu (J 23).

Konec neprijetnega dela napoveduje kmet že med zibanjem z uspa-
vanko⁸ v štirih gorenjskih inačicah (A 1, 2 — B 7 — C 12) ter enajstih
dolenjskih [A 3, 4, 5 — B 7, 8, 9, 10 — C 11 — G 20 (po oficirjevem na-
ročilu) — I 22 — J 23] in dveh primorskih (A 6 — K 24).

Zvrnitev zibelke oziroma v njej ležečega vojaka, ki jo napoveduje
kmet simbolično že z uspavanko, izvede v resnici kmet v sedmih do-
lenjskih inačicah (C 11, 12 — Č 13, 14 — D 15, 16 — J 23) in eni
gorenjski (H 21).

⁸ Ker je običajni pregovor v naših variantah namenjen kot kmetova uspa-
vanka vojaku v vseh zapisih, ga zato tudi stalno tako označujem.

Oficir, »ta viš«, ki pride sam ali pa na kmetovo prošnjo, prevrne zibel v petih dolenskih variantah (A 3, 4, 5 — F 19 — I 22) in eni primorski (A 6).

V dveh dolenskih zapisih pove kmet običajno uspravanko že kot pregovor ali rek po zvrnitvi zibelke (D 15, 16).

V variantah, navedenih pod C in E, kmet ne napoveduje konca zibanja z uspravanko ali pregovorom. Običajno zgodbo je v teh primerih ljudstvo pozneje komentiralo s pregovorom, ki je v ostalih zgodbah namenjen kot kmetova uspravanka zibajočemu se vojaku.

V gorenjskem izročilu (H 21) pa naša uspravanka ni omenjena niti kot pregovor niti kot uspravanka.

Iz gornje vsebinske analize sledi, da so si glede na dvanajst glavnih skupin skoraj enaki zapisi pod C, D, J dalje pod A, G, I, F, pod B, K ter C in E. Zapis pod H pa je glede na skopo orisani dogodek osamljen in nima nobenih paralel.

Dejstvo, da v večini primerov ziblje francoskega vojaka kmet in ne kmetica — v ljudskem izročilu v treh izjemah, na končnici pa vedno kmet — bi lahko razložili takole: Čeprav je jasno, da je zibanje otrok običajno opravilo žensk, je zato nenavadno, zakaj ga ziblje v večini navedenih primerov kmet. Če se je dogodek res pripetil (o tem pozneje) in je bil moški zaposlen s tem neprijetnim opravkom, potem bodi vsekakor z neko skepsio izrečena zahvala ljudskemu izročilu, ki nam je po poldrugem stoletju ohranilo dogodek tako, kot se je pripetil, in ni — po ljudskem izročilu opravičljivi intuiciji — spravilo dogodka v zvezo z ženskami, kot se je to dogodilo verjetno v dveh variantah (J 23 — K 24), v eni pa prav gotovo (I 22).⁹

Našega kmeta zibavca, ki potem zvrne zibel, pa bi lahko predstavili tudi drugače: kot moškega, simbolično predočujočega nezadovoljno ljudstvo, ki potrpežljivo prenaša vse težave, ko mu jih je zadosti, pa se postavi po robu — resnična ali simbolična zvrnitev zibelke to dokazuje.

Variante, kjer oficir zvrne zibajočega se vojaka, zlasti one, ki navajajo, da se je to dogodilo na kmetovo prošnjo (A 4 — G 20 — I 22), pa bi vsekakor razložili z ljudskim mnenjem¹⁰ in zgodovinskim dejstvom, da so si Francozi prizadevali ohraniti v deželi red in mir. Kmetova pritožba na višjem forumu je v tem primeru v resnici lahko zaleгла.

Nastanek pregovora: vsaka stvar en čas trpi, ne kaže postavljati v zvezo z ljudskim izročilom o zibanju Francoza. Nastal je gotovo že prej — ponavljale so ga generacije pred francosko okupacijo ob najrazličnejših težavah, kot so ga in ga še ponavljajo generacije po francoskem odhodu brez kakršne koli zveze z našim ljudskim izročilom.

Po vsebini in nastanku zanimivejši je pregovor oziroma uspravanka: usaka reč le an cajt trpi, taku k Mlakarju zibaje, ki

⁹ V prvem zapisu tovarišice F. Šarfove avgusta 1950 je pripovedovalec navedel le pradedo kot zibalca. Ob vnovičnem zapisu je pritaknil zraven še babico (marca 1955).

¹⁰ V splošnem označuje ljudsko izročilo Francoze za mile okupatorje.

ga izpričujejo le dolenjske variante (A 4 — B 9¹¹ — C 11 — D 15 — E 17, 18). Pregovor, ki je še danes ohranjen v enaki obliki, pa bi vsekakor kazalo vezati na neki določni dogodek oziroma ljudsko predstavo. Zanimivo je, da ta rek živi še danes med ljudmi popolnoma samostojno in ni vedno vezan na zgodbo o zibanju Francoza. Tako ga ponavljajo v zvezi z vsakodnevnimi težavami ipd. Vsebinsko lahko razčlenimo pregovor v dva dela: prvi del vsaka reč le ancajt trpi dopolnjuje oziroma s primerjavo razlaga drugi del: taku k Mlakarju zibaje. Prav ta drugi del dokazuje, da ga je ljudstvo dodalo sicer že znanemu pregovoru (prvem delu) na osnovi nekega določenega dogodka — v našem primeru dolgotrajnega neprijetnega zibanja, ki se je dogodilo pri kmetu Mlakarju.

V zvezi z nastankom in nastopom našega pregovora v ljudskem izročilu nas dalje zanima: če domnevamo, da je dogodek resničen, ali je sploh mogoče, da je kmet v resnici pel eno izmed gornjih uspavank? Če se je vojak zibal samo enkrat, za šalo ipd. (o vzrokih zibanja pozneje), potem moramo reči, da že pomen uspavanke, ki karakterizira neko dalj časa ponavljajoče se dogajanje, govori proti, to je proti samo enkratnem u zibanju, pa naj bo za šalo ali zares. Če pa se je zibanje ponavljalo, za kar imamo potrjeno v ljudskem izročilu (A 4.)¹² in vsebini pregovora, postane uspavanka lahko celo realna, še bolj pa rek, ki ga izreče kmet že po zvrnitvi zibelke. Kmetova zavest, da ga Francoz ne bo razumel, še bolj omogoča obstoj v tem primeru res duhovite uspavanke.

Še najbolj trdno¹³ preteklosti podtaknjena trditev v zvezi z nastopom uspavanke v naših zgodbah se zdi naslednja: dogodek se je torej v resnici zgodil in imenovani ali anonimni kmet je moral zibati Francoza. Toda ob zibanju mu ne poje nobene uspavanke, šele ko zibel prevrne, reče običajno uspavanko, v teh primerih že pregovor: vsaka reč en čas trpi (D 15, 16).

Svojo razvojno pot je uspavanka doživela tudi v ljudskem izročilu oziroma pri širjenju ljudskega izročila. Tako so ljudje, kot izpričujejo navedene variante (Č 13, 14 — E 17, 18), ob pripovedovanju zgodbe komentirali dogodek s pregovorom: vsaka reč en čas trpi. Ostalo ljudsko izročilo, kar dokazuje večina naših primerov, pa je podtaknilo pregovor zibajočemu kmetu, ki naj bi ga pel kot uspavanko že ob zibanju (A 1, 2...).

V zvezi z ljudskim izročilom bi vzeli torej še drugo možnost, ki pojasnjuje nastop uspavanke v gorenjskem, dolenjskem in primorskem izročilu: dogodek se je primeril tu ali tam (to je v tem primeru vseeno), kmet ni pel ob zibanju nobene uspavanke, niti je ne izreče kot pregovor

¹¹ S pravo uspavanko variiran pregovor gre v tem primeru pripisati pripovedovalcu.

¹² S pikami označujem že navedene primere, ki jih zato tu ne navajam vnovič.

¹³ Tudi to trditev je treba sprejeti s precejšnjo rezervo.

Kmet ziblje Francoza
(Panjska končnica iz zbirke Etnografskega muzeja v Ljubljani — 2334)

ob zvrnitvi zibelke, marveč so pripovedovalci zgodbo pozneje komentirali z uspavanko ali pregovorom. V ospredju je zapis Č 13, kjer pregovor Vsake reči je ankat konc k Mlakarjuga zibaja, pojasnjuje zgodba.

Vzroki in pomen zibanja

V ljudskem izročilu: Preden se lotimo težko rešljivega vprašanja, ali je do zibanja sploh prišlo in če je, kje je to bilo, nas zanimajo vzroki zibanja, ki jih navaja ljudsko izročilo ali odgovori ljudi na vprašanja v zvezi s tem. Navedba in razčlenitev teh izjav je naslednja:

- A 1 (o)¹⁴ Kmet je moral zibati Francoza — je s tem kmeta sekiral.
 2 —
 3 (z)¹⁵ Kmet je moral zibati Francoza na njegov ukaz.
 4 (z) Kmet je moral zibati Francoza.
 5 (o) Francoz je videl zibelko in mu je bilo zibanje všeč; verjetno je iz Francije še poznal ni.
 6 (z) Kmet je moral zibati Francoza.
 B 7 (z) Kmet je moral zibati Francoza.
 8 (z) Francozi so se kar spomnili in so jih morali zibati... s tem so kmete nadlegovali.
 9 (z, o) Kmet je moral zibati Francoza. Čudno pa je, da bi se hotel Francoz zibati, saj so pravili stari, da Francozi niso preveč gnjavili ljudi.
 10 (o) Ta zgodba pomeni, da ne bodo več dolgo Francozi tukaj.
 C 11 (z) Kmet je moral zibati Francoza.
 12 (z, o) Francozu se zahoče zibanja, ker vidi otroka, kako se ziblje... je s tem kmeta sekiral.
 Č 13 —
 14 —
 D 15 (z) Kmet je moral zibati Francoza.
 16 (o) Ta zgodba pomeni, da bo Francoz samo nekaj časa ležal v zibelki, potem ga bodo vrgli ven, ne bo več kraljeval.
 E 17 —
 18 (z) Kmet je moral zibati Francoza.
 F 19 (o) Kmet je moral zibati Francoza.
 G 20 (z) Kmet je moral zibati Francoza.
 H 21 (z) So bili Kranjci in Francozi prijatelji... iz prijateljstva.
 I 22 (z) Kmet ziblje za kazen, ker daje preslabo hrano.
 J 23 (z) Kmetica ziblje za kazen, ker ne daje ovsa.
 K 24 (z) Francozu se zahoče zibanja, ker vidi otroka, kako se ziblje.

¹⁴ Mala, v oklepaju navedena črka o (= o), označuje odgovor pripovedovalca na zastavljeno vprašanje.

¹⁵ Mala, v oklepaju navedena črka z (= z) označuje odgovor, posnet iz zgodbe.

Iz zgodb samih povzamemo največkrat odgovor: kmet je moral zibati Francoza; vzrok ni natančneje naveden (A 1, 3, 4, 6 — B 7, 9 — C 11 — D 15 — E 18 — F 19 — G 20). Najpogostnejše mnenje pripovedovalcev je, da je z zibanjem hotel kmeta nadlegovati »sekirati« (A 1 — B 8).

Poglejmo si sedaj odgovore pripovedovalcev na vprašanja ali pa iz zgodb povzete misli o vzrokih in pomenu zibanja: ljudsko izročilo, ki trdi, da so se Francozi kar spomnili in so jih morali zibati in da so s tem hoteli nadlegovati kmeta (A 1 — B 8), je v primeru, če se je zibanje res dogajalo, popolnoma pravilno. Zibanje je bilo v resnici sekatura vladajočega okupatorja nad podložnim ljudstvom. Ker si je nadutost privoščil v večini navedenih primerov navaden vojak (razen B 7), je tudi razumljivo, da izvede zvrnitev vedno oficir »ta viš«. Ker se zvrnjenje po oficirju zelo pogosto pojavlja, v navedenih variantah zvrne oficir celo večkrat ko kmet, je lahko bila vzrok temu zibanju slučajna vojakova domislica, ki jo je kmet, zlasti če se je ponovila večkrat, imel za nadlegovanje. To nadlegovanje pa vsekakor ni bilo v stilu francoskega prizadevanja, da prinesejo deželi red in mir, ki ga ne odrekajo Francozom tudi zgodovinarji. S tem zgodovinskim dejstvom je komentiral svoje pripovedovanje pripovedovalec iz Velike Loke.¹⁶ Po njegovem mnenju se zgodba verjetno ni primerila večkrat, saj je znano, kot so pravili stari ljudje, da Francozi niso preveč gnjavili ljudi in zato bi bilo prav čudno, da bi moral kmet zibati Francoza, saj bi bilo to v ponavljajočih se obdobjih res očitna sekatura (B 10).

Primeri pod A 5 — C 12 — K 24 navajajo skupno mnenje, bodisi že v zgodbi (K 24) ali pa v odgovoru, da je Francoz videl zibelko oziroma otroka v njej, kako se ziblje; vsa stvar mu je ugajala in zahotelo se mu je zibanja. Z dodatnim mnenjem pod A 5, da Francoz zibelke ni poznal, pa je skušal pripovedovalec razložiti vzrok dogodka. Vsekakor je ta razlaga pravilnejša od prejšnje, kajti, da bi vojak s prisilnim zibanjem izvajal sekaturo nad kmetom, je res težko umljivo. Dodatna razlaga pod A 5 je precej utemeljena in dopolnjuje naša izvanja. Vojak namreč, ki naj bi se bil zibal, je bil lahko doma iz mesta in zibelke res ni poznal, čeprav so sicer v francoski ljudski materialni kulturni izpričane. Vendar pa tudi v navedenih variantah nastopi to zibanje v svoji nadaljnji fazi, ker se je večkrat ponavljalo, kot sekiranje. To mnenje potrjuje nenavadna uspa-vanka, ki jo kmet pri prvem zibanju prav gotovo ni zapel, ampak šele po času, ko je postala vojakova želja po zibanju večkratna, to je nadležna. V tem pomenu ima to zibanje oziroma njegova razlaga stične točke z variantami pod A 1 in B 8.

Zibanje za kazen v obeh dolenjskih variantah (I 22 — J 23), ker je hrana preslaba ali ker kmetica napačno razume vojakovo slovenščino, pa izzveneva enako kot v gornjih primerih (A 1..) v sekiranje kmeta po vojaku.

¹⁶ Glej pripovedovalca pod A 4.

Osamljeno je mnehje pod H 21, kjer naj bi Kranjec zibal Francoza iz prijateljstva. Varianta se navezuje na primere pod A 5 — C 12 — K 24, kjer se vojaku zahoče zibanja od pogledu na otroka.

Zapis iz Mlak nad Višnjo goro (B 10) ter z Brezij pri Grosupljem (D 16) razlagata vzroke oziroma pomen zibanja že simbolično v zvezi z uspavanko, ki jo poje kmet, namreč: kmet se je z uspavanko tolažil, da Francozi ne bodo več dolgo tukaj — torej že simbolična napoved ne samo konca zibanja, ampak tudi napoved francoskega državnega poraza. Ta razlaga je vsekakor sprejemljiva.

V literaturi: Svoje mnenje k ljudskemu izročilu o pomenu zibanja je podal že dr. J. Gruden. Ne vem, koliko je resnice na tej pripovedki, ki jo je videti večkrat naslikano na končnicah čebelnih panjev, gotovo pa dobro izraža mnenje ljudstva, ki se je ob raznih nadlogah tolažilo s tem, da jih bo kmalu konec.¹⁷ To trditev pa S. Vurnik, ki je sicer sistematično in motivno dobro opredelil panjske končnice, ne jemlje v mar. Njegovo ugotavljanje oziroma razlaganje je vezano izključno samo na končnico (zato taka trditev), ne pa na ljudsko izročilo. Zato tudi njegova, na majavih temeljih postavljena razlaga z naslednjo vsebino: Sličica hoče s tem smešiti Slovence, ki so morali po odhodu Francozov zibati otroke, ki so jih imeli tuji vojaki z našimi dekleti.¹⁸ To Vurnikovo trditev pa zavrača že A. Bukovec z naslednjim: »Rajni znani jezikoslovec Anton Mikuš, s katerim sem o tej končnici razgovarjal, mi je pomen slike drugače razložil. Kmet predstavlja našega v božjo voljo vdanega človeka, potrpežljivo prenašajočega vse težave, ki so jih prinesli Francozi v deželo, in žrtvujočega vse, da bi bilo pri nas Francozom mehko postlano. Od tod tudi stari pregovor: Saj je še Francozom nehalo zibanje, češ vsake stvari je enkrat konec.«¹⁹

Kako pa bomo na osnovi ljudskega izročila in lastnih opažanj pomen in vzroke te zgodbe razložili? V dobro slovenskim ženam in dekletom, ki so živele v času francoske okupacije, bodi povedano, da Vurnikova trditev ne drži. Niti v enem primeru (ne v zgodbi ali v odgovorih na vprašanja) ni bilo govora o tem, da bi bilo zibanje parodija ljudskega izročila na nezakonske otroke, ki naj bi jih bile imele Slovence s Francozi. Ta razlaga je le nazoren primer raziskovanja v zvezi z motivom na končnici samo v muzeju, ne pa v zvezi s končnico oziroma motivom, ki ga predočuje, v ljudskem izročilu. Grudnova in Bukovčeva oziroma Mikuševa razlaga pa je vsekakor sprejemljiva z nasledno dopolnitvijo. Gruden kot Bukovec razlagata pomen zgodbe o zibanju popolnoma simbolično, pregovor je le izraz in potrdilo te predstave. Zgodba o zibanju francoskega vojaka pa je šele pozneje, opremljena s pregovorom ali

¹⁷ J. Gruden, Spomini na Francoze, Zbornik Matice Slovenske, Ljubljana 1911, zv. XIII, str. 21.

¹⁸ S. Vurnik, o. c., str. 174.

¹⁹ Avgust Bukovec, Naše panjske končnice, Slovenski čebelar, Ljubljana, 1. marca 1943, 21—22.

uspavanko, dobila simboličen pomen; primarno je njen nastanek, in s tem tudi pomen vsekakor vezan na neki resnični dogodek.²⁰

O vzrokih zibanja zaradi šale, sekature, kazni itd. bi bilo nespametno postavljati kakršne koli trditve; tu nam preostane le domnevanje za eno izmed navedenih ljudskih trditev, ki hkrati utemeljujejo možnost dogodka. Kot izhodišče bi navedli zapisa pod C 12 in K 24: Francozu se je zahotelo zibanja, ko je videl otroka, kako se ziblje, ker pa se je hotel večkrat zibati, je kmet občutil zibanje brez dvoma kot nadlegovanje.

Lokalizacija zibanja v ljudskem izročilu in resničnost dogodka

Ljudsko izročilo navaja več krajev, kjer naj bi bili Francoza zibali. Tako si ga svojijo kar trije slovenski predeli: Dolenjska, Gorenjska in Primorska. Od 24 zapisov je naveden kraj zibanja v 17 primerih, v 15 izmed njih tudi hišno ime kmeta, ki naj bi bil zibal vojaka. Pri ostalih variantah (7 po številu) pripovedovalci tudi na podrobnejša vpraševanja niso vedeli lokalizirati dogodka. Splošno pa velja: krajevno neopredeljene gorenjske variante (H 21 — C 12) menijo, da se je dogodek pripetil na Gorenjskem, dolenjske (A 3 — B 10 — C 12 — Č 14, 16 — G 20) pa, da na Dolenjskem.

Po navedbi krajev zibanja se da ugotoviti naslednje: dolenjsko izročilo z navedenim krajem zibanja, po številu enajst (A 4, 5 — B 8, 9 — C 11 — Č 13 — D 15 — E 17, 18 — I 22 — J 23), nastopa v primeri z gorenjskim (A 1, 2 — B 7 — F 19) oziroma primorskim (A 6 — K 24) še najbolj nedeljeno. Tako označuje osem izmed enajstih dolenjskih odgovorov kmeta Mlakarja z Mrzlega polja pri Stični kot kmeta, ki naj bi bil zibal; odgovor pod B 8 omenja sicer Mlakarja kot kmeta zibavca, toda ta naj bi bil doma iz Mlak nad Višnjo goro.²¹ Izmed ostalih treh odgovorov omenjata dva (A — 5 I 22) kmeta Resnika iz Petrušnje vasi pri Šentvidu kot zibavca, eden pa Volčkovovo vas (G 20).

Zanimivo je torej, da predeli okoli Stične, Žalne in Višnje gore navajajo kot kraj, kjer so zibali Francoza, izključno Mrzlo polje, Mlakarjevo hišo. V vaseh okoli Šentvida pri Stični pa bodisi o tem motivu nič ne vedo ali pa omenjajo Resnikovo hišo iz Petrušnje vasi kot kraj zibanja. Torej niti 20 km razdalje in ljudska govorica je že drugače usmerjena.

Dolenjsko izročilo nastopa glede na množino zapisov še najbolj enotno. Drugače gorenjsko: izmed štirih pozitivnih odgovorov imamo tri različne navedbe kraja zibanja. V vasi Topole pri Mengšu so zibali Francoza pri Janšču²² v dveh zapisih (A 2 — B 7). Od ostalih dveh

²⁰ Enako mnenje glede pomena upodobitve na panjski končnici je pripisal svojemu zapisu M. Matičetov (K 24).

²¹ V tem primeru se je jasno pokazala nezanesljivost ljudskega izročila. Ko sem se oglasila na Mlakah, so mi povedali, da hišnega priimka Mlakar sploh ne poznajo, še manj, da bi tam kdo zibal Francoza.

²² Razen navedenega primera v vasi ni nihče nič vedel o tem.

gorenjskih variant pa navaja ena kot kraj zibanja Loko pri Mengšu p. d. pri Kobasarju²³ (A 1), druga pa Poljane pri Šentvidu nad Ljubljano, p. d. pri Štrukeljcu²⁴ (F 19). Ostali predeli okoli Kamnika, Komende, Škofje Loke²⁵ pa o zibanju nič ne vedo.

V primorskem izročilu se omenjata dva kraja: Javorje pri Podgradu, p. d. pri Kovačevih, in Slavina na Pivki (K 24).

Iz ljudskega izročila, ki je naš edini vir, ne moremo ugotoviti natančnega kraja zibanja in ali se je zibanje res dogodilo tam, kjer ga ljudstvo omenja. V zvezi z ugotavljanjem kraja zibanja po ljudskem izročilu moremo reči sledeče: Naša zgodba o zibanju Francoza ima svojo domovinsko pravico vsekakor v Sloveniji — dogodila se je na slovenskih tleh. Zibanje pa si lastijo z enako resnostjo²⁶ kar tri slovenske pokrajine: Dolenjska, Gorenjska in Primorska s poudarkom, da Dolenjska nastopa najbolj enotno. Prav ta enotnost dolenjskega izročila in njegova samostojnost (ni vezano na panjsko končnico kot gorenjsko) pa govorita za to, da je Dolenjska predel zibanja. Če se je zibanje res pripetilo, potem se je pri Mlakarju na Mrzlem polju verjetneje ko pri Resniku iz Petrušnje vasi. To domnevo podpiram kakor sledi: Resnik iz Petrušnje vasi, z izrazito pravljničarsko naravo — verjetno je ta dar imel tudi njegov praded — si je zgodbo o francoskem zibanju najbrž prisvojil (hišna tradicija!), kajti v vasi sem dobila le še en odgovor, ki je trdil isto, medtem ko v okoliških vaseh niso nič vedeli o tem. Nasprotno pa ljudsko izročilo okoli Stične, Žalne in Višnje gore navaja le kmeta Mlakarja z Mrzlega polja kot zibavca — v pregovoru in zgodbi. Nevezanost tega ljudskega izročila na hišno tradicijo (Resnik!) naša gornja izvajanja še bolj potrjuje.

Pri ugotavljanju realizacije našega dogodka nam priskoči na pomoč materialna kultura in deloma upodobitev na panjski končnici. Zibanje kot ga omenja ljudsko izročilo ali kot ga je upodobil naš umetnik, je bilo pravzaprav v otroški zibelki zelo težko mogoče, že zaradi neudobnosti. Ljudje se zibelk, v katerih bi lahko ležal odrasli človek, ne spominjajo. Upodobitev, kjer gledajo vojake noge čez zibel, kot jo je ustvaril slikar Smrekar,²⁷ pa je verjetno samo njegova zamisel. Naše ljudsko izročilo samo v enem primeru trdi, da je moral kmet narediti novo, verjetno za velikost Francoza primerno zibel (G 20), medtem ko v ostalih zgodbah, kjer je morala kmetica dvigniti otroka iz zibeli, govore primeri nazorno za to, da je bila to otroška zibel (A 4). Brkinsko (A 6) in dolenjsko (C 11) zibanje v nečkah oziroma krušnih kodunjah je vsaj

²³ Enako kot pod 21.

²⁴ Enako kot pod 21.

²⁵ Za predele okoli Škofje Loke se zahvaljujem za podatke tov. F. Šarfovi.

²⁶ Pri samostojnem zbiranju terenskega gradiva v zvezi z omenjanjem kraja zibanja in kmeta zibavca je izžvenela ta resnost čisto v užaljenost, kjer sem omenila, da kraj zibanja morda ni točen.

²⁷ Reprodukcijska slika je v delu: Vlado Klemenčič, Iz starih in novih časov, str. 75.

glede na njihovo velikost verjetnejše. S tem v zvezi je treba omeniti še ljudsko izročilo z Dolenjskega, ki na splošno potrjuje, da so pred 150 leti zibali otroke kar v velikih krušnih kodunjah.

Datacija dogodka

Zgodba o zibanju Francoza je stara, ker je vezana na določeno zgodovinsko obdobje (francosko okupacijo), največ 146 let (od leta raziskovanja 1954/55 do začetka francoske okupacije 1809). Dogodek se je moral dogoditi gotovo v času štiriletnega obstoja ilirskih provinc (1809—1815). Nesmiselno bi bilo ugotavljati, v katerem izmed teh štirih let.

Večidel ljudsko izročilo dogodka ne datira. Tako niti ena zgodba, ki omenja Mlakarja z Mrzlega polja kot zibavca. V dveh drugih primerih pa sta pripovedovalca navedla pokoljenje zibavca v odnosu do njiju (F 19, I 22). Tako omenja dolenjska inačica iz Petrušnje vasi, da je praded Anton Dremelj pripovedoval, kako je zibal Francoza. Praded pripovedovalca Antona Dremlja, Anton Dremelj, je bil rojen 20. julija 1809;²⁸ navedena rojstna letnica govori za to, da praded še ni mogel zibati vojaka, ker je bil še sam v zibeli. To pripovedovalčevo napačno rodovno pomnjenje popravljam z navedbo rojstnega leta njegovega prapradede, ki se je imenoval prav tako Anton Dremelj, in je bil doma v Petrušnji vasi 22, p. d. pri Resniku. Ta se je rodil 12. decembra 1779;²⁹ njegova zakonska družica, ki naj bi tudi sodelovala pri zibanju, pa je bila Marija Kavšek, rojena 8. septembra 1789. Ti rojstni podatki bi vsekakor dopuščali možnost, da je Anton Dremelj zibal Francoza, kajti umrl je šele po odhodu Francozov iz naših krajev.

V gorenjski inačici pa je zibal Francoza stric pripovedovalčevega starega očeta, ki je bil rojen okoli leta 1780.³⁰

Ker zapisi, ki navajajo kmeta Mlakarja z Mrzlega polja kot zibavca, kot že omenjeno, v nobenem primeru dogodka ne datirajo, moramo, ker se že zavzemamo za to, da je Mlakar pravi zibavec, navesti njegove rojstne podatke: praded sedanjega gospodarja Franca Nadraha, p. d. Mlakarja z Mrzlega polja 1, Filip Nadrah, se je rodil 2. marca 1787;³¹ in tako naj bi bil nekoliko pred svojim 30. letom zibal Francoza.

Ostale zgodbe v ljudskem izročilu niso datirane. Tudi odgovori na razna vprašanja so nepomembni. Prav ti odgovori pete generacije pa so dokazali, da pomenijo francoski časi za ljudstvo že nekaj silno odmaknjenega, kar vsekakor presega predstavo 147 let.

²⁸ Status animarum, 1766—1850.

²⁹ Status animarum, isti.

³⁰ Letnico navajam po pripovedovalčevem pomnjenju.

³¹ Status animarum, Sitticensis—1856.

II. Motiv na panjski končnici

Panjska končnica Kmet ziblje Francoza (EM 2354) je iz mehkega lesa. Osnovna barva-podlaga je svetlomodra in prehaja spodaj v rjavkasto oziroma zeleno barvo tal. Stilizirani oltarni antependij je rjavkastordeče barve in nastopa tudi tu kot značilen zaključek ob straneh.

Risba predočuje kmeta, ki ziblje vojaka v zibelki. Zibelka je rjave barve. Na podolžni stranici so trije gumbi za privezovanje vrvi, končna stranica pa je skromno ornamentirana. Vojak, ki spi v zibelki, ima uniformo modre barve z rdečerjavimi epoletami. Vojak spi v nekoliko skrčeni drži. Levo roko ima položeno čez prsi, v desni pa drži puško z nasajenim bajonetom. Pokrivalo-čaka je modre barve. Ob vojakovi glavi stoji kmet, oblečen v osrednjeslovensko nošo iz druge polovice 19. stoletja. Na nogah ima črne škornje z vihali, ki so zavihani navzdol, tako da se vidijo bele spodnje hlače. Kratke, temne irhaste hlače segajo nekoliko čez koleno. Rdečkast telovnik je zapet z okroglimi gumbi. Pod telovnikom ima belo srajco. Klobuk z okroglo štulo in srednje velikimi kraji je črne barve. Kmet drži z levo roko zibelko, v desni pa ima korobač — verjetno brezovo metlo.

Nedvomno je naša upodobitev na panjski končnici povezana z motivom v ljudskem izročilu. Po vojakovi uniformi, ki je le deloma francoska, bi se njegovo nacionalno poreklo težko določilo.³² Če si nadrobneje ogledamo vojakov obraz, se zdi, da je ljudski umetnik skušal upodobiti Napoleona III. Vsaj koničasto pristrizena brada in dolgi, ozki brki govorijo za to. Tudi epolete na ramah označujejo po položaju višjega, ne pa nižjega vojaka. Zakaj je ljudski umetnik upodobil prav takega vojaka? Morda slučajno? Verjetneje pa je, da je delal po neki predlogi. Vprašanje je, ali je namenoma izbral podobo oziroma poteze Napoleona III. Ker je končnico delal že v precejšnji časovni odmaknjenosti (končnica datira v poznejši čas), si je vendarle lahko predstavljal, da je z malim nečakom velikega strica, Francozom res nehalo zibanje — torej bi bila to simbolično satirična upodobitev motiva iz ljudskega izročila. Druga možnost je naslednja: slika Napoleona III. je bila v tedanjem časopisju gotovo najboljša in najbolj pogostna in ljudski podobar si jo je izbral za predlogo francoskega vojaka brez kakih določenih namenov.

Kmetova resna drža in pripravljeni korobač v roki s povezavo motiva na končnici z enakim motivom v ljudskem izročilu pa vsekakor utemeljuje ljudski pregovor: aja čiči, vsaka reč en čas trpi. V zvezi s korobačem, ki ga drži kmet v levi roki, bi panjsko končnico motivno uvrstili v ono skupino zgodb o zibanju Francoza, kjer kmet sam prevrne vojaka in oficirjeva pomoč ni potrebna. Pri upodobitvi kmeta opazimo majhno anatomsko nepravilnost — grbavost, ki je lahko slikarjeva li-

³² Za podatke v zvezi s tem se zahvaljujem tudi na tem mestu tovarišu J. Vrtinu.

kovna napaka ali pa je namenoma narejena. V tem primeru je hotel podobar gotovo predstaviti določenega kmeta v zvezi z ljudskim izročilom.³³

Kako je nastala upodobitev na panjski končnici

Ljudski umetnik je upodobil motiv na panjski končnici po ljudskem pripovedovanju, o tem ni dvoma. Iz tega sledi, da je upodobitev motiva na panjski končnici gotovo vezana na ljudsko izročilo, ljudsko izročilo pa ni vedno ali v zelo redkih primerih vezano na končnico.³⁴ V nekaterih primerih pa je motiv na panjskih končnicah vendarle posredoval ali bolje, ohranjal motiv v ljudskem izročilu. Znano je, da so končnice prodajali na semnjih. Kmet, ki mu je bila končnica všeč, jo je kupil. Motiva se je lahko spominjal iz pripovedovanja ali pa mu ga je razložil prodajalec. Doma je sedaj panjska končnica posredovala motiv na novo ali pa obnovljeno.

V prvem primeru je ljudska govorica inspirirala slikarja, ki je upodobil motiv na končnici (ljudsko izročilo — podobar — upodobitev). V drugem pa je panjska končnica pomagala ohranjati ljudsko izročilo, je osvežila neko že pozabljeno pripoved ali pa je motiv na novo posredovala ljudem. (Podobar — panjska končnica — ljudje.)

Datacija naše končnice in kraj izdelave

Z gotovostjo lahko trdimo, da panjska končnica ni bila izdelana v času dogodka. Ljudski umetnik jo je naslikal v času množičnega izdelovanja panjskih končnic, to je v drugi polovici 19. stoletja, v letih 1870 do 1880. V približno ta čas sodi tudi kmetova noša.³⁵ Ker v muzejski inventarni knjigi ni naveden niti kraj najdbe niti kraj izdelave, bi bilo panjsko končnico težko pripisati gorenjski ali dolenjski roki. Poglavje slikarskih delavnic panjskih končnic, ki so bile tako na Dolenjskem kot na Gorenjskem, pa je skoraj še docela neobdelano in terja posebne študije. Šele takrat bo mogoče končnici z navedenim motivom prisoditi njeno pravo provenienco.

³³ V ljudskem izročilu okoli Mrzlega polja nisem o tem izvedela nič nadrobnejšega.

³⁴ Le v variantah pod A 1, 2, 5 — C 12 — D 16 so navedli pripovedovalci tudi panjske končnice. Tudi v zbirkah panjskih končnic privatnih muzejev v Kamniku in pri šolskem upravitelju Golobu v Mežici ni nobene končnice s tem motivom, enako ne v Pokrajinskem muzeju v Mariboru. Za podatke iz Mežice se zahvaljujem tovarišu B. Orlu, ravnatelju Etnografskega muzeja v Ljubljani, za mariborsko sporočilo pa Tončici Urbasovi, kustosu Pokrajinskega muzeja v Mariboru.

³⁵ Tudi nošo je ljudski podobar upodobil anahronistično, ker je upodabljal dogodek iz začetka 19. stoletja, kjer pa ljudska noša prav gotovo ni bila taka.

Zaključek: Neposredna povezanost na panjski končnici upodobljenega motiva Kmet ziblje Francoza z ljudskim izročilom nas je prisilila, da smo mu odmerili večjo pozornost. Obojestransko dopolnjevanje pa je jasno: medtem ko nam je ljudsko izročilo pomagalo razložiti pomen upodobljenega motiva, pa je panjska končnica skozi desetletja s svojo upodobitvijo ohranjala zgodbo v ljudskem izročilu. Na osnovi ljudskega izročila te sicer zelo nezanesljive »ustne pošte«, je motivu na panjski končnici in v ljudskem izročilu odrejeno njegovo pravo mesto, njegov pravi pomen, ki govori za resničnost dogodka. Če je pozneje (druga polovica 19. stoletja) motiv le še simboličen — velik del krivde nosi uspavanka oziroma pregovor — gre to pripisati večji ali manjši časovni odmaknjenosti, ki je povečala možnost simboličnega pomena.

Navezanost motiva samo na naša slovenska tla mu daje svojevrsten pečat. Vsa vsebina pripovedi pa diha našega mirnega in potrpežljivega, toda biološko zdravega slovenskega kmeta-junaka pridnih rok.

Résumé

«LE PAYSAN SLOVÈNE BERCE LE FRANÇAIS»

Reminiscences à l'époque napoléonienne dans la tradition orale slovène

Les planches de devant des ruches, ornées d'images peintes à l'huile, sont une spécialité de l'art populaire slovène. Le Musée d'Ethnographie à Ljubljana possède un nombre considérable de ces devants représentant les sujets les plus différents. À côté de sujets religieux, les scènes de la vie quotidienne du peuple y sont assez nombreuses. La verve satirique du peintre populaire y a créé des caricatures plaisantes, mais on y rencontre aussi des scènes historiques, tirées de différentes époques du passé du peuple. L'occupation française, lors des «Provinces Illyriennes» (1809—1813), a bien inspiré l'artiste populaire qui en a reproduit le souvenir aussi dans les devants des ruches. L'auteur traite une de ces scènes rappelant le séjour des soldats napoléoniens au pays slovène. C'est une scène fort connue, celle où «le paysan berce le Français». On ne la trouve pas seulement sur les devants de ruche, on la rencontre, aujourd'hui encore, dans la tradition orale du peuple. Il s'agit, en effet, du fait qu'un paysan slovène a été obligé de bercer un soldat français, puisque celui-ci le lui avait ordonné. Le paysan le berçait donc et lui chantait une espèce de berceuse, dont un vers est devenu un proverbe slovène: «Vsaka reč en čas trpi — toute chose ne dure qu'un temps!» Enfin, le paysan a renversé le berceau; d'après d'autres variantes de l'anecdote, ce fut un officier français qui l'aurait fait.

La connexion directe de la scène peinte sur les devants de ruche avec l'anecdote dans la tradition orale est évidente. C'est bien celle-ci qui a rendu possible la juste interprétation du sens de ce sujet. Or, l'auteur constate qu'à l'image peinte et à l'anecdote racontée un événement réel a servi de base. Elle refuse donc l'ancienne opinion d'après laquelle ce motif ne serait qu'une parodie sur les enfants illégitimes que les jeunes filles et les femmes slovènes auraient eus avec les soldats français, lorsque ceux-ci séjournaient en Slovénie. En parlant de la tradition populaire, où même trois provinces réclament le «bercement du Français» (Gorenjsko — la Haute Carniole, Dolenjsko — la Basse Carniole, Primorsko — le Littoral), l'auteur peut localiser le bercement en Basse Carniole; c'est qu'elle a réussi à établir qu'on avait bercé le Français auprès des Mlakar, au Mrzlo polje, près de Stična.

IZ ZGODOVINE LJUDSKIH IGER NA SLOVENSKEM — I

Dušan Ludvik

1. »Jezusa poziblimo...« Božične duhovne igre so se razvile iz oficijev na božični dan. Pesmi »Puer natus...« in »Gloria in excelsis...« ter dialogi pastirjev so izhodiščne dramatične prvine, iz katerih se pozneje razraste cel ciklus. Tako imenovana »igra pri jasliah« (ludus in cunabilis Christi — Krippenspiel) je nekakšen uvod vanj. Znani »Erlauer Spiele« s konca srednjega veka nam vsaj za silo lahko služijo za rekonstrukcijo takih iger. Njih podoba bi bila morda takale: Pismouki dvomijo o Jezusovem rojstvu — nastopi Jožef z Marijo in Jezusom na osliču — babica z zibko in babiškimi instrumenti — pastirji s čredo, vojaki — kot konec pa prizor »zibanja Jezusa« (cfr. Nagl-Zeidler: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte I, 339 ss., 351 ss.). Te božične igre, ki so jih uprizarjali povsem realistično, so bile močno priljubljene in razširjene ter so tudi zelo stare. Že prošt passavske dieceze, Gerhoh iz Reichersperga (1093—1169), graja običaj »zibanja«, češ da se po cerkvi razlega vekanje novorojenega Jezusa itd., kar ne sodi v božji hram (Vogt-Koch: Geschichte der Deutschen Litteratur, 1897, str. 66).

Ohranjena slovenska pesem (Kotnik v Nar. Slovencev, 105) in zibelka res še ne potrjujeta, da je bila »igra pri jasliah« (ne »cerkveni obred«!) razširjena tudi pri nas, ako pa pritegnemo sem še božične pastirske pesmi (Štrekelj, SNP III), menim, da lahko vse to ohranjeno gradivo (pa najsi bo iz novejšje dobe) smatramo za ostanke stare božične »igre pri jasliah«. Ta običaj bo treba pri nas šele raziskati, vendar ne samo s »poročili starih mamic« in z eventualnimi najdbami »pisanih virov« (Kotnik), ampak tudi s preiskovanjem ljudskega in cerkvenega slikarstva. Dokazano je, da so predstave ljudskih iger vplivale na cerkveno stensko in podobno slikarstvo (cfr. n. pr.: Weber, Geistliches Schauspiel und kirchliche Kunst, 1894, itd.), pri nas pa tudi na slikanje prizorov na panjske končnice (Kotnik, l. c., 119).

Kelemina pripominja (SE VI—VII, 328), da vzhodna Štajerska nima kaj pokazati na področju cerkvenih iger, vendar navaja besedi hempa, hempež iz Haimpel, t. j. neumni vrag iz velikonočnih iger. Pesem »Jezusa poziblimo...« je znana tudi pri Podčetrtku. Ali ne bi kazalo zapisati (zlasti, ako bi se potrdila moja gornja podmena), da so bile velikonočne in božične igre znane tudi na vzhodu današnje Slovenije, da pa se niso ohranile.

Zusammenfassung

ZUR GESCHICHTE DES VOLKSSCHAUSPIELES IN SLOWENIEN — I

1. Die mittelalterlichen Krippenspiele (ludus in cunabilis) sind in Slowenien nicht bezeugt. Man könnte sie vielleicht aus den halbdramatischen Schäferliedern, die zur Weihnachtszeit gesungen wurden, und aus dem Lied »Lasst uns das Kindlein wiegen«, erschliessen, da ja Schäferszenen einen Teil, das »Wiegen« aber den Schluss des Krippenspieles bildeten (in Deutschland schon im 12. Jahrhundert bezeugt). Vielleicht liessen sich dafür in der slowenischen Kirchen- und Volksmalerei Beweise finden.

BABJI MLIN

Prispevek k motiviki slovenskih panjskih končnic

Niko Kuret

Ni ga skoraj bilo starega čebelnjaka, ki bi na eni izmed končnic ne imel naslikanega »babjega mlina«. Slika je še danes splošno znana: prikazuje fantastično pripravo, ki stare ženske pomladi. Ljudski humor z neprikrito satirično ostjo veje s teh upodobitev. Študij pa pokaže, da je jedro motiva čisto drugačno.

»Babji mlin« je le ena izmed verzij starodavnega *motiva o pomlajenju*. Človek se pomladi z *vodo*, pomladi se z ognjem — in sicer ga *pretopijo* ali *prekujejo* — in pomladi se naposled v *mlinu*. O tem govore številni pripovedni obrazci, to upodablja likovna umetnost. Manj znano je, da se nekatere verzije prikazujejo tudi v mimično-dramatski obliki.

O vsem tem naj dado naslednja izvajanja zgoščen pregled.

I. »Babji mlin« v ljudskem slovstvu

Pripovedne obrazce z ljudskim motivom pomlajenja je zbral najprej Oskar Dähnhardt,¹ dopolnila sta ga Bolte in Polívka,² dokončen pregled pa naj bi nudila Aarne-Thompson ter Stith Thompson.³ Nobeden pa, žal, nima slovenskega gradiva iz 19. stoletja, da ne omenim novih zapisov s slovenskega in hrvaškega ozemlja iz zadnjih let. Imenovani avtorji tudi niso upoštevali zbirke 155 obrazcev

¹ Oskar Dähnhardt, *Natursagen. Eine Sammlung naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden. Bd. II, Sagen zum Neuen Testament.* Leipzig u. Berlin 1909, 154 sl.

² Bolte-Polívka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, III.* Leipzig 1918. Nr. 147: *Das junggeglühte Männlein*, 193—199.

³ Aarne-Thompson, *The Types of the Folk-Tale.* Helsinki 1928 (= FF Communications 74), No. 753 (Christ and the Smith). — Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature.* Helsinki 1936 (= FF Communications 117); Type A 191 (Goddess's self rejuvenation when old), Type B 594 ss. (Rejuvenation by animal), Type D 1338 ss. (Rejuvenation by magic object), Type D 1880 ss. (Magic rejuvenation) [vmes D 1886 Rejuvenation by burning!] in še J 2411.1 (Imitation of magic rejuvenation unsuccessful).

tega motiva, ki jih je 1912 objavil C. Marstrander⁴ in nanjo prvi opozarja Carl-Martin Edsman.⁵

Z verzijo pomlajenja v mlinu je prva verzija, pomlajenje z vodo, le v rahli zvezi,⁶ zato se z njo podrobneje ne bom ukvarjal. Pač pa je za razvoj verzije pomlajenja v mlinu bistvene važnosti verzija pomlajenja v ognju. Ljudska vera v pomlajevalno moč ognja je zbajala številne pripovedne obrazce. Če starega človeka v ognju pretopiš ali prekuješ, to ne more biti človeško delo. Tudi ogenj, ki pri tem služi, je komaj da navaden ogenj. Zato je pripisalo ljudsko izročilo ta posel ali samemu *dragu*, ki se zanj poslužuje svojega peklenskega ognja,⁷ ali pa *božanstvu*, Kristusu, in *svetnikom*, sv. Petru, posebno pa sv. Eligiju ali Alojju.⁸ Ze Matija Valjavec je zapisal 1859 pripovedko o »Sv. Kovaču Alojju«, J. Trdina pa 1881 pripovedko o »Kovaču v luni«, kjer pripoveduje, kako »Kristus prime staro mater in jo vrže v ogenj. Začne goniti meh in čez nekaj časa skoči kovačeva mati iz žerjavice mlada in lepa, kakor je bila takrat, ko je šla k poroki.«⁹ Še dandanes je znana okoli Rake pri Krškem govornica o pomlajenju z ognjem. Če se hočejo prikupiti stari ženski, kako da se je pomladila, jo v šali vprašajo: »Ste šli u taka peč: stara pejd nūot, mlada pa vən?« Ni pa znan izraz »babja peč«; za »táko« peč sploh posebnega naziva nimajo.¹⁰

⁴ Carl Marstrander, *Deux contes irlandais*, v: *Miscellany presented to Kuno Meyer*, ed. by O. Bergin and C. Marstrander. Halle 1912, 371–486. — Delo mi za zdaj ni bilo dostopno, zato še ne morem povedati, ali je morebiti M. upošteval dotlej objavljene slovenske obrazce.

⁵ Carl Martin Edsman, *Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: Contes, légendes, mythes et rites*. Lund 1949 (= *Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten in Lund*, 34). — Za knjigo dolgujem zahvalo univ. prof. dr. Milovanu Gavazziju v Zagrebu.

⁶ Poleg vode dadó pomlajenje tudi nekateri rastlinski sokovi (glej Grimm: *Der Machandelboom*). O obeh sredstvih, o vodi in rastlinah, ki da imajo pomlajevalno moč, je zbral bajke in pripovedke August Wünsche, *Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser. Altorientalische Mythen*. Leipzig 1905. — Naš slovenski pomlajevalni studenec je »Gospodična« pod vrhom Sv. Jere (sedaj Trdinovim vrhom) na Gorjancih. Prim. pripovedko Janeza Trdine o tem (Zbrano delo VI, Ljubljana 1954, 73–75).

⁷ J. Bolte, *Zwei böhmische Flugblätter des XVI. Jahrhunderts*, v: »*Archiv für slawische Philologie*« 18 (1896), 126–137.

⁸ Gl. op. 1–4.

⁹ J. Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Celje 1930, 66–67. — Trdina, LZ I (1881), št. 38. — Valjavec, SG IV (1859), 73. — V novejšem času (1940) je zapisal inačico Milko Matičetov v Beneški Sloveniji (»Slovensko folklorno gradivo iz Tera.« Št. 15. Rokopis). Prijaznosti asistentke Instituta za narodnu umjetnost v Zagrebu Maje Bošković-Stulli jeve pa dolgujem sporočilo, da je bila takšna legenda zapisana 1952 v Martinčičih, kotar Buje (»Kovač štrigo i Bog«, zap. Ivo Jardaš, »Pjesme, priče, vjerovanja i običaji kotara Buje«, rkp. Instituta za narodnu umjetnost v Zagrebu, št. 79).

¹⁰ Povedala Amalija Oberč, stara 36 let, iz Rake pri Krškem. (Moj zapis maja 1955.) — Po pozornosti asist. Maje Bošković-Stulli jeve iz Zagreba sem dobil še ta zapis prof. Iva Jardaša: »Kad bi se nekad, pred svojih pedeset godina, koji starac, u Marčeljima, istočna Kastavština, nekih

Iz verzije pomlajenja v ognju so nastale predstave o čudežnem mlinu, ki so sprva v zvezi z motivom »vražje kovačnice«. Po nekih obrazcih semeljejo namreč v takšni kovačnici stara dekleta in starce v kašo, to pa stresejo v kad mleka, kjer se nato pomladijo.¹² V nemških deželah velja kovačnica sploh za vragovo območje. Ko kovač neha delati, kuje baje vrag naprej. Zato udari kovač, preden začne in ko konča svoj posel, trikrat po praznem naklu. Na drugi strani nastopa vrag tudi kot graditelj mlinov.¹³

Pripovedni obrazci o čudežnem mlinu, kjer človeka semeljejo ali mu vsaj gube obrusijo, da se pomladi, so v ljudskem slovstvu komaj znani. Med obrazci Thompson D 1886 jih je menda nekaj, kakor je ugotovil C. M. Edsman, četudi so označeni z »Rejuvenation by burning«.¹⁴ Obrazci mi niso dostopni, zato o njih več ne morem povedati. Pojem pomlajevalnega mlina se je ustalil kot »babji mlin«, ta pa je v ljudskem slovstvu znan predvsem kot *rek*. Tako so, postavim, češki Nemci uporabljali *rek* »spraviti (koga) v babji mlin, kjer stare ženske pomladijo in hudobne premeljejo«.¹⁵ Taki reki so znani marsikje tudi po slovenskem ozemlju. Pred menoj je zapis z Dobênega blizu Ljubljane: »En môž je prnêsu stáro žêno u kôš. Jo i nêsu u málôn. Iz nêga je stáro smolôu. Je umáda vôn pršûâ. So rêklo, če i kakšna proû stára žénska bûâ: Ta b blâ (!) tud dôbra za mlét!«¹⁵

Včasih so vezani takšni reki na določen kraj. J. Bolte, ki se je ob nekem dramatisiranem tirolskem »Babjem mlinu« iz 1814 prvi pobavil s tem motivom,¹⁶ navaja kot primer za to švabski kraj Tripstrill: »Zu Tripstrill in der Pelzmühle, in der man die alten Weiber mahlt, daß sie wieder jung werden.« »Die Pelz- (tudi: Bälz-)Mühle« se pojavlja tudi v Zgornji Avstriji. Podoben primer je — na prvi pogled — govorica o »babjem mlinu« v Zgornjem Vrhoplju pri Šentjerneju na Dolenjskem.

osam kilometara iznad Rijeke, tužio da je star, mladi bi mu rekli: »Barba, hote va fundariju, pak te vas tamo pomladit!« (Fundarija je bila slavna tovarna torpedov na Reki.) V »fundariji« so iz dveh starih napravili enega mladega (»dva stari hite va jenu peč, pak ž nje pride vanka jedan mlad«!)¹⁷ Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens IX, Berlin u. Leipzig 1934—1935, p. b. »Schmiede« [Jungwirth], 265—267. — Dähnhardt II, 154 sl.

¹² Thompson G 303.9.1.3 (= Wünsche 38 sl.).

¹³ Edsman 32 in 151 sl. — Znan mi je obrazec: Poredno deklico semelje mlin v starko in starko spet v deklico: Colshorn, Märchen und Sagen, 1854, Nr. 31: »Waldminchen« (iz Hannovera).

¹⁴ Wander, Deutsches Sprichwörterlexicon, 5, 72: »Auf die Weibermühle bringen, wo man alte Weiber jung macht oder die bösen umgemahlen werden.« Navaja Dähnhardt II, 155.

¹⁵ Povedal decembra 1934 Stane Ručigaj, star 50 let, Dobeno št. 1. (Poročilo Marije Jagodic, kustosa Etnografskega muzeja v Ljubljani.) — 73-letni Martin Lipičnik iz Smartnega v Rožni dolini pri Celju mi je povedal aprila 1955: »Če je bilo pri kakšni družini preveč hčera, so imeli navado reči, da bi jih bilo treba nekaj odnesti v mlin in jih semleti.«

¹⁶ Joh. Bolte, Die Altweibermühle. Ein Tiroler Volksschauspiel, v: »Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen« LIII, Jgg., CII. Bd. (N. S. II. Bd.), Braunschweig 1899, 241—266.

Vsa šentjernejska dolina pozna »vrhpoljski babji mlin«. Govorica pa je, kakor bomo videli, novejšega izvora.

»Babji mlin« dobi že zgodaj dostop tudi v umetno slovstvo. Že Fischart je objavil 1577 pesnitev s slikami »Grille krottetisch Mühl«.¹⁷ A šele čez 400 let ga povzame posredno Peter Rosegger v neki svoji črtici z Gornjega Štajerskega (»Die Oltweiber-Mühl«). Navihani strugar Jocherl razširi glas, da zna stare ženske pomlajati. Ko pa se zbero pri njem, se izkaže, da jih je le pošteno potegnil.¹⁸ Pod vplivom slikovnic o »babjem mlinu« je napisal švedski pesnik E. A. Karlfeldt pesnitev »Čudežni mlin«.¹⁹

II. »Babji mlin« v likovni umetnosti

Podobe »babjega« mlina so izredno številne. Njihove predhodnice se krijejo z verzijami motiva v ljudskem slovstvu. Pomlajenje v vodi je upodobil že v 15. stoletju Lukas Cranach na sliki velikega formata, kjer vidimo pomlajevalni studenec v obliki ribnika;²⁰ na enem bregu stopajo vanj starke, na nasprotnem prihajajo iz njega zale mladenke. Pomlajenje z ognjem, ki dobi svoj likovni izraz v péči (topilnici) in kovačnici, srečujemo na najstarejših slikovnicah (16. stoletje). Ker je pomlajevalna peč-kovačnica razvojno tik pred mlinom in je ikonografska zveza med obema evidentna, jo moram upoštevati. Še prej pa naj se na kratko ustavim pri poljudni likovni obliki za obe, ker je bila v slovenski etnografiji komaj kdaj omenjena, čeprav je segala s svojim vplivom — kakor bomo videli — tudi na slovensko ozemlje. Ta likovna oblika so bile slikovnice (Bilderbogen, imagerie populaire).²¹

Začetke slikovnic predstavljajo kolorirani lesorezi manjšega — nabožne »podobice« — in večjega — »hišni blagoslovi« itd. — formata. Ker sovpadajo z začetki tiskarstva, se slikam kmalu pridruži besedilo. Konec 15. stoletja se na njih že pojavijo tudi svetne snovi. Slikovnice so dobile vlogo današnjega ilu-

¹⁷ C. Wendeler, Zu Fischarts Bildergedichten, v: »Archiv für Literaturgeschichte« 7 (1878), 308. — Navaja Bolte, Altweibermühle 242.

¹⁸ Peter Rosegger, Stöcksteirisch. (Schriften in steirischer Mundart, 3.) 1896, 185.

¹⁹ Edsman 74.

²⁰ Lukas Cranach (1472—1553), »Der Junghrunden«. Slika objavlja, na primer, »Die Kunst« 45, München 1922, str. 12—13. — Opozorilo dr. Emilijana Čevca, Ljubljana.

²¹ Gl. o njih predvsem: Wilhelm Fränker, Materialien zur Frühgeschichte des Neuruppiner Bilderbogens, v: »Jahrbuch für historische Volkskunde und ihre Grenzgebiete«. Berlin 1925, 232 sl. — Dalje: Adolf Spamer, Die Deutsche Volkskunde II, Leipzig 1935 (2. izd.), 477 sl. — Iz zasebnega sporočila mi je znano, da pripravlja W. Fränker izčrpno delo o slikovnicah. Žal, so mi večidel neznane izvenemške (francoske, holandske, belgijske, ruske i. dr.) slikovnice in nedostopna tudi dela o njih (Van Heurck, Boeckenboogen, Champfleury, Perrout, Rovinskij). Pač pa mi je prišel v roke — po prijaznem posredovanju rektorice Gertrude Weinholdove, Berlin-Nikolassee — katalog razstave »Bunte Bilderbogen« (francoske, belgijske, holandske in nemške slikovnice iz 19. stoletja), ki jo je priredil Clemens-Sels-Museum v Neussu v Zahodni Nemčiji od 17. oktobra 1954 do 20. februarja 1955. Uvod vsebuje mnogo zanimivega.

striranega časopisja. V 17. stoletju se je izvedla ločitev po kakovosti. Posihmal so bili namenjeni vrhnji družbeni plasti po mestih umetniško više stoječi *bakro-rezi*, medtem ko je podeželsko ljudstvo segalo slej ko prej najrajši po koloriranih *lesorezih*. V 19. stoletju pa je oboje izpodrinila *litografija*.

Med vodilnimi založbami slikovnic v Evropi je bila francoska tvrdka Pellerin v Épinalu (Lorena), poleg nje slovijo še dve ali tri iz Francije ter nekatere iz Belgije in Holandske. Verjetno je, da so prihajale k nam predvsem nemške slikovnice. V Nemčiji je deloval v 17. stoletju Paulus Fürst, »der Bildermann« iz Nürnberga, po 1790 pa se je razmahnila v Neu-Ruppinu na Pruskem zlasti založniška rodbina Kühnov. Njena dejavnost je dosegla pod Gustavom Kühnom neverjeten razmah. Za 1832 je izpričan promet nad 1 milijona slikovnic, za katere je imela takratna skromna Kühnova tiskarna okoli 1000 plošč za lesoreze in kamnov za litografije na zalogi (ena izmed slikovnic te dobe nosi zaporedno številko 1030). Nekateri listi so dosegli tudi do 200.000 izvodov naklade; slikovnic, ki so prikazovale dogodke iz vojske 1870/71, so prodali 3 milijone. Slikovnice so bile naprodaj po kramarijah, po semnjih in pri krošnjarih, ki so jih raznašali daleč naokoli.

Tudi evropski sever je imel svoje slikovnice, dasi jih literatura kaj redko upošteva. V Rusiji so izhajale slikovnice skozi vse 19. stoletje, opisal jih je D. Rovinskij.²² Posebno zvrst slikovnic imajo Švedi — »kistebrev«, slike, ki so jih lepili skrinjam na notranjo stran pokrova.²³

A. Tuje podobe »babjega mlina«

a) Babja peč-kovačnica

Najstarejša ohranjena slikovnica te vrste je koloriran lesorez [1], ki je izšel sredi 16. stoletja v Augsburgu. Prvič ga je opisal J. Bolte:²⁴

Velika peč. Vanjo meče mož svojo staro ženo. Zunaj prihajata iz peči dve lepi mladi ženski. Neki starec je prijel svojo pomlajeno ženo in plačuje lastnika peči. Dva druga starca nosita oziroma vozita svoji stari ženi k peči. — Besedilo:

Sehet, liebe Herrn, das muss ich lachen,
Dass ich die alten weyber jung kan machen.

Tej sliki je podoben koloriran lesorez [2], ki je izšel 1594 v Pragi. Tudi tega naj ponazori kratek opis po J. Bolteju:²⁵

Velika zidana peč, iz katere udarja plamen. Po lestvi na desni se vzpenjajo kvišku trije možje, ki nosijo stare žene in jih mečejo v ogenj; četrti vozi svojo staro ženo na samokolnici k peči, medtem ko se bliža peta starka sama ob berglah. Iz spodnje odprtine peči prihajata dve goli dekletki, ki ju pražnje oblečen mladenič udvorljivo sprejema. V ozadju levo stopa mlad par veselo proti cerkvi. — Besedilo:

²² Д. Ровинский, Русския народные картинки, I—V. С. Петербург 1881 (= Сборник отделения русского языка и словесности императорской академии наукъ, 23—27). Navaja Edsman 72.

²³ C. U. Palm, Galma svenska kistbrev, v: »Ord och Bild« 8 (1899), 289—299. — Navaja Edsman 69, op. 23.

²⁴ Gl. op. 7.

²⁵ Prav tam.

Patř každý yak toto welké Vměnij,
Zě se staré Baby w Mladicé měnij.
Kdožs mladý a steyskák se s starau Babau,
Nepohrdegž tohoto Mistra radau.

Iz Rusije so znani trije primerki slikovnic z »babjo pečjo«, ki jih je opisal D. Rovinskij.²⁶ Ena izmed njih je iz druge polovice 19. stoletja in nosi naslov »Holandski zdravnik in dobri lekarnar, pomlajevalec starih žensk« [3].

Holandski zdravnik stoji na levi in drži debelo gorjačo v roki. Starka mu izroča pismo, ki je na njem napisano »90 let«. Z desne prihajata dva moška, ki vozita na samokolnicah nekaj starih žensk. V ozadju sta dve velikanski peči, ki iz njiju švigajo plameni. Poleg njiju goni pomočnik kovaški meh, drugi pa nosijo slečene starke po stopnicah v peč in jih mečejo vanjo. Spodaj skakljajo pomlajene ženske iz peči. — Besedilo pod sliko je govor »modrijana«, ki hvali svojo čudno »mašino« in svoje »orodje«.

Rovinskij je imel to slikovnico v svoji lastni zbirki, druga iste starosti je bila v zbirki nekega Olsuvjeva. Rovinskij je poznal še tretjo iz dobe okoli 1830—1840, ki je prikazovala isti prizor, le z obratno razvrstitvijo figur.

b) Babji mlin

Šele 100 let po prvi podobi »babje pečí-kovačnice« se nam pojavi prva znana podoba »babjega mlina«. Od začetka 17. stoletja do konca 19. stoletja sem mogel zaslediti doslej nad deset primerkov.

Najstarejše primerke »babjega mlina« je opisal J. Bolte.²⁷ Pri opisovanju prvih šestih primerkov sledim zato v glavnem njemu.

Prvo podobo, GAB-ov bakrorez ([4], naša sl. 2), datira J. Bolte okrog 1630. Sliko pojasnjujeta naslov »Windmühl, auf welcher Alte Weiber Jung gemahlen werden« in daljša pesem. Kopijo [5] te podobe je izdal nürnberski bakrorezec Paul Fürst (pred 1650); imenoval jo je »Künstliche Winnd-Müll« in dodal opis v nevezani besedi.

Še v istem stoletju, 1672, dobimo »babji mlin« v angleškem lesorezu, ki močno poenostavljen ([6], gl. našo sl. 3) v celoti spominja na mojstrski GAB-ov bakrorez. Objavljen je bil v knjižici z naslovom »The Merry Dutch Miller and New Invented Windmill... London... 1672«.²⁸ »Šaljivi« mlinar se torej predstavlja Angležem kot *Holandec*, na kar se bom pozneje še povrnil. Poudariti želim okolnost, da je mlin na najstarejših slikovnicah vedno *mlin na veter*, ki ga pozna predvsem Zahodna Evropa!

Samo po citatu pozna J. Bolte še neki augsburški bakrorez iz 18. stoletja, ki da kaže »Die berühmte, das alte Frauenzimmer so glück-

²⁶ Rovinskij 440 sl. — Po Edsmanu 72.

²⁷ Gl. op. 16.

²⁸ Ashton, Humour, Wit and Satire of the Seventeenth Century. London 1883, 280. Navaja Bolte, Altweibermühle 246.

STARE SLIKOVNICE Z MLINOM NA VETER

Sl. 2 (levo): *Slikovnica* [4]
(gl. str. 176). - Iz: »Archiv
f. d. Studium d. neueren
Sprachen u. Litteraturen«
LIII (1899), 243

Sl. 3 (desno): *Slikovnica*
[6] (str. 176). Iz: »Archiv
f. d. Studium d. neueren
Sprachen u. Litteraturen«
LIII (1899), 246

Sl. 4 (levo): *Slikovnica* [10]
(gl. str. 177). — Iz: Ed. Fuchs,
Illustr. Sittengeschichte III.
München (1912), 137

lich umschaffende Bälz-Mühle» [7], pa oljnato sliko brez navedbe starosti, predstavljajočo notranjščino mlina [8].

Iz dobe okoli 1800 je videl J. Bolte v Germanskem muzeju v Münchenu še bakrorez z naslovom »Die Kunstmühle alte Weiber jung zu machen« (Joh. Trautner, No. 261) [9] in sledečima verzoma:

Die Weiber steigen hier zur Kunstmühl alt empor
Und kommen andrer Seits jung wiederum hervor.

Od te slike se najbrž razlikuje nürnberški bakrorez iz 1810, ki ga je objavil Eduard Fuchs ([10], gl. našo sl. 4).²⁹

Iz iste dobe je kolorirani lesorez [11], čigar en izvod v izvirniku sem dobil po posebni prijaznosti v Ljubljano na vpogled marca 1955 iz Berlina.³⁰ List ima format 42×34 cm, slika sama pa velikost $30,7 \times 24,2$ cm (gl. našo sl. 5). Slikovnica nima označenega ne izdajatelja in ne kraja izida. Nad gornjim desnim robom slike je označba s svinčnikom: »1810«. Noše na sliki se s to letnico ujemajo. Kot posebnost moram podčrtati, da je to najstarejša slika »babjega mlina« z *vodnim mlinom*, kar jih doslej poznam.

Zanimiv pregled nemških slikovnic po stanju 1836 nam je zapustil Carl Rosenkranz.³¹ Poznal je v svojem času slikovnice z — »moškim« in z »babjim« mlinom, le-tega v različnih inačicah. Meni dostopna literatura pa »moškega« mlina sploh ne navaja! Znano mi je pač, da je izdal Gustav Kühn 1820—1830 »Babji mlin« [12], ki sem ga našel v literaturi že dvakrat reproduciranega.³² Da prihranim reprodukcijo, naj sledi kratek opis:

Neznani umetnik je združil na tej poli elemente z nam že znanih slikovnic [4], [6], [10] (sl. 2—4). Mlin na veter z zunaj stoječim mlinarjem in lijakom na zunanji strani mline spominja na nürnberški vzorec [10] (sl. 4), le da so dimenzije normalizirane. Z vseh dosedanjih slik znana okrogla lina, ki skozi prihajajo pomlajene ženske, se je spremenila na tej sliki v polkrožna vrata. Figure na sliki so nam znane: mož z ženo na hrbtu, mož s samokolnico, kočija. Tudi žena na skrinji, žena ob berglah, žena ob palici in z mošnjo v rokah nastopajo na nürnberškem primerku [10] iz 1810.

Okoli 1870 je izdal Gustav Kühn novo inačico »babjega mlina«, zaznamovano z zaporedno številko 5772 ([13], gl. našo sl. 6), to pot pa je nadomestil mlin na veter z *vodnim mlinom*, ki smo ga srečali prvič na slikovnici [11] iz 1810 (naša sl. 5). Tudi sicer je spremenil umetnik vso

²⁹ Eduard Fuchs, Illustrierte Sittengeschichte III: Das bürgerliche Zeitalter. München (1912), 137.

³⁰ Zahvalo dolgujem za to ge. rektorici Gertrudi Weinholdovi, Berlin-Nikolassee, ki mi je tudi preskrbela fotografski posnetek slikovnice [13] (naša sl. 6) iz berlinskega »Märkisches Museum«.

³¹ Carl Rosenkranz, Zur Geschichte der Deutschen Literatur. Königsberg 1836 (245—287: Die Bilderliteratur der Deutschen). »Es findet sich unter den Bildern sowohl eine Männermühle als eine Weibermühle, letztere in verschiedenen Wendungen« (256).

³² Objavljata ga W. Fränger 267 in A. Spamer 480, št. 2.

zasnovno. Nove izdaje »babji mlin« pri K ü h n u, kolikor vem, ni več čakal.

Da so prihajale slikovnice dolgo dobo na ozemlje bivše Avstrije in s tem tudi k nam, je izven dvoma. Kje in v kakšnem obsegu so jih kupovali naši predniki, ni še nihče raziskoval in bo tudi težko dognati.³³ Kaže pa — mimogrede povedano —, da je študij motivov naših panjskih končnic brez primerjave z velikanskim gradivom nemških in drugih slikovnic nemogoč!

S tem v zvezi bi se ustavil pri motivu »Starostnih stopenj«, ki je bil poleg »Križanja« in »Babjega mlina« že med najstarejšimi K ü h n o - v i m i slikovnicami najbolj priljubljen motiv. Takšne slikovnice so visele in najbrž marsikje še vise v okvirih med »tablam« v »kotu« naših kmečkih domov. To izhaja iz ustnega poročila Milka M a t i č e t o v e g a, ki je videl »Starostne stopnje« večkrat po podeželskih gostilnah. Tudi sam se spominjam take »table« iz kmečke hiše v odročnem »Pragozdu« (med Jurkloštrom in Planino).³⁴ Še več. Zvedel sem, da visi v kmečki hiši v Bohinjski Bistrici »tabla« posebne vrste: pod »Starostnimi stopnjami« je upodobljen na istem listu — »Babji mlin«!³⁵ Na to inačico slikovnice v meni dostopni literaturi doslej sploh še nisem naletel, dokaz, da je število slikovnic v Evropi tako velikansko, da ga v naših prilikah sploh ni mogoče obvladati.

c) Ikonografski elementi na slikovnicah s »pečjo-kovačnico« in »mlinom«

Za študij »babjega mlina« na naših panjskih končnicah je nujno potrebno, da si pregledno predočimo ikonografske elemente navedenih slikovnic, ki so utegnile prihajati tudi k nam.

Predvsem je prevladoval na vseh slikovnicah *mlin na veter*. Vodni mlin dobimo čisto osamljeno na slikovnici [11], ki jo smemo pripisati začetku 19. stoletja (gl. našo sl. 5). K ü h n o v a slikovnica [12] iz okrog 1820—1830 kaže še vedno mlin na veter in šele njegova slikovnica št. 5772 [15] iz okrog 1870 se je odločila končno za *vodni mlin*.

Za pretežno večino slikovnic z »babjim mlinom« je tipična *okrogla lina*, ki skozi prihajajo »pomlajene« ženske na dan. Ali naj domnevamo v njej simbol poroda, aluzijo na pot, po kateri zagledajo živa bitja

³³ Treba bi bilo v ta namen pri delu na terenu pogledati vedno tudi inventar slik (»tabel«) v hišnem »kotu«, pa tudi po vaških znamenjih. Zanimanje naših etnografov so vzbujale doslej le izvirne slikarije, tiske smo zanemarjali.

³⁴ Slika predstavlja različne dobe človeškega življenja od zibelke do groba, upodobljene na stopničasto se dvigajočem in spet padajočem odrišču. — Motiv se pojavi v Nemčiji prvič 1474 (slika Martina F l a c h a iz Basla) in je bil v 16. stoletju močno priljubljen. Gl. o tem Franz Boll, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, Bd. 31, 1913. Navaja A. S p a m e r, *Die Deutsche Volkskunde* II, 478.

³⁵ Poročilo prof. Čeneta Ž n i d a r j a, direktorja gimnazije v Hrastniku, bohinjskega domačina.

luč sveta? Če je tako, potem se poznejši oblikovalci zelo verjetno te simbolične aluzije niso več zavedali in so »okroglo lino« sprejemali kot tradicionalno posebnost »babjega mlina«. Okroglo lino vidimo na naših primerih [4], [6], [10] in tudi [11], kjer se prvič pojavi vodni mlin. A še primerek [5] je kopija primerka [4], zato je okrogla lina verjetno tudi na njem.

Na slikah »babjega mlina« srečujemo nadalje vrsto človeških likov, ki prehajajo v *tipičnost*. Prav na vseh meni znanih slikovnicah ([4], verjetno tudi [5], dalje [6], [10], [11], [12] in [13]) nastopa *mož, ki vozi staro ženo na samokolnici*. Na skoraj vseh dobimo *starke, ki se pred mlinom pomenkujejo*. Na polovici primerkov *prinese mož staro štoporamo v mlin in se nekaj stark pripelje v kočiji ali s čolnom*. Zanimive so *starke na skrinji (bogastvo!)*, *ob palici*, *ob berglah*, *vrhu drevesa (!)*, ki se ponavljajo na po dveh primerkih. Konvencionalna sta naposled *mož, ki lovi »pomlajeno« ženo*, ko leti iz okrogle line, pa *mož, ki ženo pobira in objema*, konvencionalni so različni *kramljajoči, postavajoči in odhajajoči »srečni pari«*. Zanimiv je pošastno veliki *mlinar s predpasnikom* na primerku [10] (sl. 4). Isti lik je dobil normalne dimenzije na K ü h n o v i slikovnici iz 1820—1830 (primerek [12]).

Na skoraj 300-letni razvojni poti se elementi slike »babjega mlina« znatno spremenile samo tedaj, ko stopi *vodni mlin* na mesto starega mlina na veter. To se zgodi samo v dveh meni znanih primerkih — na slikovnici [11] v začetku 19. stoletja (1810?) in na slikovnici [13] iz okrog 1870. Vse drugo več ali manj ostane. Ne samo to. Opisi slik »babje peči-kovačnice« nam povedo, da je *mlin* sam zgolj *nadomestilo za — peč-kovačnico*. Slikovnice so od 17. stoletja dalje zvesto ohranjale like, ki jih kažeta že augsburška [1] in praška [2] »babja peč-kovačnica« iz 16. stoletja!

B. Slovenske podobe »babjega mlina«

a) Panjske končnice

Slovenci lastnih slikovnic nismo imeli, kupovali smo izdelke tujih založnikov. Zato pa smo ustvarjali — vsaj v čebelorejskih predelih Kranjske in Koroške — slavne in v ljudski umetnosti Evrope edinstvene *panjske končnice*. Manjkala jim je sicer razlaga v tiskanem besedilu, zato pa so bile trpežnejše od papirja in razstavljene leto in dan in dolga desetletja vsej soseski. Motivi, ki so jih predstavljale, so bili znani in so se vprav z njimi ohranjali. Ko je stare kranjske jel nadomeščati novi Žnidaršičev panj, je marsikateri motiv izginil iz ljudske zavesti in ga danes ne znamo več razložiti.³⁰ »Babjih mlinov« na panjskih končnicah imam

³⁰ Stanko Vurnik, Slovenske panjske končnice. »Etnolog« III (1929), 157—178. — Še prej pa: W. Schmid v: »Mitteilungen des Musealvereines für Krain« XVIII (1905), 103—108.

v evidenci deset, vendar je to število docela relativnega pomena, ker bi se dalo s podrobnim terenskim raziskovanjem najbrž še dokaj povečati. Meni trenutno znani primerki so naslednji:

[14] — Etnografski muzej v Ljubljani (iz zbirke Čebelarskega društva), inv. št. 49. Datirana 1861. Spodnja polovica močno izprana. Dolžina 39 cm, višina 15,4 cm, debelina 1,5 cm. (Sl. 7.)

[15] — Etnografski muzej v Ljubljani, inv. št. 2348. Brez letnice. Spodnja polovica močno izprana. Dolžina 34 cm, višina 13,6 cm, debelina 1,2 cm. (Sl. 8.)

[16] — Sadnikarjev muzej v Kamniku. Datirana 1869. Dobro ohranjena. Dolžina 21,5 cm, višina 15 cm, debelina 1,6 cm. (Sl. 9.)

[17] — Etnografski muzej v Ljubljani, inv. št. 3164. Datirana 1866. Dobro ohranjena. Dolžina 27 cm, višina 13 cm, debelina 1,4 cm. (Sl. 10.)

[18] — Steirisches Volkskundemuseum v Gradcu, inv. št. 13.471—33.³⁷ Datirana 1869 (ali 1859?). Močno izprana. Dolžina 29 cm, višina 13,8 cm, debelina 1,2 cm.

[19] — Mestni muzej v Škofji Loki, inv. št. 1181. Brez letnice. Dolžina 25 cm, višina 13 cm, debelina 1,5 cm. (Provenienca: dar gostilničarja Lotriča, Češnjica v Selški dolini 1954, iz njegovega podrtga čebelnjaka; slikar neznan.)³⁸

[20] — Panjska končnica iz 1951 pogorelega čebelnjaka Petra Lukanca, p. d. Kotnika, iz Most pri Komendi v kamniški okolici. Izginila.³⁹

[21] — Panjska končnica v čebelnjaku Franca Virjenta, p. d. pri Kužnarju, na Kužni (Oševak št. 13), Nevlje pri Kamniku. Datirana 1900. Močno izprana. Dolžina 37,5 cm, višina 26,5 cm; debelina se ne dá izmeriti, ker je panj vstavljen v čebelnjak.⁴⁰

[22] — Etnografski muzej v Ljubljani, inv. št. 2347. Letnica komaj čitljiva (18.7?). Slikarija je precej izprana, a konture dobro vidne. Dolžina 27,5 cm, višina 12,5 cm, debelina 1 cm. (Sl. 11.)

[23] — Etnografski muzej v Ljubljani (iz zbirke Čebelarskega društva), inv. št. 243. Letnica nespoznavna (izprana ali izpraskana). Slikarija dobro ohranjena. Dolžina 27,3 cm, višina 13 cm, debelina 1,7 cm. (Sl. 12.)

Prvo vprašanje, ki se nam vzbudi, je: Ali je na naših panjskih končnicah z »babjim mlinom« opaziti kaj vplivov nemških slikovnic s tem motivom? — Poglejmo najprej, kaj upodabljaajo.

³⁷ Gl. rokopis univ. prof. dr. Leopolda Kretzenbacherja, Gradec, v Etnografskem muzeju v Ljubljani (»Eine Sammlung krainerischer Bienenstockbrettchen am Steirischen Volkskundemuseum in Graz«). — Končnica spada v zbirko 33 panjskih končnic iz zapuščine dr. W. Schmidta (umrl 24. marca 1951), bivšega kustosa ljubljanskega deželnege muzeja. — Na pobudo L. Kretzenbacherja mi je poslala risarka graškega »Steirisches Volkskundemuseum«, gdč. Maria Leiner, perorisbo končnice v naravni velikosti, ker je zaradi slabega stanja končnice fotografiranje komaj izvedljivo. Naj ji bo tudi tu izrečena moja zahvala! Risbo sem izročil Etnografskemu muzeju v Ljubljani.

³⁸ Sporočilo ravnateljstva Mestnega muzeja v Škofji Loki, ki je tudi priložilo risbo končnice, za kar se mu zahvaljujem.

³⁹ Opozorilo dr. E. Cevca, Ljubljana. — Za končnico sem pozvedoval marca 1955 na licu mesta, a brez uspeha. Zapisal sem si le opis slike po pripovedovanju domačih.

⁴⁰ Opozorilo kustosa M. Jagodičeve. — Končnico sem si marca 1955 sam ogledal in jo fotografiral.

Že bežen pogled pove, da jih lahko razdelimo v dve izrazito različni skupini. Prva, vsaj v mojem gradivu mnogo številnejša skupina kaže *zunanjščino mlina* (tip A, [14] do [21], sl. 6 do 10), druga, v mojem gradivu zelo skromna skupina pa *notranjščino* (tip B, [22] in [23], sl. 11 in 12).

Kaj je skupnega tipu A? Končnicam [14] do [20] je skupna predvsem *predstava mlina*. Mlin sam je tu zelo preprosto iz desk zbita stavba, ki se na vsaki končnici stereotipno ponavlja. leva polovica stavbe je večinoma odprta in kaže slabo vidno notranjščino mlina. Desna polovica stavbe je vedno zaprta in ima sredi stene značilno »okroglo lino«. Na desni strani v ozadju za mlinom so vidne nekakšne *lopute*, v manjšem številu primerkov iz mojega gradiva pa *vodno kolo*, ki spominja včasih na kolo s slik sv. Katarine.

Vprav *lopute* mi pričajo, da se je naš ljudski umetnik vzgledoval po predlogi, ki je kazala mlin na veter. Imel je torej pred seboj tujo slikovnico! Mlin na veter mu je bil sam na sebi tuja stvar. Bil je mnenja, da je to, kar kaže slikovnica, pač tipično za »babji mlin«, in je zato naslikal k stavbi »vetrnice«, kakor jih je videl on, in tako, kakor mu je dovoljeval ozki prostor na končnici. Ali sploh lahko rečemo, da se je zavedal, kaj te »lopute« pomenijo? Morda jih je zamenjaval z značilnimi vodnimi kolesi ob savskih mlinih? A ne samo »vetrnice«, tudi »okroglo lino«, ki skozi prihajajo »pomlajene« ženske, je brez pomišljanja prenesel na panjsko končnico (končnice [14] do [20], sl. 7 do 10); na končnici [21] sta okrogli lini kar dve: v eno potiska mož staro ženo, iz druge prihaja pomlajena na dan!

Naš ljudski slikar se je vzgledoval torej po tujih predlogah »babjega mlina«. Te predloge so bile z veliko verjetnostjo nemške slikovnice.

Nemara ga je dolgo motil njihov mlin na veter. Toda v primerkih [17] (1866), [19] (brez letnice) in [21] (1900) se je vendarle odtrgal od konvencionalnih »lopute« in naslikal — *vodno kolo*, kakor ga je lahko videl pri domačih mlinih; samo včasih ([17] in morda tudi [19]) ga je zmotila oblika kolesa s slike sv. Katarine. »Babji mlin« je postal s tem vsaj na zunaj navaden, vsakdanji mlin; nehal je biti fiktivna tvorba. Ostala mu je samo čudežna lastnost pomlajevanja. Ali je dobil naš ljudski umetnik pobudo za to na slikovnici [11] (sl. 5), če je prišla k nam, ali na njej podobnih — ali pa se je osamosvojil, ne moremo reči. Vpliv K ü h n o v e slikovnice [13] (sl. 6) ne prihaja v poštev, ker je naša končnica [17] že datirana s 1866, medtem ko je izšla slikovnica [13] šele v 70-ih letih prejšnjega stoletja. Vsekakor se je umetnik končnice [21] 1900 odtrgal od stereotipne zasnove »babjega mlina« iz 60-ih let prejšnjega stoletja (gl. primerke [14] do [20], sl. 7—10). Namesto brezobličnega zaboja je naslikal pravo hišo s položno streho. Izza nje moli na levi vodno kolo, na levi vidni steni pa se blesti napis »Patent mlin za stare babe«. Naslikal je tudi kar dve okrogli lini, nad desno je dodal napis »Mlada in lepa ko Rožica«. Na skrajni levi je ohranil nam že dobro znanega moža s košem in staro ženo v njem, nad njo pa je napisal »80 let stara«. Verjetno je bilo kakšno besedilo še drugje, toda končnica je zelo izprana.

Ali je dobil umetnik pobudo za to svojo zasnovo iz kakšne novejšje slikovnice ali pa je ustvarjal samostojno, to je danes še nemogoče povedati.

Svojo pot pa je ubral naš ljudski umetnik na končnicah *tipa B* (primerka [22] in [23], sl. 11 in 12), kjer nam pokaže notranjščino »babjega mlina«. V mojem gradivu sta dva primerka tega tipa v veliki manjšini spričo preostalih osmih primerkov, ki kažejo vsi zunanjščino mlina. Nagibljem se k mnenju, da je v tem tipu ustvarjal naš ljudski umetnik resnično *samostojno*. V primerku [22] vidimo na levi lijak, kamne, zobato os in kolo ter prislonjeno lestev. Primerek [23] ima mehanizem mlina postavljen v sredino ploskve, vidno je kolo, lestev se je spremenila v trdnjše lesene stopnice, iz lijaka moleča os pa nehote spominja na — kavni mlinček!

Zelo po svoje je razporedil naš ljudski umetnik *figure* na končnici. Tu se tujim predlogam ni dal dosti vplivati. K prilični svobodi, bolje rečeno — iznajdljivosti ga je pravzaprav silila tipična ozka čelna ploskev kranjčev.

Svojevrsten domislek, ki ga v meni dostopnem tujem gradivu še nisem srečal, je brez dvoma ta, da je postavil ljudski umetnik za mlinarja — *hudiča*. Na primerku [14] (sl. 7) je mlinar *zelen* vrab, ki stoji ob kamnu in pravkar spušča staro žensko v mlin. Na primerku [22] (sl. 11) nastopata kar dva *temnorjava vraba*, eden nosi žensko počez na rami in je pravkar stopil na lestev, drugi stoji za njim in ga varuje pred drugo žensko, ki je z metlo zamahnila nad njim. Morda ženska zavist?

Na tujih predlogah se razni liki in skupine — kakor smo videli — dokaj stereotipno ponavljajo. Naš ljudski umetnik je — po tujem vzorcu ali sledeč domačemu motivu o starem možu, ki nese svojo uporno ženo v košu? — prav dosledno upodabljal na končnicah *tipa A* na *levi strani* *moža, ki v naramnem košu nese svojo staro, večinoma močno grbasto ženo*. Na *desni* polovici pa je dal domišljiji prosto pot. Primerek [14] kaže tu moža, ki sprejema svojo pomlajeno ženo (sl. 7). Ta mož je na primerku [15] že vidno razigran (sl. 8) — skokoma je prihitel k okrogli lini. Za njim stoji par — možki kaže zadovoljen obraz, pomlajena žena pa v začudenju ali iz zavisti — kdo ve? — dviga desnico in opazuje iz okrogle line prihajajočo lepotico. Dramatično razgiban je ta desni prizor na primerku [16]: mož vesel sprejema »*ново*« mladenko, a za njim stoji ženska — njegova žena? —, ki razočarana ali obupana grozeče dviga desnico! To opazuje mlinar, ki je pravkar spustil žensko med kamne, in se pri tem zabava (sl. 9). Tudi na primerku [17] je par na desni dobro karakteriziran. Mož škili proti pomlajeni ženski, ki prihaja iz okrogle line na dan, njegova družica pa mu z dvignjeno desnico nekaj dopoveduje (sl. 10). Na graškem primerku [18] stoji na desni mož za ženo, ki bi se mu nemara rada izmaknila; zato ji je z desnico segel pod pazduho in jo z levico prijema za roko. Oba gledata, kaj se godi pri mlinu. Tudi na loškem primerku [19] stoji mož za pomlajeno ženo, ki nekam podjetno dviga desnico, kot bi hotela poslej ubrati svojo pot!

Figure, ki jih srečujemo na obeh primerkih *tipa B*, so čisto drugačne. Na primerku [22] (sl. 11) opozarjam samo na zanimivo posebnost, da je označil ljudski umetnik starost obeh žena na desni s tem, da ju je naskikal s *pečo* na glavi, mladenka, ki prihaja na levi izpod kamna, pa nosi *avbo!* Primerek [23] (sl. 12) odlikuje zelo jasna, dasi primitivna risba. Hudomušni slikar je dal eni izmed pomlajenk cvetlico v roko! Sicer pa opazamo, da nosijo tu vse ženske predpasnike in čez prsi navzkriž položeno ruto ter da so vse razoglave.

Po vsem doslej povedanem lahko rečemo, da so naši ljudski slikarji pač sprejemali pobude s tujih slikovnic, obstali so tudi ob sicer neznani jim prikazni mlina na veter, toda v oblikovanju zasnove so si ohranjali dokajšnjo svobodo in se naposled tudi odtrgali od tujih vzorov.

b) »Vrhopoljski babji mlin«

Svojevvrsten in zanimiv primer nastajanja folklornih pojavov je »vrhopoljski babji mlin«. Vsa šentjernejska dolina na Dolenjskem pozna govorico o tem mlinu. Kaj je na stvari?

Izročilo o »babjem mlinu« v Vrhopolju pri Šentjerneju⁴¹ je staro komaj 30 do 35 let. Slišal sem ga pred blizu dvajset leti, pa tedaj ni vzbudilo moje posebne pozornosti. Zdaj sem se ga domislil. Omenil mi ga je osebno tudi Tone Ljubič, ki se ga spominja iz let svojega službovanja v Orehovici okrog 1928—29. Na izročilo o tem »babjem mlinu« je naletela seveda tudi ekipa Etnografskega muzeja iz Ljubljane pri terenskem delu avgusta in septembra 1952.⁴² Na mojo prošnjo je Mara Novakova, učiteljica na nižji gimnaziji v Šentjerneju, izvedla med svojimi dijaki in pri domačinih podrobno anketo o vrhopoljskem babjem mlinu in mi (v pismu z dne 12. marca 1955) poslala zelo bogato gradivo iz prve roke.

V gostilni pri Jožetu Kosu v Stranjah št. 14 pri Gornjem Vrhopolju imajo v »salonu« na steni sliko »babjega mlina« (velikost 1 × 1,5 m). Pobudo za nastanek te slike je dal Karel Hudoklin iz Gornjega Vrhopolja št. 25, ki je sam popisal, kako je do »babjega mlina« prišlo (gradivo Mare Novakove). Bilo je po prvi svetovni vojni, ko so nekoč pregledovali pri Jožetu Kosu razne slike. Med njimi je bila podoba »babjega mlina«. Hudoklin je prosil Kosa, naj mu jo odstopi, »da bi se iz tega napravila šaljiva slika«. Hudoklin je iz slike izrezal, kar mu je

⁴¹ V tisku ga je omenil —nm— (= Viktor Pirnat) v »Dolenjskem listu« IV, št. 48 z dne 4. decembra 1953, str. 1 (uvodni feljton »Trma ni kar si bodi«) in priobčil tudi njegovo (prvotno) sliko. — Opozorilo prof. Janka Jarca, ravnatelja Dolenjskega muzeja v Novem mestu. Njemu in šentjernejskemu domačinu publicistu Ivu Pirkoviču bodi izrečena zahvala za razne napotke.

⁴² Gradivo v Etnografskem muzeju v Ljubljani, vmes je tudi naša sl. 14. Primerke naše sl. 13 hrani Viktor Pirnat, Ljubljana, ki se mu zahvaljujem tudi na tem mestu, da mi jo je odstopil za reprodukcijo.

prijalo, nalepil to na risarski papir, pririsal (?) ljudi in hribe in nalepil nad vrati še napis »Prvi vrhpoljski babji mlin«. Ker je bil v stari avstrijski vojski, kakor piše, »Regiments-Batterie-Photograph« in torej fotografiranja vešč, je napravil fotografski posnetek 10 × 15 cm (gl. našo sl. 13). »Tako so nastale prve slike, te slike sem pošiljal na vse kraje, tudi v Ameriko.« *In tako se je razširil glas o »vrhpoljskem babjem mlinu«!*

Kakšna je bila slika Jožeta Kosa, ni znano. Najbrž je bila posnetek slikovnice novejšega datuma, morda celo šaljiva razglednica (»Jux-Postkarte«). Koliko je Karel Hudoklin »dodal«, ne morem ugotoviti. Kolikor kaže fotografija, razen kontur gorá v ozadju bistvenih dodatkov ni bilo. Prvi posnetki so danes že redkost, ker je bil Karel Hudoklin med drugo svetovno vojno zaradi bombardiranja ob vse slike in mu je ostala ena sama.

Po tej sliki je dal naslikati 1949 slikarju-samouku Henriku Sbilu iz Novega mesta akvarel (gl. našo sl. 14). Sbil je zasnovo slike ohranil in jo le po svoje dopolnil. Na to sliko je naletela ekipa Etnografskega muzeja 1952. Sbil je napisal na sliko prav v načinu starih slikovnic tudi pojasnilne stihe:

V prijaznem Vrhpolju blizu Šent-
Jerneja se godijo v babjem mlinu
taka čudesa
da se podnevi in ponoči
sučejo mlinska kolesa.
Grbaste in krofaste babe
noter frčijo
zale in mlade pa ven
priletijo.

Mojo pozornost je vzbudilo nadaljnje besedilo o francoskem častniku, ki da mu je moral služabnik voditi v sobo kmečke ženske, a jih je poprej »gosposko preoblekel, našminkal (!) in počesljal«, jih torej nekako pomladil, preden so stopile pred častnika. Domneval sem, da je izročilo o tem pristno in da je treba v njem iskati izvora vrhpoljskega »babjega mlina«. Stvar pa ni taka. Med ljudstvom so pač še živi spomini na Francoze, katerih poveljnik da je stanoval na bivši pleterski žagi nad Vrhpoljem. Domačini so morali iz svojih hiš, da so francoski vojaki dobili stanovanje. Zgodbo o »kozmetičnem« pomlajevanju žensk, ki naj bi krajsale čas francoskemu častniku, pa si je izmislil Henrik Sbil!

Pripomnim naj, da so v šentjernejski dolini še ohranjeni čebelnjaki s starimi kranjiči in poslikanimi končnicami. Zanimivo je, da med njimi »babjega mlina« — ni.⁴³

⁴³ Med gradivom Mare Novakove so namreč tudi sezname panjskih končnic po šentjernejskih čebelnjakih, ki so zaradi svoje — tudi novejše — motivike vredni zanimanja. Sezname sem izročil Etnografskemu muzeju v Ljubljani.

c) Umetno slikarstvo

Motiv »babjega mlina« je našel svoj odmev tudi v našem umetnem slikarstvu. Zamikal je oba naša slikarja, ki slovita zaradi svoje povezanosti z našo folkloro — Maksima Gasparija in Gvidona Birollo. Zlasti od prvega imamo več slik, ki je na njih upodobil »babji mlin«.

III. Mimično-dramatske predstave »babjega mlina«

Pri nas je na splošno komaj znano, da »babji mlin« ni le šaljiva govorica in zabavna slika, marveč tudi *mimično-dramatska predstava*, ki jo srečujemo kot *igro*, kot *pustni sprevodni prizor* in kot *del* — *običaja-obredja*.

A. »Babji mlin« kot dramatična igra

Kot dramatično igro zasledimo »babji mlin« šele na koncu neke razvojne poti, ki jo je mogoče vzporediti z zapovrstnostjo verzij motiva pomlajenja tako v ljudskem slovstvu kakor v slikarstvu.

Iger, ki bi predstavljale pomlajenje *v studencu*, sicer ne poznamo, zato so pa *pred* igrami o »babjem mlinu« igre *o pomlajenju v kovačnici ali topilnici*. Motiv pomlajenja pa se omenja že *davno pred njimi v srednjeveški duhovni dramatiki*.

Predhodnice iger o »babjem mlinu« so torej dokaj številne. Potrebno je, da si jih po vrsti ogledamo.

a) Prizori o kramarju-mazaču

V srednjeveških velikonočnih igrah naletimo na prizor, ko *kramar-mazač* (mercator-medicus) ponuja trem Marijam, ko hite h Kristusovemu grobu, čudežno mazilo, ki da prežene starostne gube. Prizor je doživel nešteto inačic zlasti na *Babarskem*, v *Avstriji* in na *Češkem*.⁴⁴ Če je avtentičen, je češki prizor (»Mastičkar«) med vsemi najstarejši, ker sega v 13. stoletje. V najpopolnejši obliki je ohranjen v tako imenovani »*Erlauski igri o kramarju*«, ki se je ohranila v rokopisu iz okolice Gmünda na *Koroškem* iz srede 15. stoletja.⁴⁵ Sluga Pusterpalk se iznebi tu nekaj robatih o starih ženskah, nato pa se pohvali (v. 651): »Den wolt ich gern di runzen vertreiben.« Pozneje srečamo podoben prizor v *alsfeldski pa-*

⁴⁴ A. Bäschlin, Die altdeutschen Salbenkrämerspiele. (Diss. Basel). Mühlhausen 1929.

⁴⁵ Karl Ferd. Kummer, Erlauer Spiele. Sechs altdeutsche Mysterien. Wien 1882, 51—89 (»Visitacio sepulchri in nocte resurrectionis«). — Gl. tudi R. Froning, Das Drama des Mittelalters I. Stuttgart 1891 (= Deutsche National-Litteratur 14; 1), 65, in Bäschlin 62.

sijonski igri (1517). Tu predstavlja sluga Ruben svojega mojstra Ypocrasa, ki da je prepotoval vse dežele sveta in mu med lekarnarji ni para; prodaja namreč zdravilo, ki mrliča oživi.

Pasijonski prizor pa se je sprevrgel ponekod v *pustno burko*. V Nürnbergu je izšla že 1479 v tisku takšna igra H. F o l z a, kjer se omenja pomlajenje s čudežnim mazilom. »Mlinar« — kdo bi se tu ne spomnil »babjega mlinarja? — ga je preskusil na svojem petdesetletnem oslu in na svoji stoletni ženi:⁴⁶

Vnd an seim hundert iergen weyb
Der er all runczeln mit verdreyb
Die an irm leyb so glat seit pleybt
Das sie zu fladen kes dran reybt.

Pod nürnberškim vplivom se pojavi motiv tudi v pustnih burkah v Sterzingu na Tirolskem.⁴⁷ V VI. burki beremo (v. 29—30):

Er khan den altn weiben
die Runczln auss dem ars vertreiben ...

v XXIV. burki pa (v. 59—60):

Er kan den allten weiben
dj runtzl von oben Biss zu vndrist vertreiben ...

Toda v vseh teh in njim podobnih prizorih o kramarju-mazaču⁴⁸ *dejanje pomlajenja ni prikazano*, marveč se o njem samo govori. Drugače je bilo v naslednjih primerih iger.

b) Pomlajenje na neznan način

S 15. stoletjem se pojavijo igre, ki dejanje pomlajenja *vizuelno prikazujejo*. Vendar so prva poročila o njih nepopolna. Zato pri nekaterih le z veliko verjetnostjo domnevamo, da gre za pomlajenje, medtem ko pri drugih samó verzija pomlajenja ni jasno razvidna.

⁴⁶ A. Keller, Fastnachtspiele aus dem 15. Jahrhundert, III. Stuttgart 1853, 1199 (= Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, 30). Navaja Edsman 67.

⁴⁷ O. Zingerle, Sterzinger Fastnachtspiele. Wien 1886, no. 4. Navaja Edsman 66.

⁴⁸ Tu naj samo omenim še angleško »The Mummer's Play«, kjer se nastopajoči zdravnik ali mazač hvali, kako zna (stare ženske) od mrtvih oživljati:

Bring me an old women, fourscore and ten,
If she's ne'er a tooth in her head,
I'll bring her round young and plump again.

Gl. E. K. Chambers, The English Folk-Play. Oxford 1933, 50 sl. Navaja Edsman 64 in 73—74.

Kot najstarejšo izpričano predstavo te vrste navaja J. Bolte »igro« v Torunju (Thorn) na Pomorjanskem 1440.⁴⁹ Odlomek poročila o njej pravi:⁵⁰

»...unnd man het ein spiel, in welchem die alte weiber verjunget werden, zu welchem gehören viel teuffel, unnd dise lieffen umb unnd triben grossen spuch mit den, die sie begriffen.«

Iz tega poročila nikakor ni neposredno razvidno, kateri je bil način pomlajenja. Ko označuje H. Moser⁵¹ to igro kot igro o mladostnem studentu (Jungbrunnen), razlaga poročilo zelo samovoljno. Bliže resnici utegne biti Boltejeva domneva, da je šlo v igri za pomlajenje v ognju. To bi potrjeval nastop hudičev. Nesporno pa tudi to ni, kakor »spiel« ni nujno dramatična predstava, marveč je lahko tudi neko neznano obredje. To bi pričalo dejstvo, da je nastopilo »mnogo hudičev«, ki so tekali okoli in uganjali burke z vsakim, kogar so prijeli. Vsekakor je prikazovala ta predstava — ali kar koli je že bila — pomlajenje *kot delo nadnaravnih sil*. Le-te so v prvi polovici 15. stoletja v tej zvezi že privzele podobo »hudičev«. Zanimivo je, v kakšni luči jih prikazuje kronist. Eden izmed »hudičev« je namreč ponagajal ob tisti priložnosti stari kmečki ženi. Njen sin se je potegnil zanjo, nastal je prepir in pretep in sin je našemljenca ubil. In ko so mrtvecu sneli krinko — pripoveduje dalje kronist, redovnik — je bil pod njo zgolj smrdljiv pepel... Podobna poročila o prekletstvu poganške demonske maske se pojavljajo — seveda z določeno tendenco — še v mnogih spisih tiste dobe.⁵² Zanimivo je nadalje, da je bil ubijalec oproščen vsake krivde. Prepričan je bil namreč — tako se je zagovarjal —, da ima opravka s pravim hudičem... Vse to me potrjuje v mnenju, da je šlo za neko — tedaj brez dvoma že popačeno — *obliko starodavnega obredja*.

Neznan je način pomlajenja, ki ga je prikazovala »comedia« — tu torej verjetno že prava dramatska igra! — v Möskirchu pred 1483:⁵³

»Die comedia aber ist gewesen ain alter Mann, den hat man erjunget, gleichwie die Medea mit dem alten Peleo umgangen.«

Tega »starega moža« srečamo kot pustno igro že nekaj prej v Lübecku, prvič 1435, drugič 1478. W. Creizenach⁵⁴ je mnenja, da je šlo že v njej za motiv pomlajenja, J. Bolte o tem še dvomi.

⁴⁹ Bolte, Böhm. Flugbl. 132 sl.

⁵⁰ Perlbach, Philippi und Wagner, Preussische Chronik. 1876 do 1889, 2, 137. Navaja Bolte, Böhm. Flugbl. 132.

⁵¹ Hans Moser, Das Volksschauspiel, v: A. Spamer, Die Deutsche Volkskunde I, Leipzig 1935 (2. izd.), 367.

⁵² Prav tam.

⁵³ Barack, Zimmersche Chronik I, 1881 (2. izd.), 480. Navaja Bolte, Böhm. Flugbl. 133. — Edsman 68, op. 16, opozarja, da je datiral Bolte to igro pomotoma z letnico smrti Wernerja von Zimmerna (1483).

⁵⁴ W. Creizenach, Geschichte des neueren Dramas I. Halle 1893, 456, opomba 2.

Prav tako ne izvemo za način pomlajenja, ki naj bi ga bila prikazovala igra v Königsbergu 1542.⁵⁵

»1½ Mark den Gesellen, die das Spiel für meine gn. Herrschaft gespielt haben, die alten Weiber jung zu machen.«

c) Pomlajenje v kovačnici

V tesni zvezi z ljudsko legendo in pravljico se pojavljajo igre, ki kažejo pomlajenje v kovačnici.

Ni mogoče zatrdno reči, da je prikazovala pomlajenje »igra o kovačnici«, ki so jo igrali v Lübecku 1440 — torej istega leta kakor »pomlajenje starih žensk« v Torunju.

Kot književno delo pa je ustvaril že 1525 »Kovačnico ljubezni« (*La Fragoa d'Amor*) portugalski Shakespeare Gil Vicente.⁵⁶ Igrali so jo ob poroki kralja Ivana III. Portugalskega s Katarino.

Kot pobudnik poroke visokega para objavlja Cupido, da lahko prekuje ves portugalski narod v svoji čudežni kovačnici. V njej kujejo Merkur, Jupiter, Saturn in Sonce. Začno z zamorcem, ki postane belec, in nadaljujejo s staro pravico, ki naj se pomladi. Igra kaže močno družbeno satiro.

Samo pet let pozneje (1530) se pojavi Hansa Hechlerja igra v nekem züriškem tisku, ki ga 1540 ponatisnejo v Augsburgu z naslovom: »*Ein nürw kurtzweylig hüpsch Spyl / wie man alte Wyber jung schmidet. So dann zu Vtzißsdorff in Berner biet gelegen / von etlichen jungen gsel-len gespilt ist worden*« (gl. našo sl. 1).⁵⁷

Nastopivši sel napove umetelnega mojstra, ki da zna stare ženske v mlade prekovati. Že se dá stoletna babnica pripeljati na vozičku, da bi jo pomladili, ker si želi spet fanta. Zaman ji odsvetujeta takšno početje sin in zdravnik. Kovač zapove svojima hlapcema Vasoldu in Heisseisnu, naj pripravi klešče in vigenj, ter odpelje žensko v kovačnico, kjer da pojde skozi trojni ogenj. Kmalu zatem se prikaže prekovana v lepo gospodično, plača mojstru njegovo delo in začne izbirati med snubci, ki so jo mahoma obdali. Starega moža in revnega »landsknechta« zavrne ter odide naposled s ponosnim plemičem.

»Kovači« so prekovali staro žensko v dekle tudi na Holandskem. Poročilo je iz Deventra, kjer je zabeleženo plačilo igralcem 1544 in 1555.⁵⁸

⁵⁵ Hagen, *Geschichte des Theaters in Preussen*, 1854, 15. Navaja Bolte, Böhm. Flugbl. 133.

⁵⁶ Gil Vicente, *Obras, com revisão, prefacio e notas de Mendes dos Remedios I—III*, Coimbra 1907—1914 (= *Subsidios para o estudo da História da Literatura Portuguesa* XI, XV, XVII). Igro vsebuje II, 154—172. Navaja Edsman 99, ki objavlja tudi vsebino.

⁵⁷ Baechtold, *Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz*, 1892, 332, op. str. 86. — Gl. Bolte, Böhm. Flugbl. 133. — Edsman objavlja (med 100—101) reprodukcijo naslovnega lista.

⁵⁸ J. J. van Doorninck en J. Nauninga Uitterdijk, *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* V, 1878, 63 sl. Navaja Bolte, Böhm. Flugbl. 133.

1544: »Jdem die smeden van dat loie spoell van den olden wyff, drie pont.«

1555: »Noch der meisters van den smeden, die voirt raethus spoelden van een olt wyff een jonck to smeden, gegeven vier pont.«

O igrah, ki so prikazovale pomlajenje v kovačnici, v Zahodni in Srednji Evropi po 16. stoletju ni več poročil. Staro izročilo pa se je ohr-

Sl. 1. — Ilustracija naslovnega lista: »Ein nüw kurtzwyilig Spyl, wie man alte Wyber jung schmidet...« (Augsburg 1540.) (Iz: C. M. Edsman, *Ignis Divinus*, 100—101.)

nilo na Vzhodu, kjer so »igro o kovaču« še sredi 19. stoletja predvajali v Osrednji Rusiji.⁵⁹

Po izbi se pomika v krogu skupina s sajami namazanih in z umetnimi bradami našemljenih ljudi. Nastopi kovač; gornje telo ima golo, na prsih pa gumbe naslikane. V rokah nosi veliko leseno kladivo. V izbo prinese pregrinjeno klop. Pregrinjalo sega do tal, pod njim je skritih pet ali šest otrok. Kovač stopa gor in dol in se hvali, kaj vse zna. Tudi stare zna pomladiti. Ženske se mu izmikajo, moški se mu pa radi odzovejo, ko jih povabi na nakovalo. V resnici zleze vsak pod pregrinjalo in kovač udari nekajkrat po klopi, kot bi koval. Izpod pregrinjala prileze nato eden izmed otrok. Višek vsega je

⁵⁹ С. В. Максимовъ, Нечистая, невѣдомая и крестная сила. С. Петербург 1903, 299. Navaja Edsman 100.

v tem, da kovaču pri vsakem udarcu zdrknejo hlače na tla. Ko so vsi »stari« pomlajeni, gre kovač od dekleta do dekleta in vsako vpraša, kaj naj na njej spremeni. Vsaka mora nekaj povedati in vsaki ustreže. Zato ga mora vsaka poljubiti, on pa jo skuša namazati s sajami.

d) Pomlajenje v topilnici

Manj pogosto je pomlajenje v topilnici. Znana je samo francoska burka (»farce«) iz 16. stoletja. V njej si dasta dve ženi pri zvonarju pretopiti vsaka svojega starega moža v mladeniča.⁶⁰

Svarila ne zaležejo. Možja sta pomlajena, a iz prvotnih starih šlap sta nastala dva odločna možaka, ki trdno zgrabita za vajeti zakonskega življenja. Igra prehaja tako že v karakterno komedijo.

e) Babji mlin

Vse igre, ki sem jih mogel doslej naštet, so resnično le predhodnice »babjega mлина« kot dramske predstave. Ta se pojavi razmeroma dokaj pozno.

Šele iz 1773 nam je namreč ohranjeno poročilo, da je prikazoval potujoči komedijant Barzanti v severnonemškem G ü s t o w u »balet« z naslovom »Die wunderbare Mühle, alte Weiber jung zu machen.«⁶¹ Pravo igro o »Babjem mlinu« pa je odkril šele J. Bolte konec prejšnjega stoletja na Tirolskem. Gre za rokopis iz Stubaiske doline, datiran z letnico 1814.⁶² Igra je zložena v aleksandrincih in je služila ali kot vložna igra ali kot poigra ob resni drami na kmečkem odru.

Mlinar Joss in njegov pomočnik Stackl sta postavila čudežen mlin, v katerem se stare, nagubane ženske lahko temeljito pomladijo. Komaj sta to z bobnom javno oznanila, že se oglase po vrsti štirje zakonski pari in prosijo mlinarja za pomoč. Žene kramarja, slikarja, krošnjarja-Duxerja in učitelja se sprva upirajo prigovarjanju svojih mož, naj gredo v mlin. Po končani kuri pa moške komaj in komaj pregovorijo svoje pomlajene žene, da gredo spet z njimi. Šele posredovanje mlinarja, ki obljublja, da bo v kratkem postavil še mlin za pomlajevanje moških, ter vroče prošnje prizadetih mož spet združijo vse 4 pare.

Ta igra neznanega avtorja je zajela v umetniško obliko neko mihično-dramatsko dogajanje, ki je moralo biti že prej med ljudstvom znano.

Iz takega izročila sta črpala pobudo dva znana tirolska pisatelja novejša dobe. Leta 1902 so uprizorili v dunajskem »Jubiläumstheater« Karla Schönherrja komedijo »Die Altweibermühle«, ki sloni na motivu »babjega mлина«.

⁶⁰ »Farce nouvelle, à cinq personnages, des Femmes qui font refondre leurs Maris«. Viollet le Duc, Ancien théâtre français I—X, Paris 1854 do 1857. Burko vsebuje I, 63—93.

⁶¹ B ä r e n s p r u n g, Jahrbücher für mecklenburgische Geschichte I, 1856, 121. Navaja Bolte, Altweibermühle 247.

⁶² Gl. op. 16.

kontaminiranem s fabulo o plašnem krojaču. Istoimensko ljudsko igro je napisal v svojih mladih letih tudi Rudolf Greinz.⁶³

Motiv »babjega mlina« je zašel celo *k lutkam*, kjer se je ohranil prav do današnjih dni. Eva Friedländer, ki je napisala zgodovino lutkarstva v Avstriji,⁶⁴ je videla še 1948 *v dunajskem Pratru* na Gašperčkovem odru med njegovimi kratkimi prizori tudi »Babji mlin«.

»Babji mlin« je druga točka. »Mlin« postavijo kar vpričo gledalcev na oder. Mlinarju-Kasperlu odnaša tat sproti vse vreče moke. Mlinar ga naposled pričaka, ga s svojim kladivom pobije, zbaše v mlin in semelje. Zdaj pa se pojavi grda stara ženska. Rada bi, da bi jo mlinar semlel v lepo mladenko. Mlinar ji ustreže in delo mu tako dobro uspe, da povabi mično in mlado stvarco kar na ples — mogoče se bosta celo vzela.

B. »Babji mlin« kot (sprevodni) pustni prizor

a) »Babji mlin«

Zdi se, da je ohranil Kasperl v dunajskem Pratru edini do danes »babji mlin« kot *dramatično igro* pri življenju. V burkasto pantomimični obliki *prizora v pustnem sprevodu* (torej na vozu ali saneh) ali kot koliba na veseličnem prostoru pa se je obdržal do danes na prostranem ozemlju. Samo pisana poročila o tem so dokaj pozna.

Šele okoli 1850 zasledimo opis »babjega mlina« v sprevodu kölnskega karnevala; predvajalci so hodili po mestu in ponavljali »čudež« v vsaki ulici.⁶⁵ Zanimivo je, da staronürnberški karneval v 16. stoletju »babjega mlina« še ne pozna.⁶⁶

V drugi polovici 19. stoletja so poročila o »babjem mlinu« v pustnih prevodih še pogostejša. Vse do 1900 so poznali tak prizor pri pustovanju v Švici, in sicer v Schwyzu in v Thorgauu.⁶⁷ V Brixleggu na Tirolskem so vozili »babji mlin« 1862.⁶⁸ V voz sta bila vprežena

⁶³ Oba podatka kakor tudi sploh podatke o »babjem mlinu« na Tirolskem dolgujem univ. prof. dr. Antonu Dörrerju, Innsbruck, ki mu tudi na tem mestu izrekam svojo zahvalo.

⁶⁴ Eva Friedländer, *Das Puppenspiel in Oesterreich*. Diss. Wien 1948, 131. — Rokopis sem dobil na vpogled po prijaznosti univ. prof. dr. Leopolda Schmidta, Dunaj.

⁶⁵ Omemba v: Gottfried u. Johanna Kinkel, *Geschichte eines ehrlichen Jungen*. Erzählungen. Stuttgart 1851 (2. izd.), 166. Navaja Bolte, *Altweibermühle* 247.

⁶⁶ Bolte (*Altweibermühle* 247) se sklicuje v tej zvezi na Paula Geigerja »Schönbarbuch« iz konca 16. stoletja, ki točno popisuje vse prizore nürnberških karnevalskih sprevodov; tako je pač zabeležil »pomlajevalni studenec« (Jungbrunnen) 1510, veliko puško, iz katere streljajo stare ženske 1514, mlin na veter s štokljinim gnezdom 1515, velikega hudiča, ki žre stare ženske 1516, le »babjega mlina« vmes ne omenja.

⁶⁷ »Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Litteraturen 54: 104 (1900), 335. Navaja Edsman 74.

⁶⁸ A. Hartmann, *Volksschauspiele in Bayern und Oesterreich-Ungarn gesammelt*. Leipzig 1880, 325.

dva para konj, mlin pa je bil podoben »parnemu stroju« (!). Na eni strani so potiskali »stare ženske« vanj, na drugi strani so prihajala mlada dekleta na dan.⁶⁹ Na Tirolskem je »babji mlin« kot pustni običaj sploh zelo trdno zakoreninjen, tako zlasti v Wippski dolini (Wipptal) pa v Glurnsu in Traminu, dalje v Innsbrucku in po drugih krajih doline Inna, kjer ga dobimo povsod še danes.⁷⁰ Deloma ga vozijo v sprevodu ali pa ga kažejo v nekakšni veselični uti ljudem v zabavo. Po opisu dr. Antona Dörrerja⁷¹ je današnji »babji mlin« na Tirolskem večinoma pantomima ob nekakšni mlatilnici, v katero potisnejo zgoraj »staro žensko«, da pride spodaj »mlada« ven. Pri tem se slišijo bolj ali manj svobodne pripombe, ki vzbujajo krohot gledalcev. Sprevod se pogosto ustavlja in vsakokrat se dokaj hrupni prizor ponovi. Na Južnem Tirolskem (n. pr. v Sterzingu, gl. našo sl. 15) se naslanja običaj »babjega mlina« predvsem na vero, da pridejo stare samke po smrti na Sterzinško barje (Sterzinger Moos = Moor), kjer se morajo za kazen ubadati z zgolj nepotrebnimi deli. Zato, pravijo, je bolje, če se pred smrtjo v mlinu pomladijo. Ta ost proti samkam in značaj običaja samega prihaja nazorno do izraza v črtici H. Mg.-a (= Hermanns M a n g-a ?) »Die Altweibermühle«:⁷²

Vaško dekle (»die Thuiles Loise«) je bila sicer revna, ne preveč pridna, zato pa fletna, da so se fantje kar trgali zanjo. Toda Lojzka je preveč izbirala. Počasi se je postarala in — ostala samka. Vsako leto jo čas okoli pusta od sile skrbi. Tedaj namreč vozijo »babji mlin« po vasi. Utegnejo se ustaviti pred njeno hišo! Letos se to res zgodi. Po stranski poti priropota pošast in se ustavi. V grozi zbeži Lojzka pod streho in kuka ododod na cesto. Že se oglasi eden od našemljenih fantov pri mlinu z zabavljico:

Da haust ja 's Thuiles Loise
voll Herzeleid und Kummer;
sie hätt so gern a Mandl,
aber 's Jungsein ist lang ummer!

Drug fant skoči v vežo in brž za tem privleče iz nje — žensko iz cunj. Gorje, zares je napravljena v Lojzino krilo in bluzo in na glavi ima njeno ruto — to ji je skuhal njen navihani brat, nepridiprav! Žensko iz cunj zbašejo zgoraj v mlin, spodaj pa se prikaže mlad dekle iz njega. Vsa soseska vpije in se krohoče, Lojza pa bi se od sramu najrajši pogreznila v tla.

Podoben prizor so vozile s seboj maxglanske pustne šeme, ko so prihajale v Mülln pri Salzburgu.⁷³ Na nemškem Štajerskem in na Gradiščanskem uvrščajo »babji mlin« še dandanes v pustni

⁶⁹ Hartmannova oznaka »mlina« kot »parnega stroja« dobiva ob »babji peči« iz plovdivske okolice — gl. spodaj — čisto novo obeležje!

⁷⁰ Anton Dörrer, Tiroler Fasnacht. Wien 1949, 393—394 (= Oesterr. Volkskultur. Forschungen zur Volkskunde, 5).

⁷¹ Gradio v pismu z dne 26. oktobra 1954.

⁷² St. Kassiankalender 1942, Bressanone 1942, 151.

⁷³ H. F. W ag e n e r, Das Volksschauspiel in Salzburg. 1882. Navaja Bolte, Altweibermühle 248.

NEMSKI SLIKOVNICI
IZ 19. STOLETJA
Z MLINOM NA VODO

Sl. 5. Slikovnica [11] (gl. str. 177)
Fototeka Inštituta za slovensko narodno-
pisje SAZU
(Posnetek: Božo Štajer)

Sl. 6. Slikovnica [13] (gl. str. 177)
(Zasebna last)

Tip A SLOVENSKE PANJSKE KONČNICE Z BABJIM MLINOM

Sl. 7. Končnica [14] (gl. str. 180)
Fototeka Inštituta za slov. narodno-
pisje SAZU
(Posnetek: Božo Štajer)

Sl. 8. Končnica [15] (gl. str. 180)
Fototeka Inštituta za slovensko narodno-
pisje SAZU
(Posnetek: Božo Štajer)

Sl. 9. Končnica [16] (gl. str. 180)
Foto-arhiv Etnografskega muzeja
Ljubljana
(Posnetek: Boris Orel)

Sl. 10. Končnica [17] (gl. str. 180)
Foto-arhiv Etnografskega muzeja
Ljubljana

obhod.⁷⁴ V letih po prvi svetovni vojni so ga vozili o pustu po vaseh v okolici Leibniza (Gabersdorf, Leitring, Kaendorf, Neudorf). V letih 1875—1889 je bilo videti v Fronleithnu »babji mlin« vsako leto, ko so »vlačili plohe«. Na plohe so postavili velik zaboj, ki so zgoraj vanj potisnili »staro žensko« in je spodaj prišlo na dan mlado dekle.⁷⁵ Na Gradiščanskem so vozili »babji mlin« med pustnim sprevodom 1931 v Großpetersdorfu, pri vlačanju ploha pa so imeli takšno »Jungfernmühle« v Prutzu.⁷⁶ — Kot tipično posebnost avstrijskih pustnih obhodov so uvrstili »babji mlin« celo v miniaturni pustni sprevod na slovitih samogibnih steyrskih jasliah (Steyrer Kripperl).⁷⁷

Kaj pa slovensko ozemlje? Ali imamo Slovenci »babji mlin« samo na panjskih končnicah ali ga poznamo tudi v njegovi mimično-dramatski obliki?

Že pred desetimi leti je opisal Tone Ljubič dobrépoljske »mačkare«⁷⁸ in omenil vmes mimogrede tudi »babji mlin«. »Zanimivo je, da prideta ljudem o pustu vedno na misel malenca, v katero mečejo stare babe, iz nje pa pridejo ven mlade, ter lajerkosten«. Iz let tik pred svetovno vojno se spominja, da so postavili na sani ali lojtrski voz velik zaboj z dvema odprtinama. Na vrhu je sedela »mačkara« in vabila stare ženske med gledalci, naj pridejo v mlin. Drugod na mlinu so sedele še druge mačkare. Zdaj pa zdaj je zlezla katera spredaj noter in je »pomlajena« prišla zadaj ven. Ob strani je bil na zaboju vitel, ki ga je vrtela ena od mačkar. Tudi voz (ali sani) so vlekli mačkare (gl. našo sliko 16).

»Babji mlin« pa ni samo dobrépoljska posebnost. Poznali so ga brez dvoma tudi drugod po slovenskem ozemlju. Spraševal sem po njem samo v ožjem krogu znancev in zvedel še za tri nadaljnje primere. Tako mi je vedel povedati Božo Račič, da ga je gledal kot fantič v 90-ih letih prejšnjega stoletja v Boštanju ob Savi. Organizator je menda bil poznejši preparator Franc Dobovšek. Na voz so postavili »pajkelj«, ki je močno ropotal, spredaj so hodile »grde stare babe« noter in zadaj so prihajala zala »dekleta« ven. Fantje so se znali prav mojstrsko

⁷⁴ Podatki univ. prof. dr. Leopolda Kretzenbacherja, Gradec, v pismu z dne 9. marca 1955, za kar mu bodi tudi tu izrečena zahvala.

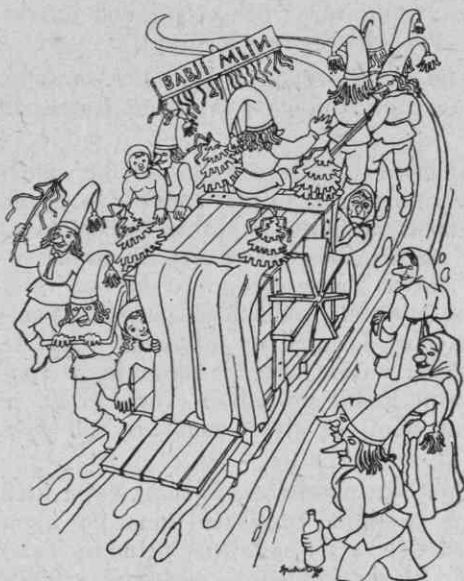
⁷⁵ Gl. Karl M. Klier, *Das Blochziehen. Ein Faschingsbrauch von der Südostgrenze Oesterreichs*. Eisenstadt 1935, 40 (= Burgenländische Forschungen, 22). Po Ferkovem listkovnem arhivu v Steir. Volkskundemuseum v Gradcu. — Podatek L. Kretzenbacherja.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Gregor Goldbacher v: »Linzer Tagespost« 1913, št. 51. Navaja Eva Friedländer 132. — O teh svojevrstnih jasliah gl. Geramb-Zack, *Das Steyrer Kripperl*, v: »Wiener Zeitschrift für Volkskunde« 25, Wien 1919, 1 sl.

⁷⁸ Tone Ljubič, *Ljudska umetnost v Dobrepoljah*. Ljubljana 1944, 48 do 54 (= Narodopisna knjižnica, 4). — Navedbe v knjigi sem dopolnil v osebnem razgovoru z avtorjem, ki sem ga ob isti priliki naprosil tudi za risbo prizora (gl. našo sl. 16).

napravljati, seveda je pozneje, ko so se že napili, štrlela marsikateremu slama izza bluže... Pred drugo svetovno vojno — v 20-ih letih — so vozili »babji mlin« tudi v Kočevju. Tako mi poroča vikar Jože Gregorič, ki se spominja običaja iz svojih dijaških let. Posebno poudarja, da je bil to slovenski običaj in da nemški Kočevjarji pri njem niso sodelovali. Na vozu, pravi, je bil velik zaboj, na vrhu pa lijak, v katerega so spuščali »stare ženske«, da so prihajale spodaj »pomlajene« spet na dan. —

Sl. 16. — Babji mlin v pustnem sprevodu »máčekar« v Dobrépoljah pred drugo svetovno vojno. (Risal po spominu Tone Ljubič.)

Najnovejšo poročilo — poslala mi ga je učiteljica Mara Novakova — pa pravi, da so 1953 v Šentjerneju v pustni sprevod uvrstili »babji mlin«. Na vozu so imeli »čeber brez dna«, zraven pa nekakšno »sobo iz šotorskega krila«. Notri je ropotalo kakor v pravem mlinu. Na vrhu je bil napis »Babji mlin«. V čeber so vrgli »staro babo«, iz sobe pa je prišlo mlado in lepo dekle. Čakala sta jo že fant in harmonikar, da sta fant in dekle lahko kar zaplesala po snegu. Voz je bil poln maškar, štiri so ga pa vlekle; vprežene so bile v »jarmence« kakor voliči. Na moje izrečno vprašanje sem zvedel, da »babjega mlina« — kljub bližini Vrhpolja — poprej še nikoli niso uvrstili v pustni sprevod. Zdi se mi pa, da je dal pobudo vendarle vrhpoljski babji mlin, kakor je tudi zveza Kočevja z Dobrépoljami očitna! Primer, kakršen je »babji mlin«, dokazuje, da se običaj te vrste lahko pojavi sporadično tudi brez lokalnega izročila, če se le najde primeren organizator zanj. — Sistematično raziskovanje vsega slovenskega ozemlja bi dognalo, da so poznali »babji mlin« kot pustni običaj verjetno še marsikje pri nas.

b) Babja peč

Novejši avtorji se le mimogrede pobavijo z »babjim mlinom«, zato po vrsti prezrejo omembo Waldemarja Liungmana,⁷⁹ da poznajo »babji mlin« tudi v Bolgariji. Njegov vir, Mihail Arnaudov, je prepozno nastopil, da bi ga bili mogli upoštevati starejši avtorji, ki so se izčrpneje ukvarjali z »babjim mlinom« (n. pr. J. Bolte).

M. Arnaudov poroča namreč 1920⁸⁰ o pustnem sprevodu v Stanimaki (Stenimachos) pod Rodopi, na mešanem bolgarsko-grškem ozemlju, kjer so »starci«⁸¹ kot drugi prizor vozili »nekakšno napravo za pomlajanje«. Liungman je naredil iz tega »babji mlin«. To ni točno. Le pogledjmo, kako se glasi Arnaudovljevo poročilo:

»Druga scena,« pravi, »je predstavljala pokrit voz, ki so ga vozili konji ali voli, nekakšna naprava za pomlajanje; znotraj je bila pečka in kadilo se je iz kotla. Nekdo je vpil [po bolgarsko in po grško, moja op.]: »Vstopite, stari, da pridete mladi ven!« — »Pridi noter, babica, noter v stroj, da te izvlečem ven čisto mladol!« In vstopali so preoblečeni stari in grbavi v voz ter skakali na drugi strani pomlajeni iz njega...«⁸²

Iz Arnaudovljevega poročila sledi, da je bila naprava v Stanimaki nekaj *pēči* podobnega. Tako bi imeli prikazano v pustnem sprevodu na daljnem vzhodnem koncu Evrope *staro verzijo pečikovačnice, predhodnice mlina!*

Sklepal sem, da bi moral biti tak prizor znan še drugod na Balkanu. Zlasti me je zanimalo, ali ga poznajo v Makedoniji, v Srbiji in na Hrvatskem. Žal, so bile vse moje poizvedbe doslej brezuspešne. Dr. Branislav Rusić iz Skopja mi javlja,⁸³ da ni našel ničesar temu podobnega niti tam, kjer je mislil, da bi moralo biti. Prav tako mi poroča dr. Milovan Gavazzi⁸⁴ iz Zagreba, da ne ve za nič takega ne na hrvatskem ne na srbskem področju.

⁷⁹ Waldemar Liungman, Traditionswanderungen Euphrat—Rhein. Studien zur Geschichte der Volksbräuche II. Helsinki 1938, 802 (= FF Communications 119).

⁸⁰ М. Арnaudовъ, Добавка »Старци« в Пловдивско. (По мои лични записи отъ м. май и юлий 1920.) »Сборникъ за народни умотворения и народописъ«, книга XXXI, София 1920, 239—242. — Ker delo v Ljubljani ni dostopno, sem hvaležen posredovanju univ. doc. dr. Branislava Rusića, Skopje, ki mi je razpravo poiskal, in asistentki Folklornega inštituta v Skopju Mariki Hadži-Pečevi, ki mi je potrebne odlomke prepisala.

⁸¹ »Starci« so bolgarske pustne šeme.

⁸² Nam težko dostopni, a splošno važni citat se glasi v izvirniku (Arnaudov 241) takole: »Друга сцена прѣдставляла покрита кола, возѣна отъ коне или волове, — нѣщо като машина за подмладяване, вътрѣ съ печка и съ бурия отъ казани, която димѣла. Единъ викалъ: »Влѣзте стари, да излѣзете млади!« — »Влѣзъ, бабичко, вътрѣ въ машината, да те извадим отъ олука млада!« (»Εμβα νερά, σὸ δλοῦνι, Εμβα νερά στὴ μηχανή, νὰ σὲ βγάλω πτο δλοῦνι ἢ τουφερί!«). Влизали дегиризири стари, грѣбави въ колата, и изкачали отъ другата страна подмладени. — За помоѣ при преводу се zahvaljujem prof. Alojziju Bolharju, Celje.

⁸³ V pismu z dne 30. januarja 1955.

⁸⁴ V pismu z dne 20. novembra 1954.

Pregled razširjanja pustnih obhodov na Balkanu, ki ga je prikazal W. Liungman na posebnem zemljevidu,⁸⁵ kaže sicer res majhno prodornost teh običajev proti zahodu, vendar se mi zdi, da »babja peč« iz plovdivske okolice ni izoliran pojav in da bodo odkrila bodoča raziskavanja njene vrstnice tudi na ostalem južnoslovanskem in zelo verjetno tudi na grškem ozemlju.

C. »Babji mlin« kot pomladanski običaj

Med poročili o »babjem mlinu« v njegovi mimično-dramatični obliki sta le dve, ki ga prikazujeta kot svojevrsten *pomladanski običaj*. Prav zadnji štadij tega običaja sta ujela konec prejšnjega stoletja v Nemčiji Hartung in Sartori.

V vasi Würflau v Anhaltu v Nemčiji je bil »babji mlin« dekliški običaj.⁸⁶ Še v 90-ih letih prejšnjega stoletja so prirejale tamkajšnja dekleta o binkošti svoj ples in so pri tem uprizarjale tudi »babji mlin«. Izposodila so si pri kakem kmetu prav glasno ropotajočo mlatilnico in jo spravila na slavnostnem prostoru v nekakšen šotor sredi med mlaji. Najprej so šla v sprevedu po vasi, nato pa so krenila proti šotoru. Vsaka je glumila pri tem kakšno pohábo: ena je bila grbasta, druga šepasta in podobno. Druga za drugo je izginila v šotor in med glasnim klopotom »mlina« je prišla vsaka na drugi strani »pomlajena« in »ozdravljena« spet na dan.

Nekaj podobnega so imeli tudi po nekaterih vaseh nekdanje nemške grofije Hohenstein. Tudi tam se je pojavljal »babji mlin« o binkošti kot izrazit pomladanski običaj.⁸⁷

Drugih poročil te vrste doslej še nisem zasledil.

IV. Kako si razlagajmo »babji mlin«

Razlaga *motiva pomlajenja* je tako kompleksna stvar, da jo morem v tesnem okviru tega prikaza orisati le v glavnih potezah.

A. Splošne ugotovitve

Za J. Boltejem se pravzaprav nihče več ni podrobneje bavil z motivom »babjega mlina«. Bolte je menil 1899, da so dale slike »babjega mlina« pobudo za dramske predstave s to snovjo.⁸⁸ Globlje za motivom ni šel. Da so dramske predstave »babjega mlina« nastale iz

⁸⁵ Liungman 767, sl. 105.

⁸⁶ Hartung v: »Zeitschrift des Vereins für Volkskunde« VII, 89. Navaja Bolte, Altweibermühle 248.

⁸⁷ Bächtold-Stäubli, HDA VI, 1934–1935, p. b. Altweibermühle [Paul Sartori] 1691.

⁸⁸ Bolte, Altweibermühle 246.

slik, seveda ne drži. Zgodovina duhovne in ljudske igre nam priča, da je bilo navadno obratno: likovna umetnost je upodabljala, kar je najprej ustvarila dramatika. Toda to vprašanje ni bistveno, kadar nam gre za to, da pridemo motivu pomlajenja sploh in verziji »babjega mlina« posebej do *stržena*.

Predvsem je treba obdržati pred očmi, da je »babji mlin« kot tak samo *pôzna* in — kakor je videti — poslednja *verzija motiva pomlajenja* sploh. Pred »mlinom« je bila vedno in povsod »peč« ali »kovačnica«. Ako bi se torej omejili le na verzijo z »mlinom«, bi ne prišli daleč.

Poudaril sem, da je ikonografsko gradivo navadno sekundaren pojav, posledica nekega dogajanja. To se jasno vidi tudi iz vsega doslej povedanega. O obredju-igri iz Torunja (ali je šlo za »peč-kovačnico« ali za »mlin«, ne vemo) se nam poroča 1440, a prva znana slika »babje peči« (Augsburg) je iz 16. stoletja. Zato pustimo v naslednjem *likovni izraz* motiva pomlajenja za zdaj mirne duše *ob strani*. Tako nam preostaneta pripovedno in mimično-dramatsko gradivo.

B. Metodični pogledi

Število *pripovednih obrazcev o pomlajenju*, ki jih imamo danes v evidenci, daleč presega število poročil o *mimično-dramatskih predstavah* tega motiva. Medtem ko skoraj ni naroda, ki bi ne poznal katerega od teh obrazcev, pa so mimično-dramatski prizori — po številu poročil sodeč — relativno redki. Oglejmo si zato najprej pripovedno blago o pomlajenju.

Etnološke in folkloristične raziskave dandanes upoštevajo, da je težko razmejiti pravljico, pripovedko, bajko drugo od druge. Prišli smo do spoznanja, da je *funkcija obrazca* tisto, kar odloča, kam ga bomo uvrstili.

Naturistična (J. Bédier) in antropološka (A. Lang, Lévy-Bruhl) šola se kljub svojim nasprotjem ujemata v naziranju, da tiči v vsaki povedki *bajčno jedro*. Angleška šola »Myth and Ritual« gre še dlje, ko stika v sleherni povedki za njenim obrednim izvorom. Takemu gledanju se je uprl med drugim A. Van Gennep. Imel je prav. Vsaka mehanična aplikacija kake sheme privede do absurdov (kaj vse so iskali v Perraultovih pravljicah!). *Vendar pa neki del povedk v resnici vsebuje bajčno jedro*. Po funkcionalističnem gledanju je bajka *obredna povedka*. »Če je kaka povedka po svojem izvoru resnična bajka,« pravi C. M. Edsman,⁸⁹ »si z njeno pomočjo lahko rekonstruiramo religiozno obredje ali kultno dramo, vsekakor pa si z njo lahko dopolnimo fragmentarne tekste.« M. Delcourtova pove isto nekoliko drugače:⁹⁰ »Danes vidimo v nekem delu ljudskih povedk nekakšno notirano transpozicijo arhaičnih običajev ali liturgij.«

⁸⁹ Edsman 36.

⁹⁰ Marie Delcourt, *Légendes et cultes de héros en Grèce*. Paris 1942, 3 (= Mythes et religions, 10). Navaja Edsman 37.

Prišlo je namreč nekoč do tega, da je *bajka nehala biti verska resničnost*. S tem je *obredje*, ki ga je verstvo ustvarilo, *postalo prazna forma*. Bajka se je tedaj odtrgala od svojega »funkcionalnega konteksta« in šla svojo pot; ali je ostala nedotaknjena, spremenila samo svojo funkcijo ter postala zgolj zabavi namenjena zgodba ali pa je — in to vse pogostejše — prešla v pripovedko, se razbohotila v pravljico, se odela v plašč krščanske legende. In obredje? Če ni odmrlo, je šlo tudi ono svojo pot, pri čemer je lahko doživelo spremembe, ki so ga do nespoznavnosti izmaličile.⁹¹

C. Tolmačenje gradiva

Aplicirajmo sedaj te teoretične poglede na naše gradivo. V njem nam je ohranjeno oboje: *prootna bajka*, ki jo vsebuje množica pripovedk, pravljič in legend o pomlajenju, ter *zmaličena obredna forma*, ki jo predstavljajo mimično-dramatske oblike babje in moške »peči-kovačnice« pa babjega in moškega »mlina«!

Ko smo to ugotovili, se vprašamo: *Kakšno obredje* pa tiči za povedkami in mimično-dramatičnimi predstavami o pomlajenju?

Razlago bi mogli najti pri J. G. Frazerju,⁹² ki je — kakor W. Mannhardt⁹³ — izdelal svojo teorijo o »božanskem kralju«. Ta se pomladi v ognju, ko zgori ali sam ali njegov sin ali kak drug človek ali žival namesto njega ali pa — naposled — samo njegova podoba. To je spravił Frazer v svojo shemo o »bogu vegetacije, ki umre in spet *oštane v žioljenje*«. Ta razlaga pa je do danes le teorija.

Kakšno je bilo obredje, ki v njem korenini motiv pomlajenja, danes ne moremo povedati. Vsekakor se je spremenilo v igre in sprevodne prizore, ki sem jih zgoraj opisal. Ob verovanjih, ki so pri nas že zbledela, pa drugod še živé, zaslutimo jedro našega motiva. Na sredpostno sredo — pravijo v Šleziji — stare krevljaste babe obžagajo, da so spet ravne; pri tem se spomnimo našega »žaganja babe«.⁹⁴ Stare babe pošljejo tudi v »babji mlin«, kjer jih semeljejo v mlada dekleta.⁹⁵ Pot nam kaže tudi precej znani običaj, ko »Pusta« sežigajo. W. Mannhardt nam ga razlaga kot »sončno in agrarno magijo«. Lutka naj bi predstavljala *duhá vegetacije: ko jo sežgemo, se žioljenje obnovi*. Brž ko pa

⁹¹ Podobne misli razvija E. O. James, *The Beginnings of Religion*. London 1948, 151 (= Hutchinsons University Library 8, World Religions). Naznačil jih je celo že Grimm pred 100 leti. Gl. Edsman 37 in 38.

⁹² J. G. Frazer, *Der goldene Zweig*. (The Golden Bough.) Das Geheimnis von Glauben und Sitten der Völker. (Abgekürzte Ausgabe.) Leipzig 1928.

⁹³ W. Mannhardt, *Wald- und Feldkulte*. Zweite Aufl. besorgt von Dr. W. Heuschkel. I—II. Berlin 1904—1905.

⁹⁴ »Žaganje babe« ni znano samo pri nas. Za francosko ozemlje ga razlaga A. Van Gennep zelo preprosto kot simbol sredine posta, gl. *Manuel du folklore français* I, 3 (Cérémonies périodiques cycliques). Paris 1947, 941 sl. (»Scier, fendre la Vieille«).

⁹⁵ Bächtold-Stäubli, HDA VI, p. b. »Mittwoch« [Jungbauer] 442.

razlagamo običaj drugače — lutka je sovražni demon, ki ga v ognju uničimo — je interpretacija težavnejša.

Okrog teh in takih teorij so se bili in se bijejo med znanstveniki (Frazer, Westermarck, Van Gennep i. dr.) hudi boji. Zanimivo pa je, da je pritegnil Mannhardtu v zadnjem času (1947) finski znanstvenik Arne Runeberg.⁹⁶

Novo potrdilo omenjeni teoriji prinašajo, se zdi, spomeniki iz arheoloških najdb zadnjega časa. Tako slovi najdišče Ras Shamra v Siriji, odkoder navaja znani D. Dussaud⁹⁷ zanimiv tekst. Boginja Anat ubije Mot-a (»Smrt«), ki je začasno nadvladal njenega brata Aliyana (Baala). Francoski prevod teksta bi se po slovensko glasil takole:

(Anat) zgrabi Mota, božjega sinu,
z rezilom ga prereže,
z vevnico ga zveja,
z ognjem ga opali,
z mlinom ga stare;
po polju raztrosi njegovo meso,
da ga ptice pozobljejo.

Dussaud sam je mnenja, da se nanaša ta odlomek na *smrt in prerodenje duha vegetacije*.^{97a}

Medtem ko stika angleška šola »Myth and Ritual« za kultno dramo na območju Bližnjega Vzhoda, so se pojavili zelo hrupni raziskovalci *germanskih kulturnih* obredij: O. Höfler,⁹⁸ R. Wolfram⁹⁹ in zlasti R. Stumpfl.¹⁰⁰ Iskali so predkrščanska germanska obredja v srednjeveških misterijih, odkrivali davne iniciacijske obrede starogermanskih »moških zvez« v ohranjenih pomladanskih običajih ter ostanke kulturne drame o smrti in vstajenju v vegetacijskih verovanjih. Vse to je vodilo do absurdov, a ni bilo brez jedra resnice.

⁹⁶ Arne Runeberg, *Witches, Demons and Fertility Magic. Analysis of their significance and mutual relations in West-European Folk Religion*. Helsingfors 1947 (= Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum XIV, 4).

⁹⁷ R. Dussaud, *Les découvertes de Ras Shamra (Ugarit) et l'Ancien Testament*. Paris 1941 (2. izd.), 157 sl. Navaja Edsman 25 in 80.

^{97a} Pozornost vzbuja v tej zvezi, kar govori »sedemkrat spečeni kruh« »zmaju« v prekmurski pravljici »O treh grahih« (Alojzij Bolhar, Slovenske narodne pravljice. Ljubljana 1952, 84): »Zmaj! Ves tvoj trud je zaman. Le, če se daš sedemkrat posejati, sedemkrat požeti, sedemkrat zmleti, sedemkrat zamesiti in sedemkrat speči, potem pridi in se ti umaknem, drugače ne!« (Pravljica je iz zbirke Kontlerja-Kompoljskega, Narodne pravljice iz Prekmurja I, 23—35 [Poznanovci]).

⁹⁸ O. Höfler, *Kultische Geheimbünde der Germanen*. Frankfurt a. Main. 1954.

⁹⁹ R. Wolfram, *Schwerttanz und Männerbund, I—III*, Kassel 1936—1938.

¹⁰⁰ R. Stumpfl, *Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas*. Berlin 1936.

Bajke-povedke o pomlajenju — kakršne koli že — pa mimično-dramatske predstave z njimi v zvezi — kolikor se jih je ohranilo — *izhajajo iz starih pomladanskih obredij*. To lahko trdimo s kar največjo verjetnostjo.

D. Razvojna pot

Nekdanja *bajka* o pomlajenju je sprejela polno novih motivov, ki so jo močno spremenili in njeno jedro prekrili. Dolga je vrsta vplivov, ki so jo družno oblikovali: apokrifi in Acta Martyrum, indijske pravljice in srednjeveški kronisti, zgodbe antičnih grških in latinskih piscev, Feniks in Physiologus, ostanki Mitrovih misterijev in usedline filozofskih spekulacij pozne antike.¹⁰¹ Tako so nastale konec koncev iz nekdanje bajke (*apokrifne*) *krščanske legende* s Kristusom in sv. Alojjem (Eligijem) ali sv. Petrom na eni ter s hudičem na drugi strani, nastale so *pripovedke* in *pravlјice*.

Igre o pomlajenju se pojavijo v pisanih poročilih, kakor smo videli, 15. stoletja. Toda misterijski prizori o kramarju-mazaču že od 13. stoletja dalje vpletajo motiv čudežnega mazila, ki naj stare ljudi pomladi. Misel, da se je tu — kakor v številnih drugih primerih — vtihotapil motiv iz starega poganškega obredja, dasi je prehod v moment »mazila« nejasen, je zelo mikavna in jo nekateri s prepričanjem sprejemajo.¹⁰² Toda tu se čudežno sredstvo *samo omenja*. Od 15. stoletja dalje pa imamo igre, ki proces pomlajenja *vizuelno prikazujejo*. Vsem tem igram je lastno predvsem to, da so *burkaste* in so jih zato igrali v *pustnem času* — tuja jim je vsaka legendarna primes. Medtem ko je torej *bajka* prešla predvsem v (apokrifno) legendo, se je prelevilo *obredje* v pustno burko. V njej nastopajo spočetka (Torunj 1440) hudiči; ti pa najbrž niso prišli iz legende, marveč so kot demonske maske verjetno še *neposredna zveza s starim obredjem*. Le-to je potemtakem tja do 15. stoletja še živelo!

In res *pomeni 15. stoletje prelomnico v starih agrarnih običajih Evrope*.¹⁰³ Prav tedaj se pojavijo *pustne burke* (Fasnachtspiele, farces); o njih ravno trdijo, da *so izšle iz starih pomladanskih obredij*. Pustimo ob strani vprašanje, ali se dá to dokazati za vsako pustno burko. Pri igrah o pomlajenju je to pač jasno. A kako si razložimo prehod *kultnega obredja* v *burlesknost* pomlajenja v peči-kovačnici in mlinu?

Videti je, da so stare obredne forme v 15. stoletju v pretežnem delu Evrope dokončno podlegle krščanstvu. Ker se je obredje razkrojilo, kmečko prebivalstvo z njimi ni vedelo več kaj početi. Na drugi strani so rastla mesta tačas v svoj vzpon. V samozavestni prešernosti so meščani prevzeli prastare podeželske snovi, ki so nedavno tega izgubile poslednji skrivnostni blesk kultno-magične pomembnosti, in jih brez pomislekov presukali v grotesko in satiro. Pri tem je bil scenski rekvizit peči in —

¹⁰¹ Prim. o tem Edsman 160 sl.

¹⁰² Edsman 64.

¹⁰³ Moser 366—367.

Tip B

Sl. 11. *Končnica* [22] (gl. str. 180)
Fototeka Inštituta za slovensko
narodopisje SAZU

(Posnetek: Božo Štajer)

Sl. 12. *Končnica* [23] (gl. str. 180)
Fototeka Inštituta za slovensko
narodopisje SAZU

(Posnetek: Božo Štajer)

VRHPOLJSKI BABJI MLIN

Sl. 13 (levo): »*Vrhpoljski babji mlin*«

Zasnova in posnetek: Karel Hudoklin

Sl. 14 (desno): »*Vrhpoljski babji mlin*«. Akvarel Henrika Sbila. —
Foto-arhiv Etnografskega muzeja,
Ljubljana

(Posnetek: Boris Orel)

BABJI MLIN V PUSTNEM SPREVDU

Sl. 15. »*Babji mlin*«
v pustnem sprevodu
v Sterzingu na Juž-
nem Tirolskem. — Iz:
»St. Kassian - Kalen-
der« 1942, Bressanone
1942, 43

(Posnetek: Planinschek,
Bressanone)

pozneje — mlina kaj hvaležna stvar. Dogajanje je moglo potekati ob njem brez težav in na moč efektno: našemljenec je zlezel vanj in drug našemljenec — ali isti z drugo krinko — je prilezel iz njega.

Kaj čuda, da je tako hvaležna snov začela izzivati slikarje, da so se lotili motiva pomlajenja po vzgledih iz iger tudi oni! Najbrž ni poteklo niti sto let med prvimi prizori o peči-kovačnici in prvo znano slikovnico z istim motivom.

S tem v zvezi naj se dotaknem zanimivega dejstva, da pomlajuje ljudska tvornost *moške* samo v igrah iz 15. stoletja (Lübeck 1435 in 1478, Möskirch pred 1483). A že v prvi *izpričani* igri (Torunj 1440) pomlajujejo *ženske*. Edina izjema v poznejši dobi na evropskem Zahodu je francoska farsa iz 16. stoletja, ki pa je — seveda manj kakor *Vicentotto* v »Kovačnica« 1525 — že precej književno delo. Drugače je bilo, se zdi, na ruskem ozemlju. Tu je ohranila »kovačnica« svojo arhaično obliko vse do 19. stoletja in D. Maksimov poroča izrečno, da v njej pomlajajo *samo* navzoče *moške*; »kovač« ženske sicer povabi, a te se vselej umaknejo.

Ruski običaj in primeri iger iz 15. stoletja bi torej pričali, da je *pomlajenje moških značilno za zgodnjo razvojno stopnjo*. Resnično se skoraj v vseh poznejših primerih iger od 16. stoletja dalje kakor tudi v vseh znanih sprevodnih prizorih pomlajajo le »stare babe«. Kot značilnost bi pa omenil, da se v arhaičnem reku o »taki« peči iz Rake pri Krškem omenjajo ženske, medtem ko v Kastavščini pošiljajo v »fundarijo« moške.

Slikovnice nas puščajo tu na cedilu. Videli smo, da je poznal C. Rosenkranz 1836 takšne, ki so upodabljale »moški«, in takšne, ki so upodabljale »babji« mlin. Oboje smo srečali tudi na švedskih »kistebrevs« iz sredine 19. stoletja.

Življenje samo je pripomoglo, da je prevladal naposled »babji« mlin. *Igre in prizori so postali zgolj moška zadeva, motiv sam pa izziva k satiri.*

Nič manj zanimiva ni usoda *rekvizita*, ki se pomlajenje v njem opravlja. »Mlin« poznamo v mimično-dramatskih predstavah pravzaprav šele od konca 18. stoletja dalje. »Balet« iz 1773 pa gotovo ni bila *Barzan tije* v a zamisel. Posnel jo je bodisi po kakem sprevodnem prizoru, ki poročila o njem ni, bodisi po kaki neznani igri, ki utegne biti podobna stubaiski iz 1814. Prezreti ne smemo, da poznata 15. in 16. stoletje samo peč-kovačnico, a da v 17. stoletju pa vse do 1773 sploh ni poročil o igrah te vrste. Pri tej *200-letni vrzeli* nam pa pomagajo slikovnice. »Babjo peč« dobimo na njih samo v 16. stoletju, a že okrog 1630 se pojavi prva slikovnica z »babjim mlinom«. Njej sledi dolga vrsta »babjih mlinov« vprav skozi vse 17. in 18. tja do konca 19. stoletja. Iz tega bi bilo mogoče sklepati, da *izgine* rekvizit *peči-kovačnice* iz mimično-dramatskih nastopov *s koncem 16. stoletja* in da se uveljavi od 17. stoletja dalje v njih rekvizit *mlina*. Razlog za to nam bo morda dal naslednji odstavek. Še poprej pa bi rad opozoril, da poročilo iz tirolskega Brixlegga 1862

dopušča domnevo, da je kazal prizor nekakšno *peč*, ter da predstavlja ruska igra »*kovačnico*«, bolgarsko-grški prevedeni prizor pa nekaj *peč*i podobnega. Brixleški primer bi bil potemtakem zanimiv survival, medtem ko je za evropski Vzhod vsekakor značilno, da je do zadnjega ohranil prvotni rekvizit — *peč-kovačnico* —, ki ga je uporabljala Evropa samo do konca 16. stoletja.

E. Invertirani razvoj

»Babji mlin« kot prizor v današnjih *pomladanskih ali pustnih običajih* vzbuja pozornost zaradi okolja, v katerem se pojavlja, zaradi svoje zemljepisne razširjenosti, zaradi časa, v katerem ga uprizarjajo, in zaradi oblike, v kateri ga srečujemo.

»Babji mlin« v tej obliki je znan iz osrednje in zahodne Nemčije. Tod ga ugotavljamo kot *pomladanski (binkoštni) običaj*, medtem ko se v alpskem in predalpskem svetu omejuje na *pustne sprevode*. Če izvzamemo Brixlegg 1862, lahko rečemo, da je rekvizit *peč*i že popolnoma neznan; »babji mlin« je postal *stalen pojem*.

Kot *pomladanski običaj* dobimo »babji mlin« v izrazito kmečkem okolju, a tudi *pustni sprevodi* alpskega in predalpskega sveta potekajo večinoma *na deželi*. Kaj naj porečemo k temu?

Igre o pomlajenju so se pojavile v 15. stoletju po mestih kot igre meščanov. Če srečamo »babji mlin« *od določene dobe dalje na kmetih*, sledi, da je podeželje pač prevzelo mestno blago. Ta pojav je v zgodovini ljudske igre dobro znan — omenim naj samo baročno dobo, ko je kmečko ljudstvo sprejemalo tedanjo šolsko in redovniško dramo in jo po svoje oblikovalo.

Bistveno za ljudsko igro je, da ni »teater«, marveč *običaj, obredje*. Značilno je zato, da se je spremenila tudi igra o »babjem mlinu« med kmečkim ljudstvom iz književne pustne burke v *obredni prizor*, ne da bi pri tem menjala svoj burkasti značaj: dobimo jo *med pomladanskimi (binkoštnimi) in pustnimi običaji*! Pri tem naj spomnim, da so pustni običaji le časovno premaknjeni pomladanski običaji. *Tako se je znašel prizor v docela spremenjeni obliki po dolgih stoletjih naposled prav tam, odkoder se je nekoč iztrgal ob razkroju poganškega pomladanskega obredja!*

Dopustna bi bila domneva, da se je vrnil prizor z motivom pomlajenja spet na deželo v dobi razcvita baročne ljudske igre, torej v 17. in 18. stoletje. Sklepali bi lahko tudi, da je vprav *kmečko okolje* nadomestilo *peč-kovačnico* z *mlinom*, ki je kmečkemu življenju bližji. Trditi pa je to za zdaj še težko.

F. Vzhodnoevropsko gradivo

Dosedanji avtorji so pač navajali slovanske pripovedne obrazce o pomlajenju, dasi ne v popolnosti, niso pa poznali ne likovnega in ne mimično-dramatskega gradiva te vrste. W. Liungmana poročilo o

bolgarsko-grškem »babjem mlinu« (ki pa, kakor smo videli, niti ni »mlin«) je šlo mimo njih; saj še Liungman z njim ni vedel kaj prida početi. Šele C. M. Edsman je opozoril na ruske vire, zato je pa prezrl Liungmanovo navedbo M. Arnaudova.

In vendar nam to vsekakor še borno gradivo kaže *obrise doslej neopaženih in neznanih zvez*. Ruske slikovnice nam predstavljajo čudežnega holandskega (!) zdravnika. Njegov nastop močno spominja na kramarja-mazača iz srednjeveških duhovnih iger evropskega Zahoda, da posebej ne omenim češkega »Mastička« iz 13. stoletja. Pri tem opozarjam, da je bil mlinar na prvem znanem angleškem »babjem mlinu« 1672 tudi holandskega rodu (the Merry Dutch Miller)!

Omenil sem že *arhaičnost* peči-kovačnice, ki se je ohranila na ruskih slikovnicah in v igri o kovaču do 19. stoletja. Opozoril sem tudi že, da je treba pravilno interpretirati bolgarsko-grški »babji mlin« kot »babjo peč«, ki se kot *arhaična ostalina* po še neznani razvojni poti pojavi v pustnem sprevodu bolgarskih »starcev«.

Najsi bodo te in marsikatero druge *zveze* v našem predmetu danes še *nejasne*, drži pa, da imamo opravka z motivom, ki ga v mimično-dramatskih in likovnih tvorbah srečujemo od Atlantika do Urala, medtem ko segajo njegovi pripovedni obrazci še daleč čez.

G. Slovenski »babji mlin«

Ob slovenskem gradivu »babjega mlina« se varujmo predvsem pre naglega posploševanja. Drži, da je zastopan motiv pomlajenja tudi pri nas v pripovednih obrazcih, da ga poznamo v obliki »babjega mlina« v naših podeželskih pustnih sprevodih in da smo upodabljali »babji mlin« vsaj od 60-ih let prejšnjega stoletja na panjskih končnicah.

Raziskovanje naših pripovednih obrazcev o pomlajenju bi zahtevalo posebno razpravo. »Babji mlin« na naših panjskih končnicah sem skušal osvetliti. Kaj naj rečem o »babjem mlinu« v pustnih sprevodih?

Videli smo zgoraj, da predstavlja ta podeželska oblika neko določeno stopnjo invertiranega razvoja starih mestnih pustnih burk. Ako drži, da so le-te prešle iz mesta na deželo na splošno v 17.—18. stoletju, vemo za starost teh prizorov. Ne vemo pa še, odkod smo jih dobili. Naša mesta so bila nemška, vrhu tega nam ni sporočeno, da bi bili v njih kdaj uprizarjali pustne igre z motivom pomlajenja. Sprevodni prizor »babjega mlina« ni mogel priti na kmete iz naših mest. Menim, da je *šel razvoj motiva pri nas drugačno pot kakor drugje*. Razložiti si ga moremo le s *komunikacijo ljudske kulture alpskih predelov*. Niso samo dobrépoljski »zdómarji« v tujih krajih marsikaj videli in slišali in lahko prenesli v svoj domači kraj. Tudi sicer so naši ljudje dosti hodili v svet, sosedje pa k nam. Ne pozabimo, da je bila *Notranja Avstrija* (od 1546) kljub dvojezičnosti po geografskih prilikah, politični usodi in kulturnih vplivih *zelo enovito območje*. Gradivo o »babjem mlinu« na Slovenskem je doslej, žal, še premaloštevilno, da bi mogli o stvari reči dokončno besedo.

Že pripovedni obrazci pa pričajo, da smo imeli Slovenci svoj delež pri skupnem motivu pomlajenja, in še enkrat bi rad podčrtal pomen, ki ga pripisujem vragu kot mlinarju na naših panjskih končnicah. Kdo bi danes dokončno razsodil, ali gre pri tem za slučajno invencijo ali za spomin na tisto davno skupno izročilo, kot ga ilustrira torunjska igra iz 1440?

*

Po vsem povedanem je jasno vsaj to, da je »babji mlin« na naših panjskih končnicah vse prej kakor zgolj šegava domislica. V njem tiči *dobršen kos kulturne zgodovine*, za njim se skriva še mnogo nejasnih zvez, ki vabijo k bodočim raziskavanjem.

D o s t a v e k. — Ko je bila razprava že zlomljena, sem naletel po naključju še na tri primerke panjskih končnic z »babjim mlinom«, od katerih pa sem mogel videti samo enega. Ta primerek je last »Kavarne in slaščičarne« v Kranju in je ta čas v popravilu v restavratorski delavnici Urada za spomeniško varstvo v Ljubljani. Končnica je datirana 1883, dolga je 32,5 cm, visoka 13 cm, debela 1 cm. Ikonografsko spada k tipu A in je podobna primerkom [14] do [19]. Provenience še nisem mogel ugotoviti, domnevam pa, da je končnica identična z mojim primerkom [20]. Napravili smo fotografski posnetek za fototeko Inštituta za slovensko narodopisje SAZU. Od ostalih primerkov te vrste se loči ta primerek najprej po fakturi. Figure so večje in tudi živeje izdelane. Lopute so precej visoko, ne morejo torej predstavljati vodnega kolesa, a tudi niso podobne loputam pravega mlina na veter. Najzanimivejša podrobnost pa sta dve dokaj veliki okrogli lini — v eno meče mlinar staro žensko, v drugi pa se kakor v oknu ali okviru kaže pomlajena lepotica, ki jo vesel sprejema njen mož. Nekaj podobnega smo srečali na ikonografsko različnem primerku [21] iz 1900. Z desne prihaja mož s košem in grbasto staro v njem, na desni pa stoji ženska z dvignjeno desnico in moški v gorenjski noši. — Drugi primerek je last Iva Stoparja iz Ljubljane. Po poročilu kustosa Etnografskega muzeja Marije Jagodic spada tudi ta primerek k tipu A. — O tretjem primerku imamo samo pismeno sporočilo ravnatelja Etnografskega muzeja, Borisa Orla; odkril je ta primerek v dunajskem Narodopisnem muzeju. Podrobnosti o njem mi ta čas (10. junija 1955) še niso znane.

Zusammenfassung

DIE ALTWEIBERMÜHLE

Ein Beitrag zur Motioidik der slovenischen Bienenstockbrettchen

Die slovenischen Bienenstockbrettchen stellen ein einzigartiges Beispiel der volkstümlichen Malerei dar. Unter den unzähligen Motiven, die darauf erscheinen, ist die »Altweibermühle« (= AM) ziemlich oft vertreten. Der Verfasser unternimmt den Versuch, das Verjüngungsmotiv in seinen Erscheinungsformen übersichtlich darzulegen, um sodann an seine Deutung heranzutreten.

1. Die AM in der Volksliteratur. — Die AM ist nur eine Abart des Verjüngungsmotivs, welches im volkstümlichen Erzählgut, in der bildenden Kunst und in den volkstümlichen mimisch-dramatischen Formen zu Tage tritt. Die Volksüberlieferung kennt die Verjüngung im Jungbrunnen, die Verjüngung im Feuer — durch Umschmelzen und Umschmieden — und die Verjüngung in einer Mühle. Der Verfasser weist darauf hin, dass slovenische und kroatische Legenden des Typus Aarne-Thompson 753 (die ersteren in Aufzeichnungen von Matija

Valjavec 1859, Janez Trdina 1881, neuerdings von Milko Matičetov 1940, die letzteren in Aufzeichnungen von Ivo Jarda 1952) der ausländischen Forschung bisher unbekannt geblieben sind. Die AM aber lebt auch in der slovenischen mündlichen Überlieferung nur als Redensart, nicht als Erzählform fort.

II. Die AM in der bildenden Kunst. — A. Ausserslovenische Beispiele.

a) Der Verfasser verweist vor allem auf die zwei von Bolte erstmalig beschriebenen Bilderbogen des Altweiber-Ofens (16. Jh.) und sodann auf einen in der Literatur bisher kaum bekannten ähnlichen, von D. Rovinski beschriebenen russischen Bilderbogen (19. Jh.), auf den neuerdings C. M. Edsman aufmerksam gemacht hat. — b) Nach einer knappen Übersicht der ihm bekannten Bilderbogen vom 17. Jh. an bis in die 70er Jahre des 19. Jh., die die AM darstellen (s. Abb. 2–6), stellt er die Abhängigkeit dieser Bilder von den Abbildungen des Altweiber-Ofens fest. Es ist ihm auch gelungen, einen in der Literatur bisher unbeachteten, dem Anfang des 19. Jh. (1810?) zugehörigen deutschen Bilderbogen zu bekommen, der die AM schon als Wassermühle darstellt (s. Abb. 5). — c) Der Verfasser verweist sodann auf die ikonographischen Elemente, die die Abbildungen kennzeichnen: die anfänglich überwiegende Windmühle, das runde Loch, aus welchem die verjüngten Schönen an den Tag kommen, die Figurentypen, die auf fast allen Abbildungen niederkehren. — B. Slovenische Bilder der AM. — a) Der Verfasser unterzieht die bisher bekannten slovenischen Bienenstockbrettchen mit dem AM-Motiv einer eingehenden Untersuchung. Er hat deren 10 auffinden können und unterscheidet darunter zwei Gattungstypen. Der Typus A (8 Brettchen, Abb. 7–10) zeigt das Mühlen-äussere wie fremde Bilderbogen, der Typus B (2 Brettchen, Abb. 11–12) aber stellt das Mühleninnere dar. Eine Abhängigkeit von fremden Bilderbogen lässt sich beim Typus A insofern feststellen, als auf der Mehrzahl der Brettchen etwas der Windmühle ähnliches abgebildet wird und das typische runde Loch regelmässig auftritt. Der slovenische Künstler ersetzt aber die Windmühlensflügel bald mit dem einheimischen Wasserrad und zeigt auch in der Gestaltung der Figuren eine grosse Selbstständigkeit, die im Typus B besonders zu Tage tritt. Ganz eigenartig ist, dass in zwei Beispielen (Abb. 7 u. 11) Teufel als Müller auftreten. — b) Ein interessantes Vorkommnis stellt das einem unbekannten Bilderbogen nachgemachte Bild einer AM (s. Abb. 13 u. 14) in Unterkrain dar, welche seit Ende des ersten Weltkrieges in der ganzen Gegend sprichwörtlich geworden ist. — c) Das AM-Motiv haben auch zwei bekannte slovenische Maler, Maksim Gaspari und Gidon Birolla, mehrfach künstlerisch verwertet.

III. Mimisch-dramatische Vorführungen der AM. — A. Spiel. Nach Erwähnung der Salbenkrämerszenen des Mittelalters, in denen die Verjüngung nur angedeutet wird, gibt der Verfasser eine Übersicht der vorgängigen »Verjüngungsstücke« vom 15. Jh. (s. Abb. 1 — das Titelbild des 1540 gedruckten Spieles »wie man alte Wyber jung schmidt«) angefangen und des AM-Motivs im Volksspiel bis zum Kasperl im Wiener Prater 1948. Als bisher unbeachtet wäre — nach C. M. Edsman — das volkstümliche russische, bis ins 19. Jh. übliche, von S. V. Maksimov beschriebene »Schmiedespiel« hervorzuheben. — B. Fasnachtszenen. Indes heute die AM-Spiele kaum wo aufgeführt werden, ist die AM als Szene in den Fasnachtsumzügen nach wie vor sehr häufig. Der Verfasser erwähnt die ihm bekannten Beispiele vom Kölner Karneval 1850 an bis zu den AM-Szenen in den österreichischen Ländern (Tirol [s. Abb. 14], Salzburg, Steiermark, Burgenland), die den Brauch noch heute kennen. Auch Slowenien besass bezw. besitzt die AM in Faschingsumzügen (Boštanj an der Sade um 1890, Kočanje um 1925, Dobropolje von jeher bis 1941 [s. Abb. 16], Šentjernej 1953). — Mit der Miteinbeziehung der sogenannten AM aus Bulgarien (Stanimaka in der Umgebung von Philippopol), die der ausländischen Forschung nur aus einer kurzen Erwähnung W. Liungmans bekannt sein dürfte, erweitert sich der Umkreis des Brauches vom Westen Europas (Köln) bis zum Schwarzen Meere. Der Verfasser berichtigt jedoch die Erwähnung in dem Sinne,

dass es sich in Stanimaka um einen Altweiber-Ofen handle. Leider bleibt dieses Beispiel im Balkanraume bisher vereinzelt. — C. Pfingstbrauch. Die AM tritt endlich in den Pfingstbräuchen — nach Hartung — im Anhaltischen und — nach Sartori — in der Hohensteiner Gegend auf.

IV. Deutung der AM. — A. Allgemeines. Nach Bolte hat sich kein Autor näher mit der AM befasst. Entgegen der Meinung Boltes (1899) ist die AM in dramatischer Form nicht als Ergebnis von Bildnissen anzusehen; dem Verfasser nach seien die Bildnisse die Folge von dramatischen Aufführungen. Auch ist bemerkenswert, dass der Ofen bzw. die Schmiede im Entwicklungsgang des Verjüngungsmotivs vor der Mühle auftritt, weswegen man die Erörterungen schwerlich nur auf das Mühlen-Motiv beschränken darf. — B. Methodische Betrachtungen. Die Mythen scheinen nach funktionalistischer Sichtung des Erzählgutes auf, in ihnen werden die entsprechenden kultischen Bräuche wahrgenommen. Sobald der Mythos seiner religiösen Wirklichkeit verlustig geworden ist, ist er in Sage, Legende, Märchen übergegangen; der Brauch aber, der mit ihm verbunden war, wurde als inhaltsleere Form preisgegeben. In dieser Betrachtungsweise wäre das Material des Verjüngungsmotivs zu deuten. — C. Deutungsversuch. Das Verjüngungsmotiv ist dem uralten Frühlingskultus mit Fruchtbarkeitszauber entsprungen. — D. Werdegang der Formen. Der ins Erzählgut herabgesunkene Mythos unterlag den verschiedensten Einflüssen, der uns unbekannte vorchristliche, dem Feldkulte angehörige Verjüngungsbrauch aber wurde im 15. Jh. von den Städtern aufgegriffen und zu Fasnachtsspielen umgeformt. Die inhaltsleer gewordene kultische Handlung wurde somit ins Burleske verzerrt und den Fasnachtsbräuchen einverleibt, wobei als Requisit der Ofen bzw. die Mühle sehr vorteilhaft mitwirkte. Es ist interessant, dass in den ältesten Beispielen Männer verjüngt werden. Das in seiner archaischen Form erhaltene russische »Schmiedespiel« ist bis ins 19. Jh. dabei geblieben. Als älteres Verjüngungsmittel tritt in den Spielen des 15. Jh. der Ofen auf, nach einer 200 jährigen Lücke aber wird er ab 1773 (Barzanti) durch die Mühle ersetzt. — E. Invertierte Entwicklung. Die AM-Szenen wurden in ihrer burlesken Form von der Landbevölkerung wieder aufgenommen und den Faschings- bzw. Frühlingsbräuchen einverleibt, was einen invertierten Entwicklungsgang darstellt — die Szenen sind in veränderter Form zu ihrem Ausgangspunkte zurückgekehrt. Die archaische Form des Ofens ist bis 1920 im bulgarisch-griechischen Beispiel erhalten geblieben. Auch die »Dampfmaschine« als AM in Brixlegg 1862 dürfte als Survival dieser Art angesehen werden. Nach Meinung des Verfassers habe das ländliche Milieu den Ofen endgültig durch die Mühle ersetzt. — F. Das osteuropäische Material. Das bisher noch spärliche Material deutet auf bisher unbeachtete und unbekannte Verbindungen hin. Auf den russischen Bilderbogen tritt der »holländische« Wunderdoktor auf, der einerseits mit dem »Merry Dutch Miller« aus dem englischen Bilderbogen 1672, andererseits aber auch mit dem mittelalterlichen Salbenkrämer verwandt sein dürfte. Der bulgarisch-griechische Verjüngungssofen müsste im Rahmen eines eingehenden Studiums des Verjüngungsmotivs vom Atlantischen Ozean bis zum Ural und noch darüber hinaus seine Stelle finden. — G. Die slowenische AM. Das Erzählgut mit dem Verjüngungsmotiv ist ein Teil des gemeinsamen europäisch-orientalischen Gutes. Bei den Faschingsszenen wäre der Einfluss der Nachbarländer denkbar. Bei der AM auf den Bienenstockbrettchen dürfte — trotz der unleugbaren Einflüsse fremder Bilderbogen — die autochthone Überlieferung des Motivs mitgewirkt haben, wobei das Auftreten von Teufeln als Müllern nicht unbeachtet bleiben darf.

LA «PAGLIARA» DEL PRIMO MAGGIO NEI PAESI SLAVO-MOLISANI

Alberto M. Cirese

Ho compiuto recentemente (estate 1954) un giro di inchiesta etnografica e di registrazione etnofonica in varie località del Molise,¹ con lo scopo generale di arricchire il materiale documentario che confluirà nel secondo volume dei *Canti popolari del Molise*,² e con il proposito particolare di indagare — nella misura consentita dalla limitatezza del tempo e dei mezzi, e dalla esiguità delle sopravvivenze del costume — una particolare forma di celebrazione dell'inizio del maggio, diffusa nel Molise ma piuttosto eccezionale in area italiana, che consiste nel giro cerimoniale di auguri e di questua compiuto da un corteccio di cantori e suonatori che accompagna un uomo rivestito da un mascheramento di rami e di erbe disposti generalmente in forma di cono e dai caratteri più o meno spiccatamente antropomorfi.

Su questo punto particolare della mia inchiesta intendo qui brevemente riferire, nella speranza che esso possa presentare un qualche interesse anche per i lettori di *Slovenski Etnograf*: infatti il costume in parola — che oggi è vivo in una sola località molisana — era praticato sino a non molti anni fa nei tre paesi slavo-molisani di Acquaviva Collecroce, San Felice del Molise (già San Felice Slavo) e Montemitro.³

¹ Il Molise, come è noto, costituisce la porzione meridionale della regione Abruzzi e Molise, ed ha come capoluogo Campobasso.

² Il primo volume dell'opera è stato pubblicato nel 1953: Eugenio Cirese, *I canti popolari del Molise, con saggi delle colonie albanesi e slave*, vol. I, Rieti 1953. Il secondo volume è in preparazione.

³ Per le notizie storico-linguistiche su questi tre paesi e in genere sulle colonie serbo-croate nell'Italia meridionale rinvio all'ottimo studio di Milan Rešetar, *Die Serbokroatischen Kolonien. Südtaliens*, «Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission», Band IX, Wien 1911. Debbo qui segnalare anche la esistenza di un lavoro diffuso in poche copie dattiloscritte, in cui si sostiene, in opposizione al Rešetar, l'origine degli Slavi del Molise dall'Istria: Padre Teodoro Badurina V. O. R., *Frentania Slava*, a cura del sig. Italo Lalli da Montemitro, Roma 1948, pp. 62 dattiloscritte. Sono debitore della copia che ho consultata allo stesso sig. Italo Lalli, il quale, oltre a varie informazioni sui paesi slavo-molisani, mi ha anche fornito alcune notizie sul lavoro del padre Badurina da lui riorganizzato sulla base degli appunti manoscritti che questi lasciò al momento della sua partenza per gli Stati Uniti d'America. Non mi è riuscito fino ad ora di trovare traccia di una pubblicazione in limitato numero di copie che il padre Badurina avrebbe effettuato a Roma, secondo quanto risultava in modo incertissimo al Lalli. (V. la n. agg. a pg. 225.)

A questi ultimi dunque, per evidenti ragioni di opportunità e di spazio, circoscriverò la mia relazione, contenendola inoltre entro i limiti della semplice esposizione del materiale documentario raccolto, e solo qua e là accennando, come a probabili prospettive di sviluppo, a considerazioni più generali di carattere comparativo o storico.

*

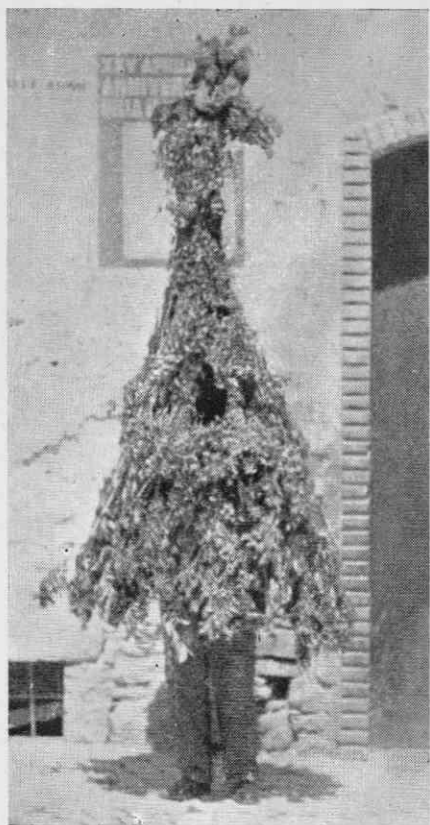
L'esistenza nel Molise della particolare simbolizzazione più sopra rapidamente descritta — che è nota agli studiosi con i nomi di *Verde Giorgio*, *feuillu*, ecc. e che nel corso di questo lavoro indico spesso con il termine di «pagliara»⁴ — non era del tutto ignorata: ne avevano infatti fornito notizia per i tre paesi slavo-molisani vari osservatori italiani e stranieri, e ne avevano parlato per Riccia e Lucito, due paesi molisani non slavi, uno storico locale ed un musicologo.⁵ Ma localizzando sulla carta geografica queste scarse testimonianze (ed anche aggiungendovi l'attestazione della recente esistenza del costume in Fossalto che risultava dai ricordi personali di Eugenio Cirese), non poteva non colpire il fatto che notevoli spazi intermedi separassero le località in cui il costume appariva documentato. Di qui la prima idea di eseguire accertamenti più precisi sia attraverso indagini bibliografiche sia con ricerche *in loco*.

Il lavoro sin qui svolto, anche se non consente ancora una definitiva precisazione dell'area di diffusione del costume, ha tuttavia permesso di ampliare notevolmente le nostre conoscenze in proposito. Sulla base dei documenti che ho raccolto si può oggi affermare che il costume di celebrare l'inizio del maggio con il giro cerimoniale di augurio e di questua dell'uomo rivestito di fronde e di erbe è ancora vivo in una località (Fossalto), ed è esistito sino a tempi più o meno recenti oltre che nei tre paesi slavo-molisani, anche nelle località molisane di Bagnoli del Trigno, Bonefro, Casacalenda, Castelmauro, Lucito, Riccia.⁶ Si deve poi aggiungere che a Montelongo esisteva una «festa dei fiori» che si celebrava il primo di maggio con il giro cerimoniale di una «reginetta» accompagnata da un uomo parzialmente rivestito di erbe e di fiori; che a Duronia e ad Agnonè la simbolizzazione consisteva nel tradizionale e ben noto «albero» di maggio; e infine che a Larino esisteva un canto

⁴ Il termine è impiegato, per indicare il rivestimento più che il «personaggio», a Fossalto, l'unica località Molisana in cui sia documentata la vitalità attuale della simbolizzazione; ma trova riscontri anche altrove: cfr. più avanti nel testo e le note nn. 15 e 42. Il nome del «personaggio» sembra essere, quasi ovunque, quello di *majo*: ma è noto che in area italiana il termine è soprattutto legato alla simbolizzazione del ramo o albero di maggio.

⁵ Per i paesi slavo-molisani vedi M. Rešetar, op. cit. 6, 10, 121 sgg., 284 sgg. (e qui cfr. anche la nota n. 9). Per Riccia e Lucito: Berengario Amorosa, *Riccia nella storia e nel folklore*, Casalbordino 1903, pp. 303—305; Vittorio De Rubertis, *Maggio della Difesa: studio su una vecchia canzone popolare molisana*, estratto dalla «Rivista Musicale Italiana», vol. XXVIII, fasc. 1, 1920, Torino 1925.

⁶ Per una testimonianza concernente una località non molisana cfr. la nota n. 41.

»Majo« v vasi Acquaviva, pred letom 1911. — Il »majo« di Acquaviva Collecroce

(M. Rešetar, Die serbokroatischen Kolonien Südtaliens, 138)

Mladenič pod stožcem iz zelenja, Fossalto (Molise) 1. 5. 1954. — La »pagliara majo« di Fossalto

(Foto: A. M. Cirese)

Levo: Belokranjski Zeleni Jurij (1952). — Il »Verde Giorgio« in Slovenia (Bela krajina)

Foto: M. Badjura, Pomlad v Beli krajini

Desno: Zeleni Juraj ali »Djuro« iz okolice Bjelovara (1928). — Il »Verde Giorgio« in Croazia

(Gavazzi, Godina dana hrvatskih narodnih običaja I, 48—49)

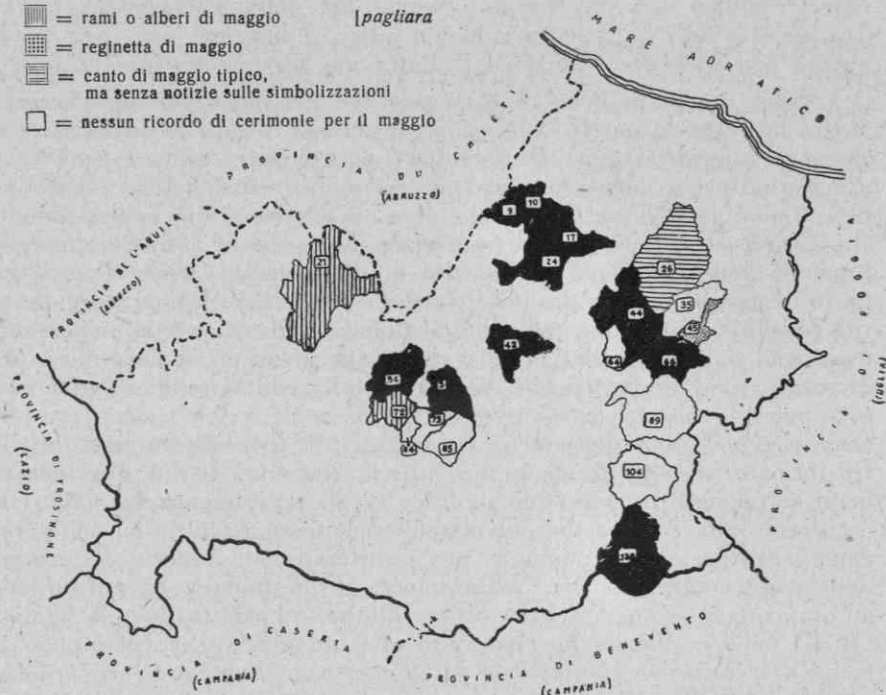

CARTA DI DISTRIBUZIONE DELLA DOCUMENTAZIONE SULLA FESTA DEL MAGGIO NEL MOLISE

Leggenda:

- = cono di rami e di erbe: *majo*, *pagtiariello*,
[*pagliara*]
- ▨ = rami o alberi di maggio
- ▤ = reginetta di maggio
- ▥ = canto di maggio tipico,
ma senza notizie sulle simbolizzazioni
- = nessun ricordo di cerimonte per il maggio

Località: 9. Montemitro, 10. San Felice del Molise, 17. Acquaviva Collecroce, 21. Agnone, 24. Castelmauro, 26. Larino, 35. Montorio nei Frantani, 42. Lucito, 44. Casacalenda, 45. Montelongo, 56. Bagnoli del Trigno, 58. Fossalto, 64. Providenti, 66. Bonefro, 72. Duronia, 73. Torella del Sannio, 84. Molise, 85. Castropignano, 89. Sant'Elia a Pianisi, 104. Pietracatella, 132. Riccia.

N.B. Nelle località nn. 17 e 56, oltre al cono di rami e di erbe, si impiegavano anche rami o alberi di maggio.

I confini indicati nella carta sono quelli dei vari territori comunali.

(raccolto qualche anno fa, ma in modo assai poco scientifico), che è sostanzialmente simile ai canti di maggio delle altre località ma dal quale non è possibile dedurre con certezza quale simbolizzazione esso accompagnasse.⁷

Per inquadrare spazialmente e morfologicamente la documentazione concernente i tre paesi slavo-molisani cui qui mi limito mi pare utile

⁷ Sono dunque presenti nel Molise tre delle principali simbolizzazioni che si incontrano nelle feste primaverili del folklore europeo: il «Verde Giorgio», l'albero o ramo, e la reginetta (o, altrove in Italia, «contessa»). Su tutte, oltre a Mannhardt e a Frazer, si veda la classificazione di A. Van Gennep nel tomo I, vol. IV, 2 del suo *Manuel*, a proposito del ciclo di maggio in Francia.

unire uno schizzo della distribuzione geografica delle testimonianze sino ad ora riunite, nel quale indico anche le poche località per le quali i sondaggi sino ad ora eseguiti consentono di dire con ragionevole certezza che il costume non vive ormai più neppure nella memoria dei nativi. Tralascio invece di registrare alcune altre indicazioni che, per essere ancora non bene accertate e controllate, non gioverebbero molto.

Varrà invece la pena di osservare che gli spogli bibliografici che finora ho eseguito per il Molise non consentono di nutrire eccessive speranze su ulteriori apporti di documenti scritti (salve sempre le inattese e ben gradite «scoperte»); mentre invece molto resta da fare nel campo della indagine *in loco*. Quella che sino ad ora ho svolto personalmente si è basata su di un questionario preparato dopo aver assistito alla celebrazione della cerimonia in Fossalto il primo maggio 1954.⁸ Il questionario in parola, mentre da un lato mira a raccogliere la maggiore quantità possibile di informazioni sulla morfologia della cerimonia, in generale e nei suoi particolari, dall'altro si preoccupa anche di documentare, per quanto si può, i rapporti che essa aveva o ha con la religione ufficiale, e di porre in luce gli elementi oggettivi o soggettivi che possano valere come segno di una permanente presenza, più o meno frammentaria e trasformata, di una antica e più intensa ritualità: fissità di itinerari, modi cerimoniali o comunque significativi di reperimento del materiale occorrente alla costruzione del mascheramento di fronde, sua conservazione o distruzione cerimoniale, atti significativi di inizio o di termine della cerimonia, e così via. Naturalmente il questionario ha potuto sino ad ora avere il suo completo sviluppo soltanto a Fossalto, dove la vitalità attuale della cerimonia ha consentito alla indagine di articolarsi variamente tra «attori» e spettatori, e di spingersi anche nella direzione delle modalità di reclutamento, di preparazione artistica ecc. dei partecipanti.

Nei paesi slavo-molisani invece ho dovuto contentarmi di notizie più sommarie che tuttavia mi sembra offrano un non trascurabile interesse comparativo.

*

⁸ Il sopralluogo in parola fu effettuato da me per conto del Centro Nazionale Studi di Musica Popolare (Radio Italiana — Accademia Nazionale di Santa Cecilia) e le registrazioni eseguite in quella località assieme all'amico Maestro Diego Carpitella formano i nn. 1435—1457 dell'*Elenco delle Registrazioni di musica popolare*, Roma 1954. Le registrazioni dei canti e delle inchieste nei paesi slavo-molisani vennero invece eseguite con apparecchio fornito dalla rivista «La Lapa-Argomenti di storia e letteratura popolare», Rieti, che ne pubblicherà prossimamente l'elenco.

⁹ Furono particolarmente l'«italo-slavo» Giovanni De Rubertis (le cui *Lettere*, che trattano appunto del maggio in Acquaviva, non mi è riuscito di procurarmi, nonostante varie ricerche e nonostante il cortese interessamento del prof. Giuseppe Vidossi e del prof. Mirko Deanović); lo studioso russo V. Makušev; il prof. Risto Kovačić (il cui scritto in italiano — che il Rešetar non poté vedere ma che a me è riuscito di rintracciare — non contiene però il testo del canto di maggio che il Rešetar riferisce); il dott. Smoldaka; il prof. Baudouin de Courtenay; e infine lo stesso M. Rešetar. Per tutti vedi M. Rešetar, l. c.

Ma vediamo ora quali siano i caratteri della celebrazione ad Acquaviva Collecroce. Gli osservatori precedenti⁹ ci dicono che essa, nella seconda metà del secolo scorso e agli inizi del nostro, si svolgeva nel modo seguente. Il primo giorno di maggio un gruppo di uomini, tra suoni e canti, accompagnava il *majo* — e cioè l'uomo rivestito di erbe e di rami — innanzi tutto davanti la chiesa, dove veniva benedetto, e poi di casa in casa, per cantare strofette augurali di anno fecondo, e per ricevere donativi di cibarie da consumarsi poi in comune. Il «maggio» o *majo* era rappresentato da un uomo rivestito da una sorta di fantoccio di erbe e di rami sul quale si disponevano primizie e altri prodotti di stagione che, secondo queste notizie più antiche, il prete serbava per sé. Gli accompagnatori del *majo* recavano rami adorni di nastri, strumenti musicali e cestini per raccogliere le offerte. Dinanzi ad ogni casa essi si dividevano in due gruppi e cantavano alternativamente le strofe del canto tradizionale, mentre il *majo* faceva salti e scherzi. Terminato il canto, e ricevute le offerte, le donne, dalle finestre, annaffiavano il *majo* con acqua, e questo, fuggendo con i suoi accompagnatori, cercava di sottrarsi al getto. Vari particolari sulla morfologia del «fantoccio» e sull'equipaggiamento degli accompagnatori risultano abbastanza chiaramente dalla riproduzione fotografica che unisco (T. XII).¹⁰

Le informazioni che ho raccolte *in loco*,¹¹ mentre confermano queste notizie più antiche, precisano anche qualche ulteriore particolare. Innanzi tutto risulta da esse che la cerimonia del *majo* era ancora viva in Acquaviva nel 1940: la guerra ne ha segnato, se non causato, la morte. Risulta poi che i componenti della comitiva degli accompagnatori erano piuttosto numerosi: mi si dice che fossero dieci o quindici, e per lo più contadini.¹²

Il materiale per la costruzione del mascheramento di erbe e rami veniva raccolto nelle campagne lontane, in prossimità del fiume, dove c'è abbondanza e varietà di vegetazione. Non mi è riuscito di accertare nessun fatto di particolare rilievo in connessione con la località o con le modalità di raccolta. In altre località del Molise invece questa fase preparatoria della cerimonia presenta qualche tratto più significativo: basti ricordare che a Lucito il materiale vegetale si raccoglieva nella «defensa», antico territorio feudale, ora divenuto proprietà comunale; e che a Fossalto ancora oggi nella «defensa» si costruisce il mascheramento del maggio.

¹⁰ Non mi è riuscito di rintracciare ad Acquaviva una copia della fotografia del «*majo*» eseguita dal dott. A. Vetta (e pubblicata in M. Rešetar, o. c. 138) della quale tuttavia molti si ricordavano. Sono quindi costretto a valermi di una riproduzione della fotografia pubblicata dal Rešetar, con evidenti conseguenze di scarsa chiarezza.

¹¹ Debbo particolare gratitudine alla gentilissima signorina Matilde Silvestri, insegnante, e al giovane Aldo Vetta, studente dell'Istituto Orientale di Napoli: il loro aiuto mi fu prezioso durante la mia permanenza in Acquaviva e poi.

¹² Anche in altre località del Molise la categoria sociale degli «attori» della festa del maggio è in prevalenza quella dei contadini; tuttavia a Fossalto, oggi, il principale componente del gruppo della *pagliara* è un artigiano.

Lo scheletro conico del «fantoccio» di Acquaviva veniva costruito con canne; su questo poi si disponeva il rivestimento di erbe e di fiori. L'insieme assumeva l'aspetto di un grosso pupazzo, soprattutto a causa dei rami che, partendo dalla cima del cono, si ripiegavano a forma di anse, o di braccia, sui fianchi, come appare chiaramente anche dalla fotografia. In cima al cono si poneva una croce di spighe di grano. Il tutto era poi adornato ed arricchito con rami di ciliegio, fave, forme di formaggio e persino nidi di uccelli e lumache.

Il particolare carattere antropomorfo del *majo* di Acquaviva trova qualche riscontro in altre località molisane: le informazioni su Riccia, pur senza darci altri particolari, ci dicono che il *majo* era un «fantoccio»; quelle su Lucito che il «maggio» era «sormontato da un ciuffo di ginestre che vuol essere il capo e le braccia, e pare nel complesso un cimiero antico con frappe».¹³ Ma altrove invece ogni carattere antropomorfo pare assente: così a San Felice del Molise, e così a Fossalto. In quest'ultima località come del resto può ben vedersi dalla fotografia che mi pare opportuno unire,¹⁴ il cono di erbe e di rami non ha sagoma umana: è veramente un pagliaio o una *pagliara*, come lì lo chiamano;¹⁵ e ricorda infatti assai da vicino le piccole capanne coniche, in uso in quelle campagne, che sono adibite a ripostiglio di attrezzi agricoli o di paglia e, talora, a ricovero temporaneo di persone, ed alle quali si dà appunto il nome di «pagliare».

La croce che sormonta il *majo* di Acquaviva, e che si riscontra anche a Fossalto e in altre località molisane, è un attributo di notevole interesse: alla antica festa pagana si è unito il simbolo cristiano, e non vi è traccia, nella coscienza attuale degli informatori di ogni categoria, di eventuali antichi contrasti;¹⁶ del resto più avanti si vedranno segni di un ancor più stretto legame della celebrazione del maggio con la religione ufficiale.

Ma gli elementi simbolici di cui il corteccio era fornito non si limitavano, ad Acquaviva, al solo fantoccio: gli accompagnatori portavano rami verdi ai quali erano appesi biscotti, baccelli di fave, spighe verdi di grano. Della cosa ci danno notizia anche i precedenti osservatori, e nella fotografia ben si distinguono questi rami, che forse meglio si direbbero giovani alberelli. Gioverà notare che, allo stato attuale della documentazione, solo in un'altra località molisana risulta un simile

¹³ B. Amorusa, *Riccia* etc., p. 303. G. Piedimonte, *Notizie civili e religiose di Lucito*, Campobasso 1890, p. 14.

¹⁴ La fotografia venne eseguita il 1° maggio 1954, in occasione del sopra-luogo già menzionato.

¹⁵ Più esattamente *pagliara maj maj*, ossia «pagliara maggio maggio».

¹⁶ Non ve ne è traccia nei Sinodi diocesani concernenti il Molise che sino ad ora ho potuto consultare. Un lungo colloquio con il parroco di Fossalto mi ha accertato come oggi la festa, che lì è ancora viva, sia considerata religiosamente indifferente e vista con occhio benevolo «perchè si fanno gli auguri al parroco e a tutti». Non è escluso tuttavia che ricerche più approfondite possano portare a rintracciare nella nostra zona qualche antico contrasto tra la festa e la religione ufficiale.

accoppiamento di simbolizzazioni; infatti non vi è traccia di rami o alberi nelle cerimonie di maggio di San Felice, Fossalto, Riccia, Casacalenda, Lucito, ecc., mentre soltanto a Bagnoli del Trigno ho raccolto la precisa indicazione che al seguito dell'uomo rivestito del cono di erbe si portavano rami o addirittura alberelli di ciliegio. I pochi documenti di cui sino ad ora disponiamo non ci permettono di dire se le due simbolizzazioni, il rivestimento di erbe e l'albero o ramo, che nelle feste primaverili del folklore europeo si rintracciano ora unite ora separate, si trovino accoppiate nelle due località molisane perchè vi giunsero unite, o perchè costituiscono il risultato dell'incontro nella zona di due correnti culturali, l'una portatrice del cono di erbe e l'altra del ramo o albero. Possiamo soltanto notare che delle due località molisane, più sopra ricordate, in cui la festa del «maggio» era celebrata soltanto con rami o alberelli, una, e cioè Duronia, confina con Bagnoli del Trigno, ove appunto rami di maggio e rivestimento di erbe appaiono congiunti.

Ma torniamo alla festa di Acquaviva: gli accompagnatori del *majo* portavano strumenti musicali: nella fotografia si scorge chiaramente il tamburello, ma le informazioni che ho attinto direttamente parlano anche di fisarmoniche: si tratta evidentemente di un ammodernamento, di una recente sostituzione dell'organetto che troviamo invece documentato in una località immediatamente confinante (Castelmauro). In altri paesi compaiono strumenti ancor più tradizionali: a San Felice la «scupina» e il «bufù» (vedi oltre), ed a Fossalto è ancora in uso la zampogna.

Se passiamo ora ad esaminare le modalità di svolgimento della cerimonia, potremo notare alcuni tratti di un certo interesse. Innanzi tutto il fatto, già segnalato anche dagli osservatori precedenti, che il corteggio del *majo*, prima di iniziare il suo giro nel paese, si recava davanti alla casa del parroco; la seconda tappa era costituita dalla casa del sindaco. Ora è più che naturale che il giro di auguri si iniziasse dalle autorità religiose e civili del paese, e ciò si verifica, o si verificava, in varie altre località molisane, pur se con qualche diversa particolarità. Ma la cosa notevole è che ad Acquaviva il *majo* ricevesse la benedizione religiosa; anzi, dalle mie informazioni risulta che, dopo la benedizione, il *majo* restava fuori della chiesa, ma tutti i componenti del corteggio vi entravano «per rivolgere invocazioni ai santi». Il fatto mi pare degno di nota, sia per la significativa distinzione per cui il *majo* viene «benedetto» ma non è ammesso in chiesa, sia per la particolare intensità di legami con la religione ufficiale che la festa sembra aver raggiunto in Acquaviva. A San Felice infatti incontreremo di nuovo la benedizione, ma non l'ingresso in Chiesa; a Casacalenda troviamo le «lodi all'Altissimo», ma nessuna benedizione; e nelle restanti località molisane, a quanto sino ad oggi ci risulta, non si hanno, o si avevano, nè benedizione, nè ingresso in chiesa, nè invocazioni o lodi alla divinità o ai santi.¹⁷

¹⁷ Da notare tuttavia che a Riccia la festa del maggio non si celebra il primo giorno del mese, ma nella prima domenica del mese, in coincidenza con la festa del patrono san Vitale: cfr. B. A m o r o s a, l. c.

Ma ad Acquaviva dobbiamo notare anche un fatto che appare lievemente contraddittorio: il cono di rami e di erbe, una volta terminato il giro di canti e di questua, veniva abbandonato (così dicono le informazioni direttamente attinte) presso i ruderi di una chiesa; e qui i ragazzi «a poco a poco lo distruggevano». In verità ci saremmo aspettati che il *majo*, essendo stato oggetto di una benedizione religiosa, avesse acquistato una tal quale sacralità che ne imponesse una conservazione o utilizzazione o distruzione più spiccatamente rituali. Invece l'unico barlume di «sacralità», in questa fase finale, sembra essere costituito dal fatto che il luogo prescelto per l'abbandono del *majo* era una antica chiesa distrutta. Le informazioni di cui fino ad ora posso disporre sono ancora troppo scarse per poter giudicare adeguatamente della questione; e varrà la pena di approfondire l'indagine per accertare (cosa che non mi è riuscita fino ad ora) se la chiesa distrutta presso la quale il *majo* veniva abbandonato avesse un qualsiasi legame con il mese di maggio, come potrebbe essere ad esempio nel caso che fosse dedicata al culto dei santi Filippo e Giacomo, la cui festività ricorre appunto il primo di maggio. Noterò qui di passaggio che a Fossalto, dove pure non si procede oggi ad alcuna benedizione della *pagliara*, questa viene consegnata al parroco alla fine del giro di canti nel paese,¹⁸ e viene deposta nell'orto della parrocchia; in tempi più antichi pare che venisse poi bruciata sui fuochi (o «laudi», come lì vengono chiamati) che si usano accendere sulla piazza alla sera della festa di san Michele, l'otto di maggio.

Ma torniamo allo svolgimento della cerimonia ad Acquaviva. Ricevuta la benedizione, levate in chiesa le invocazioni ai santi, reso omaggio al parroco e al sindaco, il corteeggio iniziava il suo giro per le vie del paese. Dinanzi ad ogni casa una sosta ed un canto (vedine più avanti il testo). Dopo il canto, gli ascoltatori e spettatori offrivano i loro doni: formaggio, prosciutto, salsiccia, farina, patate, fagioli, vino, ecc. Val la pena di notare che i nostri informatori ci dicono che i doni erano spontanei; d'altronde, nel testo del canto, pur se si riscontrano strofe di richiesta esplicita di donativi, non si trovano invece formule con le quali si invocano o minaccino guai sul capo di chi non faccia doni, come al contrario avviene in San Felice.

Le donne, dalle finestre, — come ci dicono le informazioni più antiche e come ci confermano le più recenti — gettavano acqua sul *majo*. L'esame di questo gesto, che indubbiamente è uno dei più caratteristici della cerimonia, ci porterebbe assai lontano sia sul terreno della comparazione morfologica che su quello dell'indagine storico-religiosa;¹⁹ mi

¹⁸ A Fossalto il giro di canti augurali è nettamente distinto dal giro di questua: il primo è limitato al paese e si compie con la «*pagliara*»; il secondo si estende anche alle case di campagna e si compie senza la «*pagliara*» che è stata appunto consegnata al parroco e deposta nel suo orto.

¹⁹ Sarebbero numerosissimi i riscontri da citare a proposito di questo getto dell'acqua che viene comunemente interpretato come una tecnica magica diretta a provocare la pioggia. Di particolare interesse sarebbero poi i paralleli con

limiterò quindi ad osservare che nel Molise il gesto è distribuito in varia connessione con le cerimonie del maggio. Se infatti in talune località (Acquaviva, San Felice,²⁰ Castelmauro, Fossalto) esso è connesso con la presenza del cono di erbe, in una (Montelongo) è invece legato al corteo di una «reginetta» di maggio; ed infine in altre, dove pur è presente il cono (Lucito, Casacalenda, Bonefro, Bagnoli del Trigno), esso manca del tutto. Inutile dire che non ve ne è traccia nelle località in cui la celebrazione del maggio si accentrava attorno alla simbolizzazione del ramo o albero (Agnone, Duronia). Questa varietà di distribuzione geografica e di legame con il cono di rami è, sino ad ora, poco significativa: solo una indagine più approfondita (ed estesa fuori dei confini regionali) potrà forse portare qualche utile contributo alla illustrazione dei modi di diffusione. Quanto poi al significato del gesto nella coscienza attuale degli informatori, noterò che ad Acquaviva me ne hanno dato la seguente motivazione: «che le foglie e i fiori che rivestivano il maggio dovevano essere sempre freschi». Nella quale spiegazione, se da un lato c'è un'eco appena avvertibile del significato magico originario del gesto, così ampiamente attestato da tanti e tanto più significativi documenti folkloristici ed etnologici, dall'altro ci sarebbe forse lo spiraglio per interpretarlo non tanto come una diretta invocazione della pioggia, quanto come un rito di «rigenerazione» della natura tutta intera.²¹ Ma non è il caso di insistere qui su questa ipotesi che richiederebbe molta maggior copia di documenti per essere appena appena un po' consolidata.

Un'ultima osservazione, prima di passare ad esaminare il testo del canto di maggio. Ad Acquaviva, come del resto nelle altre località molisane considerate, non si dà oggi un nome specifico al «personaggio» rappresentato dall'uomo rivestito del cono di erbe; il canto però, e anche alcune testimonianze più antiche, fanno chiaramente intendere che questo dovesse essere *majo* o «maggio». Quanto al rivestimento di rami e di erbe in sé, ad Acquaviva gli informatori attuali non hanno saputo indicare alcuna denominazione. Questa esiste invece a Fossalto, ed è, come abbiamo detto, *pagliara*, mentre a San Felice, si usava il termine analogo di *pagliariello*.

Ma ecco ora il testo del canto di maggio quale ho potuto raccoglierlo da vari informatori:

Chi te l'ha ditte che maje nn'è vinute,
iesce qua fore che lu trove vistute.

Maje che ti vene de la Nivera,
vene a salutà lu protettore san Michele.

costumanze analoghe di oltre Adriatico (Rešetar, p. 122, richiama in proposito le ben note *dodole*).

²⁰ Nessuna precisa notizia abbiamo su Montemitro, come più avanti meglio si dice.

²¹ Si noti tuttavia che a Montelongo il canto del maggio, faceva esplicita richiesta di pioggia: «*mànnace na vota l'acqua e bona*», ossia «mandaci una volta pioggia abbondante».

Maje che ti vene cu l'allegrie,
vene a salutà la Vergine Marie.

Maje che ti vene da Santa Iuste,
l'uorie è spicate e lu grane mo z'aiuste.

Maje che ti vene di là da fiume,
l'uorie ha spicate e lu grane mo zi radune.

Maje che ti vene di Larine,
salutamme li massare antiche.

Maje che ti vene di là da mare,
salutamme a tutte li massare.

E tu padrona gira pe la casa,
pija la pizzulella di lu casce.

E tu padrona affaccete a lu nide,
si nun c'è l'ove, dace la gallina.

E tu padrona pija lu persutte,
si nun c'è curtelle, dacele tutte.

Che pozza fà tante salme de grane
pe quanta prète stanne a lu campanare;

che pozza fà tanta salme de vine
pe quanta prète stanne a lu campanine.

Scusate amici che lu canto è poco,
dovemo i cantà a n'altro loco.²²

È facile riconoscere tre temi tipici. Il primo è costituito da una sorta di presentazione del *majo*: chi ti ha detto che maggio non è venuto? Eccolo qui fuori tutto rivestito. Eccolo che viene da questa o da quella località, e porta il suo saluto ai santi, alla Vergine, ai massari. Eccolo che viene: e l'orzo ha già spigato mentre il grano appena comincia. Il secondo tema è costituito dalla richiesta dei donativi avanzata con la solita punta scherzosa: se non trovi l'uovo dacci la gallina; se non hai

²² Traduzione: Chi ti ha detto che maggio non è venuto, / esci qui fuori chè lo trovi vestito. / Maggio che ti viene dalla Nivera (nome di contrada), / viene a salutare il patrono san Michele. / Maggio che ti viene con allegria, / viene a salutare la Vergine Maria. / Maggio che viene da Santa Giusta (nome di contrada), / l'orzo ha spigato ed il grano ora si aggiusta. / Maggio che ti viene di là dal fiume, / l'orzo ha spigato e il grano ora si raduna. / Maggio che ti viene da Larino (paese vicino, capoluogo del Circondario), / salutiamo i massai antichi. / Maggio che ti viene di là dal mare, / salutiamo tutti i massai. / E tu padrona, gira per la casa, / prendi la piccola forma di cacio, / E tu padrona affacciati al pollaio, / se non trovi l'uovo dacci la gallina. / E tu padrona prendi il prosciutto, / se non c'è il coltello, daccelo tutto. / Possa (tu) fare tante salme (antica misura di capacità) di grano, / per quante pietre si trovano nel campanile. / Possa (tu) fare tante salme di vino, / per quante pietre si trovano nel campanile. / Scusate, amici, se il canto è breve: / dobbiamo andare a cantare in un altro luogo.

il coltello per tagliare il prosciutto, daccelo intero, ecc. Il terzo è l'augurio di felici e abbondanti raccolte, strutturato sulla tradizionale formula di auspicare tante misure di grano, di vino, ecc., quanti sono certi oggetti (o anche accadimenti, gesti, ecc.) di comune esperienza e particolarmente numerosi: nel caso nostro le pietre del campanile.

Solo di passaggio posso qui accennare che questo «tipo» di canto di maggio si rintraccia con formule pressoché identiche non solo in quasi tutte le località molisane documentate, ma anche ben al di là dei confini del Molise; e che non è dunque esclusivamente legato al costume specifico della «pagliara». E devo qui limitarmi ad osservare di nuovo come nel testo di Acquaviva manchi ogni formula di più o meno scherzosa minaccia a chi non offra doni; e manchi pure ogni riferimento ai movimenti di danza che il *majo* compiva: ambedue gli elementi si rintracciano invece nel canto di San Felice. Solo ad Acquaviva si incontrano invece le strofe di saluto alla Vergine e a san Michele:²³ non ve ne è infatti traccia nei testi raccolti a San Felice, Lucito, Fossalto, Bagnoli, Agnone; e non ve ne è traccia neppure in quelli in dialetto slavo-molisano raccolti ad Acquaviva dagli osservatori più antichi.²⁴ Nel testo del canto ora pubblicato si riproduce e si riflette dunque quell'accentuato legame della festa popolare del maggio con la religione ufficiale che ho già rilevato

²³ La festa di San Michele ad Acquaviva si celebra con particolare solennità il 29 settembre; cfr. anche Rešetar, op. cit., p. 125 e foto a pp. 129—150.

²⁴ Vedili in M. Rešetar, op. cit., 284—286 e 321—322. In uno solo di questi v'è una traccia di carattere religioso, là dove si dice: «Bog čuva naše grade i naše stine». Quanto ai rapporti tra il testo italiano, da me raccolto e qui sopra pubblicato, e i testi slavo-molisani in discorso, appaiono evidenti le sostanziali somiglianze di contenuto. In qualche caso si tratta addirittura di traduzione in slavo-molisano del testo italiano; procedimento questo già messo in rilievo dal Rešetar, e del quale ho potuto fare diretta esperienza appunto ad Acquaviva dove una giovane contadina mi cantò una canzone narrativa molto diffusa in Italia, prima nella versione slava che diceva fatta da lei stessa (*Angiulina lipa*) e poi in quella italiana originale. Tuttavia, per tornare al canto di maggio, non vanno trascurate certe immagini che si incontrano nelle lezioni slavo-molisane, e non si riscontrano nella dialettale italiana:

Lipe gospodine naše,
hitite nami štogodi:
mi jesmo čeljade vaše!

[Signore nostro bello,
gettateci qualcosa:
noi siamo vostri figliuoli!]

Oppure:

Lipa moja lozica,
ka budeš čudo roditi,
izvan put ti 'š ma voditi.

[Bella mia vite
che in abbondanza frutterai,
fuori via tu mi guiderai.]

Sarà anche da segnalare che nel testo fornito dal De Rubertis appare evidente una diversità di metrica tra i versi cantati dal coro e quelli cantati dai primi quattro cantori; non vi è traccia invece di questa distinzione nel testo da me raccolto, né in esso vi è segno alcuno di alternanza di canto tra i vari componenti del corteccio. Tuttavia è assai probabile che il canto fosse alterno anche in tempi recenti, così come avveniva al tempo di G. De Rubertis e così come avviene ancora oggi in Fossalto dove le strofe (metricamente uguali) vengono ripetute alternativamente dai due accompagnatori della «pagliara».

a proposito della benedizione e dell'ingresso in chiesa, e che per questo rispetto sembra conferire ad Acquaviva il valore di punto culminante in seno alla documentazione molisana. Va tuttavia osservato che l'intera festa del maggio anche ad Acquaviva ha mantenuto netti e precisi i suoi caratteri folklorici: popolari, cioè, e non ufficiali. In questo bilanciarsi di elementi e di aspetti va forse rintracciata la sua caratteristica essenziale e la sua significazione esatta nel quadro della storia del sincretismo religioso delle popolazioni contadine dell'Italia meridionale.

*

Se possiamo ora a considerare le due restanti località slavo-molisane, e cioè Montemitro e San Felice, dovremo innanzi tutto notare che le informazioni fornite dai precedenti osservatori si riducono alla segnalazione della esistenza della festa (senza alcuna precisazione sulle sue caratteristiche e modalità) e alla indicazione che essa cessò in quei paesi attorno al 1890.²⁵ Per ciò che riguarda Montemitro anche oggi le nostre conoscenze non vanno più in là: nessuna notizia mi è riuscito di raccogliere sul luogo, nè gli ulteriori tentativi che sto compiendo sembrano promettere molto. Per quanto concerne invece San Felice posso fornire una documentazione diretta che non ha tanto il pregio di essere l'unica fino ad ora raccolta e divulgata, quanto quello di essere stata attinta principalmente dalla voce di una vecchia quasi ottantenne, Filomena Zara, figlia di uno dei maggiori «attori» della festa del maggio di San Felice.²⁶

La festa fu celebrata per l'ultima volta il primo maggio del 1888; l'anno è rimasto famoso nella storia locale per un omicidio che lo funestò ed al quale, secondo Filomena Zara, si dovrebbe attribuire la scomparsa della festa del maggio, sebbene non avesse connessione diretta con questa.

Le linee generali della cerimonia non differiscono gran che da quelle riscontrate ad Acquaviva, e mi limiterò dunque a rilevare solo alcuni aspetti più caratteristici. Il rivestimento di erba veniva chiamato *pagliariello*, ossia piccolo pagliaio; aveva forma conica (o cilindro conica, secondo alcuni) e non presentava caratteri antropomorfi; ricopriva il portatore fino alle ginocchia, ed aveva nella parte anteriore una finestra che assicurava la visibilità (e la possibilità di accettare le offerte di vino).

Il *pagliariello* veniva preparato il 30 di aprile, ed era costituito di uno scheletro di canne rivestito di foglie di acero ed adornato di mazzetti

²⁵ Vedi A. Baldacci, *Die Slaven von Molise*, in «Globus» XCIII, 1908, fasc. 3 e 4 (ora anche in A. Baldacci, *Scritti adriatici* I, Bologna 1945, pp. 188 sgg.

²⁶ Debbo essere grato al sindaco di San Felice, insegnante Angelo Genova, alle insegnanti signora Pasqualina Zara Barone e signorina A. Maria Genua, al giovane Giulio Ferrante, tutti di San Felice, e alla signorina Franca Massa, studentessa dell'Università di Roma, che variamente collaborarono alla ricerca ed alle registrazioni di canti.

(o *morre*) di grano, di nidi di uccelli,²⁷ di pezzuole di formaggio, di ricotta, di primizie varie (ciliege, asparagi, fave), e infine di *piciulate* (o taralli: sorta di ciambelle di pasta) preparate dalle mogli degli «attori» della festa. Tutti i componenti del corteccio collaboravano alla preparazione del *pagliariello*: «chi andava cercando i nidi, chi le *morre* del grano...», dice Filomena Zara.

Al mattino del primo maggio il corteccio usciva per il paese: aveva chiesto ed ottenuto l'autorizzazione del sindaco, e si recava ora a ricevere la benedizione del parroco. Questi la impartiva davanti alla porta della chiesa, ma, a differenza di quanto avveniva ad Acquaviva, nessuno vi entrava per preghiere o canti augurali ai santi. Poi si iniziava il giro. Il *pagliariello* era accompagnato da quindici o venti tra cantori e suonatori; e pare che gli strumenti impiegati fossero, oltre al tamburello, anche la *scupina* e il *bufù*.²⁸ I cantori si fermavano davanti ad ogni casa e cantavano le loro strofette:

...²⁹
ffacciateve qua fore che so vestute.
E maje chi veni di Santa Iusta,
l'uorie è spicate e lu grane mo z'aiusta.
Ecchete maje viene di la difenza,
l'uorie è spicate, lu grane mo cumenza.
Ecchete maje viene co l'allegria,
venime a salutà la padrona Lucia.
Ecchete maje viene con affetto,
venime a salutà lu patrone Giuseppe.
La padrona gira dappertutto,
se nen hai la salsiccia, dacci lu presutto.
La padrona gira pe lu nido,
se non trove l'ovo dacci la gallina.
Bella padrona mia, vattinne a la cantina;
e va a caccià lu vucal di vine.
E se niente nen ci vò dà,
l'altre maje nen ci pozza arrivà.³⁰

²⁷ Secondo alcuni informatori si trattava di un solo nido posto alla sommità del cono, nel luogo che nel *majo* di Acquaviva è tenuto dalla croce. Comunque pare certo che il «*pagliariello*» di San Felice non si adornasse di alcun simbolo religioso.

²⁸ *Scupina*: «strumento del *genus inflatile*: specie di oboe» (V. De Rubertis, *Maggio della Difesa* cit. p. 17). *Bufù*: piccolo barile ricoperto da un lato da pelle tesa entro un foro della quale è posto un bastone che sfregato, produce un rumore caratteristico.

²⁹ Manca evidentemente un verso che quasi certamente diceva: chi vi ha detto che maggio non è venuto.

³⁰ Traduzione: «...affacciatevi qui fuori che sono vestito. / E maggio che viene da Santa Giusta, / l'orzo ha spigato e il grano ora si aggiusta. / Eccoti

Il canto non differisce sostanzialmente da quello raccolto ad Acquaviva; tuttavia si noterà l'assenza di ogni saluto alla Vergine o ai santi; e si rileverà la presenza, negli ultimi due versi, di un elemento che manca in quasi tutti gli altri testi di canti di maggio raccolti nel Molise:³¹ una minaccia, una sorta di maledizione condizionale per chi neghi il suo dono al *majo*.

Ma pare comunque che tutti fossero generosi, e i doni erano quelli soliti. Alla sera, tutti i componenti della comitiva si riunivano per consumare, e forse dividersi, quel che si era raccolto: «si ristignevane tutte l'amicizie»,³² dice Filomena Zara.

Non mancava poi il getto dell'acqua da parte degli spettatori; ma a stare al gesto che Filomena Zara faceva per illustrarcelo, qui non si trattava di un lancio di secchi d'acqua ma di una aspersione fatta sollevando l'acqua da un catino con il dorso della mano. Quale significato si attribuisse a questa aspersione nessuno degli informatori ha saputo dirmi; tuttavia nei loro ricordi predomina un certo sapore di scherzo: «scappa maje, ca mo ti vène l'acqua»,³³ dicevano le donne spruzzando l'acqua; «scappa maje, balla maje, fà nu scherze maje».³⁴ E il maggio saltava, danzava girando intorno a se stesso, fuggiva. Non si può non notare qui l'accentuazione del fatto mimico che già compariva ad Acquaviva e che si riscontra in varia misura anche nelle altre località molisane.

Finito il giro di canti e di richieste, il *pagliariello* — a detta dei nostri informatori — veniva gettato. Rileverò ancora una volta come la cosa appaia un po' strana, data la benedizione di cui esso era stato

maggio che viene dalla difesa, / l'orzo ha spigato e il grano ora comincia. / Eccoti maggio che ti viene con allegria, / veniamo a salutare la padrona Lucia. / Eccoti maggio, viene con affetto, / veniamo a salutare il padrone Giuseppe. / La padrona gira dappertutto, / se non hai la salsiccia, dacci il prosciutto. / La padrona gira per il pollaio, / se non trovi l'uovo dacci la gallina. / Bella padrona mia, vattene in cantina; / e va a cacciare il boccale di vino. / E se non ci vuoi dare niente, / non possa tu arrivare ad un altro maggio.»

³¹ Un unico riscontro trovo solo a Bagnoli del Trigno dove agli avari si augurava di avere un figlio «sanatore» e cioè «castraporcelli».

³² «Si riunivano tutti gli amici.»

³³ «Scappa maggio, che ora ti viene (addosso) l'acqua.»

³⁴ «Scappa maggio, balla maggio, fa' uno scherzo maggio.» Segnalerò qui un'altra espressione, ricordata da molti, che propone un piccolo problema: «Majo *cata* majo, lu mese di majo; volta majo e zompa majo» e cioè: «Maggio *cata* maggio, il mese di maggio; volta maggio e salta maggio.» Quel *cata* riesce incomprensibile: nessuno degli informatori ha saputo darne spiegazione, nè si trovano riscontri in altri canti o nel dialetto del Molise; a meno che non si vogliano considerare come tali le espressioni «ècchete majo» o «jècchete majo» e cioè «eccoti maggio» frequenti nei canti molisani di cui il *cata majo* potrebbe essere un inconsapevole residuo; e l'espressione «ju cutemajje» che si incontra nel vicino Abruzzo (Pescocostanzo: cfr. G. Finamore, *Credenze, usi e costumi abruzzesi*, Torino-Palermo 1890, p. 157) e che indica la minestra di diverse sorta di legumi in uso al primo maggio, nota anche nel Molise con il nome di *lessima* o *lessata* (ad Acquaviva la si usa per il 7 di agosto, San Donato, e la si chiama «varak»). Ma senza una indagine più precisa, e senza il parere degli esperti di filologia slava, non è possibile dir di più di quel *cata*.

oggetto; e forse v'è luogo a dubitare che a questo punto gli informatori non ricordino i fatti con troppa precisione.³⁵ In ogni caso pare escluso che i legami con il culto ufficiale, a San Felice, andassero oltre la benedizione davanti alla porta della chiesa.

E potrei qui chiudere questa rapida esposizione documentaria se non ci fossero da segnalare alcune particolarità. La prima è quella concernente il tipo e il nome dell'albero dal quale si traevano le foglie per comporre il *pagliariello*: si tratta dell'acero bianco al quale a San Felice si dà proprio il nome di *majo*;³⁶ il che potrebbe essere indice di un particolare legame tra la festa, il mese e la pianta, l'accento ad un rapporto forse degno di analisi sia dal punto di vista linguistico (origine slava o locale della denominazione della pianta?) che da quello storico-religioso (quale effettivo rapporto di credenze si può stabilire tra l'acero, la festa ed il mese?).

Su un piano diverso sarà poi da notare che a San Felice anche le donne prendevano parte al corteggio del *majo*: il fatto è del tutto eccezionale nella nostra documentazione molisana.³⁷ E queste donne cantavano anch'esse: «Steva na ziana de li mii, dice Filomena Zara. Eva na surella carnale de pàtreme (...) e cantava sott'a la scupina.»³⁸ Da questa informazione si deduce anche che la pratica del cantare il maggio era in qualche misura affare di gruppi familiari ed aveva forse un certo carattere di professionalità:³⁹ tratto sociologico questo che non riuscirebbe senza valore ai fini della valutazione dell'effettivo significato della cerimonia a livelli storici recenti.

E in questa valutazione dovrebbe naturalmente rientrare al suo giusto posto anche quel senso di gioconda aspettazione che circondava la festa, e di cui è vivace documento, tra gli altri, il racconto di Filomena Zara: «La mattina (il *majo* e i suoi accompagnatori) uscivano a ora de colazione, che steve li gente pe lu paiese. Ca mo vanne tutte pe le macchie, che avéme i a fatià; ma prima no, l'antichi non ci iàvene. Dice: aveme aspettà lu magge che ha da passà avanti a casa nostra. Ièva la nonna de Coline, ièva la nonna de Erneste (addita due dei pre-

³⁵ Tuttavia la cosa potrebbe essere messa in connessione con la minore accentuazione degli aspetti religiosi nella cerimonia di San Felice (assenza della croce sul «pagliariello», non ingresso in chiesa).

³⁶ Il fatto non è registrato in O. Penzìg, *Flora popolare italiana*, Genova 1924, 2 voll., in cui pure (vol. II, p. 324) si indicano varie piante, tra cui non vi è però l'acero, chiamate con il nome di *majo* (o *maju*) in diverse regioni italiane. Nè riscontri trovo in dizionari dialettali di zone viciniori (Finamore, Bielli, Rohlfs, ecc.).

³⁷ Una donna si trova invece al centro della festa di Montelongo; ma qui si tratta di una simbolizzazione diversa dalla «pagliara», e cioè della «reginetta» di maggio ben nota.

³⁸ «C'era una mia zia. Era sorella carnale di mio padre (...) e cantava al suono della *scupina*».

³⁹ Questi fatti affiorano con una certa evidenza a Lucito e a Fossalto.

sentì). Tutti aspettavane che aveva venì cantà lu mese de magge.»⁴⁰ Nel quale racconto, entro quell'atmosfera di mitizzazione del passato che Filomena Zara riesce a creare con tutto il suo tono e con quel suo parlare della gente della generazione precedente alla sua come degli «antichi», affiora una giovanile e ingenua festosità che vale a ricordarci che accanto agli echi più o meno evidenti della antica ritualità o al sapore tra magico e religioso della cerimonia, c'è questo più ridente valore di pausa della «fatica» che non può essere dimenticato quando si tratti di collocare esattamente la festa del maggio, o quel che ne resta, nel quadro ideologico-affettivo del contadino molisano.

*

Per uscire — se mai lo potranno — dal frammentario e dal vago in cui in questo scritto di necessità sono costrette, le informazioni etnografiche che ho esposto reclamano tutta una serie di integrazioni a diversi livelli di ricerca. Ne ho accennato sparsamente alcuni temi nel corso della esposizione; qui vorrei indicare sinteticamente alcune prospettive che mi paiono più necessarie e promettenti.

Ad un primo ed essenziale livello si impone la estensione della indagine alle località non ancora esplorate e del Molise e delle zone circvicine;⁴¹ non solo e non tanto per illustrare particolari morfologici e modalità di svolgimento che restano ancora oscuri, quanto per accertare l'area di diffusione del cono di erbe e del più o meno necessariamente connesso getto dell'acqua, le intersezioni con le simbolizzazioni dell'albero e della reginetta di maggio — che già si delineano nella documentazione fin qui raccolta — ed il rapporto con il canto del maggio che tipicamente lo accompagna nel Molise, ma la cui area di diffusione è ben più vasta.⁴² Si collegherà naturalmente con questa indagine l'accertamento della effettiva eccezionalità della simbolizzazione del cono di erbe in area

⁴⁰ Traduzione: «La mattina uscivano all'ora di colazione, quando c'era gente per il paese. Perchè ora tutti vanno in campagna, perchè dobbiamo andare a faticare (lavorare); ma prima no, gli antichi non ci andavano. Dicevano: dobbiamo aspettare il maggio che deve passare davanti a casa nostra. C'era la nonna di Colino, c'era la nonna di Ernesto. Tutti aspettavano che doveva venire a cantare il mese di maggio.»

⁴¹ Un primo sondaggio, appena iniziato, già mi consente di segnalare che nel primo trentennio del secolo scorso nel comune di Atesa in Abruzzo (e in zona toccata dalla immigrazione slava) il maggio si festeggiava sì con l'erezione di «alberi di maggio» sormontati da mazzi di spighe ecc., ma soprattutto con un corteccio di «villani» che accompagnavano un uomo che indossava una «paglialetta» o capannetta di verzura e fiori e primizie.

⁴² Sarebbe fuor di luogo accingersi a documentare in questa sede la diffusione del «tipo» di canto di maggio che si riscontra nel Molise. Basterà dire che i moduli che lo costituiscono si rintracciano talora a grande distanza (in Liguria o in Calabria, tanto per fare gli esempi che primi mi capitano tra mano) e senza connessione con *pagliare*, *pagliarielli* o *paglialette*. Mi corre qui l'obbligo di ringraziare il prof. Paolo Toschi per avermi segnalati e forniti alcuni testi quasi ignorati di grande importanza in sede di comparazione.

italiana, e la misura delle sue somiglianze con il «Verde Giorgio» dell'altra sponda Adriatica;⁴³ giungendo così, eventualmente a rendere certa quell'ipotesi che sin da ora si prospetta come assai probabile, ma che attende il conforto di una adeguata documentazione: e cioè che la eccezionalità in Italia, la diffusione in sole zone di immigrazione slava,⁴⁴ la presenza di riscontri nel territorio slavo d'origine la indicano come probabile importazione dei coloni slavi, acclimatatasi in Italia ed inseritasi in tradizioni già esistenti (come potrebbero provare e il testo del canto e la presenza di «alberi» e «reginette» di maggio nello stesso territorio) tanto solidamente da persistere viva ancor oggi in almeno un paese.

Ad un livello di complessità maggiore si dispongono invece le indagini che volessero, attorno a questo tema specifico, lumeggiare un aspetto della condizione culturale del contadino dell'Italia meridionale: per chiarirne gli equilibri o le discordanze interiori, e il come e il perchè e a patto di quali alterazioni e oblitterazioni, rinunzie e conquiste, elementi che sembrano e sono profondamente discordi possano coesistere senza apparente contrasto. E andrebbero allora più particolarmente indagate tutte le tracce dell'antico valore della festa primaverile che permangono anche in queste ultime estenuate propaggini; gli eventuali contrasti con la religione ufficiale ed il reciproco adattarsi e rimodellarsi della tradizione arcaica e del cristianesimo; e infine la significazione della festa nella coscienza di attori e di spettatori, e nel quadro della loro vita di «fatica».

Povzetek

PRVOMAJSKA »PAGLIARA« ALI ZELENJ JURIJ V SLOVANSKIH VASEH JUŽNE ITALIJE

V neki vasi pokrajine Molise v južni Italiji je še danes navada, praznovati začetek meseca maja z obrednim obhodom — voščila in nabiranje darov sta pri tem dve bistveni sestavini — skupine pevcev in godcev, ki spremljajo moškega, zakritega s posebno preobleko iz vej in zelenja stožčaste oblike, imenovano »pagliara maje maje«. Se do nedavnega je bila navada, ki o njej govorimo, bolj razširjena v tej pokrajini; na temelju starejših vesti in avtorjeve ankete izdelana karta (gl. stran 209) kaže razširjenost navade, ki je bila živa še približno do leta 1890 v vaseh Montemitro in San Felice del Molise (poprej San Felice Slavo), do leta 1940 pa v vasi Acquaviva Collecroce. To so tri slovanske vasi v pokrajini Molise, kjer se je še ohranila izvirna govorica.

⁴³ Per la quale indagine sono debitore di preziose indicazioni al prof. Milko Matičetov che ringrazio anche di aver gentilmente allegate due fotografie alla T. XII.

⁴⁴ Si noti in proposito che a Riccia, la località molisana più remota dalla zona di stanziamento attuale degli slavo-molisani, esiste traccia di una più o meno remota presenza di »Schiavoni«: cfr. B. AMOROSA, o. c. pp. 39—40.

Nota aggiuntiva: Trovo ora che lo scritto di T. Badurina che ho ricordato sopra nella nota 3 solo come dattiloscritto, è stato effettivamente pubblicato: P. T. Badurina, *Rotas opera tenet arepo sator*. Roma, tip. Pio X, 1950, pp. 54. L'opuscolo ripete senza modificazioni sostanziali lo scritto che conoscevo.

Gornji članek podaja dokumentarno gradivo o tem obredu, nabrano v treh slovansko-moliških vaseh. V Acquavivi je travnati stožec imel na vrhu križ in je bil antropomorfno zoblikovan. Avtor nadrobno poroča, kako so ga naredili in razdrli, o spremljevalcih-godcih in pevcih in njihovih glasbilih; posebej podčrtava, da se v sprevodu pojavljajo majska drevesa in veje; nato zasleduje sprevod od cerkve — tu se je obredje začelo odvijati z blagoslovom maja; v cerkev pa so smeli vstopiti samo pevcii — do posameznih hiš, kjer so peli poščilne kitice in sprejemali darove in kjer so ženske polivale maja z vodo. O razširjenosti tega dejanja v pokrajini Molise govori avtor posebej, obenem pa opozarja, da so zveze tega majskega obredja z uradno religijo v Acquavivi močnejše ko drugod v tisti pokrajini; končno jemlje v pretres besedilo majske pesmi, deloma v primerjavi s slovansko-moliškimi besedili, ki so jih zapisali starejši opazovalci.

Podobno avtor podaja tudi dokumentarno gradivo za San Felice del Molise (o obredju v Montemitru kljub nedavnemu iskanju ni skoraj nobenih podatkov). Splošne črte se tu ujemajo z Acquavivo, le da je manj poudarjen verski značaj praznika, izrazitejša pa mimika maja (katerega preobleko so imenovali »pagliariello«) in večja prazničnost obreda kot takega.

Kljub temu, da se je avtor v članku hote omejil na to, da poda dokumentarno gradivo, vendar tudi že nakazuje smer nadaljnjih raziskavanj: predvsem potrebo, da se preišče širše ozemlje v pokrajini Molise in v sosesčini, s čimer bo mogoče določiti razširjenost simbolične podobe tipa »pagliara« (ali zeleni Jurij ali feuillu itn.), ki je nekaj izjemnega na italijanskih tleh; poiskati njene zveze — kažejo se že v Molisah — z majniškimi vejami ali drevesi in z majniškimi kraljicami; primerjati jo z »Zelenim Jurijem« na drugi strani Jadrana in s tem dokumentirati hipotezo — katere obrisi so že precej jasni — da gre za navado, ki so jo prinesli v ta kraj slovanski kolonisti.

Nadaljnji korak pa bi bila raziskavanja, ki naj bi ob omenjenih oprašanjih osvetlila kulturne razmere kmečkega življa v južni Italiji. Zato bi bilo seveda treba preiskati vse sledove nekdanjega obrednega namena te navade, morebitna nasprotja z uradno religijo in pomen, ki ga praznovanju pripisujejo aktivni udeleženci in gledalci.

SULLA FORMA DELLA »DOPPIA SEPOLTURA« PRESSO GLI SLAVI MERIDIONALI

Evel Gasparini

L'usanza della »doppia sepoltura« nella Slavia meridionale è nota da oltre un secolo poichè la segnalava già il Boué nella sua *»Turquie d'Europe«* (Parigi 1840, II, p. 506). Sebbene di diffusione piuttosto ampia (antica Serbia e Macedonia, Bosnia e Croazia), il costume fu riguardato come locale, e non generale nemmeno nelle regioni in cui è praticato. Esso sarebbe stato prodotto dalla pietà verso i resti umani venuti alla luce nei cimiteri durante lo scavo di una nuova tomba. La sua età sarebbe dunque recente (obbligo di inumazione in terra benedetta) e le sue forme non diverse da quelle dell'Occidente che raccoglie le ossa delle antiche tombe per riporle in ossari, colombari, ecc.

Ciò che muta l'aspetto della cosa è che la riesumazione macedone non è sempre occasionale, ma talora intenzionale, »po adetu«: si procede dopo tre anni al disseppellimento senza alcuna necessità di scavare nuove tombe. Lo Schneeweis ne traeva giustamente argomento per concludere che l'origine della »seconda sepoltura« era indipendente dalla ristrettezza dello spazio (Schneeweis E.: *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs d. Serbokroaten*, Celje 1935, p. 141—142). Non si tratterebbe dunque di una riesumazione occasionale e secondaria, ma di autentica »seconda sepoltura«.

Finchè la pratica risultava in uso solo in regioni limitate della Slavia sud-occidentale, si poteva pensare a un influsso locale esercitato sugli Slavi da popolazioni non slave, sebbene non si vedesse bene a chi potesse essere imputato un costume che è ignoto all'antica Grecia e dal quale rifuggono non solo i Turchi e gli Albanesi, ma gli stessi Proto-bulgari (Čuvaši). La segnalazione della »doppia sepoltura« nelle alte valli delle Alpi orientali, per opera di M. Matičetov, segna una data nella storia di queste ricerche poichè dà al problema l'ampiezza richiesta. Le spiegazioni locali non bastano più. D'altra parte il prof. M. Eliade mi comunica da Parigi che la riesumazione fa parte anche dei costumi popolari rumeni. È tutta la penisola danubiano-balcanica che è, in qualche modo, interessata al problema.

In queste condizioni, la prima operazione da farsi per procedere con metodo allo studio del costume è quella di descriverne esattamente la forma. Secondo lo Schneeweis e il Lilek la riesumazione ha luogo dopo

tre (o sette o diciotto) anni; le ossa vengono lavate (Schneeweis) o il cranio ripulito con una spazzola (Matičetoj). In seguito le si avvolge in un telo (Lilek, Matičetoj) o in un sacchetto di tela (Schneeweis). Lo Schneeweis aggiunge che le ossa vengono riposte nel sacchetto in modo che il cranio si trovi alla loro superficie (Schneeweis, loc. cit.; Lilek E.: *Volks-glaube u. Volksthümlicher Cultus in Bosnien und der Hercegovina*, Wiss. Mitt. aus Bosn. u. d. Herceg. IV, 1896, p. 407). Sia il Lilek che lo Schneeweis riferiscono che in certe località, se all'atto dell'apertura della tomba le ossa non sono rinvenute »gialle« (gelb, Lilek), si seppelliscono di nuovo; a Prilep e a Stip la tomba può venire aperta quattro volte prima che la salma venga trovata interamente decomposta (Schneeweis).

La riesumazione e la sepoltura definitiva dopo tre anni avviene alle isole Riu-kiu, presso i Bunan di Formosa e i Khan-Thou del Tonchino (Chamberlain B. H.: *Moeurs et Coutumes du Japon*, Paris 1931, p. 276; Bonifacy, Lajonquière, Montgomery e Govern in: Vannicelli L.: *La religione dei Lolo*, Milano 1944, pp. 187, 189). I Lu-ërl-zi, della regione di Da-ting-fu e di Wei-ning, nel Kui-ceu, disseppelliscono le salme dopo un anno, ne riuniscono le ossa e le lavano; quelle divenute bianche, vengono avvolte in tela e seppellite nuovamente. Dopo uno o due anni (cioè nel terzo anno) le ossa sono di nuovo dissepolti e lavate, e così per sette volte in tutto, per cui gli abitanti di tali regioni sono chiamati Sce-ku-miao, cioè lavatori di ossa (Colqhoun, in Vannicelli, op. cit., p. 190—191). La stessa cerimonia è in uso presso i Cinesi (Fabre, ibid.). Nel secolo XVII le donne degli Huroni raccoglievano le ossa nei cimiteri (femminile è anche la riesumazione in Val Canale, secondo l'informazione del Matičetoj e, probabilmente, in Macedonia). »Si les chairs ne sont pas détruites, elles les nettoient et en tirent les os qu'elles lavent«, per riporle infine »dans un sac neuf« (Sagard Th. F. G.: *Le grand voyage au Pays des Hurons*, Paris 1632, rist. Paris, ed. du carrefour, s. d., p. 203). In Bolivia le ossa dissepolti vengono introdotte in un'urna spalmata di pece, in modo che il cranio si trovi al di sopra (so dass der Schädel obenauf zu liegen kommt, Nordenskjöld E.: *Urngräber und Mounds in bolivianischer Flachlande*, Baessler-Archiv, III, 1913, p. 218 segg.; v. inoltre: Ryden Stieg: *Notes on the Moré Indian*, Rio Guaporé, Bolivia, »Ethnos« VII, 1942, p. 115; Schmidt W.: *Kulturkreise u. Kulturschichte in Südamerika*, Ztschr. f. Ethn. XLV, 1913, pp. 1075—1079; Colbacchini A.: *I Bororos orientali, »orarimugudoge«*, Torino, Soc. ed. Intern., s. d., pp. 156—162; ecc.).

L'atto di disseppellire le salme e di estrarne le ossa per inumarle di nuovo è così singolare e laborioso che non può essere attribuito a »pensiero elementare« o a »convergenza«. Le operazioni sono numerose: innanzitutto ha luogo la prima sepoltura, per lo più in fosse poco profonde (le tombe vengono talora inaffiate o si accendono fuochi alla loro superficie per affrettare la decomposizione delle salme, procedimento applicato sparsamente in forme rituali residue anche dagli Slavi orientali e dai Serbi); avviene poi la riesumazione, la lavatura o pulitura delle ossa, la

loro raccolta in stuoie, panier, cassette, tessuti o urne, e la loro definitiva sepoltura. Imbattendosi in questo costume presso le più antiche popolazioni thaj del Tonchino, i presinidi, gli antichi cinesi, i Tjung-hu (o Sien-pi), la maggior parte dei popoli malaio-polinesiani, i Tlinkit, gli Huroni dell'America settentrionale, gli Arowaki, i Tupi, ecc. dell'America meridionale, nessun antropologo o etnologo ha mai dubitato trattarsi di »seconda sepoltura«. Le analogie col disseppellimento macedone e sloveno sono così numerose, palesi e perfette che solo degli argomenti di straordinario valore potranno impedire di stabilire un collegamento tra la forma tibeto-birmana e quella slava del costume. La »doppia sepoltura« trae origine dall'India posteriore, passa attraverso l'Indonesia agli arcipelaghi del Pacifico, si propaga dalla Cina alla Siberia meridionale (di dove passa nel continente americano) e di qui raggiunge l'ansa del Volga e la Russia meridionale. L'età del costume riesumatorio slavo (meridionale) è dunque molto antica e risale a una cultura secondaria o terziaria del »matriarcato libero«, che l'ha ricevuto in eredità da una più antica cultura primaria esogamico-matriarcale, alla quale appartiene.

La datazione etnologica del costume fa sorgere l'ipotesi che esso risalga ad epoca slava-comune e faccia parte (insieme con altre forme di inumazione e cremazione) del patrimonio culturale degli Slavi. Le credenze animistiche inerenti a questa pratica si rivelano infatti slavo-comuni: i vampiri sono soggetti a disseppellimento e distruzione (per lo più col fuoco) in tutto il territorio slavo, come sono dissepoliti e cremati in tutta l'area classica della doppia sepoltura, da Samoa all'odierna Cina (Doerr E.: *Bestattungsformen in Ozeanien*, »Anthropos« XXX, 1935, pag. 399; Volpert P. A.: *Chinesische Volksbräuche beim »T'chi-jii«*, Regensbitte, »Anthropos« XIV—XV, 1919—1920, p. 146 segg.). Trascuriamo le urne su pali dei Radimiči, dei Vjatiči e dei Severjani (Cronaca di Nestore) per le quali numerose analogie fanno supporre che contenessero ossa dissepolte e successivamente cremate (l'urna cineraria in Europa è sempre sepolta) e tocchiamo invece l'argomento delle migliaia e migliaia di tombe vuote della Polonia anteriore ai Piast, delle regioni di Sandomierz, di Lublin, del Podlasie e della »puszcza« Białowieska (Jakimowicz R.: *Okres wczesnohistoryczny*, Encykl. polska, Pol. Ak. umijętn., T. IV, 1939—1948, I, 5, p. 366; Kostrzewski Jo.: *Kultura prapolska*, Poznań 1947, p. 357; Gasparini E.: *La cultura lusaziana e i protoslavi*, »Ricerche slavistiche« I, 1952, p. 79). Fenomeni analoghi si constatano in età preistorica in Bosnia; su 35 tumuli a Rusanovići, 13 sono stati rinvenuti vuoti, 4 su 40 a Gosinja, 3 su 6 a Gučevo, ecc. In totale, sui 146 tumuli esplorati dal Fiala nel 1895, 45 erano vuoti. I tumuli vuoti contenevano tuttavia le medesime ossa di animali e i medesimi cocci di stoviglie delle altre tombe e in uno di essi (il XV° di Rusanovići) fu rinvenuto un dente umano (Fiala F.: *Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1895*, Wiss. Mitt. aus Bosn. u. d. Herceg. V, 1897). E' chiaro che i tumuli sono stati vuotati del loro contenuto, come le tombe polacche della destra della Vistola. Solo in tre tumuli (due a

Gučevo e uno a Plješevica) sono state trovate ossa alla rinfusa o in disordine. Se considerassimo come dimostrata la »seconda sepoltura« solo in questi tre ultimi casi, avremmo una proporzione di 3 riesumazioni su 146, mentre la percentuale dei tumuli vuoti sale al 31 %. Il problema archeologico e statistico della »seconda sepoltura« è complesso. Non sappiamo dove siano finite le ossa dei tumuli vuoti. Potremmo fare delle buone congetture in proposito, ma sarebbero solo delle congetture. Per la grandissima maggioranza delle tombe riesumate di quell'obitorio, l'archeologia è privata di ogni possibilità di constatazione e deve limitarsi a fare delle incerte supposizioni solo sui tre tumuli in cui le ossa sepolte apparivano in disordine. I resti umani vengono facilmente rimossi nello scavo di nuove tombe in vecchi cimiteri, e sebbene sappiamo che in diverse località della Slavia meridionale questa rimozione si accompagna ad atti e riti di »seconda sepoltura«, non possiamo avere la certezza che questi atti e riti siano stati compiuti dovunque l'archeologia permette di constatare un disseppellimento. Una relativa sicurezza in proposito può essere fornita, più che dal disordine delle ossa dello scheletro, dalla mancanza di qualcuna delle sue parti (specialmente del cranio e della mandibola), quando le restanti siano ben conservate. Vi sono casi particolari di sepoltura di parti del corpo, preceduta da scarnificazione (vorherige Fleischlösung), che non lasciano dubbi in argomento (Wankel H.: *Skizzen aus Kiew*, Mitt. d. anthr. Gesell. in Wien, V, 1875, p. 8; Fritsch: *Ausgrabungen von Samthapro und Kertsch*, Arch. f. Anthropologie IX, 1876, anthr. Liter., p. 3). Ma per le tombe slave di età pagana, in fosse semplici e senza tumulo, che presentino scheletri mossi o manchevoli, l'ipotesi della riesumazione rituale deve essere fatta sempre. Non possiamo accontentarci di attribuire all'azione di agenti naturali (radici di alberi o sommovimento del terreno) il rinvenimento di quattro crani in una fossa, mentre in due altre fosse le salme ne sono prive, o la mancanza di ossa di uno scheletro (Velenrajter P. P.: *Slavenska nekropola iz VI—VII veka u Bogojevu*, »Rad vojvodjanskih muzeja« 1952, pp. 135, 143; Veselinović L.: *Ranoslovenske lončarske peći i grobovi kod Mošorina u Bačkoj*, ibid., pp. 143—159).

L'esempio delle 20.000 tombe dell'età di Halstatt, in parte esplorate dal Fiala e dal Radimský, può far supporre che la »seconda sepoltura« sia pervenuta agli Slavi meridionali da un substrato locale. Se non gratuita, l'ipotesi è almeno sospetta a causa della sua comodità. A parte il fatto che tale ipotesi non distruggerebbe il nesso con l'Asia sud-orientale, non conosciamo nulla delle forme del rito riesumatorio di questi Illiri o preilliri. Come escludere che preilliri e Slavi lo possedessero indipendentemente gli uni dagli altri? Costatazioni del genere non sono rare in etnologia. Si deve inoltre osservare che tra le età di Halstatt e di La Tène, e il medioevo slavo, esiste una grande cesura di rito crematorio: nelle necropoli più antiche della Bosnia l'83 % delle tombe erano inumatorie, nell'età de La Tène il 40 % e solo il 7 % in età romana (Radimský W.: *Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihač*, Wiss. Mitt. aus Bosn.

u. d. Herceg. III, 1893, pp. 39—218). L'esempio dei Lolo dimostra che la cremazione distrugge il rito riesumatorio. E' per la via dell'Illirico che l'antica Grecia ha ricevuto il rito crematorio (la cultura micenea è esclusivamente inumatoria), ma l'antica Grecia ignora la »seconda sepoltura«. Infine la »seconda sepoltura« non è limitata all'area illirica, ma si estende probabilmente a tutto l'abitato finno-baltoslavo ed è stata sparsamente constatata sul Baltico, nei »kurgany« della Podolia, della regione di Kiew, delle steppe del Mar Nero e dei kirghisi e sul Jenissej. L'ipotesi che gli Slavi abbiano ricevuto questo costume dall'Asia sud-orientale per via continentale, l'abbiano conservato in condizioni favorevoli di rifugio nell'antico abitato slavo, per introdurlo tardivamente nelle Alpi e nella Balcania, è di gran lunga la migliore per spiegare le simmetrie di forma del rito slavo con quello presinide. Questa ipotesi non potrà dirsi dimostrata finchè non verrà annunciata l'esistenza presso gli Slavi occidentali o orientali di usanze analoghe a quelle alpine o macedoni. Osservazioni più esatte sullo stato dei resti umani nelle tombe slave e comparazioni accurate dei riti funebri, sia inumatori che commemorativi, potranno avvicinarci alla soluzione del problema.

Vi sono importanti considerazioni di ordine generale che consigliano di dare questa direzione alle ricerche. L'esperienza Ratzel-Frobenius, dalla quale ha tratto origine l'etnologia scientifica, ha insegnato che è raro che un elemento culturale emigri solo. Per lo più esso è associato a interi complessi, denominati in seguito »cicli culturali«. Se la »doppia sepoltura« slavo-meridionale appartiene al ciclo primario esogamico-matriarcale, è estremamente probabile che altri elementi del medesimo ciclo siano presenti nel patrimonio culturale degli Slavi. Tali potrebbero essere: l'abbigliamento femminile del doppio grembiule (stuoia), la zappa monoxila su manico a gomito, i resti di nozze matrilocali e di parentela matrilineare, il possesso femminile dell'orto domestico, l'abitazione rettangolare di tronchi d'albero al naturale, con tetto a due spioventi e ingresso dal lato corto protetto da veranda, il villaggio su strada e l'esogamia. Non c'è conoscitore del mondo slavo che ignori come tali elementi siano ancora oggi presenti in tre, o almeno in due, dei gruppi linguistici in cui gli Slavi sono divisi, e ogni etnologo è tenuto a sapere che questi elementi fanno parte della morfologia della cultura detta delle »due classi«. Per la sua natura e le sue forme, la »doppia sepoltura« non può essere studiata isolatamente e con considerazioni locali. Occorre investire l'intero problema culturale degli Slavi e dibatterlo su scala mondiale.

Povzetek

O OBLIKI »DVOJNEGA POKOPA« PRI JUŽNIH SLOVANIH

Znani običaj drugega pokopa izkopanih telesnih ostankov, kakor je izpričan v nekih južnoslovanskih predelih (Makedonija), so razlagali kot krajevni pojav, ki naj bi ga narekovala pieteta do ostankov rajnih in zadrega za prostor (na pokopališčih). Ko je Matičetov opozoril na isti običaj v nekih dolinah vzhodnih Alp, se je ozemeljska razširjenost običaja občutno povečala, tako da bo težje vztrajati pri krajevnih razlagah. Na drugi strani so razna dejanja, n. pr. da grob odpro (tudi večkrat), da vzamejo ven razpadle človeške ostanke, da kosti očistijo, zavijejo in vdrugo zakopljejo, v Makedoniji in v Kanalski dolini podobna ali celo enaka temu, kar je bilo ugotovljeno n. pr. pri presinidih Miao na jugovzhodnem Kitajskem ali pri Huroncih v Severni Ameriki. Pripisati južnoslovanski običaj vplivu nekega krajevnega predslovanskega prebivalstva (ilirskega ali predilirskega), je težko (in morda nemogoče) zaradi sežiganja v rimski dobi in še zaradi tega, ker stara Grčija drugega pokopa ni poznala, Albanci pa ga obsojajo kot brezbožno dejanje (Lek Dukagjini in njegov zakonik). Niti Turki niti Prabolgari (Čuvaši) ne poznajo tega običaja. Primerjava z jugovzhodno Azijo in s severno, srednjo in južno Ameriko dokazuje, da se oblike južnoslovanskega prekopavanja krijejo s pristnim »drugim pokopom«. Običaj je torej iz etnološke dobe in če je slovanski (in če so ga Slovani vpeljali v visokem srednjem veku, kakor domneva avtor), mora segati nazaj v skupnoslovansko dobo. Mnogokaj nam namreč daje slutiti, da je bil nekdanj razširjen tudi pri zahodnih in vzhodnih Slovanih. Treba bo poiskati način, kako arheološko izpričati ta pojav, ki so ga doslej ob izkopavanjih skoraj popolnoma prezrli. Pogrebni obred »drugega pokopa« spada med oblike neke stare agrarne, tako imenovane »eksogamno-matriarhalne« kulture. Če je starost (južno)slovanskega običaja etnološka, bi mogla spadati v isto skupino kot številne druge oblike slovanske kulture, s katerimi je naš običaj združen tudi na drugih celinah, predosem v Aziji in v Oceaniji. To so: motično gospodarstvo, domači vrt, pravokotno bivališče iz brun, obcestna vas, eksogamija, ženska oblačila z dvojnimi predpasnikom itd. Skrbnejša raziskavanja in obsežnejše primerjave bodo verjetno prinesle ustrežnejšo rešitev problema kakor dosedanji poizkusi krajevne razlage.

UMITA IN V PRT ZAVITA LOBANJA PRI SLOVENCIH

Poročilo o 3. anketi Inštituta za slovensko narodopisje SAZU

Milko Matičetov

I

V zadnjem letniku našega časopisa (VI—VII, 195—6) je izšlo kratko opozorilo na posebno navado ob prekopavanju med Slovenci: da lobanjo umijejo, jo zavijejo v prt in polože spet v grob, k novemu mrliču. Čeprav se mi je zdelo skoraj neverjetno, da bi ta naša navada ne bila nikjer izpričana v tisku, in čeprav sem si ves čas, odkar sem 1951 prvič naletel nanjo na terenu, vztrajno prizadeval najti kje kako omembo, sem vendarle še na začetku 1954 moral zapisati, da naša »dose-danja literatura o običajih molči« o njej. Pa le ni tako: če ne v strokovni ali polstrokovni etnografski literaturi, je navada vendarle potrjena tudi v knjigi, prvič menda že pred 58 leti.

J. Lavtižar pravi v svoji knjigi *Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolice* (1897), da je bral v »starem rokopisu« o župniku A. N. Weihnachtu, ki je umrl na Olšah [=Ovsišah] leta 1789, med drugim tole: »Ko jih odkopljejo po 54 letih (1843) najdejo glavo še vso celo in z vsemi zobmi. Spodobno jo vmijejo in zopet pokopljejo.« Pod črto pa še pristavlja: »Na Olšah je lepa navada, da izkopano mrtvaško glavo sorodniki dotičnega vmijejo, zavijó v bel prt in zopet zagrebejo pri pogrebu družega mrliča. To se vidi tudi drugod po Gorenjskem n. pr. v Kranjski Gori in v Ratečah.«¹

Razen tega je bila navada omenjena tudi že v leposlovnem tekstu. V povesti *Trop brez zvoncev* (1939) opisuje J. Jalen pogreb ponesrečenega lovca Matevža Bitenca v Srednji vasi v Bohinju. Ko so poklicni tovariši — lovci — spustili rajnega v grob, »so prijeli za lopate. V jamo se je zakotalila v bel prtíč zavezana mrtvaška glava Matevževega očeta. Z njo vred pa je zagrmelo na rakev kamenje in težke lopate razmočene prsti...«²

Na tretje mesto v časovnem zapovrstju³ bi prišel zapis o navadi v Žabnicah v Kanalski dolini, kakor ga je uporabil prof. E. Gasparini,

¹ Na to mesto me je prijazno opozoril prof. dr. A. Slodnjak.

² Opozorilo na to mesto je iz odgovora št. 14 na vprašalnico Inštituta za slovensko narodopisje (prim. str. 251).

³ Kajpada je mogoče in celo verjetno, da bo prišla na dan še kakšna druga objava, ki danes ni znana.

Nota sul costume riesumatorio degli Slavi (Ricerche Slavistiche II, 1953, 180). Ker ga pa ni objavil v celoti, nemara ne bo odveč, če tu prinesemo izvirno besedilo: »In je bila v vasi [Zabnicah] ženska, Evica⁴ so ji dejali, je zmeraj, ko je kdo umrl, prišla⁵ in očedila glavo mrtvega, ko so prekopavali. Kar s krtačo, vse lepo zemljo ven. Potem je dala v prt — bel nov — in zvezala lepo kakor južino. — Tisto položijo tam zraven in ko pokopljejo mrtvega, dà tista ženska najprej noter to glavo, prt pa ostane nji. — Če bi lobanje ne oprali, bi novega mrtvega zemlja ven vrgla. — Ženi še plačajo in ji dajo jesti in piti kolikor če.«

Kakor med Slovenci v Kanalski dolini (od leta 1918 pod Italijo, poprej del Koroške), tako se je pokazalo, da je navada živa tudi med Slovenci v Avstriji, posebej v Karavankah. Na to me je prijazno opozoril celovski profesor in kustos dr. O. Moser.⁶

Izmed ostalih pričevanj pred anketo pa je vredno še omeniti, da je julija 1954 F. Šarfova fotografirala na Bohinjski Beli sveženj z lobanjo na kupu zemlje ob odprtem grobu. Fotografski posnetek hrani Etnografski muzej v Ljubljani.

II

Vendar s takim počasnim in od dobre sreče odvisnim nabiranjem podatkov še dolgo časa — morda leta in leta — ne bi prišli do zadovoljivega uspeha. Če bi pa en sam raziskovalec hotel (in mogel!) prijeti stvar krepko v roke, bi moral medtem odložiti vse drugo delo; a preden bi obhodil nemajhno ozemlje, bi spet dolgo trajalo, zlasti pa bi to bilo združeno s precejšnjimi stroški. Zato smo se v Inštitutu za slovensko narodopisje pri SAZU odločili za drugačno pot, v danem primeru verjetno najboljšo. Z izkušnjami, pridobljenimi v dveh anketah, ki jih je inštitut pripravil pred letom 1954,⁷ je bilo mogoče jeseni 1954 razpisati novo, tretjo anketo.

Sestavljena je bila in nato na ciklostilu v ca. 300 primerkih razmnožena vprašalnica št. 3 »O prekopavanju mrličev«, datirana 26. oktobra 1954. Premišljeno smo jo razposlali tako, da bi prišla v roke naslovljencev prav v tistih dneh, ko se spominjamo mrtvih. Pošta je že 27. oktobra prevzela dobršen del vprašalnice — 224 primerkov. S tem smo precej na gostó prekrili z vprašanji vse Gorenjsko, obenem pa smo vsaj potipali tudi na obmejne notranjske in štajerske predele. Med

⁴ V nadiškem govoru pripovedovalke se je žabniški *v* v imenu Evica (Eva) spremenil v *b*. Krivda, da je ime v Ricerche Slavistiche II, 180, napačno podano kot Ebica, pade name.

⁵ V Ricerche Slavistiche II, 180, je interpretacija »aveva il compito« malo preveč prosta in nima opore v izvirniku.

⁶ Obenem je obljubil, da bo za SE napisal o dragocenem koroškem gradivu, ki mu je pri roki, vsaj kratko poročilo, ki se ga že vnaprej veselimo.

⁷ Prim. Letopis SAZU 5, 1952—53, 322, in javno diskusijo pod naslovom »Ljudska kultura in učiteljstvo« v Naših Razgledih III, 1954, št. 3, 4 in 5.

Slovenci na Koroškem pa je nekaj novih primerkov naše vprašalnice prijazno posredoval zlasti prof. dr. Pavel Zablatnik iz Celovca.

Na omenjenih 224 izvodov vprašalnice smo do danes prejeli 153 odgovorov ali 68,3 %. Z zamejskimi odgovori, ki niso všteti, z lastnim poizvedovanjem, s tovariško pomočjo uslužbencev Etnografskega mu-

zeja v Ljubljani in po prijaznosti nekaterih ljudi, ki so bili posebej obveščeni o tej akciji, pa se je število pričevanj dvignilo na 174.

Pregled prejetega gradiva nam pove, da je 62 poročevalcev iz 49 krajev odgovorilo negativno: da navade umivanja in zavijanja lobanje v njihovem kraju ni in da se je tudi najstarejši ljudje ne spominjajo. Ti kraji so: Blagovica, Brdo pri Lukovici, Brekovce, Bukovštica, Češnjice, Črni vrh, Davča, Domžale, Gornji grad, Homec, Horjulj, Hotavlje, Idrija, Javorje nad Škofjo Loko, Kokra, Leskova, Ljubno ob Savinji, Lučine, Malenski vrh, Mekinje, Moravče, Motnik, Nevlje, Peče pri Moravčah, Polhov Gradec, Poljane, Račeva, Rova,

Rovte, Sela v Tuhinjski dolini, Skaručna, Slovenj Gradec, Slovenske Konjice in okolica, Sostro, Stara Oselica, Sv. Helena, Šentvid nad Ljubljano, Špitalič, Št. Jakob ob Savi, Št. Ožbolt, Trbovlje, Trebija, Tunjice, Vače, Vranja peč, Zgornja Luša, Zgornje Pirniče, Žabnica pri Kranju, Žiri. V devetih izmed 62 odgovorov, ki so sicer negativni⁸ za kraj, od koder smo želeli vedeti, kako je tam z navado, pa imamo vendarle pozitiven podatek za drug kraj: tega smo na svojem mestu seveda zmerom upoštevali.

Pozitivna poročila so ob ureditvi gradiva dobila zaporedne številke 1—125. Ključ do njih je v preglednici na str. 250 s. Število 125 pa še ne pomeni, da je naša navada izpričana v toliko krajih. Včasih sta se namreč iz istega kraja oglasila kar dva poročevalca ali pa celo trije.⁹ Pozitivni odgovori na razposlano vprašalnico so prišli iz 72 različnih krajev; primaknimo k temu številu še 8 krajev, ki smo zanje izvedeli s povpraševanjem v krogu znancev, in nekaj takih, ki so jih navedli poročevalci dodatno k svojim pozitivnim poročilom, pa dobimo 85 krajev, kolikor jih je vrisanih na karti tu spredaj.

Če je bilo pred anketo Inštituta za slovensko narodopisje tako ali drugače v evidenci¹⁰ 7 krajev, kjer ob prekopu umivajo in zavijajo lobanjo, je pač prva otipljiva korist ankete 78 novih krajev. Pri tem — da se izognemo vsakršnemu nesporazumu — seveda ni šlo za lov na številke, ampak za možnost, da kartografsko čim zanesljiveje ponazorimo razširjenost naše navade. Prav to pa nam je, upam, uspelo.

III

Drugi vidni sad ankete je obilica gradiva, ki nam kaže navado v vseh mogočih — poprej skoraj neznanih — odtenkih. Zato moramo tu temeljito izkoristiti poročila, izluščiti iz njih pravo podobo navade med našim ljudstvom v krajih, kjer je danes živa ali pa kjer se je samo še spominjajo. Opis, ki sledi, se zvesto naslanja na potek dogajanja v navadi, besedo pa imajo — kolikor se le dá — poročevalci sami.

(Zaradi varčevanja s prostorom vprašalnica ne more biti objavljena posebej, na drugi strani pa spet ne bi bilo prav, če bralec ne bi vedel, kako smo prišli do odgovorov, ki jih precej izčrpno navajamo na str. 235 do 245. Zato so posamezna vprašanja vendarle natisnjena — ležeče — pod naslovom vsakega razdelka, in sicer v nespremenjeni obliki.)

⁸ Ko govorimo o negativnih poročilih, smo z mislijo seveda le pri naši navadi. Drugače pa je tudi v teh »negativnih« poročilih marsikaj zanimivega, kar bodo raziskovalci mrliških običajev lahko s pridom porabili.

⁹ O koristnosti takih »dvostranih« informacij menda ni treba izgubljeti besed. Dva poučna primera navajam na str. 249.

¹⁰ O evidenci v pravem pomenu besede pravzaprav težko govorimo. Dana pa je bila vsaj možnost za evidenco, ker so bili kraji bodisi navedeni v tisku (Lavtižar: 3, Jalen: 1, Gasparini-Matičetov: 3 [2 nova in 1 znan iz Lavtižarja]) bodisi v arhivu javne ustanove (EM v Ljubljani).

Čas za prekop

Ali je navada, da rajnika prekopljejo ob izteku določenega časa (7, 9, 12 ... let), ali samo po potrebi, ko primanjkuje prostora za novega mrliča? Ali je določen čas, pred katerim prekop ni dovoljen?

Odgovori so vse prej ko enotni glede termina za prekop. Ta ni dovoljen pred 6. letom (71), pred 7. letom (25, 41, 58, 59, 80, 81), pred 10. letom (7, 9, 16, 19, 26, 37—40, 47, 48, 52—54, 56, 57, 68, 78, 92, 99, 100, 103, 117, 119) ali pred 12. letom (34, 120); navadno pa prekopljejo — seveda po potrebi — na 7 let (14, 75, 84, 86, 107, 108), po 7 letih (89), med 7. in 9. letom (88), ko je preteklo od smrti osem (114), deset (11, 15, 21, 22, 27, 29, 31, 42—46, 48, 51, 62, 65—67, 74, 82, 85, 90, 101, 102, 106, 114), dvanajst (18, 24, 25, 79, 103, 118), štirinajst (32, 77), petnajst (20, 23, 55), deset—petnajst (35, 94, 96), sedemnajst (28), petnajst do dvajset (121, 122), dvajset—petindvajset (111, 119) ali celo trideset let (112). Da se pa teh terminov ne drže tako strogo, kažejo pripombe nekaterih poročevalcev (n. pr. 36, 45, 46, 54, 57), češ da »se tudi zgodi«, da prekopljejo koga že pred dovoljenim časom, recimo po 7 namesto po 10 letih (54) ali celo pred 7. letom (36). Take »izjeme« narekuje bodisi stiska (pomanjkanje prostora) bodisi navada, da umrlega pokopljejo v grob, kjer leži »član iste družine« (45). V primeru predčasnega prekopa naredijo prošnjo (77), kar bi bilo seveda odveč, če bi ne bilo oblastvenih določil v zvezi s prekopavanjem.¹¹ Nekateri poročevalci izrečno omenjajo, da gre za postavne termine (94, 117) iz starih naredb okrajnih glavarstev (65), medtem ko naj bi po ljudskem običaju čas pravzaprav ne bil določen (48, 91). Na izoblikovanje ljudskih in oblastvenih predpisov pa je menda v prvi vrsti vplivala zemlja: v težki ilovnati zemlji je razkroj počasnejši, v peščeni pa hitrejši. Temu primerno piše n. pr. poročevalec št. 68, da v Predosljah (težka zemlja) čakajo po navadi 15 let, na Suhi (peščena zemlja) pa 10—12 let; na podobno razliko opozarjajo tudi drugi poročevalci (18, 35, 111 in še nekateri). Na ozemlju, kjer je bila razposlana naša vprašalnica, se drže pri izkopavanju grobov v glavnem dveh različnih principov: navadnega vrstnega reda ali pa pokopa v družinske grobove. Posebno v zadnjem primeru se dogaja, da stari grob odpro pred časom, ki je določen po običaju ali po pokopališčnem redu. Nekatera poročila govore n. pr. o tem, da novega mrliča dajo kar nad prejšnjo krsto, ki je še skoraj cela (14, 38, 40, 111), ali pa zraven nje (14, 38); najzgodnejši tak pokop v isti grob naj bi bil mogoč že po enem letu (14). Manj jasno pa je tole poročilo: »V novejšem času [?] se tudi zgodi, da grob poglobe in ležita stari in novi mrlič drug vrh drugega« (77).

Svojci pri odpiranju groba

Ali morajo biti svojci rajnega zraven ob odpiranju groba?

Odgovori so pokazali, da je bilo to vprašanje v razposlani vprašalnici nerodno postavljeno. Nekateri poročevalci to popravljajo, češ: morajo ne, treba ni, to ni nujno ipd.¹² a večinoma (7, 47), najpogosteje (68), po navadi (38, 75), včasih (22), če hočejo (39, 96), po želji (70, 71) ali tudi brez vsake pripombe, kako in zakaj, so bližnji svojci vendarle zraven, »obstopijo grob«

¹⁰ Za geslom ali naslovom vsakega razdelka prinašamo (v ležečem tisku) posamezna vprašanja tako, kot so bila formulirana v razposlani vprašalnici, ki je le zaradi varčevanja s prostorom ne moremo objaviti v celoti.

¹¹ Kdor bi hotel k stvari s pravne strani, bo našel vse potrebno v E. Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst¹⁰ III, Wien 1897, str. 521 ss. O pokopališčih na Slovenskem je med dvema vojskama marsikaj napisal dr. H. Steska; prim. Pokopališča in občine, »Samouprava« 1940, 2—3, str. 17—23. Za novejši čas primerjaj v Uradnem listu LRS 1949, št. 34, »Uredbo o pokopališčih«, ki govori med drugim tudi o »kolobarni dobi«. (Za izčrpano pojasnila v zvezi s temi vprašanji sem dolžan zahvalo strok. sodelavcu SAZU dr. V. Kukmanu.)

¹² Navadnih negativnih odgovorov in takih, ki samo na kratko pravijo, da »ni nujno«, »ni potrebno« ipd., tu ne naštevam.

(33), ko grobar koplje in zbira kosti¹³ (43, 44, 51, 58). Bili so namreč obveščeni (13, 28); grobar svoje rajnega pač obvesti, a nekateri pridejo k odpiranju groba, drugi pa ne (102). Včasih je kdo celo prosil, da bi bil navzoč ob prekopu (41); vemo tudi za primer, ko je ženska prijemala pogrebca, zakaj je ni pravočasno obvestil (95). Po navadi so ženske tiste, ki pridejo k odpiranju groba (104).

Zbiranje kosti, posebej lobanje

Za katere kosti posebej skrbijo? Samo za lobanjo?

Najstarejše znano pričevanje (za leto 1843) in največ novih poročil govori samo o lobanji (1—8, 13—20, 25—29, 31, 37, 38, 41, 44—52, 56, 57, 61, 62, 66, 67, 79, 80, 82, 85, 87, 88, 92, 101—103, 105, 107, 108, 111, 112, 114, 117, 118). Odgovori pa so spet pokazali, da je bilo vprašanje zastavljeno nejasno. »Skrbijo« je preširok in povrhu abstrakten pojem. Odgovori, da skrbijo za vse izkopane kosti (59, 58, 77, 78, 90, 91, 97 [»po možnosti«], 106, 119) enako (89, 93, 95, 96) ali za vse večje kosti (72), so potemtakem problematični, saj nas puščajo v negotovosti, ali so res vse kosti tudi umivali in zavijali. S tega stališča so za zdaj nejasni tudi odgovori, češ da [skrbijo] za kosti in lobanjo (63), za druge kosti zraven [lobanje] (30), za lobanjo in druge kosti (115), za vse [kosti], zlasti za lobanjo (86), predvsem za lobanjo, pa tudi za ostale kosti (84), za lobanjo in večje kosti (21). Vir nejasnosti je v tem, da ni povedano, kako se ta »skrb« kaže na zunaj. Na srečo pa nam poročila sama pojasnjujejo tudi to; ključ je v odgovoru št. 99: »Vse kosti se zberejo ..., z lobanjo pa imajo poseben obred.« S tem se v bistvu sklada vrsta poročil, kjer je »obred« — določno ali nedoločno — omejen na lobanjo (11, 36, 54, 59, 70, 104, 109, 120, 121). Samo lobanja je predmet posebne pozornosti nekdaj tudi tam, kjer poberejo namesto vseh kosti samo večje kosti (63) ali samo kosti obeh rok (23, 24). Prav te večje kosti (od rok in nog) pa tu in tam menda vendarle doleti ista usoda kakor lobanjo (40, 116). Po nekaterih poročilih (33, 42, 43, 71, 94) naj bi to veljalo celo za vse kosti. Če so ta poročila zanesljiva,¹⁴ so pač nekaj izjemnega, in sicer odstop, ki bo po mojem kaj težko mogel pomeniti prvotnejšo stopnjo razvoja navade. [Primer docela ohranjenega okostja mrliča (33) — na karti sem ga označil z vprašajem v krožcu — je sam po sebi tako izjemen, da se nanj ni mogoče oslanjati.]

Umivanje lobanje

Ali umijejo kosti (lobanjo) v navadni vodi? Jo prinesejo na pokopališče v škafu? Gredo z lobanjo k potoku? Kako umivajo lobanjo (s krtačo, z roko)?

Umivanje je prvo pomembno obredno dejanje ob prekopu, zato ni čudno, da so poročila o njem morda najzgovornejša v celotnem poteku navade. Zelo redki so odgovori, ki iz njih ne izvemo nič več ko to, da v tem in tem kraju še umivajo (29, 63, 108, 110, 118). Skoraj povsod poročevalci gredo tudi v potankosti. Povedo nam, da za umivanje rabijo *navadno vodo* (17, 18, 21, 22, 26, 42, 44, 50, 67, 78, 80, 90, 93, 96, 100, 105, 107, 109; v novejšem času je celo razkužena [76], n. pr. z lizolom [41 b, 74]),¹⁵ *blagoslovljeno* [»žegnano«] *vodo* (6, 11, 12, 16, 39, 43, 51, 52, 55, 66, 79, 81, 84, 98, 101, 114, 119), ali to ali ono (30, 85);¹⁶ tudi so navadni vodi prilili nekaj blagoslovljene (68). V poročilu, ki govori o tem, kako »vsako kost posebej umijejo ... in jo nato obrišejo«, beremo da nekateri vendarle

¹³ Samo v enem odgovoru berem, da »svojci ne smejo biti zraven ob odpiranju groba« (74). Ta odgovor, ki ga dolgujemo dijaku prvošolcu, pa je tudi drugače nezanesljiv.

¹⁴ Tu in tam bi človek težko dal roko v ogenj; naj omenim le primer, kjer imamo po 20 letih po spominu obnovljeno indirektno pričevanje (33).

¹⁵ Nenavadni odgovor o »mlačni vodi« (75) prihaja iz nezanesljivega vira, zato naj bo omejen le tu pod črto.

¹⁶ En odgovor pa pravi, da je primernejša blagoslovljena voda (56).

samo »polivajo lobanjo in kosti z vodo« (116); polivanje z navadno vodo¹⁷ poznamo tudi od drugod (85, 86, 111); voda je v enem primeru iz vodovoda na pokopališču (106). O oblikovanju namesto umivanja pa beremo tudi v zvezi z blagoslovljeno vodo (8, 13, 23–24, 27, 31, 40, 46, 47, 49, 58, 61, 68, 71, 82, 88, 91, 117); v nekaterih poročilih je izrečno dodano, da ne umivajo, ampak da samo poskropijo ali »nekoliko oblijejo« (20, 37, 38), kljub temu pa je malo verjetno, da bi bil med oblikovanjem in umivanjem kak bistven razloček; oblikovanje ali škropljenje je pač le bolj ali manj oslABLJENA oblika prvotnega umivanja, kakor lepo potrjuje n. pr. večkratno oblikovanje z blagoslovljeno vodo, dokler ni lobanja čista (54). Če lobanjo »samo oblijejo ali pa umijejo...« (101), je to menda jasno znamenje, da je oboje enakovredno.¹⁸ Dve poročili pa celo izrečno predstavljata oblikovanje kot maljšo navado, ki nadomešča nekdanje umivanje (68, 85). Pri blagoslovljeni vodi je treba še omeniti, da jo prinesejo iz cerkve (11), kjer jo vzamejo iz kropilnika (46); nekda pa je »bila vedno v velikem kropilniku blizu vrat na pokopališču« (94). Vodo za umivanje prinesejo na pokopališče v škafu (7, 16, 18, 21, 22, 30, 32, 36, 41, 42, 44, 51, 76, 80, 93, 98–100, 105, 107, 109, 112, 116), v vedru (22), v skledi (umivalni — 16, posebni — 28), v umivalniku ali »lavorju« (96, 109), v vrču ali »krugljici«¹⁹ (121), v steklenici [posebno če gre za blagoslovljeno vodo] (19, 58, 66, 68, 91) ali v posodi, ki je nekatera poročila ne imenujejo (45, 54, 68, 72, 85, 86, 90, 101). Osamljeno je poročilo, ki pravi, da te »posode navadno ne uporabljajo več pri hiši« (98). Včasih izplaknejo²⁰ lobanjo kar v kotličku z blagoslovljeno vodo, ki jo prinese [ob pogrebu novega mrliča] duhoven (102). Nekateri so lobanjo »potopili v tisto vdolbino, kjer... [je bila] pred cerkvijo ali v cerkvi blagoslovljena voda« (84). Umivanje v posebni skledi nam poročevalec opiše takole: [Lobanjo so] »obračali in polivali z [blagoslovljeno] vodo, da je odstopila prst« (28). Najpogostejše je umivanje [izplakovanje, čiščenje ipd.] z roko (11, 16, 17, 21, 25, 26, 32, 36, 39, 40, 41 a, 42, 55, 66, 68, 80, 84, 85, 87, 96, 99, 101, 103–105, 109, 112, 116). Nič čudnega ni, če so n. pr. lobanje sorodnikov prijemali z golo roko, druge — tuje — pa s prtom (40). V takih primerih (prim. še poročilo 8, kjer lobanjo primejo s krpo) bi se dalo misliti na nekakšen fiziološki odpor, vendar bo nemara verjetneje, da so krpo [cunj] (18, 22, 39, 41 b, 44, 45, 51, 66, 72, 85, 86, 90, 93, 109, 119–121; 14 [mokro], 68 [belo], 78 [snažno], 107 [čisto]), robec (74, 84) ali krtačo (3, 18, 26, 45, 75, 78) uporabljali zato, ker je bilo čiščenje s tem lažje in temeljitejše. Krpa pa je spet dala priložnost za poseben razvoj dejanja: ker vpija vodo, jo pač namočijo v vodo (86, navadno [100] ali blagoslovljeno [70, 102]) in potem z njo brišejo lobanjo; a prav to brisanje nam nakazuje pot, po kateri je odpadlo nekaj bistvenega: potreba po vodi (121, 122).²¹ Odpadlo pa je lahko tudi samo brisanje: »Nekateri niti ne brišejo lobanje, a jo kar zavijejo v ruto, ki je poprej namočena v blagoslovljeno vodo« (102). Naravneje je seveda, da je čiščenju s cunj sledilo polivanje s čisto blagoslovljeno vodo (70).

Odgovor na to, ali je pri naši navadi prvotna navadna ali blagoslovljena voda, vidim v nekaterih poročilih. Če najprej umivajo v navadni vodi, potem²² pa še polivajo ali krole z blagoslovljeno vodo (14, 15, 32, 34, 41 a, 85, 87, 112; podobno 36²³ in 115²⁴), je to hočeš nočeš *ponovitev* umivanja; narekovala jo je pač težnja, da tudi cerkev dá svoj »blagoslov« navadi, ki ne nasprotuje krščanskemu duhu, čeprav prvotno najbrž ni krščanska.

¹⁷ »Z navadno ali blagoslovljeno vodo« (57).

¹⁸ Nekaj podobnega bi bilo mogoče sklepati tudi iz poročila št. 19.

¹⁹ Tako da so nosili pred letom 1918.

²⁰ Da ne bi čisto izpadlo, naj vsaj tu omenim skopo poročilo, da »oplaknejo lobanjo v blagoslovljeni vodi« (62).

²¹ Pri poročilu 3 ni jasno, ali so rabili vodo ali ne.

²² Poročilo 99 sicer obrača zapovrstje (— najprej oblikovanje z blagoslovljeno vodo, potem umivanje z navadno vodo—), a dvojnost s tem ni prizadeta.

²³ Sele ruta je bila namočena v blagoslovljeni vodi.

²⁴ Z blagoslovljeno vodo so pokropili že povito lobanjo.

V vseh do zdaj navedenih primerih smo imeli opravka z umivanjem ob grobu ali vsaj na pokopališču, vendar poznamo tudi drugačno umivanje — zunaj pokopališča: z lobanjo gredo k bližnjemu potoku (33, 48, 59, 103, 104) ali k studencu (25).

Poglavje pa ne bi bilo popolno, če ne bi omenili, da se umivanje tu in tam izgublja (78), da se ga le še spominjajo (97) ali da sploh ni izpričano (9, 10, 83, 95), medtem ko je zavijanje še v navadi ali živi vsaj v spominu starejših ljudi (78, 89).

Za konec še nekaj posebnosti, ki po svoje lepo potrjujejo, da je umivanje res obredno dejanje. Pri umivanju rabljeno vodo je F.K. vlila v jamo (70). Ta, »ki lobanjo umiva, kleči in moli« (81); o molitvi med umivanjem govori tudi drugo poročilo (84). »Kdor je umival, je vedno zelo jokalo« (115).

Kdaj umivajo

Kdaj umivajo lobanjo? Takoj ob izkopu groba? Tik pred pogrebom mrliča, ki bo zasedel izpraznjeni grob?

»Nekateri kar čakajo pri odkopavanju, da pride grobar do lobanje« (102), da bi jo takoj umili. To naredi povečini precej, ko je grob izkopen (7, 11, 13, 15, 17, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 33, 34, 36—41, 44, 45—49, 51, 55, 56, 58, 60, 66, 70—72, 76, 79, 80, 84—86, 88, 90, 93, 95, 96, 104, 105, 109, 111, 116, 118, 119, 121, 122), včasih z obrazložitvijo, da se tedaj rajši umije (41), potem pa »bi bilo teže, ko pride [lobanja] na zrak in sonce« (70). Po drugih poročilih je obred na vrsti čimprej, kmalu po izkopu groba (8, 16, 67, 78), takoj ko svojci zvedo za prekop ali da se je lobanja našla (87, 103), čim pride kdo od svojcev (53, 101),²⁵ še isti dan, ko je grob izkopen (14), dan pred pogrebom (68, 112), dan po izkopu (18), o priložnosti (117, 120), kadarkoli (27, 57), v času, ko je grob odprt (53, 114), poljubno med izkopom in pogrebom (42, 91, 107), nedoločeno kdaj pred pogrebom (31, 40, 61, 82, 106—109) ali celo tik pred pogrebom novega mrliča (68, 81, 87, 92, 97, 99, 100).

V konkretnem primeru, kjer smo do potankosti poučeni o poteku dogodkov, je bil na Brezjah pogreb 82-letne M.K. s Črničva določen za 10. avgusta 1953 ob 11. uri. Njen sin je šel na pokopališče umiti lobanjo očeta, ki je že 45 let ležal v grobu, kamor naj bi zdaj prišla mati, ob 9. uri zjutraj, to je dve uri pred pogrebom.

Kdo je ta, ki umiva

Morda je posebej določeno, kdo mora lobanjo umiti (sin očetovo, hči materino)? Ali kdo tega ne sme?

Navadno umijejo lobanjo otroci staršem (27, 39, 117, 118, 120), sin ali hči (30, 31), sin in hči (95), sin očetu,²⁶ hči materi (29, 47, 80), hči očetu in materi (104, 109),²⁷ navadno [največkrat] hči umrlega (10, 16, 37, 38, 98, 115); če ni otrok, napravi to najbližji sorodnik (58). Sploh pa je ta, ki umiva, v večini primerov sorodnik (1, 8, 19, 20, 22, 23, 34, 37, 39, 42, 62, 74, 79, 91, 92, 99, 100, 108, 111, 119), bližnji ali najbližji sorodnik (57, 61, 63, 66, 85, 96, 101, 114), kdo iz [neposrednega] sorodstva (38, 109), svojec (4, 13, 15, 17, 33, 35, 45, 54, 56, 87, 94, 102), kdo domačih (25, 26, 47, 52, 67, 68, 82, 90, 106, 116). Nadalje imamo poročila, kjer je ta, ki umiva, še zmerom ožji sorodnik, le podčrtano je, da je ženska: mati, hči, snaha, sestra, žena, vnukinja (14, 36, 44, 78, 84, 98, 104, 105, 112, 121); »moški tu ne umiva« (84). O ženski, ki umiva, včasih ne vemo, ali je

²⁵ Ko grobar lobanjo izkoplje, jo namreč položi k jami (101).

²⁶ Primer s pokopališča na Brezjah 10. avgusta 1953 (110).

²⁷ »Pa se je videlo tudi, da je sin umival očetovo« (109). Stari kranjski grobar pravi, da je hči — čeprav poredkoma — prišla umivat materino lobanjo, sin pa ne (41a); novi pa pravi, da se nikoli, kar je on grobar, ni umil lobanje sin ali hči.

iz sorodstva ali ne (28, 40, 103), iz nekaterih poročil pa vstaja tip ženice, ki je to delala kot dobro delo iz usmiljenja in obenem morda tudi iz želje po skromni nagradi: v Žabnicah je bila to neka Evica (5); na Dobravi je »Uršula Pikon, ki je imela hišo poleg pokopališča, večkrat sama umila in dala rutico tistim, ki niso več imeli svojcev v vasi« (14); v Mavčičah neimenovana »stara ženica, ki je popravljala tudi grobove in skrbela za red na pokopališču« (51); na Primskovem pri Kranju Frančiška Kern, ki je tudi ob smrti pomagala pri mrličih (70).

Ce ni sorodnika, umije lobanjo sosed ali prijatelj (88); nekateri sami naprosijo soseda (14). Koga izmed sosedov srečamo tudi drugod (69), potem pa tistega, ki čuva mrliča (? — 71), in pogrebce²⁸ (97). Tu in tam nastopa grobar (41, 46, 55) — naprošen (68) ali po naročilu (82) domačih, njim za uslugo (19, 20), zato ker svojcev ni (11, 45, 61, 99) ali pa se ne zmenijo (11). Dve poročili omenjata cerkovnika (61, 117), eno pa »mežnarico« (6). Prav ta zadnji primer pa je zelo zgovoren: na Bohinjski Beli so pokopali 25. julija 1954 domačina, ki je utonil na Bledu, v grob št. 59, kjer je poprej ležal od leta 1918 neki ponesrečeni železničar iz Kranjske gore; temu so vseeno umili lobanjo, čeprav je bil tujec. S tem se lepo sklada koroško poročilo, češ »redkokdaj se kosti kakega rajnika, ki nima sorodnikov, prekopljejo neumite« (116). Vendar tega ne smemo posploševati, saj imamo tudi poročila, ki pravijo, da če ni svojcev, umivanje odpade (18, 48, 85, 96, 112). Kakor vsaka navada, tako je tudi naša pač odvisna predvsem od ljudi, katerim je prepuščena, zato so od kraja do kraja ob istem času mogoča velika nasprotja. Če imamo to pred očmi, nam ne bosta delali preglavic niti taki dve izjavi: »Včasih so se celo prepirali sorodniki med seboj, kdo bo lobanjo umil« (54). — »Pravzaprav bi jo morali umiti domači, a nihče ni hotel, ker je čutil nekaj odpor. Zato sem jo morala²⁹ umiti sama« (70).

Da bi kdo ne smel umivati lobanje, iz odgovorov na vprašalnico ni prišlo na dan. Edina prepoved velja za nosečo ženo (87), kar pa ni ravno neka posebnost pri umivanju, saj nosečnica sploh ne sme hoditi okoli mrličev.³⁰

Nagrada

Ce ta, ki lobanjo umiva, ni sorodnik, ampak grobar ali kdo drug, dobi za to kaj nagrade? Kakšno?

Komaj dobrih 22 % odgovorov omenja nagrado, ki je svojci pač nikoli niso ne terjali ne pričakovali. Nagrada se navadno pojavlja tam, kjer svojce nadomešča pri umivanju — po naročilu, na prošnjo ipd. — tuja oseba. Tej dajo danes največkrat [majhno] denarno nagrado (15, 28, 39, 41, 50, 54, 60, 93, 102) ali napitnino (20), ki znaša n. pr. 100 din (8), 100–300 ali — če je prekop predčasen — do 1000 din (22), včasih pa je to bil le »kakšen groš« (19). Poleg poročil, ki nas prepričujejo, da je ta nagrada strogo prostovoljna (19, 41), imamo poročila, kjer beremo n. pr., da nagrada obstaja med drugim »v večjem plačilu za izkop jame« (109) ali da je »plačilo [za umivanje] vsebovano že v plači za izkop groba« (122). Tudi v Žabnicah (3) »plačajo« [oziroma so plačevali]. Denarna nagrada se pojavlja še dvakrat (40, 106), a obakrat jo tu lahko nadomešča tudi blago.³¹ Kakšno blago, ne vemo; in prav tako ne vemo, kakšna je bila nagrada, ki jo omenja poročilo 51. Določnejše je poročilo, ki govori o žitu, o denarju pa pravi, da ga ne dajejo: »Zato ne, ker je to [= umivanje] opravilo za duše v vicah« (36). Iz istega poročila izvemo, da postrežejo temu, ki umiva, z boljšo hrano, iz drugega pa, da mu »dajo jesti in piti,

²⁸ V Trbojah so pogrebci navadno iz botrine, kakor pristavlja poročevalec.

²⁹ Izjava Frančiške Kern s Primskovega pri Kranju.

³⁰ Prim. B. Orel, Slovenski ljudski običaji, NS I, 265.

³¹ Če ni sorodnik, (dobi nagrado) v denarju ali v naturi (106).

kolikor če« (3), kar spet lahko povežemo z nagrado »v malici« (109). Ali je prt, ki je ostal žabniški Evici, mogoče šteti za nagrado, nočem soditi, ker je primer za zdaj še preveč osamljen. Včasih za ta obred niti grobar ne dobi nagrade (11, 99). To je pač »dobro delo«, ki ga »narede zastonj« (79).

Zavijanje lobanje

Kaj narede z umito lobanjo? Ali jo zavijejo v (navaden, poseben) prt, v kos platna? Ali mora biti platno (prt) novo, doma narejeno? Kako zavežejo prt? Dajo morda zraven še kaj drugega?

Za umivanjem je takoj na vrsti še eno pomembno obredno dejanje: lobanjo — prav poredkoma tudi druge kosti — zavijejo ali zavežejo v prt (1, 3, 6, 8, 10, 18, 24, 28—30, 34, 37, 39—42, 48, 49, 52, 57, 66, 69, 74, 76, 78, 81, 83, 90—93, 97—99, 101, 107, 108, 111, 112, 114, 116, 117; platnen: 48, 79; mrežast: 112), prtič (2, 9, 16—18, 23, 40, 45, 47, 60, 77, 84, 96, 109, 113), prtiček (13, 15, 36, 68, 82, 86), ruto (4, 5, 27, 29, 36, 46, 50, 63, 66, 67, 90, 97, 103, 104, 119; naglavno: 106, 114; svilen: 22; mašelinasto: 115), rutico (14, 33, 62, 84, 87), robec (12, 31, 44, 68, 84, 101; žepni: 87; veliki [»šnajc«]: 122), servieto (77, 101), kos platna (7, 11, 19, 20, 25, 26, 40, 51, 55, 58, 59, 67, 80, 84, 94, 97, 100, 103, 112; platneno krpo: 61), kos ko[n]tenine (15, 18—20, 22, 25, 32, 41, 44, 47, 70, 72, 88, 89, 110; tanke k.: 110), rjuho (35, 90), »hadrc« (118, 120), kos blaga (77), mrežasto blago (85; mrežico: 86), tkanino (56), tančico (13), papir (57, 99; svilen: 18). Tam, kjer po poročilih lobanjo zavijejo (1, 5, 9, 10, 50, 63, 82, 83, 89, 98—100, 106—108, 110—112, 118), bi mogli sklepati, da jo potem tudi zavežejo, če ne bi bilo poročil, ki izrečno odklanjajo zavezovanje (7, 16, 28, 37, 38, 46, 53, 58, 85, 86, 88). »Mrlič mora biti prost vseh vezi... Zato tudi lobanja ne sme biti zavezana na vozle, le v prt zavita« (53). Ali: »Pri mrliču ne sme biti vozla, da ima duša³² vse odvezano« (16). Namesto da bi prt zavozlali, ga ponekod spno z buckami (16, 28). A naj je ta skrb prvotna ali ne, danes nikakor ni splošna, saj lobanjo večkrat zavežejo (2—4, 8, 11, 14, 18, 22, 23, 26, 34, 36, 39, 42, 43, 45, 51, 62, 66, 71, 77, 78, 80, 90, 93, 96, 102, 117, 120, 122) navzkriž po dva in dva vogla skupaj — »lepo kakor južino« (3), kot culo ali culico (7, 14, 23, 39, 45, 51, 66, 67, 68, 78, 87), tako kot se ruta zaveže (93, 115) in podobno.

Glede prta (robca, rute...) v poročilih le malokdaj beremo, da je nov (3, 7, 8, 12, 13, 22, 32, 43, 48, 55, 80, 88, 94, 104, 115; samo enkrat, da mora biti nov: 122), domač oziroma doma narejen (25, 80, 107); včasih izrečno izvemo, da ni treba, da bi bil nov (11, 31, 38, 59, 91, 96), lahko je tudi star in kupljen (20), če ni celo v navadi, da kupijo [ali so kupili] blago nalašč za to priložnost (41, 43, 122). Tudi oblika ni bolje določena (19); navadno je govora kar o »kosu« blaga in le izjemoma nam poročajo, da je kos velik 1 m (41, 110) ali 50 cm² (72).^{32a} Pač pa poročevalci vztrajno opozarjajo, da je prt bel³³ (1, 2, 4, 6, 12—20, 23, 24, 31—34, 37—39, 42, 45—47, 51—53, 58, 61, 65, 67, 69, 71, 78, 84, 86, 87, 91, 94, 96—98, 101—103, 108, 109, 113, 114, 116, 118—120; snežnobel 121), da mora biti čist (22, 23, 28, 37, 38, 63, 71, 77, 96, 108, 114; popolnoma čist: 102), čeden (29, 36, 100), snažen (40, 78), opran (38); in čeprav bi bil že [zelo] spran (14, 36, 101) ali rabljen (97), da je le cel (14) ali trden (71). »Če je deževno ali zelo blatno, lobanjo zavijejo malo pred pogrebom, da je culica bolj lepo bela, čista« (14).

Če eno poročilo imenuje ta prt »naličje« (63) in če je drugje morda vzbudilo pri poročevalcu asociacijo z naličjem mrežasto blago, ki vanj zavijejo lobanjo (85), zaradi tega še ne moremo proglasiti, da je naš prt naravnost v

³² Skrb za odstranitev vsega, kar bi moglo rajnega na onem svetu ovirati, nam bo lažje razumljiva, če si priključimo v spomin, da je življenje na onem svetu po ljudskih predstavah nekaj stvarnega in duša ni zgolj breztelesen »duh«.

^{32a} Poročevalec je hotel pač reči: (50 cm)² = 2500 cm².

³³ Od bele barve odstopata le dve osamljeni poročili: po enem so za zavijanje kupili 1 m rjave kotenine (41), po drugem pa naj bi zavili »v bel prt samske, v črnega poročene« (28).

zvezi z mrliškim prtom — naličjem.³⁴ Vsaj delna pomenska ali funkcijska sorodnost pa se vendarle ne dà tajiti. Kot posebnost naj še omenim, kar se je spomnil eden izmed vprašanih: »da mu je star mož (iz Leš) rekel, da mora lobanjo zaviti v tisti prtič, ki se pogrinja čez pručico, na katero poklekne duhovnik, ko pride v hišo prevideti bolnika« (47).

Umivanje in zavijanje sta dve ločeni dejanji, kakor lepo vidimo n. pr. iz takih poročil: »Umito glavo puste, da se ocedi ali posuši in potem zavijejo v belo rutico« (14). Ponekod pa se obe dejanji prepletata, tako da je težko ali nemogoče najti med njima ločnico, kakor n. pr. tam, kjer »zmóčijo čist prtiček« in »zavijejo vanj lobanjo« (82), ali kjer je »ruta namočena z blagoslovljeno vodo« (56).³⁵ Posebno tam, kjer je prišlo do nekakšne ponovitve umivanja (z blagoslovljeno vodo), je to »drugo umivanje« včasih časovno premaknjeno toliko naprej, da pokrope n. pr. že zavito lobanjo (63, 97, 115).

Zraven lobanje tu in tam zavijejo tudi nekatere druge kosti (115), kake manjše kosti (14) ali vse zbrane kosti (91). Za ta zadnji primer imamo zelo nazoren opis: Ta, ki je kosti polil z blagoslovljeno vodo, jih je potem »zložil na prt tako, da je bila lobanja... prav zgoraj na kosteh, pod lobanjo pa je dal stegenske kosti navzkriž... Potem je prt zavezal z navzkrižnimi konci tako, da so stegenske kosti gledale iz zavezanega prta v podobi križa« (91). Po drugem poročilu pa »velike kosti« zataknejo navadno od zunaj v zavitek« (116). Vendar je lobanja še zmerom predmet največje pozornosti. To se ne kaže le tam, kjer zavežejo samo glavo, kosti pa polože [nezavite] poleg glave (122), ampak prav tako tam, kjer lobanjo zavežejo v culo, ostale kosti pa v posebno culo (45), ali tam, kjer so dali lobanjo v kotenino, kosti pa v zaboj iz lesa (41 b). Ta zaboj spominja na neko posebnost: »V Železnikih namesto prtiča včasih pripravijo novo malo krsto, kot za otroka, jo belo po-barvajo in opremito s križem, in v tako krsto polože kosti. Tako malo krsto oskrbe ali premožnejši ali oni, ki hočejo izkazati posebno pietetu rajnemu« (109).

Prt (robec...) predstavlja sam na sebi neko vrednost in terja od tega, ki se hoče držati stare navade, neko žrtev, čeprav ne občutno. Svojci so si to šteli za dolžnost. Le če se kje niso brigali ali jih ni bilo, je zavijanje včasih odpadlo. Včasih pa je ruto dal grobar (43), mežnarica (6) ali usmiljen človek. In da bi bila vsaj oblika rešena, je bil namesto blaga dober celo papir.

Zavitek čaka

Kam denejo zavitek z umito lobanjo? Ga spravijo začasno v mrtvašnico? Čaka na tleh ob odprtem grobu?

Zavitek z umito lobanjo puste največkrat nekje na tleh ob odprtem grobu³⁶ — na desni strani (44), pri glavi groba (91), na kupu izkopane zemlje (5, 6, 7, 14, 19—21, 46, 77, 87, 101, 104, 110, 112, 116), na kosteh (27). »Če prideš k pogrebu, se še zdaj vidi »puntelj« (sveženj, cula) ob jami« (115). Fotografski posnetek takega zavitka na kupu zemlje — na desni strani groba — hrani Etnografski muzej v Ljubljani (6).³⁷ Prava redkost — vsaj za zdaj — sta »dve prižgani sveči« ob zavitku na vrhu izkopane zemlje (28). Včasih polože zavito lobanjo tudi h križu (3, 42), ali »na kak skrit kraj, kjer ostane do pokopa« (22), »prislonjena na kak grobni spomenik« (78).

Po nekih poročilih so zavitek začasno — do pogreba — spravljali v mrtvašnico (41, 50, 71), da kosti ne bi raznesle živali (71). »V mrtvašnici je bila

³⁴ O tem glej B. Orel, NS I, 308—9.

³⁵ Če v poročilu št. 5 beremo »Samo to vem, da je bila ruta mokra«, so jo morda podobno namočili tudi tam.

³⁶ Poročil, ki ne povedo določno, kje, nima pomena naštevati.

³⁷ Ta posnetek ima sicer polno dokumentarno vrednost, tehnično pa žal ni tako dober, da bi ga mogli objaviti. Tu bi javno naprosil vsakogar, ki bi se mu nudila priložnost, da to zanimivo navado fotografira, če je le mogoče, v vseh glavnih fazah. Inštitut za slovensko narodopisje je pripravljen posnetke primerno nagraditi.

neka posoda, kamor so spravljali zavito lobanjo do tedaj, ko je bila ... ceremonija pri pokopu novega mrliča končana (50). Ob mrtvašnici pa se nam odpira še eno vprašanje — »kalnar«; a o tem kasneje.

Zavitek gre v grob

Kam polože zavitek ob pogrebu? Na krsto v znožje novega mrliča ali drugam? Kdaj naredo to? Tik preden zasujejo grob?

Najstarejše poročilo pravi, da umito in zavito lobanjo »zagrebejo pri pogrebu drugega mrliča« (1). Tako nedoločeno — »ob pogrebu« — je samo še eno novejše poročilo (7), medtem ko drugod skoraj zmerom izvemo še natančneje, kdaj dajo lobanjo v grob.

Malokdaj — in to najbrž šele v novejšem času — denejo zavitek v posebej izkopano jamico na dno groba (37, 38, 54); ponekod gre lobanja v grob takoj, ko je zavita (15, 37, 38, 85), drugod pa vemo samo, da zavitek pride »v prazen grob« (117) ali da »čaka v odprtem grobu v desnem kotu in že nekoliko s prstjo pokrit« (36). Po enem poročilu naj bi zavitek položili v grob že pred pogrebom zato: »Da lobanja ni zapokala, ko so jo vrgli na krsto...« (54). Mogoče! Bolj pa bo držalo, da je polaganje zavitka v grob pred pogrebom novega mrliča pravzaprav inovacija. »Včasih so pustili [zavitek] do pogreba ob odprtem grobu, zdaj ga položijo takoj v grob« (85). Tudi drugod, kjer je v navadi oboje (41, 54, 117), se zdi, da predpogrebno polaganje lobanje v grob ne more biti prvotno.

Malone vsa poročila namreč govore drugače: zavitek pride v grob šele pri pogrebu, in sicer na krsto (4, 6, 15, 21, 22, 25, 28, 29, 54, 59, 42, 45, 47—49, 57, 63, 69, 70, 78, 79, 82, 84, 87, 89, 98, 102, 112, 113, 115) takoj, ko jo spuste v grob (3, 11, 16, 43, 56, 66, 88, 91, 99), po končanem cerkvenem obredu (46, 101, 109), [tik] preden zasujejo grob (23, 26, 27, 31, 40, 58, 59, 61, 65, 80, 81, 90, 92—94, 96, 105—107, 110, 111, 116, 118, 120, 121), ko prvič vržejo prst na krsto (18), skupno s prstjo (19), ko je na krsti že malo zemlje (51, 104), ko zasipajo (24, 55, 100, 114). Nejasno pa je v dveh poročilih, kako denejo lobanjo *zraven* krste preden zasujejo grob (30, 122), saj je ta po navadi le toliko širok, da gre krsta noter. Pri zasavskem prekopu, kjer so našli ohranjeno okostje (35) in kjer ni jasno, ali smemo primer kot tak sploh pritegniti v okvir naše navade, »so vse okostje svojci zavili v rjuho, ki so jo potem djali na novo krsto« (35), prav tako kakor naredo na Gorenjskem in Koroškem z lobanjo.

Polaganje zavitka v grob je zdaj bolj zdaj manj pazljivo: lobanjo vržejo (4, 54, 57, 84, 87, 89, 111), spustijo (69, 88), polože (11, 18, 104), potisnejo z lopato (8). Pogrebci »so prijeli za lopate. V jamo se je zakotalila ... glava ... Z njo vred pa je zagrmelo na rakev kamenje...« (2). »Ko duhovnik in pogrebci vržejo v novi grob po tri prgišča zemlje, pristopi grobar ter naloži zavitek z lobanjo na lopato in ga položi k novemu mrliču...« (18). »Lobanjo z grabljami spoštljivo položijo v grob, ostale kosti zmečejo z lopato, kamor padejo« (11). O kosteh, ki niso zavite, vemo, da jih »zmečejo na krsto« (59), pred lobanjo (54), da jih »ob pokopu vržejo nazaj v zemljo« (104) ali da jih zagrebejo v posebno jamico (36).

Stalnega mesta, kamor bi položili zavito lobanjo, pravzaprav ni: še največkrat jo polože [vržejo ipd.] h glavi novega mrliča (8, 11, 14, 16, 36, 40, 41, 47—49, 54, 58, 63, 66, 68, 79, 85, 90, 96, 99—102, 112, 117), pa tudi v znožje (10, 13, 17, 25, 28, 29, 43, 45, 46, 51, 59, 60, 80, 81, 91—93, 97, 104, 107, 108, 111, 114, 121), na sredo krste (71), na križ (120), kamorkoli (7, 24, 26, 31, 39, 70, 88, 103, 105). Če se je nekdaj uveljavila navada, da dajo »vedno glavo h glavi« (36)³⁸ ali »glavo na glavo« (63), se pač ne bomo čudili, da ponekod tam, kjer gre zavitek v grob pred pogrebom, pride glava pod glavo novega mrliča (77, 86). Enkrat pa je pod krsto v sredi (37).

³⁸ Zanimivo pa je, da v tem poročilu druge kosti gredo v znožje novega mrliča.

Kakor že zgoraj pri umivanju, tako tudi tu poročila omenjajo molitev. »Kadar se lobanja položi v prtiček zavita nazaj v grob, se zmoli trikrat očenaš« (36); zmolili so očenaš za tistega, čigar kosti so bile v prtu (41).

Verovanja o tej navadi

Ali imajo v zvezi s to navado kako verovanje? Kaj bi bilo, če bi ne naredili tako, kakor je od nekdaj navada?

To je stara [prastara] navada (79, 81, 112). Tako mora biti; zakaj, ne vedo (122). Neka pripovedovalka (4) je slišala od stare matere: »Da boste ja glavo pobrali pa fajn umili pa zavezali!« Ženski, rojeni leta 1875, je krstna botra naročila: »Ako bodo izkopali iz groba kosti kakih tvojih ranjkih, umij lobanjo ... in vse kosti lepo zavij, da se denejo nazaj v grob. Naredila boš s tem dobro delo« (94). To dobro delo je »usluga« rajnemu (8), nekaj, kar mu je v korist (36, 61, 109), »v dušno pomoč« (78), posebno »če je potreben očiščenja« (36). Ponekod umivajo izrečno »z željo, da bi bila duša očiščena vseh madežev greha« (109). »Če umiješ lobanjo komu, mu grehe izbrišeš« (88, podobno tudi 68).³⁹ Zbrisani ali odpuščeni so mali grehi (41), pa tudi »vsi grehi, ki jih je še imel« (84, podobno 107). Če je duša še v vicah, je deležna olajšanja (100), ji je skrajšan čas trpljenja (104), gre prej iz vic (52), je rešena vic (103, 104, 107; podobno 109). Menijo, da z oblitjem rešijo eno dušo iz vic: »dušo rajnega ali koga drugega« (8) »vseeno katero — to določi vis maior« (22), katerokoli (68). »Če je umrl s kom sprt, je šele takrat pravnano, ko mu lobanjo umijejo« (49). »Če ne bi opravili te navade, bi ne rešili duše iz vic« (25); »če se opusti ta navada, duša še naprej trpi« (99); »menda — tako je mnenje nekega starejšega — so verovali celo v to, da če ne bi povezali lobanje v platno, da bi duša rajnega hodila strašit ali da bi nazaj hodila« (51); »če bi lobanje ne oprali, bi novega mrtvega zemlja ven vrgla« (3).

»Pravijo, da z oblitjem lobanje izkažejo rajnemu poslednjo čast« (8). S tem »zadosti store rajnemu« (109). »To je zadnja zahvala otroka staršem« (37). »Otroci s tem povrnejo staršem dobrote« (118). »Materam ali starim materam se umivajo lobanje, da se plačajo vse žalitve, ki so jim jih napravili otroci« (98). O neki hčeri — edina hči je bila — so rekli: »Nikoli ne bo srečna na svetu, ker ni mamine kosti povezala in poskropila« (115). »Starši otrokom pred smrtjo naroče, naj zberejo njih kosti ob prekopu, da jih sami ne bodo morali iskati in zbirati šele na sodnji dan« (109).

Mnogi poročevalci pišejo, da ljudje to delajo iz pietete (11, 72, 78, 101, 102), iz spoštovanja (13, 18—20, 28, 42, 54, 95) ali iz ljubezni (58, 92) do svojih prednikov.⁴⁰ To se namreč spodobi (116). To je v navadi, drugače bi ne bilo prav, primerno, lepo (37, 38). Če ne bi zavezali, bi ljudstvu to bilo znamenje, da so rajni pozabljeni, da ne uživajo več spoštovanja ali ljubezni potomcev (91); to bi bilo pomanjkanje pietete do prednika (107) ali celo že neke vrste omalovaževanje rajnega, češ: še za toliko ga nimajo vrednega, da bi mu to uslugo naredili (8). Če bi se ne držali te navade, menijo, »da bi posmrtna družinska skupnost ne bila popolna« (51). Opustitev umivanja ljudje po svoje obsojajo kot nekaj grdega (14, 62); pravijo: »Še glave mu niso umili!« (14). Imamo pa tudi poročilo, ki pravi, da zaradi tega »ni spotikanja, kar je znak, da običaj ni več strogo v navadi« (59). To velja pač za kraj, od koder je poročilo, in ne na splošno; neko drugo — precej lakonično — poročilo namreč pravi: »Če pozabijo [to je: če svojci pozabijo umiti in zaviti lobanjo], jim je težko« (71).

³⁹ Kar beremo v enem samem poročilu — »kdor umiva, se mu odpuste grehi« (55) — ni prav prepričljivo, vendar naj bo vsaj tu omenjeno.

⁴⁰ Eden izmed poročevalcev nadaljuje: »Zato tudi ne store tega vsakemu. To delajo samo verni ljudje dragim jim osebam« (78). Vendar se mi tako gledanje zdi preozko; gradivo samo mu marsikje nasprotuje.

Navada v pregovoru

Ali je znan in kako si v vašem kraju razlagajo pregovor, da »Otrok šele takrat plača materi, kadar ji glavo umije«? Ali se pri vas morda glasi drugače? Ali je navada umivanja lobanje predmet kake uganke? Ali je vključena kot epizoda v kako pripovedko?

V zbirki *Slovenski pregovori, reki in prilike* (DsM v Celju, 1934), ki jo je uredil I. Šašel j, beremo na str. 141: »Otrok šele takrat plača materi, kadar ji (ob smrti) glavo umije.« Dopolnilo v oklepaju — naj je Šašljevo ali že iz morebitne predloge⁴¹ — je zgrešilo svoj namen, saj bralca zavaja na stranpot. Res da tudi ob smrti umijejo mrliča⁴² (obenem s celim telesom umijejo tudi obraz), vendar svojci pri tem niso udeleženi. Potemtakem se gornji pregovor lahko nanaša samo na umivanje glave (lobanje) ob prekapi, se pravi na navado, kakor smo jo opisali v dosedanjih razdelkih.

Prav zato pa je prišel ta pregovor v razposlano vprašalnico. Nekateri poročevalci so samo pritrdilno odgovorili, da je znan v njihovem kraju (7, 22, 30, 31, 36, 42, 50, 59, 66, 72, 119, 120) ali neke druge (70: na Suhi pri Predosljah), ali vsaj to, da ga je informator že slišal (53). V petih poročilih pa je pregovor izpisan; dvakrat (58, 115) je skoraj dobesedno enak onemu pri Šašlju, trikrat pa je malo drugačen: »Takrat se otrok staršem od konca zahvali, ko jim glavo umije« (38); »Otrok poplača vse, kar so storili starši zanj, kadar jim umije glavo« (39);⁴³ »Mati šele potem v miru počije, ko ji otrok umije glavo« (87).

Tu ni težko spoznati zvezo z nekaterimi verovanji (gl. prejšnji razdelek) ob umivanju. Že eden izmed poročevalcev je pripomnil, da pregovor »kaže na reševanje duše iz vic« (22).

Končno je zanimivo, da tudi nekatera negativna poročila poznajo pregovor, ki pa se je v krajih, kjer naše navade ni, seveda moral spremeniti. V Polhovem Gradcu se glasi: »Otrok plača materi, kadar ji umije glavo«⁴⁴ in zatisne oči.« V Idriji pa takole: »Sin šele takrat plača očetu, ko mu obraz umije.«⁴⁵ Za St. Vid v Podjuni pa imamo samo sporočilo,⁴⁶ da je pregovor znan tudi tam. Počrta se vprašanje, kako so ti pregovori zašli z območja razširjenosti naše navade. Mogoči sta dve razlagi: ali je pregovor zadnja sled, da je bilo umivanje lobanje ob prekopi nekoč v navadi tudi v Idriji. Polhovem Gradcu, St. Vidu v Podjuni (in v morebitnih drugih krajih, kjer bi ga našli), ali pa je po navadnem folklornem »izžarevanju« prestopil meje umivanja lobanje in prišel v omenjene (in morebitne druge) kraje le kot posrečen aforizem. Obakrat — prvič po preteku določenega časa, drugič s preselitvijo drugam — se je pregovor nujno spremenil, ker je postalo njegovo prvotno pomensko jedro nerazumljivo. Zato sem na zemljevid razširjenosti umivanja lobanje pogojno vnesel tudi nekaj krajev, kjer ni izpričana navada, ampak le pregovor; vendar pa so ti problematični kraji zaznamovani drugače — z zvezdico.

Ali se navada res izgublja?

Ali je navada še danes živa? Če ne več, kdaj je približno odmrta? Morda pa starejši ljudje vendarle pomnijo kaj podobnega?

Odmiranje neke navade je počasen proces, ki terja daljšo opazovalno dobo. Glede umivanja lobanje pa žal nimamo možnosti primerjave s pre-

⁴¹ Kje je Šašel j dobil ta pregovor, zdaj žal ne morem ugotoviti.

⁴² Prim. Orel, *Slovenski ljudski običaji*, NS I, 506.

⁴³ Nekako v tej obliki se spominja pregovora — z Rodin — tudi dr. Ivan Grafenauer. Njemu se moram zahvaliti za opozorilo (ustno) na zvezo med navado in pregovorom.

⁴⁴ Poroča ravnateljica nižje gimnazije v Polhovem Gradcu Mira Kraker; pregovor se tu seveda nanaša na umivanje trupla, »preden ga dajo na mrtvaški odere«.

⁴⁵ Poroča Janez Istenič, predmetni učitelj, gimnazija Idrija.

⁴⁶ Jožef Picej, župnik iz Šmihela pri Pliberku, po prijaznem posredovanju dr. P. Zablatnika iz Celovca.

teklostjo. Pomembna izjema sta le obe poročili z Ovsiš (1 — 59 = [1845] — 1897 — 1954), kjer se v sto letih menda ni kaj prida spremenilo.⁴⁷ Povsod drugod smo navezani le na današnje mnenje poročevalcev, ki seveda niso vsi enako kritični in tudi krajevnih razmer ne poznajo vsi v enaki meri.

Če so na vprašanje odgovorili z »da« ali »še«, je bila za mnoge zadeva rešena. Prišli so pa iz raznih krajev tudi drugačni glasovi, n. pr.: »V splošnem navada ni kaj posebno živa« (30); »Po izjavi grobarja danes ljudje običaj že znatno opuščajo« (68); »Umivanje lobanje se počasi opušča. To delajo le še starejši, kmečki ljudje« (7); »Delavski sloj opušča to navado, dočim se je kmetje, ki so [na Primskovem pri Kranju?] v manjšini, še držijo« (71); »Zdaj so [ti posmrtni obredi] v vedno večji pozabi« (51); »Po vojski ni še takih primerov« (81); »Šest let tu službujem in sem vsega skupaj le parkrat to videl« (105). Da navada počasi izginja [izumira, se opušča ipd.] beremo tudi še v drugih poročilih (56, 82, 89, 104, 107).

Iz nekaterih odgovorov pa se vidi, da so si poročevalci zastavljali tudi vprašanje, *zakaj* navada izumira. »Uničilo jo je nečloveško postopanje z mrličmi [med vojsko], ki je ubilo v ljudstvu tisto pieteto do rajnih, na kateri je temeljila ta navada« (29). Mimo vojske pa z drugimi poročevalci lahko iščemo vzrokov globlje: »Pred časom ... so sosedje naredili krsto, ... sosedje izkopali jamo, mrliča sosedje pokopali in ... tudi zasuli v jamo.« V novejšem času pa vse to dela »grobar oziroma cerkovnik, ki je za to nagrajen in plačan« (77); podobna je misel, da navada uspeva »samo v tistih primerih, kjer se svojci zanimajo za to — grobar ali kdo drugi se za to ne zanima« (89).

A tudi če je navada kje morda res že odmrta, ni mogoče natanko določiti, kdaj se je to zgodilo.⁴⁸ V poročilih beremo n. pr., da je to bilo pred 80 leti (60) ali — prevideje — »v zadnjih 50 letih« (118). Iz enega in istega kraja — Cerklje — imamo dve poročili, od katerih eno pravi, da je navada še živa (22), drugo pa, da je bila živa pred 30 leti, a danes ni več (21);⁴⁹ po mojem sta to le dva obraza iste resnice: trideset let je v razvoju (ali v razkroju) take navade kot je naša pravzaprav zelo kratka doba. In celo če bi 30 let nihče ne umil lobanje, še zmerom ni izključeno, da se bo našel nekdo, ki bo to spet naredil! Nekateri poročevalci so zato modro navedli primere, kdaj je kdo bil še sam priča umivanju. »Jurij Varaš, delavec [iz Džekš], pripoveduje, da je njegova mati leta 1900 umivala lobanjo svoje matere« (118); v Podgorju pri Kamniku je menda zadnji to naredil r. Matjak pred vojsko (63); v Zalem logu v Selški dolini je bil zadnji tak prekop baje oktobra 1942 [ali 1944?], ko je neka žena umila lobanjo svojemu krstnemu botru (107, 108); v Predosljah so februarja 1949 umili glavo ob prekopu bratu poročevalke, umrlemu leta 1921 (69). Pa še o mlajših primerih umivanja lobanje smo poučeni: ko so na Brezjah avgusta 1953 prekopali — po 45 letih — moža r. M. Kocjančič (110), na Bohinjski Beli pa julija 1954 nekega železničarja, ponesrečenega leta 1918 (6). Na Primskovem je bila ta navada še do konca leta 1952 (70), v Senčurju pa naj bi bila »prenehala 1946, ko je grobar dobil navodilo, naj za izkopane košči naredi na dnu groba jamico ...« (91). Za Gorje pri Bledu pravi poročevalec, da imajo od 1940 novo pokopališče, kjer prekopavanje še ni potrebno; če bi bilo, pa bi še umivali lobanjo (28). Naša navada je končno močno živa tudi ponekod na Koroškem — n. pr. na meji med Rožem in Ziljsko dolino (124) — kjer jo »pozna in izvaja tudi še mladi rod« (116); »es handelt sich um einen sehr lebendigen Brauch« (5 a).

⁴⁷ Vsaj v bistvu ne; o potankostih pa tudi tu ne moremo sklepati, ker so nam znane samo za leto 1954. Če bo kdo hotel spet študirati ta problem leta 2000, bo na boljšem!

⁴⁸ Če pravi eden izmed poročevalcev, da pred 150–200 leti (75), je to pač otroško pretiravanje.

⁴⁹ Podobno nam sporočajo tudi za Selca: na eni strani, da je navada odmrta pred prvo svetovno vojsko (80); na drugi pa vendar pomnijo primere umivanja iz leta 1920 in celo še 1938.

IV

Potanki opis umivanja in zavijanja lobanje, ki je zdaj srečno za nami, je bil obenem z ugotovitvijo razširjenosti te navade prva naloga našega raziskavanja.

Za globljo in vsestransko oceno naše navade niso še izpolnjeni nekateri bistveni pogoji. Če je za to n. pr. potreben določen časovni preseg, smo v našem primeru še preblizu »odkritju« navade. Če je potrebno, da več raziskovalcev pove svoje mnenje, se to doslej še ni zgodilo. Če je potrebno obilno in zanesljivo primerjalno gradivo iz krajev, kjer je baje živa podobna ali celo sorodna navada, moramo reči, da tudi tega nimamo. Zato bo ta hip nemara edino stvarno, da tukaj nanizamo nekaj pripomb, ki naj bi bile prispevek k prihodnjim raziskavanjem o navadi umivanja in zavijanja lobanje ob prekopu.

Če pazljivo pregledamo ves obredni potek prekopa, nam pri tem ne more uiti, da bi vrsto dejanj smeli mirno šteti za ponovitev podobnih dejanj v zvezi z mrličem pred pogrebom in ob pogrebu:

umivanje lobanje [včasih tudi drugih kosti zraven] spominja na umivanje mrliča, preden ga dajo na pare. Usoda pregovora, ki se je razvil iz naše navade (prim. str. 244), to potrjuje;

ob zavijanju lobanje [ali drugih kosti zraven] gre misel k zavijanju mrličev, ki jih pri nas kajpada niso zmerom pokopavali v krsti.⁵⁰ Če bi se ta analogija zdela komu sumljiva, naj le pomisli na posebni razvoj navade v Železnikih, kjer so namesto prta vpeljali — majhno krsto. Nasprotno pa so v Kolovratu kar cel okostnjak zavili v rjuho (35);

mogočo, vsaj delno zvezo med prtom za zavijanje lobanje in med naličjem smo že omenili zgoraj (str. 240—1);

nekajkrat izpričano kropljenje svežnja z lobanjo [in kostmi] spominja na kropljenje mrliča. Najizrazitejša je ta analogija v Senčurju, kjer so pustili poleg svežnja steklenico z blagoslovljeno vodo: pred pogrebom novega mrliča so jo vsaj bližnji sorodniki »po vrsti jemali v roke... ter vlivali po par curkov vode na zavezane kosti. Nekateri so jih prekrizali s palcem« (91);

dve prižgani sveči ob zavitku na vrhu izkopane zemlje (Gorje pri Bledu) pač očitno posnemata dve sveči, ki gorita — povsod — ob mrliču na parah;

če je v Žabnicah res ostal prt Evici in ni šel v grob z lobanjo, najdemo za to spet paralelo v prtu, ki so z njim pokrivali rakev in ga po pogrebu komu podarili;^{50a}

⁵⁰ »Na splošno je krsta... v okviru slovanskega pokopa nekaj poznega: J. Kastelic-B. Škerlj, *Slovanska nekropola na Bledu*. SAZU — Razred za zgodovino in družbene vede — Dela 2, Ljubljana 1950, str. 23—4; J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*. Ljubljana 1952, 88—9.

^{50a} B. Orel, NS I, 508.

jok pri umivanju lobanje — to je dolgo let po smrti — nam je laže razumljiv, če v naši navadi vidimo zavestno ponovitev pokopa mrliča;

pa tudi med verovanji ob prekopu je to in ono tako kot ob pogrebu. Na primer: skrb, da bi ne bilo vozlov, ki bi zadrževali dušo na onem svetu (prim. zgoraj op. 32); strah, da bi se mrtvi vračal na ta svet, če ne bi naredili tako, kakor ukazuje stara navada (gl. zgoraj str. 243 in B. Orel v NS I, 306).

Vse to potrjuje, da je imel Gasparini svoj prav, ko je to navado pri Slovencih brez oklevanja proglasil za obliko drugega pokopa (*seconda sepoltura*; ker je nalašč za naš časopis sam vnovič formuliral svoje poglede — glej zgoraj, str. 225 s. — nas to odvezuje poročanja o njih. Kajpada s tem še ni rečeno, da sprejemamo Gasparinijevo mnenje v celoti).

Navade se danes drži nekaj izrazito krščanskih ali vsaj krščansko nadahnjenih verovanj: umivanje lobanje = očiščenje grehov = rešitev iz vic = povračilo dolga staršem = sprava z nasprotniki. Združena so tudi s sankcijami za neizpolnjevanje navade: če ne, bo duša še naprej trpela, hodila strašit ipd. Nekatera teh verovanj bi bila lahko tudi nevtralna: predvsem ni nujno krščanska misel, da rajni nima miru do drugega pokopa. Prav nič krščansko pa ne zveni (za zdaj osamljeno) verovanje, da bi novega mrtvega zemlja ven vrgla, če bi ne oprali lobanje tistega, ki je bil poprej v grobu.

Vendar ni upanja, da bi samo z analizo verovanj mogli kdaj priti do sklepa, katera plast naj bi bila starejša — krščanska ali nekrščanska. Ozreti se moramo obenem po nekih stvarnejših pojavih v navadi. Tako smo se n. pr. že ob navadni in blagoslovljeni vodi vprašali (stran 237), katera izmed dveh naj bi bila pri umivanju lobanje prvotna; prišli smo do spoznanja, da je pri tem zelo verjetno starejša raba navadne vode. In če je ljudsko določilo, da mrtvaške kosti ne smejo s pokopališča,⁵¹ krščansko, tedaj je pač s tem v nasprotju praksa v naši navadi, kjer gredo nekajkrat z lobanjo k potoku ali k studencu.

Če sem v SE VI—VII, 196, ugibal to in ono o morebitni zvezi med karnerji in našo navado, vztrajam zdaj le še pri nepojasnjem vprašanju: »Ali je bil prenos kosti iz prekopanega groba v karner zvezan s posebnim obredjem?« Med poročili je namreč eno z Jezerskega, ki pravi: »Nekoč so vse kosti iz zemlje metali v kalnar,⁵² ne v prt« (32). Drugače je bilo v mrtvašnici prvega pokopališča v Bohinju — na Bitnjah, kjer se je sčasoma nabralo preveč kosti, tako da jih niso mogli več hraniti, pa so jih pokopali v skupen grob (18). Upajmo, da se bo vsaj na Koroškem morda našel kraj, kjer imajo še danes kalnar in

⁵¹ Prim. koroško izročilo iz Struge v občini Borovlje, objavljeno pod naslovom »Der Frevel in Karner« v zbirki: A. Zerobin: *Sagen und Erzählungen aus dem Rosental* (Carinthia I, 144, 1954, 831—2; za prijazno opozorilo sem dolžan zahvalo dr. O. Moserju v Celovcu).

⁵² 87-letni Fr. Košir je besedo takole razložil: »To je okrogel turn..., ki je imel samo ena vrata.« Brez dvoma gre za romansko okroglo stavbo, za katero smo s tem dobili še ljudski izraz.

obenem navado umivanja lobanje; res zanimivo bi bilo namreč izvedeti, kako ljudstvo združuje oba elementa.

Pri reševanju problematike naše navade bi etnografom mogli uspešno priskočiti na pomoč arheologi, ki že zaradi specifičnosti svoje stroke intenzivno raziskujejo grobove in kar je z njimi v zvezi. Če drži hipoteza, da je naša navada stara, bi bilo skoraj neverjetno, da se na slovenskem območju, koder je danes izpričana, ne bi ohranila v zemlji nobena sled iz preteklosti. Kajpada ni mogoče misliti na direktno potrdilo o umivanju in zavijanju lobanje; le če bi v dosti grobovih našli na dnu nedotaknjeno okostje in nad njim — v nekakšnem redu — posamezne kosti drugega mrliča ali pa samo lobanjo, bi mogli sklepati, da se za tem skriva kaj za nas. Pri izkopavanju staroslovanskega grobišča (X. in XI. stoletje) na ptujskem Gradu v letih 1946 in 1947 so arheologi našli na nepojasnjene pojave (n. pr. 7 glav brez trupla, skelet št. 72 na prsih skeleta št. 68),^{52a} ki bi pa zanje kazalo iskati pojasnila v povezavi z našo navado, kakor je to že naredil E. Gasparini (*I riti popolari Slavi, Venezia, »La Goliardica«, Ediz. Univ., 1952, 191—2*). Seveda naš srednji vek še zmerom ni do vseh potankosti obdelan in tudi vse gradivo povojnih izkopavanj ni objavljeno, zato je odgovor na vprašanja, ki nas zanimajo (a so lahko prav tako mikavna tudi za arheologe), morda že kje v nedostopnih terenskih zapiskih, prav gotovo pa v zemlji. Na krščanskih pokopališčih okoli cerkvâ je bil sicer vsak grob navadno stokrat premetan zaradi večstoletne nepretrgane rabe, a nemara se bo le kje našlo kaj zdavnaj opuščenega, pa naj si bo iz krščanske ali predkrščanske dobe. Ker so mrliški in pogrebni običaji po svoji naravi zelo konservativni, metodično ni zgrešeno pričakovati kaj takega. In če je prof. Gavazzi^{52b} pri raziskavanju pokopavanja mrličev v drevesnem deblu — posebne navade, ki se je ohranila do naših dni na zelo omejenem prostoru v Bosni — pritegnil kot paralelo zgodnjeslovenski pokop v drevesnem deblu z Žal na Bledu (po W. Šmidu, *Altslovenische Gräber Krains, Carniola I, 1908, 27*), smo pač tem bolj upravičeni iskati arheološkega potrdila naši navadi, ki je po svoje spet nekaj posebnega, na samih gorenjskih in koroških tleh, kjer je danes omejena.

V

Končno še nekaj pripomb o razširjenosti naše navade. Karta na strani 233 je sama na sebi zgovorna, vendar ne bi bilo prav, če bi brez potrebe skoparili s pojasnili.

Na karti so treh vrst znamenja za navado. Prvi dve naj bi kazali, ali je navada še danes živa ali pa je že odmrla. A iz tega, kar smo po-

^{52a} J. Korošec, *Staroslovansko grobišče na ptujskem Gradu*. SAZU, Ljubljana 1950, 31 in 37. Na primere pokopa v že zasíden grob opozarja (po Karmanu) J. Korošec, *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*. Celje 1947, 52.

^{52b} M. Gavazzi, *The dug-out coffin in Central-Bosnia*. *Man* LIII, 1953, Art. 202.

vedali zgoraj na strani 245, pač sledi, da trdne, nepremakljive časovne ločnice sploh ni mogoče določiti.

Glede negativnih poročil, ki seveda niso prišla na karto, bi pripomnil, da je med njimi morda še katero, kjer je poročevalec na hitro zapisal, da navada tam ni znana. Na to misel me je pripravil med drugim takle odgovor na vprašalnico: »V Kropi ni teh navad in jih ni bilo!« K sreči je iz istega kraja prišel še drug odgovor (44), tako da je Kropa kljub temu lahko prišla na karto. Tipičen primer pa je Sora, od koder sta kar dva poročevalca odgovorila negativno: 1. »Te navade ni in je sploh nepoznana. Nihče o tem nič ne ve.« 2. »Take navade tukaj tudi starejši ljudje ne pomnijo.« In vendar je naključje hotelo, da smo tudi za Soro prišli do pozitivnega poročila (83).⁵³

Umivanje in zavijanje lobanje je doma med Slovenci na Gorenjskem in na Koroškem. Potrjeno je od Ljubljane navzgor po dolinah Save in njenih levih in desnih pritokov (z izjemo Sore Poljanščice) do izvirov. Na Koroškem je prišlo na dan na razvodju med Belo in Ziljico v Kanalski dolini, ob Zilji, Dravi, Krki in Meži. Koroška pričevanja so zdaj še priložnostna; malo bolj na gosto so sejana samo v Rožu. Preseneča nas praznina v Podjuni, kjer naj bi bila navada že utonila v pozabo, medtem ko se spet pojavlja daleč na vzhodu v Mežiški dolini — na Ravnah. Morda pa se bo tudi v Podjuni ob natančnejšem povpraševanju izkazalo, da se ljudje tudi tam spominjajo podobne navade.

Razširjenost na Gorenjskem ne kaže posebnosti, če izvzamemo Poljansko dolino, kjer je povpraševanje ostalo negativno, medtem ko sosednja Selška dolina pozna navado tudi v gornjem, nekdanjem nemškem kolonizacijskem predelu. V Tuhinjski dolini je ohranjena le majhna sled navade.

Vprašanja, ki so za poizkušnjo romala na štajersko in notranjsko stran, so ostala brez pozitivnega odgovora.

Po stanju ob času, ko je bila karta v delu, naj bi navado pri Slovencih obkrožali tile mejniki: Ihan na jugu, Djekše na severu, Melviče na zahodu, Ravne na vzhodu. Vendar sem potem, ko je bila karta že kliširana, nepričakovano izvedel za kraj — Dobovec pod Kumom⁵⁴ — ki prestavlja mejo naše navade še bolj proti vzhodu kot so bile Ravne. Oba ta dva daleč proti vzhodu pomaknjena in osamljena kraja pa seveda terjata, da poiščemo most od tam pa do ozemlja, kjer je navada strnjeno izpričana. Novi kraj v Zasavju — Dobovec — daje večjo pričevalno vrednost poročilu iz Kolovrata, ki je na karti nakazano še z vprašajem.

⁵³ Poročevalec — Št. Bernard — je razmnoževal vprašalnico št. 3 na ciklostilu in se pri tem spomnil, da mu je rajnka mati (1860—1930) pravila, kako so včasih kosti zbirali in zavili v prt...

⁵⁴ Ne samo na karti, tudi v opisu navade ga ni bilo mogoče več upoštevati. Dodajam ga le v pregledu poročevalcev na dnu (125).

Kako je z našo navado zunaj slovenskega etničnega ozemlja, predvsem v furlanski in nemški soseščini v Vzhodnih Alpah, sem skušal izvedeti po prijateljih. Z nemške strani še ni bilo odgovora, za Karnijo pa je dr. G. Perusini iz Vidma sporočil,⁵⁵ da ne pozna ničesar podobnega. Če pa naši alpski sosede te navade res nimajo, potem bo pač treba iskati drugih možnosti za razlago. V prvi vrsti bi kazalo preveriti, ali ne spada morda tudi naša navada med take pojave, kot je nanje opozoril prof. Gavazzi skoraj pred 20 leti.^{55a} Vsaj kot delovno hipotezo mirno lahko sprejmemo to misel.

O razširjenosti in oblikah podobne navade na bratskem jugu — posebej v Makedoniji — pa bomo mogoče lahko prinesli kaj obširnejšega že v prihodnjem letniku SE.

*

Ko smo tako — vsaj začasno — opravili našo nalogo, nas čaka samo še prijetna dolžnost: izreči pristržno zahvalo vsem, ki so kakorkoli sodelovali pri tej anketi Inštituta za slovensko narodopisje SAZU. Zahvala velja v enaki meri poročevalcem, ki so poslali pozitivne in negativne odgovore. Samo z združitvijo obojih je bilo pač mogoče ugotoviti razširjenost umivanja in zavijanja lobanje pri Slovencih.

Poročevalce, ki so nam poslali pozitivna poročila, pa moramo tu posebej naštet, poimensko od prvega do zadnjega. To so namreč naši

VIRI

A. Starejša pričevanja; zapisi izpred 26. oktobra 1954⁵⁶

1. Ovsiše — Kranjska gora — Rateče: J. Lavtižar, *Zgodovina župnij in zoonobi v dekaniji Radolica*. V Ljubljani 1897, str. 112.
2. Srednja vas v Bohinju: J. Jalen, *Trop brez zvoncev*. »Mladika« XX, 1939, str. 42; v knjižni izdaji — Ljubljana 1941 — na str. 22.
3. Žabnice v Kanalski dolini: zapisal M. Matičetov v vasi Logjé pri Brezinju 22. julija 1951 po pripovedovanju ene od Pustičevih deklet (Tilje ali Dore Rosič), ki je med dvema vojskama služila več let v Žabnicah »pri Lukcu« (Ojcinger). — Poročilo je delno uporabil prof. E. Gasparini, *Nota sul costume riesumatorio degli Slavi*. »Ricerche Slavistiche« II, 1953, 180. Prim. SE 6—7, 1953—4, 195. — Zanesljivost podatkov mi je nedavno potrdil Rafko Premrl, profesor slovenske gimnazije v Gorici, ki je pred vojsko več let župnikoval v Žabnicah.
4. Kranjska gora: zap. M. Matičetov decembra 1952 po pripovedovanju neke ženske. — Poročilo je delno uporabil E. Gasparini, n. d. Prim. SE 6—7, 1953—4, 195.
5. Lesce: zap. M. Matičetov 1952 po pripovedovanju muzejskega restavratorka R. Berceta, ki je spomladi 1920 bil zraven ob nekem prekopavanju v Lescah. — Kraj je omenil E. Gasparini, n. d. Prim. SE 6—7, 195.

⁵⁵ V pismu z dne 6. januarja 1955.

^{55a} M. Gavazzi, *Problem karakterističnoga razmještaja nekih etnografskih elemenata na Balkanu*. Extrait des Comptes rendus du IV-e Congrès des géographes et des ethnographes slaves — Sofia, 1956.

⁵⁶ To je datum vprašalnice št. 3 za slovensko narodopisje SAZU.

- 5 a. »V Karavankah [na severni, avstrijski strani] pri slovenskih kmetih«: dr. O. Moser iz Celovca v pismu z dne 14. junija 1954.
6. Bohinjska Bela: 24. ali 25. julija 1954 je F. Sarfova, preparator Etnografskega muzeja v Ljubljani, videla in posnela v prti zavito lobanjo na pokopališču v Bohinjski Beli. Z informacijami ji je postregla stara mežnarica, kasneje pa je še župnijski urad dal nekaj podatkov iz mrliških knjig. Posnetek hrani v svoji fototeki EM v Ljubljani: II/491.

B. Odgovori na vprašalnico in drugi zapisi po 26. oktobru 1954

7. Begunje na Gorenjskem: Anton Potočnik, šolski upravitelj [š. u.].
8. —: Franc Hiti, župnijski upravitelj [ž. u.].
9. Besnica: Ivan Pavlin, vikar.
10. —: Janez Kozjek, cerkovnik.
11. Bled: Franc Gornik, vikar.
12. —: Jakob Soklič, mestni župnik v Slovenjem Gradcu.
13. Blejska Dobrava: Antonija Kalčič, š. u.; podatke ji je dal Franc Zupan, vulgo Golob, kmet in več let cerkovnik.
14. —: Kristo Stolbičar, župnik [ž. u.].
15. Bohinjska Bela: Martin Drolc, ž.
16. —: Ivanka Šarf roj. Mulej, gospodinja v Tacnu pri Ljubljani.
17. Bohinjska Bistrica: Viljem Cunder, ž. u.
18. —: F. Fajfar.
19. Breznica in Rodine: ž. urad po podatkih grobarja Franca Zupana (za Breznico) in Katarine Jalen (za Rodine).
20. Breznica: Iv. Dodič, ravnatelj gimnazije, po podatkih grobarja Franca Zupana, tov. upokojenca.
21. Cerklje na Gorenjskem: Janez Črnilec, ž.
22. —: Marija Robas, učiteljica [uč.].
23. Dovje: Alojz Avguštin, ž. u.
24. —: Matilda Šmid, š. u.
25. Dražgoše: Julči Strnad, uč.
- 25 a. —: Anton Pipp, učitelj v Žabnici, se spominja te navade iz Dražgoš (ne da bi navajal podrobnosti).
26. Duplje: Anton Hafner, ž.
27. —: Rudi Triller, predmetni učitelj.
28. Gorje pri Bledu: Martin Tavčar, ž. u.
29. Ihan: Jos. Oven, ž. u., po podatkih 60-letne Antonije Kokalj, hčere nekdanjega ihanskega organista in cerkovnika.
30. Jesenice: Leop. Govekar, ž. u.
31. Jezersko: Joža Vovk, ž. u.
32. —: Fanči Šarf, preparator EM v Ljubljani, po podatkih 87-letnega Franca Koširja, Zgornje Jezersko 50.
33. Kamna gorica: Jelka Urh, preparator EM v Ljubljani; njej je to pripovedoval domačin iz K. g., rajni Stane Lazar, okoli leta 1935.
34. —: Dušan Poljšak, uč.
35. Kolovrat v Zasavju: Anton Porenta, ž. na Vačah.
36. Komenda: Viktorijan Demšar, ž. u.
37. Koprivnik: Ljuba Pristov, uč.
38. —: Ž. urad.
39. Koroška Bela: Francka Udir, predmetna uč.
40. —: Stanko Perčič, ž. u.
41. Kranj: Franc Blaj, ž. u. — a) ko je zaslišal starega kranjskega grobarja Janeza Cegnarja; — b) iz razgovora s sedanjim grobarjem Fr. Močnikom.
42. Kranjska gora: Anton Torkar, ž. u.
43. —: Jože Gazvoda, š. u.; podatke sta dala Pečar Ivan (star 57 let in 34 let grobar) in Lavtižar Ivan, star 82 let.

44. Kropa: Hafner, š.u. Podatke je dal Gregor Lotrič, gozdni delavec v pokoju (do leta 1941 živel v Dražgošah, zdaj v Kropi). Poročevalec izrečno pristavlja, da je to »v navadi v Kropi in v Dražgošah«.
45. Lancovo: Fister, učiteljica.
46. Lesce: Ludvik Rutar, š.u.; podatke mu je dal grobar Fink Kristijan, star 60 let.
47. Leše: Ludvik Šivic, ž.u.
48. —: Janez Ribnikar, uč.
49. Dobrava: Ž. urad Ljubno; podatke dal cerkovnik Jože Koselj.
50. Martinj vrh: Franc Ahačič, uč.
51. Mavčiče na Sorškem polju: Srečko Berglez, š.u., in Franc Draksler, zidar.
52. Mengeš: Franc Čampa, ž.u.
53. —: Ivan Vidali, profesor.
54. Mošnje: France Pavlin, š.u.; pripovedovala sta mu kmet Franc Janc (po smrti očeta, ki je bil dolgo grobar, je nekaj časa še sam opravljal to delo) in Ana Zima, stara 78 let.
55. —: Bogdan Markelj, ž.u.
56. Naklo: Janez Tomazin, cerkovnik in upravnik pokopališča.
57. —: Ivana Lukovšek, uč.
58. Nomenj: Pavla Pečuh, uč.
59. Ovsice: Janez Lampič, š.u.
60. Podblica: M. Oblakova, uč.
61. Podbrezje: Francka Debeljak, uč.
62. —: Ciril Podržaj, ž.u.
63. Podgorje pri Kamniku: Marija Jagodic, kustos EM v Ljubljani, po pripovedovanju 50-letnega Stefana Vidica (»pri Zumru«).
64. Podlonk (Selca nad Škofjo Loko): Pavletova mati pred 40 leti pravila o tej navadi sestri A. Pavliča (ž. na Selih v Tuhinjski dolini).
65. Preddvor: Valentin Šitar, ž.
66. —: Tone Logar, ravnatelj nižje gimnazije.
67. Predoslje: Bogumil Škerlavaj, duhovnik.
68. —: Franc Miklavec, š.u.; po pripovedovanju grobarja in 80-letne Maričke Likozar.
69. —: Tončka Gorjanc, uč. v Račevi pri Zireh.
70. Primskovo pri Kranju: Franc Blaj, vikar nam. v Kranju, ko je zaslísal Franciško Kern iz Primskovega pri Kranju.
71. —: Makso Tvrdy, š.u.
72. Radovljica: Stanko Lapuh, profesor.
73. —: Anton Pristov, š.u. v Skaručni, piše, da so imeli to navado v Radovljici pred 20 leti (podrobnosti ne navaja).
74. Ravne (Guštanj): Amalija Babin, učenka 1.č razreda gimnazije po materinem pripovedovanju.
75. —: Anton Škekl, učenec 1.č razreda.
76. —: Marija Jamšek, pospravljalica v železarni.
77. Reteče: Pavlina Biček, uč., in Jože Zupančič, š.u.
78. —: Martin Štular, ž.
79. Ribno pri Bledu: Pavel Podbregar, ž.
80. Selca: Pavel Kržišnik, ž.u.
81. —: Olga Šmid, uč.
82. Smlednik: Valentin Frece, š.u.
83. Sora: M. Matičetov po pripovedovanju Stefana Bernarda (Ljubljana, Novi trg 4).
84. Sorica: France Gačnik, ž.u.
85. Srednja vas v Bohinju: Franc Fister, ž.u.
86. —: Tone Kopčavar, uč.
87. Stara Fužina: Štefka Jazbar, uč. v pokoju.

88. —: Janez Varl, uč.
89. Stražišče: Dušan Bavdek, uč.
90. —: Franc Brulc, ž. u.
91. Šenčur pri Kranju: Franc Vavpetič, ž.
92. —: Franc Celjer, grobar.
93. Šenturška gora: Slavka Maček, uč.
94. Šmartno pod Šmarno goro: Karel Šparhagl, ž. u., po pripovedovanju Andrejčkove matere iz Tacna št. 5 (Zajec Marijana, r. 1875).
95. Šmartno v Tuhinjski dolini: Jože Erman, ž. u.
96. Trboje: Marija Kukovica, uč.
97. —: Joža Zalokar, ž.
98. Trstenik: Ciril Murnik, profesor v Žireh.
99. —: Štefan Zorko, ž. u.
100. —: Franjo Cirh, š. u.
101. Tržič: Msgr. Viktor Zakrajšek, vikar.
102. —: Janko Regvat, ravnatelj gimnazije, po sporočilu starega in novega grobarja.
103. Velesovo: Franc Pfajfar, ž.
104. —: Jože Virnik, š. u.
105. Vodice: Franc Šoukal, ž. u.
106. Voklo: Martin Kuharič, uč.
107. Zalilog: Jože Arh, duhovnik-ekskurzist iz Ljubljane, po podatkih grobarja in še nekaterih starih ljudi.
108. —: Hinko Nečimer, š. u.
109. Zelezniki: Valentin Bertoncelj, ž.
110. Brezje: Darja Pirkovič, nameščenka EM v Ljubljani.
111. Planina pod Golico (Sv. Križ): Nežka Kapun, uč.
112. Podhom: Fanči Šarf; podatke je dal v Ljubljani 67-letni Anton Zalokar.

C. Poročila iz krajev zunaj državnih meja LRS

113. Podgorje v Rožu (Maria Elend): Franc Vrolih, vikar nam. v Moravčah.
114. Slov. Plajberk (Windischbleiberg): Monika Wieser (po posredovanju dr. J. Šašla).
115. Zgornja vesca (Oberdörfel): Marija Jagodic po pripovedovanju 68-letne Ane Einspieler (p. d. pri Cerneju), ko je bila novembra 1954 v Ljubljani.
116. Šmiklavž na Dravi (Drau): dr. Pavel Zablatnik, profesor, Celovec.
117. Sele nad Borovljami (Zell): Alojz Vauti, ž.
118. Dječke (Diex): Ignac Muri, ž.
119. Bajtiše (Waidisch): Alojz Vauti, ž. na Selah.
120. Bilčovs (Ludmannsdorf): Dr. P. Zablatnik, profesor v Celovcu.
121. Melviče (Mellweg): Dr. Julij Fellacher, znanstveni sodelavec pri univerzi v Ljubljani (po spominu za čas do 1918).
122. Loče (Latschach): Cilka Gela roj. Čmelič, knjigovodkinja v Ljubljani; podatki veljajo za isto pokopališče kot pri št. 121, le v novjšem času (poročevalka je rojena 1927).
123. Mišlje (Annamischl): Janko Messner, prof. na Ravnah, po sporočilu brata Štefana, ki živi v Zelezni Kapli, o tem pa je slišal v Pokrčah.
124. Koroško — podatki za razne kraje: Dr. P. Zablatnik, profesor v Celovcu.

D. Dodatno poročilo

125. Dobovec pod Kumom: Marija Perko, ravnateljica XI. gimnazije v Ljubljani (po spominu iz let 1916—1920, ko je bila na Dobovcu).

Résumé

LA COUTUME DE LAVER ET D'ENVELOPPER LE CRANE
CHEZ LES SLOVÈNES

En se référant à sa notice «Sur la réexhumation auprès des Slaves», publiée au vol. VI—VII, pp. 195—196, de cette même revue, l'auteur publie un rapport sur le progrès atteint, au cours de l'année passée, dans la connaissance de cette coutume chez les Slovènes.

On en a découvert deux mentions jusque-là échappées, et cela dans des publications n'ayant pas de rapport avec l'ethnographie, l'une d'elles étant de genre historique (J. Lavtizar — 1897), l'autre appartenant aux belles lettres (J. Jalen — 1939). Grâce à un gentil avertissement de la part du Dr. O. Moser, de Klagenfurt, la coutume résultait vivante de même chez les Slovènes Carinthiens de l'Autriche. En juillet 1954, on réussit, au surplus, à faire une première documentation photographique de la coutume, en rencontrant dans la Carniole Supérieure un crâne enveloppé dans un drap blanc et déposé sur le tertre de terre auprès d'un tombeau ouvert.

Mais un pas décisif vers l'exploration de la coutume a été fait lorsque, à l'Institut des traditions populaires, auprès de l'Académie Slovène des Sciences, à Ljubljana, on se fut résolu à organiser, à cette intention, une enquête spéciale. Le 26 octobre 1954, le questionnaire no. 5 de l'Institut, «Sur la réexhumation» (O prekopavanju mrličev), fut expédié, en effet, par la poste et adressé à plus de 200 destinataires. Les réponses reçues (ont répondu 68,3 % des questionnés) ainsi que les renseignements obtenus par une autre voie ont permis: 1° d'établir une carte précisant l'étendue de ladite coutume chez les Slovènes, comme elle est publiée ci-dessus p. 233; [comme la légende n'y figure qu'en slovène, nous l'expliquons: ○ = la coutume est vivante encore aujourd'hui; ⊙ = la coutume a disparu, il y a 30—50 ans ou davantage; ● = la coutume est prouvée, mais les données au lieu en question font défaut; * = existence d'un proverbe résultant de ladite coutume. Outre cela, il n'est peut-être pas sans intérêt de mentionner qu'auparavant, on ne connaissait que 7 lieux pratiquant la coutume, tandis que l'enquête en a révélé 78 de nouveaux.]; 2° une description détaillée de la coutume ainsi que des croyances ayant rapport à elle dans toutes les nuances possibles, auparavant presque inconnues (v. ci-dessus chap. III).

La mise en valeur des matériaux fournis par l'enquête reste encore à faire. Parmi les remarques de caractère plus ou moins provisoire que l'auteur, toutefois, a cru de pouvoir faire, une pourrait être mentionnée à part: les nouveaux matériaux arrivés par l'enquête approuvent l'opinion du prof. E. Gasparini qui — en partant d'une documentation extrêmement modeste — n'a pas hésité de désigner notre coutume comme second enterrement. Quant aux autres questions (sur l'âge de la coutume, sur son appartenance à un milieu pré-chrétien ou en dehors du christianisme, sur les éléments chrétiens qu'elle renferme, etc.), l'auteur a préféré, pour le moment, de ne pas les aborder. Des études et des enquêtes en cours (grâce aux efforts du Dr. O. Moser et du Dr. E. Burgstaller en Autriche, ainsi que du Dr. B. Rusić en Macédoine) permettront de faire connaissance de formes semblables ou différentes de culte ou du genre de simple «pietas» vis-à-vis des crânes humains exhumés, formes voisines ou non à la coutume slovène. En tout cas, la description détaillée et fidèle publiée ci-dessus pourra servir de base solide de comparaison lors des explorations ultérieures.

A NOTE ON THE DISTRIBUTION OF THE SLOVENIAN GAME ŠKARJICE BRUSITI

Paul G. Brewster

Although it can not lay claim to being either the oldest or the most widespread, the game under discussion is of considerable antiquity and is known in many lands under a variety of names. In the present paper it is the intention of the writer merely to indicate something of the geographical distribution of it, since obviously a full treatment of the subject would require a greater amount of space than that given it here.

As will be well-known to readers of this journal, the game of Škarjice brusiti is played by an odd number of players (usually five), all of them except one taking their positions near trees. The player without a tree walks about among them, rubbing index and second fingers together to imitate the sharpening of scissors, and at the same time calling out, "I am sharpening scissors." The instant his back is turned, the others exchange places. As they do so, the first player attempts to secure for himself one of the places temporarily left vacant. If he succeeds in doing so, then the one who has lost his tree must take his turn at sharpening scissors.

Scissors play a part also in the Hungarian form of the game, though here they are requested by the player seeking a place. She approaches another player and asks, "My sponsor-woman, where are the scissors?" to which the one questioned replies, "I have lent them to my neighbor." As the first player turns to repeat the question, all the others exchange positions.¹

Scissors are also the object sought in many of the German variants, as indicated by such titles as "Schneider, leih mir die Scheer," "Vater, Mutter, leih mir die Scheer," etc.²

In the Czech game, known as "Godmother Anne," the article asked for is a sieve. Each of four of the players, usually girls, stands beside a tree; the fifth, who is a "beggar," approaches one of the others and asks, "Godmother Anne, lend me a sieve." The other replies, "I have lent it to my neighbor." The first player then goes to the next, who returns the same answer. When she has been refused by the fourth and last girl,

¹ See the author's *American Nonsinging Games* (Norman: University of Oklahoma Press, 1955), p. 97. This description I owe to the kindness of Miss Mária Kresz, of Budapest.

² *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, VII, 302.

she calls out, "Change places!" and as they do so, she tries to secure a place for herself. The player who is left without a tree must be the "beggar" in the next game.³

The Greek equivalent, *Αναψέ μου το κεράκι*, is popular all over Greece. It is played usually by either five or seven children, who use posts or corners of buildings, as well as trees, for their "homes." The player without a "home" goes from one to another, begging, "Light my candle." The reply is "Go to another corner." In the meantime the others are exchanging places, and the questioner is trying to secure one for herself.⁴

It is interesting to note that in Spanish-speaking countries, too, the request is for a light (or a candle). Thus, in the Dominican Republic the seeker asks, "Una candelita?" To this the first, second, third, and fourth players answer respectively: "A la otra esquinita," "En la otra esquinita," "Por allí jumea," and "Por allí se quema." From this point the game proceeds as described above.⁵

In Switzerland the game is commonly known as "Bäumchen wechseln dich." Each of the players, with the exception of one, stands in front of a tree. Suddenly the latter player claps her hands together and cries, "All the trees must change!" At this, the other players must exchange positions, and the one in the center tries to get one for herself while they are doing so. There appears to be no limit as to the number of participants, and it will be noted that there is a complete absence of dialogue.⁶

An interesting variant is that played by Malay children, who call it "Main gâlah-gâlah anjing." First, a circle with four lines passing through the center is drawn on the ground (six lines if there are to be seven players). The player chosen by lot to be *anjing* (dog) stands in the center, and the others stand where the lines touch the circumference. The *anjing* then barks, whereupon each of the other players runs to the vacant place next to him. At the same time the *anjing* tries to get a place for himself. If he is successful, the player whose place he stole must take the role of *anjing*.⁷

The game is played also by the Iloko (northern Luzon, Philippines) under the name "Sinnulisúli." Four players, usually girls, stand on the four corners of an imaginary square; a fifth player, standing inside,

³ Erben, Karel Jaromír. *Kytice z pověstí národních* (Prague, 1924), p. 102.

⁴ Kyvernetakis, John. *Ἀνθολογία παιγνιδίων*. (Heracleon, 1938), p. 91.

⁵ See Salas, Eugenio Pereira, *Juegos y Alegrias Colonias en Chile* (Santiago de Chile, 1947), p. 272; Martínez, Maria Cadilla de, *Juegos y Canciones Infantiles de Puerto Rico* (San Juan, 1940), p. 128; Marín, Francisco Rodríguez, *Rimas Infantiles* (Barcelona, 1882), p. 86; Maspons y Labrós, F., *Jochs de la Infancia* (Barcelona, 1874), p. 81; Hernández de Soto, A., *Juegos Infantiles de Extramadura* (Seville, 1886), p. 147; Ruiz, Ramon García, *Los Juegos Infantiles en la Escuela Rural* (México, D. F., 1938), pp. 56, 100.

⁶ Meier, S., "Volkskundliches aus dem Frei- und Kelleramt", *Archives Suisses des Traditions Populaires*, XXII (1918-1919), 88.

⁷ Hervey, D. F. A., "Malay Games", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, XXXIII (1903), 301.

tries to catch them when they move from one corner to another changing places. Apparently she makes no attempt to secure a position.⁸

In English-speaking parts of the world the usual name for the game is "Puss in the Corner" or "Pussy Wants a Corner," and the latter is often the demand made by the player who lacks a place. The reply is "Go to my nextdoor neighbor." Exchange of positions is effected while the player has her back turned.⁹

The Gaelic variant is known as "King, King, Come Along" or "Change All Corners." Stones are frequently used as positions. The supernumerary player, who stands in the center, suddenly calls out, "King, king, come along, and change all corners," whereupon all must exchange places and he tries to seize one left vacant.¹⁰

In Sweden the game is known as "Byta gårdar." It is played in much the same way as the English and American forms except that there is apparently no dialogue.¹¹

The game is widely known in Germany, where it bears a variety of names.¹² It is, or was, played also in Russia where it is known as *ключи*.¹³ French children know it as "jeu des quatre coins."¹⁴ It is known also by the Arabs, who call it "Biz Zowaia."¹⁵ Japanese children play it,¹⁶ as do also the children of Turkey¹⁷ and those of the Netherlands.¹⁸ It is a popular game, too, in Italy.¹⁹ It is played among the Todas of India²⁰ and also among certain North American Indian tribes.²¹

Škarjice brusiti belongs to that group sometimes classified as Elimination Games, in which one player is without, or loses, a place

⁸ Vanoverbergh, Morice, "Iloko Games", *Anthropos*, XXII (1927), 237.

⁹ Newell, W. W., *Games and Songs of American Children* (New York, 1911), p. 256; Gomme, A. B., *The Traditional Games of England, Scotland, and Ireland* (London, 1894—1898), II, 88.

¹⁰ MacLagan, Robert Craig, *The Games and Diversions of Argyleshire* (London, 1901), p. 210.

¹¹ Tillhagen, Carl-Herman, *Spenska Lekar och Danser* (Stockholm, 1950), I, 221.

¹² See *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, V (1895), 285; VII, 302; XXVI (1916), 366; Böhme, F. M., *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel* (Leipzig, 1924), p. 649 f.; Rochholz, Ernst Ludwig, *Alemannisches Kinderlied u. Kinderspiel* (Leipzig, 1857), p. 449; Zingerle, Ignaz V., *Das deutsche Kinderspiel im Mittelalter* (Innsbruck, 1873), p. 157; Liebrecht, F., *Zur Volkskunde* (Heilbronn, 1879), p. 392.

¹³ Gavrilova, N. P., *Igry oktiabrat* (N. p., 1937), p. 11.

¹⁴ *Méluise*, II, 450; III, 234—235.

¹⁵ Jessup, Henry Harris, *The Women of the Arabs* (New York 1873), p. 320.

¹⁶ Griffis, William Elliott, *The Mikado's Empire* (New York and London, 1913), p. 465. See also Hunt, Sarah Ethridge, and Ethel Cain, *Games the World Around* (New York, 1941), p. 148.

¹⁷ Hunt and Cain, *op. cit.*, p. 234.

¹⁸ De Cock, A., and Is. Teirlinck, *Kinderspel & Kinderlust im Zuid-Nederland* (Gent, 1902—1908), I, 84 f. (*Vierhoecken*).

¹⁹ Pitre, Giuseppe, *Giocchi Fanciulleschi Siciliani* (*Biblioteca delle Tradizioni Siciliane*, XIII) (Palermo, 1883), p. 272.

²⁰ Rivers, W. H. R., *The Todas* (London, 1906), p. 597.

²¹ *American Anthropologist*, n. s., I, 277; IV, 342.

and must try to regain it or to find another. Typical examples of this kind of game are the German "Reise nach Jerusalem"²² and the Estonian "Kõrand-spel".²³ In the former the players are seated on chairs, the number of chairs being one fewer than the number of players. The latter march around the row of chairs to a musical accompaniment. Suddenly the music stops, and there is a scramble for seats. The player who is unsuccessful must leave the game, and at the same time one chair is removed. This continues until only one chair remains. The player securing it is the winner of the game. In the latter game the players are given the names of villages. When the leader calls the names of two of these, the players bearing them must exchange places, and the leader tries to secure one of them before it can be occupied.

Other games of the same general character are the Spanish "Fui a Cadiz",²⁴ "Musical Chairs", "The Ocean Is Stormy", "Mauerblümchen",²⁵ etc.

Not the least interesting feature of the game in question is the request of the odd player and the nature of the object requested. When such a request is present, it is usually, as we have noted, scissors, a sieve, or a candle that are asked for. Whether the mention of these particular articles has any significance is, of course, problematical; however, their mention raises certain questions in the observer's (or the reader's) mind. For instance, are we being taken back in this game to a time when such now common articles were owned by only one person (e. g. the tailor) in the community? Was the player who repeatedly asks for a candle (or a light) originally conceived of as a witch? One is inevitably reminded of the Witch in "Mother, Mother, the Pot Boils Over"²⁶ and "The Witch,"²⁷ who asks for fire or for a light for her pipe and thus gains admittance to the house. These are interesting speculations, but hardly within the scope of the present paper.

Povzetek

O RAZSIRJENOSTI SLOVENSKE IGRE »ŠKARJICE BRUSITI«

Gornje igre ne igrajo samo po večini evropskih deželá, marveč tudi — v isti ali drugačni obliki — v Severni in Južni Ameriki, na britanskih otokih, v Aziji, Afriki in Polineziji. Po navadi sodeluje pet ali šest udeležencev, včasih pa tudi več. Nekatere inačice vsebujejo kratek dvogovor med preostalim udeležencem in ostalimi; v nekaterih je edino besedilo ukaz, naj udeleženci menjajo prostore. V nekaterih oblikah igre prosi preostali udeleženec vse druge udeležence po vrsti za škarje, za sito, za svečo. Ali se predmetu, po katerem vprašuje, pripisuje kaj pomena ali ne, ni jasno; vsekakor se avtorju zdi, da bi nadaljnje raziskovanje o tem moglo biti hvaležno.

²² Description furnished through the kindness of Miss Christine Baumann.

²³ Loooris, Oskar, *Volkslieder der Liven* (Tartu, 1936), p. 95.

²⁴ Salas, *op. cit.*, p. 272. Cf. Ruiz, *op. cit.*, p. 67 (*Sálvese quien pueda*).

²⁵ Hunt and Cain, *op. cit.*, p. 112.

²⁶ Gomme, *op. cit.*, I, 39—40, 397, 398, 400.

²⁷ *Ibid.*, II, 394, 395.

IGRA »ŠKARJICE BRUSITI« NA SLOVENSKEM OZEMLJU

Niko Kuret

V gradivu otroških iger, katerih zapisi dotekajo Inštitutu za slovensko narodopisje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti od srede 1953 dalje, je bilo do 31. marca 1955 med okrog 1300 igrami in njihovimi inačicami vsega 26 zapisov igre »Škarjice brusiti«.¹ Ker v gradivu, žal, še vse doslej niso zastopani vsi okoliši slovenskega ozemlja, ima razbor doslej zbranega gradiva le relativen pomen. Kljub temu so nekateri dosedANJI izsledki zanimivi.

1. **Razširjenost.** Po krajih in pokrajinah so zapisi porazdeljeni takole:

Gorenjsko: Bled (911²), Spodnje Gorje (111), Laze (276), Zgornja Bela pri Preddvoru (259, 690). *Tolminsko:* Bovec (584), Idrija ob Bači (2). *Goriško:* Šempeter pri Gorici (912), Višnjevik v Brdih (830). *Kras:* Opatja sela (116). *Ljubljana:* Vič (601). *Dolenjsko:* Šentjernej (867), Kostanjevica (1002), Podbočje pri Kostanjevici (992). *Gornja Dravska dolina:* Vuhred (312). *Mislinjska dolina:* Muta (214). *Šaleška dolina:* Šoštanj (771), Zavodnje pri Šoštanju (79). *Spodnja Savinjska dolina:* Ruše pri Petrovčah (217). *Rogaški okoliš:* Rogaška Slatina (764). *Ptujska okolica:* Dornova (499). *Haloze:* Cirkulane (751). *Prlekija:* Ljutomer (747), Boreci in Križevci (1059). *Prekmurje:* Murska Sobota (1098), Beltinci (1041).

Manjka vsak zapis iz Gornje Savske doline, iz Bohinja, iz škofje-loško-cerkljanskega hribovja, z Notranjskega, z jugovzhodnega Krasa in slovenske Istre, iz Ribniške doline in Suhe krajine, iz Bele krajine, iz Gornje Savinjske doline, s Pohorja, s Kozjanskega, iz Slovenskih gor, manjkajo zapisi iz Slovenske Koroške in iz Beneške Slovenije. Če pa si predočimo zastopane okoliše ali pokrajine na zemljevidu, vidimo, da zajema mreža vse slovensko ozemlje v mejah Jugoslavije, in upravičeno domnevamo, da je igra znana vsaj po vsej matični Sloveniji.

2. **Ime.** — Najpogostejši naziv je »škarjice brusiti« (Kostanjevica: »škarce brust«, Cirkulane: »škôrjice brüsit«, Ljutomer: »škôrjice brüsit«) — vsega polovica primerov, 13. — Malo bistvena inačica je »škarje brusiti«, 11 primerov.

»Zlate škarjice« so tolminska posebnost (2 primera).

3. **Potek.** — Potek igre je v vseh zapisih v bistvu isti in splošno znan: Potrebni so najmanj 4 udeleženci. Vsi razen enega se postavijo na

¹ Igro sem objavil v svoji zbirki »Veselja dom«, Ljubljana 1942, 12.

² Številka pomeni zaporedno številko v arhivu otroških iger Inštituta za slovensko narodopisje pri SAZU v Ljubljani.

določeno stalno mesto, preostali udeleženec hodi od enega do drugega in sprašuje. Vsak ga pošlje k naslednjemu. Za njegovim hrbtom udeleženci menjavajo prostore. Če se mu posreči, da pri tem zasede kakšno prazno mesto, mora naprej spraševati tisti, ki je ostal brez mesta.³

Razlike se pojavljajo v kraju, ki ga udeleženci med igro zavzemajo. Najpogostejše se postavljajo k drevesom (12 primerov) ali k drugim predmetom (zidu, ograji, kamnu in podobno, 4 zapisi). Ponekod pa zarišejo udeleženci v primernih razdaljah manjše kroge v tla in se vstopijo vanje (2 primera). Drugod spet koleba raba med drevesom in krogom (2 primera). Zanimivo je, da igrajo v Zavodnjem in v Šoštanju v kolu (udeleženci stoje v krogu, sredi kroga hodi »spraševalec«), v Dornovi pa v ravni vrsti. — Nekateri zapisi teh podatkov ne navajajo.

4. **Besedilo.** — Pri istem poteku igre ima »spraševalec« v različnih krajih različno vlogo.

A. Spraševalec je brusar.

a) Obrazec: »Imate kaj škarjice za brusit?« — 911 (Bled), 601 (Ljubljana-Vič), 764 (Rogaška Slatina).

b) Obrazec: »Brusim, brusim...« — 276 (Laze pri Gorjah), 111 (Spodnje Gorje: Brusim, brusim škarjice, kje so moje škarjice?), 690 (Zgornja Bela: Škarjice brusim, oj, kje je moj dom?; inačica iz Bašlja: Škarjice brusim, kdo jih kaj da?), 867 (Šentjernej: Škarce brusim, škarce brusim, ké so škarce?).

B. Spraševalec ni brusar.

a) Obrazec: »Kje brusijo škarje (škarjice)?« — 259 (Zgornja Bela), 116 (Opatja sela), 771 (Šoštanj), 214 (Muta), 312 (Vuhred), 217 (Ruše pri Petrovčah), 499 (Dornova), 1059 (Boreci in Križevci pri Ljutomeru), 1098 (Murska Sobota), 747 (Ljutomer: Gê bi škôrjice nabrûsa?).

b) Obrazec: »Pri kom brusijo škarje?« — 992 (Kostanjevica: Ali pri vas brusijo škarje?), 79 (Zavodnje pri Šoštanju: Pri katerem sosedu škarjice brusijo?), 751 (Cirkulane: Se tû brûsijo škôrjice?).

C. Vpraševanje po (zlatih) škarjicah.

584 (Bovec: Kje so zlate škarjice?), 2 (Idrija ob Bači: Či so zlate škarjice?), 830 (Višnjevik: Kje so škarjice?).

V enem primeru besedilo ni navedeno (1041, Beltinci).

5. **Potrebščine.** — Spraševalec hodi okrog z dvema paličicama, ki ju drgne eno ob drugo (11 primerov). Spraševalec drgne kazalec ob kazalec (2 primera). 13 primerov ne navaja ničesar.

³ Navajam zanimiv zapis iz Halo z v narečju: »Več dece pride na pôši fkûp. Saki stopi k svojemi drêvi. Eden pa zeme dve pôlce pa hodi od enega do drûgega. Pri prven pita: „Se tû brûsijo škôrjice?“ Ovi reče, ka ne. Te pa ije do drûgega. Toti jemi glih tók reče. Pri prvih dveh nič ne oprôvi, pa še ije k tretjem; prvi pa drûgi pa med totin cajton zamêjata mesta med sobon. Če se totemi, ki brûsi škôrjice, posreči, ka prehitî enega, ka préd skoči k drêvi, te brûsi škôrjice dôle tisti, ki je ôsto brez drêva.« (751, Cirkulane; zapisovalec, žal, ni naveden. Gradivo je dostavil ravnatelj nižje gimnazije Janez Pucko.)

Summary

THE GAME OF "SKARJICE BRUSITI" IN SLOVENIAN TERRITORY

Since mid-1953 the Institute for Slovene Ethnography at the Slovene Academy of Arts and Science in Ljubljana has been systematically collecting children games from Slovenia. The author, who is in charge of the "Games, Plays and Customs" department of this Institute, has found altogether 26 records of this play out of 1,500 that have been received by the end of March, 1955. The geographic distribution of this play warrants the conclusion that it is in fact known all over Slovenia. The play is named "Whetting Little Scissors (or: Scissors)" as well as only "Golden Scissors". The rules of the play are everywhere the same with only such differences as follows: the players stand against trees (12 instances), against other objects (4 instances), each stands in his own small circle (2 instances), all stand in a straight line (1 instance), while 5 records do not contain any such information. The words spoken by the odd player show three variants: A) the odd player is a grinder (2 instances), B) the odd player is not a grinder (13 instances), C) the odd player inquires only after the little (golden) scissors (3 instances), while one record contains no such information. The requisites needed are two small sticks, which the odd player rubs against each other (11 instances), while in two instances the odd player rubs one forefinger against the other forefinger. Thirteen records contain no such information.

IZ ZGODOVINE LJUDSKIH IGER NA SLOVENSKEM — II

Dušan Ludvik

2. Igra o paradižu. O igri, imenovani v arhivalnih virih »Paradies«, je zabeležil nekaj podatkov Valvasor; daljše navedbe sledijo v MHK 1857, 134, in BK 1863, 75 ss., 78. Ta poročila so povzeli Trstenjak (Slovensko gledališče, str. 23), Steska (DS XXXIII, 308 ss.) in Kotnik (l. c., str. 111). Bistva igre pa ni nihče od njih razkril, Kotnik se celo sprašuje, »ali je bila to predpustna šaljivka«!

Igro so leta 1655 igrali ljubljanski študentje pri jezuitih, dovolili pa so si nekaj nespodobnosti, tako da so jezuiti sklenili, da jo ali prepovedo ali pa jo dovoli le z veliko opreznostjo. Naslednje leto igre res niso smeli uprizoriti, vendar je ponovno na sporedu v letih 1657—1660; leta 1670 je revnejšim dijakom celo dovoljeno, da jo igrajo nekaj dni zunaj mestnega obzidja — v domačem, t. j. slovenskem jeziku.

To govori za to, da je bila igra o paradižu ljudska igra (ne morda kaka jezuitska strojna komedija), ki so jo lahko uprizarjali brez mašinerije in kulis tudi izven mesta ali na podeželju. Gre za znamenito igro »Paradeisspiel«, ki je bila priljubljena zlasti v alpskih deželah, v Češkem lesu itd., uprizarjana pa kot del štiridnevnega misterija tudi v belgijskem mestu Mons. »Paradeisspiel« je odlomek cikličnega misterija, ki se v praobliki začenja s stvarjenjem sveta in se konča s Kristusovim trplje-

njem. Jedro igre tvori mit o Adamu in Evi ter izgnanju iz raja, ki je zlasti v 16. stoletju doživel mnogo dramatizacij. Raj in padec prvih staršev je tudi uvodna podoba škofjeloške pasijonske procesije (Trstenjak, l. c., 13). Zamisel ljudske igre je preprosta in v bistvu povsod enaka: Lucifer obtoži Adama in Evo pred bogom — alegorični postavi Pravičnost in Usmiljenje disputirata o njunem grehu — bog-sin oznani, da se bo učlovečil — sledi pregnanje iz raja — smrt pride po Adama — Kristus se poda na zemljo — igro zaključi hudič, ki pove, da bo naslednje dogodke (naštevava zgodbe novega testamenta) po svojih najboljših močeh — motil.

V Ljubljani sta dva dijaka predstavljala vraga (gl. zgoraj: Lucifer — vrag), igralcev pa je bilo osem (»Paradeisspiel« v bistvu 10). Alegorični postavi sta morda prvini jezuitske igre, lahko pa sta ostanek srednjeveških iger, tako imenovanih moralitet, medtem ko je hudič tradicionalna komična oseba ljudske igre. Vsebina igre o paradižu je misterij, pravzaprav le izsek misterija, ki kaže, da mu je drugod sledila morda še božična igra ali pa da je le uvod v pasijon, kar bi delno potrjevala tudi škofjeloška pasijonska procesija (cfr. Gregor J.: Theater des Volkes in der Ostmark, Wien 1943, str. 70 ss.). Ni težko uganiti, da so ravno prizori s hudičem dali ljubljanskim študentom priložnost za kako ekstemporirano nespodobnost. Sicer pa pobožnost ni stvar takih iger, zato je razumljivo, da jih je cerkev skušala zatreti in da ji je v poznejši dobi pri tem šel na roko tudi dunajski dvor (prim. pomisleke in prepoved ljubljanskih jezuitov!). Ljubljanska igra o paradižu je kazala morda že redakcijo patrovn jezuitov, v bistvu pa je to morala biti še stara ljudska igra, ki se je pod vplivom nemških duhovnih iger razširila tudi pri nas.

Zusammenfassung

ZUR GESCHICHTE DES VOLKSSCHAUSPIELES IN SLOWENIEN — II

2. In den Jahren 1655—1670 ist in Ljubljana von den Schülern der Jesuiten das Spiel »Paradies« aufgeführt worden. Das Spiel wurde wegen Unanständigkeiten zeitweise eingestellt bzw. nur mit Vorsicht erlaubt, im Jahre 1670 jedoch auch in der slowenischen Sprache ausserhalb der Stadtmauern von Studenten zur Aufführung gebracht. Aus der kleinen Zahl der Auftretenden (2 Teufel, 8 Darsteller) und aus dem, dass das Spiel auf dem Lande ohne Maschinerie und Dekorationen aufgeführt werden konnte, liess sich schliessen, dass es sich um das bekannte »Paradiesspiel« handle. Dieses Volksspiel war damals in den Alpenländern, im Böhmerwald usw. sehr verbreitet. Das Motiv »Adam und Eva im Paradies« begegnet auch in der Passionsprozession von Škofja Loka (18. Jahrhundert).

IN MEMORIAM

OB SMRTI DR. FRANCETA KOTNIKA

Vlado Novak

Sestega februarja 1955 se je v Celju končala dobrih dvainsedemdeset let dolga življenjska pot Franceta Kotnika. Z njim je sodobna slovenska etnografska znanost izgubila, lahko trdimo, tisto osrednjo osebnost, ki ji je z razsežnostjo svojih raziskav in tehtnostjo svojih dognanj pomagala utrditi znanstven temelj in pokazala zanesljivo pot k moderni metodi. Zgovoren dokaz za to je njegov krepki delež v prvem zaokroženem orisu slovenske etnografije (Narodopisje Slovencev I—II, Ljubljana 1944—1952), čeprav je v »Pregledu slovenskega narodopisja« (prav tam, str. 21—52) z značilno skromnostjo svoje delo skoraj zamolčal. Pravo priznanje pa je njegovo delo doživelo šele v zadnjih letih: najprej v mednarodni znanstveni javnosti, ko ga je leta 1947 kot prvega Slovenca izbrala za svojega člana mednarodna organizacija etnografskih znanstvenikov (Commission internationale des arts et traditions populaires. Centre international de documentation et d'études comparatives sur l'ethnographie, le folklore et les arts populaires), ki deluje v Parizu v okviru UNESCO, ob sedemdesetletnici leta 1952 pa tudi doma, zlasti z monografskim orisom njegovega etnografskega dela, ki ga je napisal Vilko Novak (SE V/1952, str. 179—194) in z imenovanjem za znanstvenega sodelavca v Inštitutu za slovensko narodopisje SAZU v Ljubljani.

S tem ni bila le izpolnjena zgoraj omenjena vrzel v »Pregledu slovenskega narodopisja«, ampak je bilo na znanstven način utrjeno tudi Kotnikovo mesto v razvoju slovenske etnografske znanosti. Pomen Kotnikovega petdesetletnega etnografskega prizadevanja je v vztrajnosti, s katero je nadaljeval in utrdil smer svojih graških akademskih učiteljev: Karla Štreklja, zlasti pa Matije Murka, in pomagal premakniti slovensko etnografijo iz romantično rodoljubne zaverovanosti, prepolne lažno razsvetljenskih potvorb, na trdno znanstveno podlago s poudarkom na dotlej zanemarjeni slovenski ljudski snovni kulturi. S svojo široko razgledanostjo v evropski etnografski literaturi in trdnim filološkim znanjem je smer in delo svojega učitelja lahko celo dopolnjeval, kajti Murko je v svoji slavistični vsestranosti začrtal slovenski etnografiji samo načelni realistični program, a njegovi spisi s tega področja zajemajo gradivo tako na široko z vsega južnoslovanskega ozemlja, da so mnogokrat potrebni detajlnih dopolnitev z domačim slovenskim gradivom. France Kotnik je to opravil z nevsiljivo vestnostjo in vztrajno utrjeval to moderno, na kritičnem realizmu slonečo raziskovalno smer tudi še v letih, ko je Murko zapustil slovensko etnografijo in se spet povsem posvetil raziskovanju srbske in hrvaške ljudske epike. Prav zaradi znanstvene trdnosti in razsežnosti tega Kotnikovega dela smemo trditi, da je soustvaritelj moderne slovenske etnografske znanosti.

Ceprav svojih etnografskih raziskav ni mogel sistematično zaokrožiti, saj je lahko svoja dognanja dostikrat objavil samo v poljudnih publikacijah, kjer

je moral opustiti znanstveno dokumentacijo, pa je njegovo obsežno znanje in njegova osebnost vedno pritegovala mnoge mlajše slovenske etnografe, da so se zatekali k njemu po nasvete in pobude, mnogokrat celo s prošnjami za smernice. Tako so svojega nestorja pritegnili tako rekoč v sredino modernih slovenskih etnografskih prizadevanj. Iz veselja, da se Murkova in njegova načela uresničujejo, se je kljub visokim letom rad odzval pobudi za sistematično raziskovalno delo med samim ljudstvom in v pokrajini. V Celju je zbral okrog sebe skupino ljudi, večinoma prosvetnih delavcev, in se lotil z njimi raziskovanja ljudske snovne, duhovne in občestvene kulture na širšem celjskem območju. Skupina je izbirala etnografsko zanimiva področja. Leta 1951 je delala na saminah katastrske občine Sv. Florijan nad Gornjim gradom. Leta 1952 je najprej dopolnjevala delo iz prejšnjega leta na samotnih kmetijah nad Gornjim gradom, nato pa je na enak način raziskala ljudske starine v vaseh Polana in Zgornji Voluš pri Jurklostru. Leta 1953 je raziskave vršila v okolici Podsrede na Kozjanskem, leta 1954 pa v okolici Šmarja pri Jelšah. Najobilnejša je bila bera na samotnih kmetijah nad Gornjim gradom in v okolici Podsrede. Kakor je razvidno iz kratkih poročil o prvih treh letih, ki jih je objavil dr. Kotnik skupno s članom te skupine Jakobom Božičem v SE VI—VII/1953—1954 na str. 306—307, je delo te skupine organizacijsko naslonjeno na Mestni muzej v Celju, kateremu je nabrala tudi precej razstavnega gradiva za bodoči etnografski oddelek. Delo na terenu je moglo zaradi odmerjenih denarnih sredstev trajati največ dva tedna v vsakem poletju, ko sodelavci niso bili vezani od svojih poklicnih dolžnosti. A prav osebnost Franceta Kotnika je bila tista, ki je s svojo pristno ljubeznijo do slovenskih ljudskih starosvetnosti povezovala to skupino tudi skozi vse ostale mesece v teh štirih letih, ko je na sestankih pod njegovim vodstvom pretresala in obdelovala nabrano gradivo z vseh treh področij ljudske kulture ter ga pripravljala za tiskano publikacijo. Žal pa je zavratna bolezen, ki je v sedemdesetem letu napadla Kotnikovo krepko koroško naravo, tako da je etnografska skupina morala leta 1952 na terensko delo brez njega, od tedaj ves čas izpodjedala njegovo zdravje in mu hromila delovno energijo, da je tudi ta njegova zamisel ostala fragment. Že težko bolan je oddal v tiskarno rokopise za prvo knjigo etnografskega gradiva s celjskega območja, čeprav redakcije še ni zaključil, ker je hotel, da bi sodelavci nekatere prispevke še nekoliko dopolnili. Tudi njemu sta bolezen in preobilica administrativnega in redaktorskega dela pri Mohorjevi družbi preprečila, da bi dokončal svoj delež. V zapuščini so ohranjeni le zapiski o planšarstvu in požarjenju, članek o pustotah pa je nedokončan. Skrb za dokončno ureditev po njegovi zamisli in za natisk tega etnografskega zbornika so morale prevzeti mlajše, manj izkušene roke. Zbornik, ki bo nosil Kotnikovo ime, bo najlepša oddolžitev te mlade skupine slovenskih etnografskih ljubiteljev svojemu učitelju in mentorju.

Ker ni mogel sam neposredno voditi etnografskih raziskav na dveh območjih, je nagovoril svojega učenca in prijatelja dr. Franceta Sušnika, naj osnuje tako etnografsko raziskovalno skupino tudi na Ravnah. Obljubil je tej skupini tudi svojo strokovno pomoč, saj mu je bilo mnogo do tega, da bi se mlado kulturno središče njegove ožje domačije uveljavilo tudi v etnografiji, s sistematično obdelavo koroških ljudskih starin, s katerimi je tudi on sam začel svoje etnografsko delovanje. Ko bo ta skupina začela z delom, bo izpolnila srčno željo dveh velikih rojakov, ki ju je ljubezen do vsega, kar je pristno ljudsko, združila v iskrenem prijateljstvu: Prežihovega Voranca in Franceta Kotnika. Slovenske koroške ljudske starine — Kotnik jim pravi starosvetnosti — ki jih je, vpletene v podobo težkega življenja koroškega ljudstva, Prežihov

umetniško oživil in za vselej ohranil v svojih pripovednih delih, so v Kotnikovih spisih doživle najtehtnejšo znanstveno obdelavo. Pa ne le koroške, ki so ohranile morda največ prvotne pristnosti in patriarhalne čistiljivosti, ampak tudi starine iz ostalih slovenskih pokrajin so v njegovih delih postavljene v luč znanstvene primerjave s starinami ostalih slovanskih in evropskih narodov. Ohranjena pisma Prežihovega Voranca pričajo, kako je ta vselej, preden je kak kos domačega ljudskega izročila vpletel v svoja pripovedna dela, iskal potrdila in sveta pri svojem prijatelju, čigar etnografsko znanje je cenil enako kakor njegovo zdravo slovensko poštenje. Prav s tema dvema odlikama svojega značaja je France Kotnik prepričevalno odbil nacionalno-šovinistično protislovensko ost avstrijskih in nemških etnografov ter jih s svojimi deli in v neposrednih korespondenčnih stikih z njimi naučil spoštovati ne le slovensko etnografsko znanost ampak tudi narodni ponos slovenskega ljudstva.

Bibliografiji etnografskih spisov Franceta Kotnika lahko dodamo iz zadnjih dveh let poleg že navedenega poročila o delu njegove etnografske skupine samo še dve objavi: kratko recenzijo knjige etnografskih člankov iz nemškega dela Koroške (Oswin Moro: *Volkskundliches aus dem Kärntner Nockgebiet*, Klagenfurt 1952; SE VI—VII/1953—1954, str. 358) in članek o Makalonci (Ptujski zbornik 1953, str. 73—76), v katerem je pojasnil, kako je prišla ta stara srednjeveška pripovedna snov na Gorenjsko, kjer jo je slišal pisatelj Fr. S. Finžgar. Ta malostevilnost znanstvenih objav v zadnjih letih bi nas pri tako delavnem etnografu začudila, ko bi ne vedeli za njene neizprosne naravne vzroke.

Etnografija ima v Kotnikovem znanstvenem delu največji delež, saj mu je bilo to delo najbolj pri srcu. Kakor je znal vedno včleniti ljubezen do ožje domačije v vsenarodna prizadevanja, tako je tudi svoje etnografsko delo ves čas skladno povezoval s prizadevanji sorodnih ved, ob katerih je etnografija zrastle v samostojno znanost, zlasti s kulturno in literarno zgodovino ter z jezikoslovjem. Njegovi prispevki s teh znanstvenih področij kažejo veliko filološko temeljitost in eksaktnost dognanj. Najpomembnejši njegov prispevek k slovenski literarni zgodovini je njegovo odkritje in znanstvena obdelava slovenskih ljudskih pesnikov, tako imenovanih »bukovnikov«, zlasti najbolj vidnega med njimi Korošca Andreja Šusterja Drabosnjaka. Domala vse, kar ve slovenska slovstvena zgodovina o tem koroškem ljudskem pesniku, piscu »rajmov« in ljudskih iger, sloni na Kotnikovih objavah. Simonič je v Slovenski bibliografiji 1551—1900 lahko navedel en sam Drabosnjakov tisk, vsa druga Drabosnjakova dela v ilegalnih natisih in rokopisnih prepisih pa je poiskal po Koroškem prav France Kotnik, jih z ostalimi podobnimi slovenskimi koroškimi redkostmi vred kot kultiviran bibliofil skrbno shranil in z objavami znanstveno evidentiral ter tako rešil Drabosnjakovo delo pred pozabo. Tudi te Kotnikove literarnozgodovinske objave, njegove prispevke k slovenski bibliografiji, objave starih slovenskih kulturnozgodovinskih rokopisnih tekstov, dalje njegove leksikografske in biografske članke odlikuje izredna znanstvena vestnost, kritičnost ter lapidarnost in jasnost v izražanju.

Tudi vsa ostala Kotnikova narodnopolitična, ljudskoprosvetna in šolniška delavnost ima enako zdrave in krepke korenine v elementarni ljubezni do rodnega ljudstva, prekaljeni v trdem boju za ogrožene narodne pravice na Slovenskem Koroškem. Živ dokaz za to je njegovo dolgoletno delo pri Mohorjevi družbi, ki se ji je pridružil že kot mlad profesor v Celovcu in je, nadaljujoč zdravo izročilo koroških slovenskih kulturnih delavcev: Andreja Einspielerja, Antona Janežiča, Jakoba Sketa, Janeza Šajnika in drugih, s svojo preudarno besedo vseskozi pomagal usmerjati delo te najstarejše slovenske ljudske knjižne

družbe. Enake kvalitete kažejo njegovi članki v »Miru«, političnem glasilu koroških Slovencev, zlasti v plebiscitnih letih po prvi svetovni vojni, pa tudi vse ostalo njegovo narodnopolitično delo na Koroškem (v času plebiscita je bil ravnatelj snujoče se slovenske gimnazije in učiteljišča v Velikovcu) ter pozneje v društvih koroških Slovencev. Kotnikovo ljudskoprosvetno in šolniško delo nosi pečat pristnega koroškega poštenja in zdrave širokosrčnosti. Mnogi slovenski učitelji in profesorji ne morejo pozabiti, kako jih je kot prosvetni inšpektor znal razumno zaščititi pred preganjanjem reakcionarnih režimov zaradi njihovega naprednega družbenega nazora.

V vseh krajih, kjer je služboval, v Celovcu, v Ptujju, v Mariboru, v Ljubljani in naposled v Celju, se je nevsiljivo in nesebično pridružil prizadevanjem poklicnih in amaterskih raziskovalcev slovenske zgodovine, naše kulturne in slovstvene preteklosti, zlasti slovenskih ljudskih starin. Kjer tako delo ni bilo organizirano, ga je znal vzbuditi, kjer je bilo preenostransko, mu je znal dati širino, zlasti rad ga je dopolnil s pobudo in organiziranjem etnografskih raziskav. Povsod pa je s svojo tiho delavnostjo in s svojim trdnim znanjem mnogo napravil za dvig znanstvene kvalitete pri delu v okviru slovenskih muzejev, pokrajinskih muzejskih društev in slovenskih znanstvenih glasil.

Razsežnost Kotnikovega znanja in njegova neutrudna delavnost terjata od slovenskih etnografov, da z enako ljubeznijo in predanostjo nadaljujejo njegovo delo do tiste sistematične zaokroženosti slovenske etnografske znanosti, ki je bila njegova srčna želja in h kateri je prispeval tako pomemben delež.

Résumé

LORS DU DÉCÈS DU DR. FRANCÈ KOTNIK

L'œuvre ethnographique de Francè Kotnik fut déjà présentée, d'une manière plus étendue, au »Slovenski etnograf« V (1952), 179—194, lors de son 70e anniversaire. Le 6 février 1955, Francè Kotnik fut enlevé par une mort inattendue. Pour cette occasion, l'auteur décrit une partie peu connue de l'activité du défunt: ses efforts en vue d'organisation du travail scientifique à Celje, les dernières années (direction d'équipes ethnographiques; rédaction des matériaux apportés de leur part et destinés à un recueil de travaux ethnographiques actuellement sous presse, etc.).

POROČILA

POROČILO O DELU ETNOGRAFSKE SKUPINE POKRAJINSKEGA MUZEJA V MARIBORU V LETU 1954

Tončica Urbas

Zgledu slovenskega Etnografskega muzeja v Ljubljani in Mestnega muzeja v Celju je končno sledil v lanskem letu tudi Pokrajinski muzej v Mariboru, ki je prvikrat organiziral etnografsko skupino za sistematično proučevanje terena.

Območje Pokrajinskega muzeja je, kakor je znano, dokaj veliko, saj obsega celotno Pomurje in Podravje, izvzemši teritorij ptujskega okraja, ki sodi v pristojnost Mestnega muzeja v Ptuj. Skoraj vsi posamezni predeli tega območja pa hranijo svojevrstne etnografske značilnosti, med katerimi se skriva tudi več etnografskih redkosti. Zato se je bilo nekoliko težje odločiti pri izbiri tistega terena, na katerem naj bi začel muzej s sistematičnim raziskovanjem. Končno smo se odločili, da bomo priskočili na pomoč muzeju v Murski Soboti, ki se, kot je znano, šele pripravlja oziroma ustanavlja. Pomoč bi naj bila predvsem v obliki zbiranja etnografskih predmetov za bodoči muzej in v obliki nabiranja ilustrativnega in tehniško-dokumentarnega gradiva iz posameznih panog prekmurske ljudske kulture.

Ob znatni podpori Sveta za prosveto in kulturo v Murski Soboti, ki je za akcijo pokazal vsestransko razumevanje, je bilo mogoče, da je ekipa odpotovala dne 15. julija 1954 na Dolinsko. Skupina je štela šest članov. Razdelitev dela pa je bila takale: vodja ekipe je bila podpisana, ki je prevzela obenem zbiranje podatkov o ljudskem stavbarstvu in gospodarstvu (poljedelstvo, živinoreja). Za tehniško in umetniško risanje se je zavzel akad. slikar, prof. Mežan iz Ptuja; gradivo s področja ljudske umetnosti in popis hišnega inventarja z notranjo opremo hiše je prevzela absol. etnol. Vlasta Beranova, ki je hkrati zbiralala podatke o socialnih odnosih na vasi; ljudsko nošo, obrt z zbirnim gospodarstvom in drugimi načini preživljanja pa je proučevala abs. etnol. Pavla Gumilarjeva. — Študiju duhovne kulture sta se posvetili tovarišici Jagodic Marija, kustos Etnografskega muzeja v Ljubljani, ki je zbiralala gradivo o ljudskem izročilu (ljudska pesem, pripovedništvo, uroki, vraže ipd.) in prof. slavist. Urbas Marija iz Ptuja, ki je zapisovala običaje, posebnosti ljudskega jezika in nekatere manjše dopolnitve o ljudski prehrani.

Skupina je imela v Prekmurju dvoje središč: najprej v Lipovcih in nato v Turnišču. Terensko delo je zajelo vasi okoli obeh središč in naselij med obema središčema (Lipovci, Gančani, Beltinci, Bakovci, Izakovci, Melinci, Turnišče, Filovci, Strehovci in Nedelica). V 20 dneh, ki so jih člani prebili na terenu, je ekipa nabrala skupaj 10 zvezkov gradiva, ki so posebno obsežni z gradivom iz materialne kulture, nadalje je napravila okoli 150 fotoposnetkov, prof. Mežan pa je v tem času izdelal 18 akvarelov in preko 100 perorish in tlorisov prekmur-

skih hiš in ostalih poslopij. Vrh tega so člani ekipe posvetili mnogo pozornosti zbiranju predmetov za bodoči prekmurski muzej, katerih spisek so nato dostavili OLOju v Murski Soboti, ki je prevzel nadaljnjo skrb za prevoz predmetov s terena v mesto. Poleg tega pa so še naročili pri pletarjih in lončarjih več kompletnih zbirk prekmurskih lončarskih izdelkov in pletenih naprav ter ribiških pripomočkov. Zbirke bodo poleg prekmurskega muzeja dobrodošle tudi muzeju v Mariboru, ki doslej ni imel nekaterih ali vsaj ne kompletnih kolekcij prekmurske keramike, prekmurskeh košev in košar ter ribiških naprav.

V dogovoru s SPK v Murski Soboti bo prejel duplikate nekaterih izdelkov kot so fotokopije, risbe in slike ter pretipkane zapiske Svet v Murski Soboti za svoj bodoči muzej. Tudi kopije teh risb je vzorno izdelal prof. Mežan, medtem ko bodo zapiski dokončno pretipkani ter opremljeni s fototeko šele v prihodnjih mesecih.

Ekipa je ostala na terenu skupaj 20 dni. Zaradi pomanjkanja zadostnih denarnih sredstev je ni kazalo pomnožiti, čeprav so bili posebno nekateri člani, n. pr. risar oziroma slikar preobremenjeni z delom; prav tako tudi ni kazalo podaljšati delovnih dni na terenu.

Kljub temu, da je delo trajalo razmeroma kratek čas, je dalo zadovoljive rezultate, saj so člani skupine nabrali kar lepo število podatkov z vseh področij ljudske kulture, obenem pa odkrili precej novih izrazov in besed prekmurskega ljudskega jezika. — Ker je bilo delo te ekipe prvo na tem območju, je razumljivo, da je imela akcija bolj ali manj poskusni značaj, a je vendarle nudila dober vpogled v pestro bogastvo prekmurske etnografije, ki je v bodoče nikakor ne smemo več zanemarjati. Zato bi bilo nujno, da se terensko raziskovanje v Prekmurju nadaljuje in s tem dopolni gradivo, ki ga je prineslo lansko delo, istočasno pa s tem tudi pospeši prireditev novih muzejskih zbirk v Murski Soboti.

Pokrajinski muzej v Mariboru upa, da bodo večja proračunska sredstva v prihodnjem letu omogočila izvedbo takih načrtov. Morda bi muzeju priskočil v bodoče na pomoč še etnološki seminar ljubljanske univerze; ta bi mogel poskrbeti predvsem za ljudi, s katerimi bi pomnožili število članov terenske ekipe. Ob ustreznih finančnih sredstvih bi le-ta nujno potrebovala v bodoče še najmanj enega do dva tehnična risarja in enega fotografa. Delovne izkušnje lanske ekipe so namreč pokazale, da sta en risar in en fotograf amater le s težavo mogla obvladati ves številni inventar in pojave, ki jih je obilo prav tu na prekmurskih tleh.

Résumé

COMPTE-RENDU DE L'EQUIPE ETHNOGRAPHIQUE DU MUSÉE PROVINCIAL DE MARIBOR POUR L'ANNÉE 1954

L'auteur donne un compte-rendu sur les résultats obtenus lors d'une visite de 20 jours au Prekmurje, en juillet 1954, destinée à collectionner des matériaux ethnographiques et entreprise par le Musée Provincial de Maribor. Les matériaux représentent une contribution importante à la section ethnographique du Musée Local de Murska Sobota, qu'on est en train d'organiser.

ISTRAŽIVANJE ORAČIH SPRAVA NA MEĐUNARODNOJ OSNOVI

Branimir Bratanić

Od 1. do 5. juna 1954. održana je u Kopenhagenu Međunarodna konferencija za istraživanje oračih sprava. Na prvi pogled moglo bi se učiniti čudnovato, da se jedan međunarodni sastanak posvećuje isključivo ovako specijalnom pitanju. Ima za to ipak dovoljno razloga.

Oraće su sprave — rala, plugovi i druge — predmet, koji se već odavna u literaturi obrađivao. To je potpuno razumljivo zbog njihove prirode, koja ih je učinila simbolom ratarske kulture, te osnove sve naše današnje civilizacije. Dvije su činjenice kod toga važne: s jedne strane oraće su sprave nerazdruživo vezane sa seljačkom kulturom naročitoga tipa, koja je karakteristična jednako za čitavu Evropu, kao i za mnoge dijelove Azije i Afrike; s druge strane one pokazuju veliku diferenciranost oblika, mnoštvo vrlo značajnih pojedinosti i neobično bogatstvo specifične nomenklature, s nazivima, koji katkad prelaze preko svih jezičnih granica. To, što su oraće sprave stalan sastavni dio kulturnog inventara svagdje, gdje je poznato tradicionalno ratarsko gospodarstvo — od Irske do Japana, od Švedske i Finske do Abesinije i Indonezije — omogućuje i zahtijeva, da budu komparativno proučene. Bogatstvo njihovih formalnih i drugih osobina čini ih za takvo istraživanje naročito pogodnima i daje opravdane nade za dobivanje važnih kulturnohistorijskih zaključaka.

To je izraženo već u vrlo karakterističnu natpisu valjda najstarije radnje, koja se bavi historijom oračih sprava: »Methodus investigandi origines gentium ope instrumentorum ruralium« Andersa Bercha, profesora »jurisprudentiae, oeconomiae et commerciorum« na sveučilištu u Uppsali (1775). I kasnijim piscima bio je pred očima isti cilj, ali upravo nedostatak metode — pored oskudnog i slučajnog materijala — bio je razlog, što njihov rad redovno nije mogao donijeti pravih i sigurnijih rezultata. Najgori primjer za to su brojna i vrlo opsežna djela Richarda Braungarta, koja su danas dobrim dijelom neupotrebljiva poradi potpune nekritičnosti autorove, njegova neobuzdanoga germanskoga šovinizma i njegovih neznanstvenih i fantastičnih zaključaka. S vremenom je literatura o oračim spravama narasla do nepregledne množine spisa svake vrste i do šarene zbrke najrazličitijih mišljenja. Velika je i trajna zasluga Paula Lesera, što se nije žacao golema posla, da ovamo unese reda. U svom fundamentalnom djelu »Entstehung und Verbreitung des Pfluges« (1931) on je to učinio na taj način, što je: 1. na jednom mjestu skupio sve podatke, do kojih je ikako mogao doći, iz čitave starije literature i iz mnogih zapadnoevropskih muzeja; 2. neobičnom kritičnošću, kakva se inače u znanosti rijetko nalazi, pretresao način rada i zaključke svih važnijih starijih pisaca, a iz cjelokupnoga materijala izlučio sve nepouzdanost i sumnjivo; 3. tako dobiven i priređen materijal iz cijeloga svijeta savjesno obradio služeći se svijesno i konsekvantno metodom kulturnohistorijske etnologije. Ta će rijetka knjiga ostati temelj za svako dalje kulturnohistorijsko proučavanje oračih sprava, a dobrim dijelom treba zacijelo njoj zahvaliti, što je u posljednjih 25 godina nastalo toliko novih radova o ralima i plugovima, naročito etnografsko-etnoloških i nešto arheoloških. Mnogo je manji broj takvih radova lingvističkoga karaktera, što je zanimljivo, kad se uzme u obzir, da je i Leser najmanje pažnje obraćao toj strani istraživanja.

Sva ta novija literatura nije dakako ipak jednake vrijednosti. Ona redovno donosi korisnih novih podataka, ali je razmjerno malen broj onakvih radova, koji bi prikazivali oraće sprave pojedinog ograničenog područja dovoljno sistematski i dovoljno detaljno. Osim toga pojedini pisci obično nastoje — a to se od njih, kod uobičajenoga načina objavljivanja istraživačkih radova po časopisima, nekako i očekuje — da više iznesu pred čitaoca neke nove rezultate nego da iscrpno prikažu i popune svoju građu. Na taj način često dolazi do površnih i preuranjenih zaključaka, donijetih izolirano, iz previše uske perspektive ili na temelju nedovoljnoga, nedovoljno prostudiranoga i posve subjektivno shvaćenoga komparativnog materijala. Kod toga se pokazalo, da i sama Leserova knjiga, pored sve svoje velike vrijednosti, može — kao i druga slična velika sintetička djela — imati i donekle negativnu funkciju. Bogata riznica Leserova materijala bila je nerijetko tek najpogodnija prilika, da se na lak način nade kakva površna »sličnost« ili »paralela«, potrebna za svojevoljno i nemetodičko stvaranje dalekosežnih zaključaka. U drugu ruku često su se njegovi rezultati, koji su izgrađeni na manje ili više slučajnim podacima i bili stoga nužno najopćenitijega karaktera i u velikoj mjeri nesigurni, nekritično preuzimali, umjesto da posluže kao podloga za detaljnija istraživanja i pro-
vjeravanja.

Zbog svega toga već se dulje vrijeme osjećala potreba, da se rad na istraživanju oraćih sprava nekako koordinira i organizira na zajedničkoj metodičkoj osnovi. To se specijalno područje toliko razvilo, na njem radi danas tolik broj ljudi, i učinjeno je toliko predradnja, da je cijelo pitanje postalo doista »zrelo« za sistematsko i definitivno obrađivanje na najširoj međunarodnoj osnovi. Takva međunarodna suradnja mogla bi ne samo uspješno popuniti još uvijek vrlo osjetljive praznine u današnjem materijalu (i s obzirom na količinu i na geografsko podrijetlo), nego bi trebala utvrditi i zajednička internacionalna mjerila, bez kojih komparativno istraživanje u većem opsegu uopće nije moguće.

Na IV. zasjedanju Međunarodnog kongresa antropoloških i etnoloških znanosti (Beč, 1952) predloženo je,* da se sazove međunarodna konferencija, na kojoj bi se sastali specijalisti za istraživanje oraćih sprava (etnolozi, arheolozi, lingvisti, a po potrebi i drugi stručnjaci), izmijenili svoja iskustva i dogovorili se o zajedničkom daljem radu. Odmah je izabran i pripremni odbor, koji je popunjen na jednoj konferenciji organizacije CIAP (Commission Internationale des Arts et Traditions Populaires) u Namuru godine 1953. Napokon je početkom lipnja godine 1954. održana u Kopenhagenu i sama konferencija. Kako se radilo o radnom sastanku specijalista, pozvani su na nju samo oni stručnjaci, koji su se već istakli u istraživanju oraćih sprava. Program konferencije izradio je pripremni odbor nakon iscrpnih pismenih diskusija, koje su trajale gotovo godinu dana.

Na konferenciji je aktivno sudjelovalo 36 učesnika iz 14 zemalja. Taj bi broj bio još mnogo veći, da su pozivi na konferenciju mogli biti ranije upućeni i da je bilo moguće bar djelomično osigurati materijalna sredstva za put učesnika iz udaljenijih zemalja. Šteta, što je od istočnoevropskih država bila zastupana samo Istočna Njemačka, dok je iz Čehoslovačke stigao samo službeni pozdrav konferenciji i jedan pismeni referat. U svemu su — bilo po svojim predstavnicima, bilo pismenim referatima i obećanjem dalje suradnje — bile

* U diskusiji nakon moga referata »Einige Möglichkeiten zur Fortführung der Pfluggeräteforschung«.

zastupane ove zemlje: Austrija, Čehoslovačka, Danska, Estonija, Finska, Indija, Italija, Jugoslavija, Nizozemska, Norveška, Ist. Njemačka, Zap. Njemačka, Portugal, Sjedinjene američke države, Švedska, Švicarska i Velika Britanija.

Održani su referati o stanju istraživanja oračih sprava u većini zastupanih zemalja, pa i u nekima, koje nisu bile zastupane. Diskusije su se kretale uglavnom oko načina za sistematsko sabiranje materijala, o pitanju detaljne i izjednačene tipologije i stručne terminologije, pa o obradbi materijala, naročito o njegovu kartografskom prikazivanju. Osnovan je stalni sekretarijat u Kopenhagenu kao posebna centralna ustanova, koja će imati poseban arhiv fotografskih snimaka i drugoga materijala iz cijeloga svijeta, kao i specijalnu knjižnicu stručne literature. Materijalom iz toga arhiva i teže pristupnom literaturom iz knjižnice moći će se služiti svi zainteresirani istraživači. Najnužnije personalne i materijalne troškove sekretarijata snosit će za prvo vrijeme danske vlasti, a i druge države obećale su svoje prinose. Za rukovođenje sekretarijatom i cjelokupnim daljim radom izabran je Stalni međunarodni odbor za istraživanje oračih sprava, kojemu su svi poslovi povjereni posebnom rezolucijom. U taj su odbor ušli: Sigurd Erixon (Stockholm) kao predsjednik, Axel Steensberg (Kopenhagen) kao glavni tajnik, Branimir Bratanić (Zagreb), Jorge Dias (Coimbra, Portugal), Heinz Kothe (Berlin, istočna zona), Paul Leser (Hartford, Conn., USA) i Ffrancis G. Payne (Cardiff, Vel. Britanija). Među prvim poslovima, koje Stalni odbor poduzima, izradba je specijalne stručne terminologije, a za popunjavanje svoga arhiva podacima, fotografijama i crtežima oračih sprava obratit će se odbor svim etnografskim i gospodarskim muzejima na svijetu. Museum für Völkerkunde und Schweizerisches Museum für Volkskunde u Baselu, koji ima najveću zbirku oračih sprava iz cijeloga svijeta u Evropi, već je takve fotografije i podatke poslao. Na daljim planovima radi odbor sada.

Etnologija po svojoj komparativnoj prirodi zahtijeva sistematsko i koordinirano proučavanje najširih razmjera, ako želi, da njeni rezultati budu doista znanstvena rješenja pojedinih problema, a ne tek manje ili više vjerojatna nagađanja, koja se ne mogu uvjerljivo dokazivati. Kod takva posla treba da pred očima uvijek budu posve konkretni i dostupni ciljevi. Istraživanje oračih sprava prvi je pokušaj takva naširoko organiziranog međunarodnog znanstvenog rada na tom području. Njegova tematika po svojoj važnosti za kulturnu i ekonomsku historiju, po svom općeznanstvenom značenju, kao i prema svojoj naravi i izvršenim predradnjama, takvo prvo mjesto svakako zaslužuje. Dobro je i nužno, da se istraživanje svijesno ograniči na jedan konkretan predmet, kako bi rezultati bili doista stvarni i odgovarali utrošenom vremenu, energiji i sredstvima. Istom nakon dovršenog rada na jednom predmetu treba istraživanje sistematski prenositi redom na druge. Isto tako je potrebno, da kod toga zajedničkog posla surađuju i druge znanosti, u prvom redu arheologija i lingvistika. Ali takva suradnja mora biti zaista prava suradnja, a ne uzajamno prepisivanje, prepričavanje ili preuzimanje gotovih koncepcija druge znanosti bez dovoljna razloga, što tako često dovodi do kretanja u krugu.

Pitanje je, hoće li započeta međunarodna suradnja moći stvarno, praktično i trajno funkcionirati. Tko tako pita, zadire u zamršen sklop odnosa među ljudima i u one nepredvidive vanjske prilike, koje su iznad moći malog broja znanstvenih radnika. Zasad su izgledi svakako povoljni.

Résumé

RECHERCHES SUR LES INSTRUMENTS ARATOIRES AU DOMAINE INTERNATIONAL

A la Conférence internationale des recherches sur les instruments aratoires (Copenhague du 1er au 5 juin 1954) les plans concrets ont été discutés. Un Comité permanent international de travail a été élu, et un Secrétariat permanent avec une bibliothèque spéciale, des archives, des fonds cartographiques et iconographiques, a été établi à Copenhague, prêtant la possibilité aux chercheurs de différents pays qu'ils puissent obtenir des matériaux pour leurs besoins éventuels. En rapportant de ceci, l'auteur souligne l'importance de cette action non seulement pour stimuler et coordonner les enquêtes et les recherches dans les pays non suffisamment explorés à cet égard, mais aussi pour établir certaines mesures internationales, concernant la typologie et la terminologie, qui facilitent, d'une manière très considérable, les travaux comparatifs et analytiques. Une coopération internationale coordonnante en ethnologie, archéologie et linguistique peut être aussi utile pour le procédé méthodique et elle peut favoriser les conclusions synthétiques. Il est bon que tels efforts soient bornés, pour le premier temps, à un sujet concret et spécial.

KNJIŽNA POROČILA IN OCENE

Makedonski muzički folklor. Pesni I. Uredil **Živko Firfov**. Knigoizdatelstvo »Kočo Racin«, Skopje 1953. XII. 96 str.

Med dosedanjimi zbiratelji in izdajatelji makedonskih ljudskih napevov je bila velika večina po rodu izven Makedonije. Pred nami pa je zbirka 208 pesmi, ki so jih zbrali sami makedonski folkloristi v najrazličnejših okoliših svoje domovine. Omejili se niso na določeno zvrst napevov in podali splošen prikaz melodičnega bogastva makedonskih pesmi. V zbirki prevladujejo taki napevi, ki so znani tako po mestih kot v podeželju. Tako omogočajo te pesmi splošen vpogled v makedonske melodične značilnosti. Z označbo »pesni« je treba v tej zbirki razumeti napeve s teksti, torej tudi plesne napeve s tekstom. Seveda so le-ti v manjšini, ker imajo Makedonci mnogo plesov, ki jih podpirajo zgolj instrumentalni napevi. Poleg melodičnih zapisov urednika zbirke Živka Firfova so priobčeni tudi zapisi Metodija Simonovskega, Aleksandra Linina in Gjorgija Dimčevskega, medtem ko je tekste redigiral Risto Prodanov. Pesmi so bile zapisane v času od leta 1920 do leta 1953.

V primeri z doslej priobčenimi napevi, so zapisi te zbirke bolj precizno podani, zlasti v meličnem pogledu, kar je razvidno iz skrbno zabeleženih drobnih okrasnih not, ki podajajo zvočno bogastvo Makedonije. Seveda pa z dosedanjimi tehniko beleženja še niso mogli zajeti vseh posebnosti (n. pr. »štucanje«). Tudi v pogledu ritma so zapisovalci stremeli podati vso zapleteno pestrost najraznovrstnejših odtenkov, čeprav ne vedno dovolj dosledno; pač pa jim je treba šteti v dobro, da niso vseh napevov utesnili v strukturo takta ter tako pokazali na ritmično prestejšo spevnost, ki je često zelo značilna.

Ob koncu zbirke je urednik podal analitične tabelarične preglede ambita, taktov in tonalnosti, dalje pregled krajev, pregled mestnih in vaških pesmi, pregled pesmi po sestavi izvajanja, slovar manj znanih besed in nekaj kazal.

Analitične preglede je urednik dobil na osnovi analize tonske vrste, osnovnega tona, ambita, finalnih tonov kadenc in formalne strukture melodij, ki so dodane vsakemu napevu posebej. Vsi napevi so transponirani na skupni finalis (g'). Vrstni red napevov v drobnem ni razviden, pač pa so le-ti razvrščeni v tri dele: 1. napevi »mažornega« tonskega karakterja (dur), 2. napevi z »mažornim« začetkom ter »minornim« zaključkom (dur-mol) in 3. napevi »minorne« tonalnosti (mol). Taka razvrstitev ima sicer praktično stran enostavnosti, žal pa ne podaja vseh odtenkov tonalne pestrosti makedonskih napevov. Zato je urednik skušal pri analizi tonskih vrst v mnogih primerih bolj natančno označiti tonalni značaj napeva. Pri tem je uporabil deloma običajno terminologijo za označbo monofonih koralnih tonalnih načinov, deloma označbe za harmonske tonalnosti, dalje oznake za pravoslavne koralne tonalne načine, pa tudi arabsko terminologijo za označbo tonalnosti in še nekatere druge izraze (n. pr. »egzotički pentahord«). Vse to pa ni izvedeno dovolj dosledno, sicer bi lahko rabilo kot podlaga nadrobni razvrstitvi napevov, kar bi dalo jasen in interesanten pregled mnogostrani tonalnih osnov makedonske folklore. Seveda pa je treba za vse to še dolgotrajnega študija in zbiranja gradiva ter so urednikovi napori

vsaj obsežno nakazali to problematiko. Iz pregleda ambita vidimo, da prevladujejo napevi v intervalu sekste (v Sloveniji septima!). Pregled ritma kaže, da prevladujejo napevi s »hemiolno« ritmično osnovo. Pri tem so v večini napevi, v katerih prevladujejo binari, pa čeprav tudi niso redki napevi z večino ternarov.

Tako lahko poudarimo, da urednikovi podatki k napevom v tej zbirki izdatno olajšujejo študij folklornega bogastva v makedonskih napevih in pomenijo važen prispevek k naši folkloristiki.

Radoslav Hrovatin

Makedonski narodni ora so koreografski znaci i terminologija. Koreografsko pismo go sostavile i ova zbirka ja uredile **Zivko Firfov** i **Gančo Pajtondziev**. Knigoizdatelstvo »Kočo Racin«, Skopje 1953. 84 str.

Potem ko so Makedonci v poslednjih letih čisto tudi pri nas pokazali svoje ritmično pestre in izrazno svojevrstne plese, mora vsakogar razveseliti, da jim je uspelo vse to tudi že zabeležiti in izdati ter tako ustvariti nove možnosti za študij njihove zelo razvite ljudske umetnosti tudi na tem področju. Izdajatelja Zivko Firfov, vodja muzikološko-koreografskega oddelka Folklornega inštituta NR Makedonije, in njegov sodelavec, koreograf Gančo Pajtondziev, sta sestavila makedonskim plesom primerne znake za označbo gibov. Pri tem uporabljata koreografijo, ki je kombinacija notnih znakov za označenje časovnega nastopa gibov, kot je že znano iz koreografije dr. V. Žganca, dalje novih znakov za označbo gibov nog in deloma ostalega telesa ter končno posebnega strokovnega opisa plesa. Pri tem načinu beleženja je razvidna razlika med ritmom napeva in ritmom plesa v značilni poliritmiji nekaterih primerov (Tropnalo oro golemo; Kalajdziskoto). Večina priobčenih 20 plesov ima enostavno ritmično osnovo. Nad polovico, t. j. 14, jih ima $\frac{2}{4}$ mero in le 4 so v značilni »hemiolni« meri (Tropnalo oro golemo $\frac{7}{16}$, Makedonka $\frac{9}{16}$, Nevestinsko $\frac{8}{16}$, Kalajdziskoto $\frac{14}{16}$). Tako bo marsikdo v zbirki pogrešal nekatere znane makedonske plese (Crnogorka, Teškoto, Čučuk itd.). Ples novejšega izvora je »Mlada partizanka«, ki nagiba k polimetričnosti v odnosu napeva k plesu. Večina primerov so peti plesi. Ostali imajo instrumentalne napeve ljudskih glasbil (svorče, grneta, duduk, zurla in tapan, gajda). 8 plesov je priobčenih večglasno. Vendar je verjetno le dvoje večglasij originalnih folklornih stvaritev. Ostalo so najbrž priredbe urednika Z. Firfova. Plesi so bili zabeleženi na revijah in festivalih. Za 8 plesov je celo označeno, da so jih plesale šolske in društvene plesne skupine. Glede na to vidimo, da se v zbirki prepletata vidika ljudskoprosvetnega praktika z znanstvenim delavcem. Temu sicer ne bi a priori oporekali, vendar pa bi bilo potrebno nadrobno označiti, kako se izvajajo posamezni plesi v kmečkem okolju in kaj je nastalo na področju ljudske prosvete. Take opombe k vsakemu plesu posebej bi dale zbirki večji pomen. Ne glede na to pa je treba poudariti, da sta urednika izvršila na področju makedonske ljudske plesne umetnosti važno pionirsko delo, ki bo rabilo kot pomembno izhodišče za nadaljnji študij in obdelavo te panoge ljudske umetnosti.

Radoslav Hrovatin

Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry. By Stavro Skendi. Philadelphia, American Folklore Society, 1954 (Memoirs of the American Folklore Society, Volume 44, 1954). Printed in Germany at J. J. Augustin, Glückstadt. Vel. 8°, VIII, 221 str.

Skendi je v knjiga o Albanski in jugoslovanski narodni epiki je spopolnjena doktorska disertacija (habilitacijsko delo), sprejeta 1951 na Oddelku za slavistiko Kolumbijske univerze (Columbia University) v New Yorku in predstavlja dragocen donesek k spoznavanju albanske in srbskohrvatske ljudske epike in njunega medsebojnega razmerja; saj so avtorju kot svetovalci stali na strani najboljši poznavalci, med njimi Albert B. Lord Harvardske univerze, Cambridge Mass USA, in Alois Schmaus Münchenske univerze na Bavar-

skem, in so mu bili pri roki tedaj še nepriobčeni in še danes le deloma priobčeni zapisi, srbskohrvatski in albanski, Parryjeve zbirke.

V uvodnih poglavjih poroča avtor o doslej priobčenih zbirkah srbskohrvatske in albanske ljudske epike (I. Interest and Collections), o inačicah, ki se v njih prepletata staro izročilo in značaj vsakokratnega poustvarjalca pevca guslarja, ter o starih sporočilih in dokazilih o petju epskih pesmi pri obeh narodih (II. Variants and Antiquity of the Songs).

Pogl. III. (*Old and Balkan Cycles*) obravnava nato regionalni značaj zgodovinske epike, ki je pri Jugoslovanih po zgodovinskem razvoju postala obcenarodna last, pri Albancih pa se ji je regionalnost še poostrila, ko so krščanski izseljenci v Italiji ohranili staro epiko 15. stoletja, pomohamedanjeni v domovini pa so si omislili mlajšo. Posebno obravnava pesmi o Kraljeviću Marku in o Skenderbegu, ki imajo marsikaj skupnega, pa še več razločkov, pa tudi nekatere pesmi stare dobe, znane tudi Grkom (sodobne pesmam o Digenisu Akriti) in drugim balkanskim narodom pa še dalje, tako o »Možu, ki se vrne na ženino svatovščino« (že v Odiseji), o »Sestri in mrtvih bratih«, o »Zidanju Skadra« ali gradu ali mostu s človeško daritvijo, živo zazidano v temelj. Tu bi se bile lahko omenile tudi albanske, srbskohrvatske in druge inačice naše »Lepe Vide« (I. Grafenauer, *Lepa Vida*, SAZU, Filoz.-filol.-hist. razred, Dela 4, 1945, str. 46–50, 74 i. dr.). Nadrobno se nato obravnava pesem o Kosovski bitki (IV. *The Battle of Kosovo*) — pot od krščanske srbske oblike do albanske muslimanske vodi preko srbske muslimanske. Zatem razklada avtor (V. *Interpretations of Songs*) družbeno ozadje, legendarno-cerkveno in patriarhalno ali fevdalno-gospodsko srednjeveške jugoslovanske in italskoalbanske ljudske epike, primitivno ljudsko hajduške in uskoške epike pri Jugoslovanih in pri Albancih na Grškem v dobi turškega gospodstva. Cisto drugačen obraz pa je dobila albanska epika v stari domovini (VI. *Genuine Albanian Songs*), tako pri pomohamedanjenih Albancih na jugu kakor pri katoliških gorjancih na črnogorski meji, ki jo označujejo pesmi o bojih zoper Shkje (Slovane — pravoslavne Črnogorce). Dve poglavji sta potem posvečeni epskemu ciklu o bosenskih muslimanskih krajišnikih bratih Muju in Halilu Hrnjićih, ki je skupen bosenskim muslimanom in severnim Albancem; prvo (VII. *The Mujo-Halil Cycle*) razbira osebe in motive tega cikla, drugo (VIII. *Cultural Patterns in the Mujo-Halil Cycle*) njegov kulturni značaj.

Sklepna poglavja obravnavajo jezik in slog srbskohrvatske in albanske ljudske epike (IX. *Language and Style*), metriko in stalna rekla (X. *Verse and Formulas*) ter povzemajo izsledke vse študije z razmišljanji o njihovem pomenu (XI. *Conclusion*) v sledečih odstavkih: »Razmerje med bosenskim in albanskim ciklom o Muju in Halilu«, »Značaj in pota vplivov«, »Vpliv ljudske epike na pisatelje«, »Rešitev glede oblikovanja albanskega knjižnega jezika po namigih študija albanske in jugoslovanske ljudske epike«, »Življenje in narodna epika v Albaniji in Jugoslaviji«. Na koncu je dodana obširna bibliografija.

Hvale vredno je, da Skendi v knjigi dosledno zavrača premalo podprte ali enostranske teorije glede nastanka ali značaja srbskohrvatskih narodnih epskih pesmi, tako Bédiera-Kravcova glede samostanov kot izhodišča pesmi o Kraljeviću Marku (str. 40), Vaillant-Banaševića glede »chansons de geste« kot njihovih pismenskih virov ob zanemarjanju ustnega izročila (46 i. dr.), Halanskega-Kravcova glede njihovega tipično fevdalnega ozadja (75 i. dr.).

Mimogrede še nekaj malenkosti. K str. 2, odst. 4, v. 2: Herder svoje zbirke narodnih pesmi raznih narodov ni imenoval »*Stimmen der Völker in Liedern*«, ampak preprosto »*Volkslieder*« (I. 1778, II. 1779); naslov »*Stimmen...*« jim je dal šele v 2. izdaji Švicar Johannes v. Müller. Kritična izdaja Herderjevih spisov (35 zv. 1877–1909) je vzpostavila spet prvotni naslov. — K str. 26, odst. 3, v. 1–2: Hektorovičeve »*pučke pjesme*« niso »*literally weapon songs*«, ampak »*songs of the nonaristocratic people*«, »*popular songs*«, »*folk songs*«.

Ivan Grafenauer

Arturo Cronia, Nel centocinquantesimo anniversario della morte di Alberto Fortis. Estratto dalle Memorie della Accademia patavina. Classe di scienze morali, lettere ed arti. Vol. LXVI (1953—54), Padova 1954, 26 str.

Avtor nam je dal več kot navaden prigodni spis ob 150-letnici smrti slovitega padovanskega opata Fortisa († 1805). Posebno zanimivi so podatki iz Fortisove korespondence z M. Sovičem, ki je deloma ohranjena v ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici. Odtod je zdaj prvič objavljen del »Hasanaginice« (prvih 34 vrstic), kakor jo je »prepisal« — v cirilici — in komentiral Sovič v septembru 1773 po predlogi (un testo di autore!?), ki mu jo je bil poslal sam Fortis. Škoda, da besedilu ni priložen faksimile! Želeli bi si tudi, da bi prof. Cronia o priložnosti razširil zdaj samo nakazano misel, da je Hasanaginica posrečeno predelana ali ponašena mednarodna tema o »Prejanjani nedolžni ženi« (Genovefi).

Milko Matičetov

Tihomir R. Đorđević, Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju. Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju. Srpski etnografski zbornik, Knj. LXVI. Beograd 1953.

Srpska akademija nauka objavila je prošle godine među svojim izdanjima ova dva posmrtna djela pokojnog profesora T. R. Đorđevića, koja su bila pisana godine 1941. i tada zamišljena kao XI. i XII. knjiga poznate autorove kolekcije »Naš narodni život«. Naša je etnografska literatura osjetno obogaćena publikacijom tih dviju studija, one obuhvaćaju građu koju kod nas do danas nije nitko pokušao sistematski prikazati, a izvanredno je zanimljiva i značajna, po svome bogatstvu i raznolikosti, za studij primitivnih mentalnih relikata kod našega naroda.

Autor ne teži za komparativnim ispitivanjem, za sintetičkom ocjenom niti za analizom geneze razmatranih pojava. On je u ovim svojim studijama prikupio obilje građe o praznovjerju, razasute do sada po brojnim našim publikacijama; pregledno je tu građu grupirao i time po prvi puta prikazao svu čudesnu raznolikost demoničkih predodžbi kod južnoslavenskih naroda, a ujedno je time kasnijim istraživačima omogućio dublju analizu te građe.

Đorđevićeva knjiga sadrži ustvari šest posebnih rasprava: 1. Veštica, 2. Vila, 3. Vampir, 4. Mora, 5. Zduhač, 6. Psoglav. Sve su te rasprave komponirane po sličnome obrascu. Govoreći na pr. o vješnici, autor najprije daje nekoliko općih napomena; zatim prikazuje što je vještica u narodnoj predodžbi; kako se zamišlja njezin izgled; što ona sve čini; što su sastanci vještica; kakova je zaštita pred njima; kako se s njima postupa (kažnjavanje i sl.); kako se vještice vraćaju u normalan život; koji su lijekovi protiv bolesti od vještica; što je to vještac. Vrlo je dobro što u svim tim prikazima autor maksimalno pušta da građa sama o sebi govori, svoju ulogu svodi on na vješto povezivanje citata; time je ostvarena plastična, originalna i cjelovita slika tih naših narodnih vjerovanja. Nešto je pri tom ipak izgubljeno: čitalac ne stiče niti najbljeđu predodžbu o specifičnosti praznovjerja u pojedinim krajevima, o geografskom lokaliziranju određenog vjerovanja (a u našoj su državi te specifične razlike znatne).

Rekli smo da je T. Đorđević u svojoj knjizi prikupio veliko obilje građe, pa ipak ta građa ni približno ne iscrpljuje sva praznovjerja raširena među našim narodom; autor se služio samo štampanim izvorima, pa i tu, što je razumljivo, nije mogao iscrpiti sve ono što postoji. Pojedini krajevi naše zemlje nisu tu podjednako zastupani. Istra je na pr. iskorištena vrlo malo, a Slovenija gotovo nikako. Najvažniji su autorovi izvori bili slijedeći: Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, Srpski etnografski zbornik, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Glasnik Zemaljskog muzeja u B. i H., Bosanska vila, Srba-dija, djela V. Karadžića, Srbsko-dalmatinski magazin i dr. Šteta je što autor nije upotrijebio slovensku literaturu (na pr. Novice ili Slov. Glasnik), gdje ima zanimljive građe ne samo o Sloveniji, već i o drugim našim krajevima. Ovime

se ne umanjuje vrijednost bogatog izloženog gradiva, već se samo upozorava na ono što bi trebalo dopuniti. Neke bi od tih dopuna vjerovatno unijele i sitnije korekcije u sam Đorđevićev prikaz imaginarnih bića. Na pr.: O bićima koja postaju od pobačene nekrštene djece (tintilin, macaruo, macić itd.) govori autor kratko i smatra ih podvrstom vampira; tu se međutim radi o naročito, vrlo zanimljivom vjerovanju, raširenom ponajviše, ali ne isključivo, u našim primorskim krajevima. Krsnika spominje autor razasuto na više mjesta, ne dajući nigdje cjelovite predodžbe o njemu. Grada iz Slovenije, Istre i Kvarnera (sačuvana znatnim dijelom u rukopisu) otkriva krsnika kao osobenu pojavu, izrazito srodnu zduhaču, a antipod vještici; autor ne dovodi krsnika u vezu sa zduhačem.* Govoreći o zaštiti od vještice, autor ne spominje krsnika, iako je u navedenim krajevima krsnik glavni branilac od vještica. Govoreći o liječenju bolesti od vještice, autor izostavlja važno sredstvo gašenja ugljčevlja u vodi. Upotrebljena grada navodi autora na zaključak da vještac (t.j. muški) nije tako opak kao vještica (izuzevši podatke iz Kola u Bosni). Čitava Istra ne smatra »štrigona« nimalo blažim od »štrige«, kao ni drugi neki krajevi, pa bi prema tome trebalo korigirati ono izloženo mišljenje.

Još jednom napominjemo da naše iznesene primjedbe ne umanjuju značenje Đorđevićeve knjige. Ali nam se čini da ga samo izdanje u mnogome umanjuje. Radi se o djelu kojemu je glavna vrijednost u gradi, u podacima, u bogatim bibliografskim napomenama. A ti su podaci doneseni nepažljivo, s brojnim štamparskim pogreškama, koje čitaocu katkada onemogućuju točnu orijentaciju. Evo nekoliko slučajnih primjera: Na strani 8 bilješka br. 37 ne odgovara navedenom izvoru. Na strani 15 bilješka br. 94 govori o knjizi L, a ne o knjizi I, kako je tamo navedeno. Bilješke broj 96—99 na strani 15—16 potpuno su se ispremijšale, pa proizlazi kao da je Lovretić opisivao Zaostrog u Dalmaciji, Banović Bukovicu, Vrčević Otok u Slavoniji, a Arđalić Crnu Goru. Na strani 165 u bilješci 141 treba da stoji Arkiv za povj. jug. V, a ne VII. Na strani 231 u bilješci 90 pogrešno je napisano Zbornik za nar. život umjesto Arkiv za povj. jug. I. Milčetić se na strani 187 bilj. 341 zove Miličević, a na strani 5 bilj. 3. Miletić. Banović se na strani 154 bilj. 40 zove Baković. Selo Retkovci u Slavoniji zove se na strani 115 Rtkovci, a na strani 64 Hrtkovci (pa su »Hrtkovci« na taj način uključeni i u priloženi registar realija). Ove štamparske pogreške unose osobitu zabunu kada su u pitanju posebni nazivi, inače manje poznati. Na strani 5 vještica se naziva brina umjesto brkna a i cipernica mjesto copernica, pa su i ova dva »termina« uključena u registar realija. Na strani 181 naziva se vukodlak talasak umjesto talasam. Na strani 22 navodi se dvaput dalmatinski dijalekatski oblik »iziste« kao »iziet«.

Priloženi predmetni registar koristan je i olakšava snalaženje u knjizi, ali i tu ima neočekivanih naivnosti. Coprija se na primjer objašnjava kao »kčer coprnice!« (Prema rečenici: »Neka stara coprnica nauči svoju kčer copriju.«) Kudljak se tumači kao »naziv za vampira u Zaostrogu«, što nije točno, već je Đorđević našao taj naziv u Strohalovoj pripovijeci iz Vrbovskog u Gorskotom Kotaru.

U registru nedostaju katkada neki važniji pojmovi o kojima Đorđević govori. Na pr. o značenju sjene (gubitku, uzidavanju i sl.) govori autor na više mjesta (str. 110, 165, 172, 180, 204), a toga nema u registru. Na strani 170 govori autor o zanimljivoj pojavi t. zv. očajnika (tijelo se ne raspada u grobu); na strani 239 govori o radanju vjerovitice djece — niti ovih pojmova nema u registru.

Valja reći nešto i o načinu citiranja. Navodeći literaturu, Đorđević nije spominjao godinu, mjesto izdanja i sl., što kod poznatijih publikacija ne smeta,

* Srodnost krsnika i zduhača pokušala je potpisana prikazati u svojoj radnji »Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa«. Bilten Instituta za proučavanje folklora 2, Sarajevo 1953.

ali ponegdje unosi ipak zabunu (Vukove se pjesme citiraju na pr. s naznakom stranice, a bez navoda koje je izdanje). Čini nam se da bi urednikova dužnost bila da dopuni ovakve i slične autorove propuste, bar u naknadnoj napomeni.

Ove naše primjedbe djeluju možda sitničavo. Znamo i sami da je gotovo nemoguće publicirati djelo bez ikakvih tehničkih propusta. No navedeni propusti često nisu samo tehnički, oni iskrivljuju i smisao stvari. Ne mislimo da je ovo izdanje baš mnogo lošije od brojnih drugih. A upravo zato govorimo o njemu. Izdavačka tehnika, pogotovo kada su u pitanju publikacije najviših naučnih ustanova, za koje narodna zajednica žrtvuje ogromna sredstva, morala bi se kod nas podići na višu razinu. Ne mislimo na papir, klišeje i ostale usko tehničke elemente (koji su često na zavidnoj visini), već mislimo na točnost i pouzdanost svake štampane riječi, naročito kada se objavljuje naučna grada, gdje je svaki detalj od velike važnosti. Recenzenti, urednici, lektori i svi oni koji su pozvani da se brinu za točnost i dotjeranost publikacija i koji su za to materijalno nagrađeni morali bi savjesnije vršiti svoj posao.

Maja Bošković-Stulli

Jovan Kovačević, Srednjevekovna nošnja balkanskih Slovena. Studija iz istorije srednjevekovne kulture Balkana. Izdala Srpska akademija nauka, Istorijski institut, knj. 4; Posebna izdanja knj. CCXV, Beograd 1953.

Da se je avtor odločil za doktorsko disertacijo pod gornjim naslovom, ga je vodilo predvsem dejstvo, kot pravi sam, da je problem razvoja zgodovinske noše balkanskih narodov še neobdelan, posebno v primerjavi s tujo literaturo o sličnem predmetu.

V avtorjevem predgovoru sledimo njegove vodilne misli. Obleka in nakit sta dve redki in hvaležni materiiji, kjer se zrcalijo kulturna dogajanja in vplivi. Poskus, da se spozna noša nekega časa, je neločljivo povezan s sliko ekonomskega in družbenega razvoja. Noša se je skozi vse čase menjala, toda vedno je bila podrejena slojem razredne družbe in višji sloji so si prizadevali, da so se tudi v noši ločili od ljudstva. Tudi prikaz razvoja nekaterih obrti, ki so vezane na nošo, izpopolnjujejo sliko časa in pomagajo spoznavati osnove družbenega in ekonomskega dogajanja. Vse do XI. stoletja ni opaziti razlik v noši med posameznimi jugoslovanskimi narodi. To je najbolj očitno na nakitu, ki je v osnovnih oblikah enak in se pojavljajo razlike šele proti koncu XII. stoletja. Zato je imeti zgodnjo južnoslovansko nošo kot celoto. Plemstvo in meščanstvo sta bili v srednjem veku bolj liberalni in internacionalni in sta se hitro otresli ljudskih značilnosti noše. Sprejemali sta nošo Zahoda ali Bizanca. Toda kljub temu sta še obdržali nekatere svojevrstnosti ljudske noše. Tudi bizantinska noša je vedno sprejemala tuje vplive; v zgodnji dobi perzijske, pa tudi barbarske. — Nastanek nakita je obrednega značaja, zato je obdržal mnogo magičnih lastnosti, ki pa tudi pri obleki niso nepoznane. Posebno poglavje obravnava zgodovino opisovanja in obdelave noše južnih Slovanov; relativno mnogo je storjenega v Jugoslaviji za arheološko proučevanje nakita, in to zgodnje-južnoslovanskega. Avtorju so rabili tudi mnogi izsledki slovenskih arheologov o materialu iz staroslovenskih najdišč.

Z zgodovinsko, umetnostnozgodovinsko in arheološko analizo materiala, pravi avtor, je skušal podati sintezo materiala. Najvažnejši material nudijo freske, ki pa so kot gradivo za raziskovanje noše kaj različne vrednosti; in njih je noša često fantastična in »ikonografsko« prenesena s starejših vzorcev ter časovno ni avtentična. Portreti in zgodovinske kompozicije nudijo neovrgljiv material. Avtor je razpodel 400 portretov iz časa med XI. in XIX. stoletjem. Grupiral jih je v kraljevsko-carski portret v vladarskem ornatu, plemiški portret v plemiški noši ter meščanski portret v meščanski noši. Poleg portretov na freskah so še portreti na miniaturah, ikone, skulpture, okovje na knjigah, denar, pečati in drugo. Poglavje o metodi in virih zavzema precejšnji del knjige, kar je ob obilici virov tudi nujno.

V poglavju o sami noši je na prvem mestu obdelan nakit; najdalj se je tudi avtor mudil ob nakitu samem in zlatarski obrti. Da je postavil nakit na prvo mesto, k temu ga je gotovo napotila tudi ugotovitev etnologije, saj sam omenja v uvodu, da je nastal nakit prej od noše.

Na razvoj noše je vplival razvoj obrti. Skozi XI. in XII. stoletje nudijo pisani viri prve omembe o zlatarstvu v slovanskih deželah. V južnoslovanskih pokrajinah vodijo prva poročila v dalmatinska mesta. Do XII. stoletja je prihajalo mnogo zlatarskih izdelkov iz Bizanca, Italije in celo Francije. Glede na dve teoriji o nastanku južnoslovanskega zlatarstva (Niederle, Karaman) opozarja avtor na prehod od domače delavnosti v vaško zlatarsko obrt v notranjosti dežele, kjer je vidna zveza s predсловansko zlatarsko obrtjo na Balkanu, nasproti svojevrstnemu razvoju te obrti v dalmatinskih mestih, ki je povezana z zlatarsko umetnostjo pozne antike.

Kmalu po nastanku južnoslovanske zlatarske umetnosti so kazali izdelki neki enoten slog na vsem južnoslovanskem ozemlju. Proti koncu XIII. stoletja se pojavijo tuji vplivi v razvoju južnoslovanskega zlatarstva. Bizantinski vpliv se je hitro umikal pred italijanskim in nemškim. Ta vpliv se je kazal tako v novem stilu, pa tudi v strokovnih izrazih.

Fevdalno gospodarstvo je vplivalo na razvoj vaškega zlatarstva. Ti zlatarji so gojili obrt v svojih družinah in so bili vezani z dajatvami gospodu. Mestni zlatarji so sledili zahodni razvoj, medtem ko so ohranjali vaški v svojih izdelkih zgodnje južnoslovanske in predсловanske elemente. V zgodnji južnoslovanski dobi v zlatarstvu niso uporabljali zlata; najbolj cenjena kovina je bilo srebro. XIII. stoletje je prineslo spremembo tudi v poznavanju tehnik. Starejši, kakor tudi mlajši nakit ni imel vedno samo vloge nakita, temveč so bili n. pr. diademi znaki dekleštva, verižice znaki vojaškega poklica in podobno. Dragi in pol-dragi kamni ter razni napisi so dajali prstanom poseben pomen in celo čarodajno moč.

Poglavje o obleki obravnava tkanine, kožuhovino, krojaško obrt, najstarejše vire o južnoslovanski noši, vladarsko, plemiško in meščansko nošo, dalje ljudsko nošo ter razne dele noše, kot so pokrivala, pasovi in obutev posebej.

V času naselitve južnih Slovanov je vodil Bizanc trgovino z dragocenimi tkaninami. Južni Slovani so dobivali te dragocenosti kot darila ali pa so si jih osvajali kot plen. Kasneje so dobivali luksuzne tkanine iz Italije. Domači izdelki niso nikoli dosegali kvalitete uvoženega blaga, čeprav so v XV. stoletju tkanine iz dubrovniških manufaktur resno tekmovali z beneškimi na bosenskih in srbskih trgih. V vaseh so izdelovali debele volnene tkanine, kot sta »raša« in »sklavina«. Raša je bila bela ali temna. Po Miklošiču naj bi bila ta tkanina iz Arasa in naj bi zato imela po tem mestu ime. Toda avtor ugotavlja, da so se razvile tkalnice v Arasu šele v XV. stoletju, vtem ko se raša v naših krajih omenja že od XIV. stoletja dalje. Raša naj bi imela torej prej ime po Raški, kjer so jo še prav posebno marljivo izdelovali. Tu pripominjam, da je raš, ras, raska in raševina znana tudi po vsem Slovenskem.

Živalska koža je bila najvažnejši material za oblačila starih južnih Slovanov kakor ostalih barbarov. Preprosto obleko iz kožuhovine srečamo še mnogo kasneje kot pastirsko obleko; to je »skronje« današnjih pastirjev.

Karakteristika krojaške obrti, kot zlatarske, je bila ta, da se je delila v vaško in mestno. Krojači niso trgovali v taki meri kakor zlatarji in niso razpolagali z večjim kapitalom. Vaški krojači, zlatarji in drugi rokodelci so živeli na zemlji fevdalcev v enakih razmerah.

Za vladarsko in plemiško nošo so viri najbogatejši, redkejši so portreti meščanov. Avtor ugotavlja, da kaže ženska plemiška noša izrazit bizantinski vpliv; v XV. stoletju je v meščanski noši bizantinski in zahodni vpliv, od srede XV. stoletja pa islamski. Plemiška noša se je razločevala od meščanske in ljudske. Ljudska noša v Dubrovniku se je malo razločevala od kmečke iz okolice Dubrovnika, to je od noše »ad modum slavicum«. S to oznako so v aktih dubrovniškega arhiva označeni deli obleke srbske ljudske noše. Od te

pa se spet razločujejo deli noše, ki so označeni z »ad modum Bosniensium«. Obleka »ad usum Vlahorum« ni zabeležena, pač pa nakit. Osnovne poteze vlaške pastirske noše pa moremo spoznati s fresk, in to s kompozicij Kristusovega rojstva.

Za pokrivala, kape in klobuke nudijo viri dosti najrazličnejših oblik. Kovačević pravi, da se je klobuk kasneje imenoval kamilovac. Pri nas na Primorskem imenujejo kamelouc starejšo nedeljsko volneno žensko ruto.

Avtor je razgrnil s tem svojim delom veliko vrednoto, ko je odprl nadvse zanimiv pogled v življenje južnih Slovanov v srednjem veku. Obsežnost posameznih poglavij je narekoval razpoložljiv material, zato je dokaj bogatejši del o plemiški in meščanski noši, vtem ko nudijo viri o ljudski noši manj gradiva, a ji je avtor kljub temu našel in dal lepo mesto. Človek si nehote zaželi, da bi dobili tudi Slovenci svoje davne prednike na slikovnem materialu zbrane in obdelane.

Knjiga je izdatno in pestro ilustrirana z risbami, fotografskim materialom ter tudi z barvnimi odtisi; opremljena je z registrom osebnih in geografskih imen in s stvarnim registrom.

Marta Ložar

Niko Županič, Liburnisko i istarsko ostrvo Cissa i značenje ovog geografskog imena. (Pos. otisak iz Istoriskog časopiša Istoriskog instituta S. A. N. Knjiga III. Beograd 1952.)

S problemom liburnijskega in istrskega otoka Cissa, ki ga omenjajo antični pisci, so se ukvarjali že znani etimologi, zgodovinarji itd. Prišli so do bolj ali manj posrečenih zaključkov glede izvora imena in njegove lokalizacije. Problem je to pot zamikal slovenskega razlagalca antičnih imen prof. dr. N. Županiča. Kot osnovni vir mu rabi delo C. Plinia Secunda »Naturalis Historia«, v katerem so omenjena v 138. poglavju III. knjige pri opisu Istre in Liburnije razna geografska imena, ki so danes ali že pozabljena ali pa ohranjena v enaki ali spremenjeni obliki, kot kaže primer obravnavane Cisse. Nekatere raziskovalce je pri razlagi imena motilo njegovo dvojno pisanje. Antični avtorji pišejo namreč Cissa in Gissa. Avtor pa pripominja v zvezi s tem, da je v antični literaturi izmenjava C/G zelo pogostna, o čemer pričajo napisi na kamnih. Precej zmede pri iskanju Cisse je prineslo tolmačenje latinskega napisa na kamnu, ki so ga našli v 18. stoletju na manjšem Brionskem otoku. Neutrudni iskalec Cisse, Peter Kandler, je na osnovi tega napisa trdil, da je bila Kissa, o kateri govori napis na kamnu, neke vrste tovarna za barvanje škrlata in da je bila v bližini kraja, kjer so našli napis. Za najdbo se je zanimala tudi angleška arheologija in znani hrvatski lingvist P. Skok jo je prav tako vzel za resen primerek. Šele konec 19. stoletja jo je nemški zgodovinar T. Mommsen proglasil za falzifikat. Vloga napisa na kamnu pri razlaganju antičnega imena Kise je postala s tem nepomembna.

Ime Kise je ohranil tudi cesar Konstantin Porfirogenet v delu »De administrando imperio«. Na osnovi antičnih virov trdi avtor: kje je bila istrska Cissa, se ne dá natančno ugotoviti. Plinijeva liburnijska Gissa, liburnijska Cissa, pa je po obliki imena in po svojem geografskem položaju identična z današnjim otokom Pagom, ki se je še v srednjem veku pri Grkih in Rimljanih imenoval Kissa (Chissa), v ustih slovenskih Hrvatov pa se je preoblikovalo ime Cissa v Čaška. Cissa oz. Čaška je še danes ime majhnega kraja v Čaški dragi na otoku Pagu.

Ime Cissa je pelazgijskega (alarodskega) izvora, kot meni avtor. Po raziskovanjih našega znanega lingvista K. Oštrja pomeni beseda *Κίσσα-ρος* calx, kremen. Avtor ugotavlja na osnovi tega, da pomeni ime otoka Cissa v srbskohrvatskem jeziku razne variante imena Kamen, Kamnik itd. Glasoslovno pa se je iz antičnega imena Kisa razvila Cissa (Čeča) Časa slično kot Misa (māša) maša.

Marija Jagodic

»Sveznadar«. Nauka i znanje u riječi i slici. Zagreb 1953.

Nakladni odjel Seljačke sloge u Zagrebu objavio je početkom 1954 svoj, već ranije najavljeni, pučki leksikon, pod imenom Sveznadar. Svrha je tom leksikonu, kako je već u predgovoru naglašeno: da posluži širokim slojevima naroda, kao priručnik, tumač pojmova i događaja sa područja nauke i znanja, na koje dnevno nailaze u životu, zvanju, novinama i knjigama.

Ovaj pučki leksikon ima 880 stranica od toga oko 200 stranica slika. Trebalo je dakle, u taj veoma ograničeni prostor smjestiti tri omašne discipline, kao što su antropologija, etnologija i etnografija a da se ipak o njima uglavnom sve kaže, što je čitaocu potrebno. To za autore tih natuknica nije bio lak posao. Trebalo je u prvom redu provesti odabiranje u materijalu, koji će se prikazati a onda taj materijal obraditi na što manjem prostoru, a da ipak bude jasan, pokraj sve kratkoće. Mora se priznati, da je to autorima u cijelosti uspjelo.

Antropologija, kao nauka, obuhvaćena je u jednoj jedinoj, enciklopedijski izrađenoj natuknici, u kojoj je sve obuhvaćeno što čitaoca može zanimati. Rasna podjela je provedena prema modernom sistemu E. v. Eickstedta na rasne skupine i rase, čime je čitavi rasni kompleks znatno pojednostavljen.

U etnologiji su, obzirom na prostor, zahvaćeni osim općih pojmova samo one etničke skupine, sa kojima se čitaoc češće susreće u literaturi. Prikazivanje svih etničkih skupina, u okviru primitivnih naroda, znatno bi premašilo prostor, koji je stajao na raspolaganju.

Etnografiji je posvećeno više pažnje jer se radi o upoznavanju i našeg naroda. Duhovna i materijalna kultura: običaji, vjerovanja, umjetnost, namštamba, nošnja itd. obrađena je primjermom jasnoćom, ma koliko da se moralo voditi računa o raspoloživom prostoru. Treba napomenuti, da sve tri spomenute discipline ne obuhvataju više od 3 arka t. j. 48 stranica, a da je ipak uspjelo dati o njima zaokruženu i tačnu sliku. Autori natuknica sa područja antropologije, etnologije i etnografije su Mirko Kus-Nikolajev i Ljerka Topali. Odgovarajuće slike za pojedine natuknice izradila je Zdenka Sertić.

Mirko Kus-Nikolajev

Internationale Volkskundliche Bibliographie. International Folklore Bibliography. Bibliographie Internationale des Arts et Traditions Populaires. Années 1948 et 1949 avec supplément d'années antérieures. Ouvrage publié par la Commission Internationale des Arts et Traditions Populaires sous les auspices du Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines et avec le concours de l'Unesco. Rédigé, avec l'assistance des collaborateurs, par Robert Wildhaber. Bâle, 1954. Str. XXIV + 467.

Po štirih letih prestanka je lani izšla nova Mednarodna etnografska bibliografija (= MEB), ki se je bodo gotovo razveselili etnografi in etnologi po vsem svetu. Nova knjiga MEB obsega leta 1948 in 1949 z dopolnili iz prejšnjih let ter je popolnejša od vseh, kar jih je doslej izšlo. Krog sodelavcev se je od dosedanjega števila 32 povečal na 55 in med njimi sta tudi slovenska etnografa prof. Niko Kuret in prof. Vilko Novak. Spričo znatnega povečanja števila sodelavcev in v zvezi s tem tudi števila sodelujočih dežel se nadeja urednik dr. Robert Wildhaber v svojem uvodu, da bo res kmalu mogoče govoriti o obsežni MEB.

MEB za leto 1948/49 z dopolnili iz prejšnjih let navaja skupno 6111 etnografskih oziroma etnoloških knjig, razprav, člankov in ocen. Priznati moramo, da se je slovenska etnografija v tej novi MEB odrezala prav dobro in nadevse častno, kar je seveda zasluga obeh naših sodelavcev, ki sta v MEB v kar največ možnem obsegu prispevala slovensko etnografsko bibliografijo. Tako je v MEB navedenih nad 300 knjig, razprav, člankov in ocen, ki jih je napisalo ca. 135 slovenskih avtorjev. To je vsekakor precej drugačno stanje, ako ga primerjamo z onim v prejšnji MEB (1942—1947), v kateri je bilo samo 12 imen

iz Slovenije. K zgornjim številkam pa naj takoj pripomnimo, da so v novi MEB poleg del iz let 1948/49 upoštevana v velikem obsegu tudi vsa tista etnografska dela od leta 1942 do 1947, ki niso bila navedena v prejšnji MEB. Temu dejstvu je treba torej pripisati, da je slovenski delež v MEB tokrat izredno velik.

Mimo raznih razprav, člankov in ocen, objavljenih v periodičnih znanstvenih publikacijah, so v MEB izčrpno navedeni članki iz časnikov, to je iz dnevnikov, tednikov ipd. Tudi ta okolnost je mnogo prispevala k povečanju števila slovenskih avtorjev in njihovih del v MEB. Kakor je razveseljivo, da je slovenska etnografska bibliografija iz let 1942/49 tako obsežno zastopana v MEB, tako je povsem upravičeno vprašanje, ali je bilo morda umestno, navajati v MEB prav vse, karkoli se zdi, da ima neki pomen za slovensko etnografijo. Mogli bi potemtakem razpravljati o tem, ali je slovenska etnografska bibliografija v MEB prenaširoko zajeta ali ne. Ne glede na izid tega razpravljanja pa je nedvomno v MEB marsikaj navedenega, kar ne sodi vanjo in bi bilo mogoče brez škode izostati. V prihodnje bi bilo najumestneje, da bi poleg knjig bili upoštevani le razni etnološki in etnografski članki, razprave in ocene iz periodičnih znanstvenih publikacij, medtem ko bi iz časnikov bili izjemoma navedeni le pomembnejši članki, predvsem takšni, ki naj bi jih mednarodni etnografski svet imel v razvidu.

Kar se tiče navajanja slovenskih del v MEB, naj opozorim na nekaj napak in pomanjkljivosti. Marsikje sta se prof. Kuret in Novak naslanjala na slov. etnografsko bibliografijo, objavljeno v Slov. etnografu III/IV, ki pa ima žal precej nepravilnosti. Samo tako si moremo pojasniti, da je pri št. 2274, 3052 in 3905 v MEB mesečnik Naša žena pogrešno naveden: namesto 3 (1944) in 2 (1946) pravilno VI/1947 in V/1946. Pomanjkljivo navajanje nam kaže tudi št. 2520 B.O., Čarodejni obred nakolenčiča in bosmana, zakaj ta razprava ni bila objavljena samo v Etnologu XIV, temveč tudi v Etnologu XV. Po tem sodeč je verjetno še kaj več podobnih pomanjkljivosti. Tudi imen in priimkov avtorjev ni bilo pravilno navajati ponekod samo z inicialkami, torej tako, kakor je bil članek prvotno objavljen. Pri št. 281 V.N., Albert Sič... bi bilo treba ta članek takole navesti: V(ilko) N(ovak): Albert Sič... Naposled tudi naslovi člankov in razprav niso povsod ustrezno prevedeni v nemščino. Omenim naj zgolj razpravo sub št. 3192 B.O., Über ein slowenisches Brauchtum-Spiel. Ker je predmet razprave mednarodno-etnografsko zelo važna igra »most«, bi brez težkoč in povečanja besedila bilo primerneje namesto Brauchtum-Spiel napisati Brücken-Spiel.

Boris Orel

Katalog der europäischen Volksmusik im Schallarchiv des Institutes für Musikforschung Regensburg. Für die Unesco (Schallarchiv Serie C, Band 3) zusammengestellt und herausgegeben durch das Institut. Bearbeitet von Felix Hoerburger. Gustav Bosse Verlag, Regensburg 1952. 189 str.

Za raziskovanje ljudske glasbe, zlasti preteklih dob, je najzanesljivejše gradivo v obliki zvočnih posnetkov na ploščah, trakovih, žicah itd., kar v večji meri omogočajo šele sodobna tehnična sredstva. Le-ta ohranjajo zvočne folklorne pojave v pristni obliki, medtem ko so vsakovrstne zabeležbe vedno vsaj v neki meri subjektivne stilizacije. Zato je ideja izdajati kataloge zbirk fonoarhivov, ki nastajajo pri raznih institutih, zelo pomembna in treba je izreči priznanje organizaciji UNESCO, ki daje finančna sredstva za publiciranje. Seveda pa je treba pri uporabi gradiva vedeti, ali so bili posnetki posneti neposredno od ljudskih pevcev in godcev ali od šolanih pevcev, ki so peli po spominu, ali pa so bile posamezne pesmi in plesi izvajani po predlogah ali celo po »priredbah«. Take podatke daje zgornja zbirka vsaj v nekaterih primerih. Gradivo obsega 16 evropskih folklornih območij (Albanija, Stara Bavarska, Belgija, Bukovina, Egerland, Anglija, Estonka, Galicija in Volinija, Jugoslavija, Norveška, Romunija, Rusija, Švedska, Južna Tirolska

in Ukrajina), vendar pa v zbirki prevladujejo primeri iz Južne Tirolske (131 od 189 strani!). Tako ima zbirka po tej strani pretežno regionalni pomen. Seveda je pojem »Južna Tirolska« uporabljeno zelo široko. Med primeri iz tega območja so namreč tudi pesmi in plesi iz Trbiža, Rablja, Zabnic in drugih krajev Kanalske doline. Toda medtem ko najdemo za to območje posebna poglavja nemških, italijanskih, ladinskih in cimbrskih pesmi, pa ni omenjen slovenski izvor n. pr. pri polki »Pa dečva radóma« in drugih primerih z našega etničnega ozemlja. Pač pa je omenjeno pri pevcih iz Rablja, da so »des Textes wegen« uporabljali Anderluchovo zbirko »Kärntner Lieder«. Na podoben način je prikazan tudi etnični značaj Bukovine, Egerlanda, Galicije, Volinije itd. le z nemškimi teksti.

Jugoslavija je zastopana s številnimi ploščami, ki so bile posnete v jeseni 1937 v Sarajevu. Obsegajo mestne lirične solistične pesmi, zlasti sevdahlinke, deloma s podporo instrumentov; dalje kmečke solistične pesmi z gusli, izmenično petje, dvoglasja, guslarsko epiko ter instrumentalne primere na dvojnicah, tamburici in svirali ter pravoslavne, katoliške in islamske duhovne pesmi. Poleg tega pa so navedene arhivske kopije magnetofonskih trakov, ki jih je posnel Radio Ljubljana septembra 1951 na festivalu v Opatiji. Obsegajo 4 primere iz Črne gore, 3 iz Slovenije (Tkalečka in Šošarska iz Murske Sobotice ter Metliško kolo iz Črnomlja?!), 3 iz Makedonije in 4 iz Hrvaške. Ker verjetno tudi uredništvo meni, da ne more prevzeti odgovornosti za te podatke, navaja bralca na literaturo o opatijskem festivalu.

Radoslav Hrovatin

Journal of the International Folk Music Council. Volume VII — 1955. W. Heffer and Sons LTD., Cambridge, England. 116 str.

Revija prinaša referate s konference IFMC, ki je bila leta 1954 v Sao Paulo v Braziliji. Veliko število referatov se ukvarja z glasbeno folkloro Južne Amerike, nekateri tudi s folkloro Azije, Afrike in Avstralije. Poleg tega je nekaj referatov posvečenih raznim folklorističnim problemom, objavljeni pa sta tudi resoluciji o definiciji glasbene folklore in o glasbeni folklori v vzgoji.

Med novicami je tudi sporočilo o udeležbi Jugoslavije na Mladinskem glasbenem festivalu leta 1954 v Passauu ter naznanilo novih publikacij sester Danice in Ljubice Janković. Sledijo osmrtnice, med katerimi je omenjen tudi profesor zgodovine na univerzi v Oxfordu John Linton Myres (1869—1954). Po poročilih nekaterih radijskih oddajnih postaj je zelo veliko število ocen novih publikacij iz raznih dežel vsega sveta. Tudi Jugoslaviji je posvečena velika pozornost. Ocenjena so naslednja naša dela: M. A. Vasiljević, Jugoslovanski muzički folklor II. Makedonija; M. A. Vasiljević, Narodne melodije iz Sandžaka; R. Hrovatin, Partizanska pesem; Ž. Firfov, Makedonski muzički folklor I. Pesni; Ž. Firfov in G. Pajtondziev, Makedonski narodni ora; I. Grafenauer, Origine, sviluppo e dissoluzione della ballata popolare slovena »Lepa Vida« (Lares 1953); Slovenski etnograf V.—1952; Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu II.—1953.

Radoslav Hrovatin

B. Korompay, Die Bogenfalle bei den Finnougriern auf dem Wege aus Sibirien nach Europa und den südlichen Verbreitungsgebieten. (Sep. aus Acta Ethnographica, Tom. III, fasc. 1—4, 1953.)

V finsko-ugrijski etnografiji se pojavlja kot važno vprašanje, kako rešiti problem izvora in razširjenosti pasti na lok (Bogenfalle). Namen avtorjevega razpravljanja je 1. razjasniti zgodovinsko razvojno zvezo sibirске pasti z njenimi evropskimi variantami, 2. postaviti zgodnejše datume glede izvora sibirске pasti in njenih evropskih variant.

V zvezi s prvim vprašanjem raziskuje avtor različne tipe pasti v Sibiriji, na Uralu, v Madžarski, Besarabiji, Jugoslaviji, Franciji in Finski. Rezultati,

ki jih podaja avtor na osnovi svojih izsledkov, so naslednji: v Sibiriji sta znani obe obliki pasti: odprta in zaprta. Iz dejstva pa, da je odprti tip razširjen po vsej Sibiriji, drugo obliko pa srečamo samo na Uralu in v zvezi z nadaljnjimi avtorjevimi izvajanjem in primerjavami, sledi, da se je zaprti tip pasti razvil iz odprtega. Uporaba obeh oblik je še danes namenjena predvsem za lovljenje hermelinov.

Z vprašanjem pasti na lok se je izčrpno ukvarjal tudi madžarski raziskovalec B. Gund. Čeprav ugotavlja avtor, da je bila past na lok najbolj razširjena med finsko-ugrijskim pranasodom, vendar meni v nadaljnjih izvajanjih, da ni finsko-ugrijskega izvora. Prvotna oblika pasti pa se je ohranila v južnih predelih Urala do danes še med Baškirci in Marijci.

Najobilnejši je glede na raznovrstnost oblik pasti v Evropi material iz Madžarske, zlasti iz zahodnega predela, kjer so bile najrazličnejše pasti splošno v rabi.

Med primerjalnim gradivom navaja avtor tudi pasti na lok za polhe iz ljubljanskega Etnografskega muzeja, kjer pa je že zasledil drugačno konstrukcijo. Glede na ugotovljene različne konstrukcije trdi avtor, da so te posledica spremenjenega načina nastavljanja.

Past na lok je znana tudi v Franciji in na Finskem. Na osnovi proučevanja teh oblik sodi avtor, da je med njimi določna zveza, ki se kaže predvsem v enakem nastavljanju pasti, čeprav v različne namene. V Franciji jo namreč uporabljajo za lovljenje podgan, na Finskem pa za lovljenje sinic in šoj.

Vsa nadrobnejša raziskovanja pasti dokazujejo, da so več ali manj različne oblike razvojno povezane z uralsko pastjo. Past zaprtega tipa v Evropi je povezana s finsko-ugrijskim tipom preko madžarskih in finskih variant, ki so ji obenem tudi posredovale to obliko.

Na zaključku svoje razprave posega avtor tudi na izvenevropsko območje. Razpravlja o problemu pasti, ki so razširjene sicer v manjšem številu, vendar pa v večjem obsegu po Indoneziji, Afriki in celo Južni Ameriki. Tudi tu proučuje medsebojno povezanost, ki pa nasploh ni velika.

Glede na različnost nastavljanja pasti na lok in zanko sodi avtor, da je sibirski past, prva odprta oblika pasti, nastala verjetno v vzhodni Sibiriji, po vsej verjetnosti kje v dolini Amurja pod jugovzhodnim azijskim vplivom.

Marija Jagodic

Anton Schultes, *Die Nachbarschaft der Deutschen und Slawen an der March. Kulturelle und wirtschaftliche Wechselbeziehungen im nordöstlichen Niederösterreich*. Wien 1954. Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. Bd. IV. 8°. 161 str.

Moravsko polje je Slovencem najbolj poznano iz zgodovine po bitki med Rudolfom Habsburškim in Otakarjem II. Přemyslom pri Dürnkrutu 1276, iz sedanosti po vrelih nafte pri Zistersdorfu in po dolnji Moravi kot meji med Avstrijo in Slovaško ter istočasni meji med Nemci in Slovaki. Ta meja v zadnjih 100 letih ni veljala samo narodnojezikovno, temveč tudi gospodarsko in kulturno. Rast Dunaja je zlasti z njegovo industrijo vplivala na kmetijsko nemško ravno na zahodu od dolnje Morave, medtem ko je slovaška zemlja na vzhodu ostala agrarna ter pod močnimi fevdalnimi vplivi, ki so jih na zahodu nadomestili velekapitalistični dunajski. Razmerje med tema dvema narodnostnima, kulturnima in gospodarskima svetovoma je zasledoval A. Schultes, šolnik v Hohenau, po izrazih na njegov dolgoletni službeni kraj na jugu od sotočja Taje v Moravo. Pričujoča knjiga opisuje to medsebojno razmerje v gibanju prebivalstva in zemljiške posesti, v vplivu na jezik v osebni, krajevnih in ledinskih imenih, pravljicah, pripovedkah, pregovorih in pesmih, običajih, noši, zdravstvu ter v gospodarstvu s poljedelstvom, gozdarstvom, lovom, ribištvo, trgovino, prometom in industrijo. V splošnem

srečamo razmerje, ki bi ga mogla primerjati z razmerjem med Štajerci in Prekmurci v območju Radgone in na njenem severu. Obširno zbrano gradivo o razmerju med Avstrijci in Slovaki v hohenauskem okolišu je metodično pomembno, ker dovoljuje nadrobno razčlenitev raznovrstnih gonilnih sil, ki so ob dolnji Moravi vplivale na Nemce in na Slovake ter sodelovale na način njihovega sožitja in stapljanja. Raba jezika je bila razvoju odvisna od višjega družbenega okolja in gospodarstva dunajskega zaledja, da je zajelo slovaškega priseljenca tudi jezikovno. Sožitje in stapljanje dveh jezikovnih skupnosti iz različnega družbenega okolja ter gospodarstva postavlja tudi vprašanje o vsebini tako imenovanih narodnih kultur v sestavu narodno-jezikovnih in zemljepisnih enot.

Franjo Baš

Max Lüthi, *Das europäische Volksmärchen*. A. Francke A. G. Verlag, Bern 1947.

Lüthijega knjiga ne teži za etnografskim niti za psihološkim ispitivanjem narodne pripovijetke, več želi prodrijeti u suštinu pripovijetke kao književne pojave i procjenjuje je suvremenim literarnim mjerilima.

Stilističku suštinu narodne priče tumači autor pomoću slijedećih osnovnih kategorija: jednodimenzionalnost; plošnost; apstraktni stil; izolacija i opća povezanost; sublimacija i sveobuhvatnost. Jednodimenzionalnošću priče naziva autor ono nepostojanje granice među t. zv. obostranim i onostranim pojavama (za razliku od legende i predaje); ljudi, vile i zmajevi pripadaju tu istoj dimenziji. Likovi su u priči bestjelesne figure, izvan prostora i vremena, bez vlastite psihologije, one su predložene izolirano i plošno. Priča ne voli opise, predmete samo imenuje; oni su iz čvrste materije i strogo simetrični, rado se metaliziraju i mineraliziraju (na pr. zlatni konj). Radnja teče svojom točno sračunatom apstraktnom kompozicionom linijom. Stalne formule, stajajući brojevi, ritmički i rimovani počeci odn. završeci priče, doslovno ponavljanje epizoda, — sve su to elementi apstraktnog stila priče. Kao što su figure bez dublje unutarnje veze s okolinom, tako je izolirana i radnja, ona pokazuje svoju razvojnu liniju, ali ne i milieu. Epizode kao da nisu povezane, detalji se zaboravljaju odn. ponavljaju iz epizode u epizodu, te tako nastaju ona prividna proturječja u priči (gubitak ruke zaboravljen u slijedećoj epizodi i sl.). Ove motive naziva autor tupima. Tupi su motivi i oni neobjašnjeni, nesvjesni postupci junaka, koji se kasnije pokažu kao važni za tok same radnje. Ovi tupi motivi izviru iz izoliranih, prividno samostalnih epizoda, a ujedno se tu naslućuje prikriivena povezanost svega zbivanja u priči.

Glavni je junak obično najmlađi, slijep, razbaštinjen, izoliran; on živi ne znajući svoga pravog mjesta, a ipak postupa u skladu s njemu nepoznatim vezama. Autor u tome vidi sličnost s Rilkeovim Sonetima Orfeju. Prema autorovu mišljenju ličnosti u priči nisu tipovi, već samo figure, one nemaju individualnih osobina.

Svi motivi koji ulaze u priču tu se sublimiraju na osobiti način. Ulaze elementi običnog života, motivi magičnog i numinoznog porijekla, zatim mitološki motivi, relikti rituala i običaja, seksualni motivi i simboli, — ali svi se ti motivi, uklopljeni u priču, lišavaju svog prvobitnog konkretnog značenja.

Priča pjesnički ovladava svijetom. Što je u životu teško, u priči je lako i prozračno, sve se odvija kako treba i sve u pravi čas. Svijet priče je suprotnost stvarnosti koja zbunjuje i ugrožava, ali to nije pasivni san siromašnih i nemoćnih, priča ne izvire iz želje da se poljepša život, ona vidi život tako kako ga prikazuje. Priča ne prikazuje stvarnost nego bitnost svijeta. Ona nije naivna ni primitivna, već visoko razvijena umjetnost (predaja je primitivna). Ona je nesumnjivo nastala u visoko razvijenoj kulturi, iako je vremenski mogla pripadati vrlo ranim kulturama. Ima razlike među pričama pojedinih pripovjedača, naroda i epoha, ali je u njima uvijek nevidljivo

prisutna osnovna forma priče; u čistom obliku ona se rijetko ostvaruje. To bi bile osnovne autorove misli.

Smatramo da su tu u svom cjelovitom oblikovanju lucidno sagledana stilistička sredstva priče. Lüthi je književno izvanredno predočio njezinu umjetničku draž, onu prozračnu lakoću, čvrstoću obrisu i slobodu kretanja. Pristupio je priči sa suvrenim i ozbiljnim književnim mjerilima, pronašao u njoj svojstva koja današnjem odraslom evropskom čitaocu još uvijek mogu nešto reći, ali tu je, po našem mišljenju, i njegova slabost. On je priču suviše modernizirao. Onaj samotni, rilkeovski izolirani junak odgovara novijem evropskom raspoloženju, ali nije imanentan narodnoj pripovijeci. Autor ne polazi od konkretnih pripovjedačkih tekstova, već od idealne osnovne forme priče, za koju sam kaže da se u čistom obliku gotovo nikad ne susreće. Postavlja se pitanje nije li ta idealna forma ipak samo jedna lucidna konstrukcija? Živa pripovjedačka građa, kakva se susreće na terenu, protivni se nekim njegovim iznesenim tezama. Na pr. onoj o nepostojanju milieu-a, o potpunoj individualnoj bezličnosti likova u priči. Prostor nam ne dopušta navođenje primjera. Ali autentični tekstovi narodnih priča, kroz uslovnu fantastičnu fabulu i tipizirane međunarodne motive, gotovo uvijek uspijevaju prožeti priču individualnim pečatom svoga pripovjedača, kraja i društvene sredine. Iz toga se uzajamnog prepletanja rada posebna i neponovljiva draž priče.

Da bi potkrijepio svoje teze o stilu narodne priče, autor bogato citira tekstove iz klasičnih evropskih zbirki (Grimm, Vuk Karadžić i dr.). Čini nam se da baš ove zbirke nisu zgodan izvor za procjenjivanje narodne stilistike, jer su ih izdavači svojevremeno stilski prilagođavali svojim shvaćanjima duha i stila narodne priče. Jedan primjer: govoreći o strogoj geometrijskoj konstrukciji priče, Lüthi citira tri dulja odlomka iz Vukove priče »Stojša i Mladen«, gdje je doslovno jednakim opisom i jednakim dijalogom triput ponovljena ista scena. Nedavno je utvrđeno (M. Mojašević, o Vukovoj stilizaciji srpskih nar. pripovedaka, Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901—1951, Bgd 1955, str. 312—313) da je originalni tekst u toj priči drugačiji i da je Vuk sam ovdje stilski ujednačio ponovljene epizode.

Postavlja se pitanje može li se narodna pripovijetka do kraja shvatiti isključivo kao literarni fenomen, ili je treba ipak pokušati objasniti i u vezi s ambijentom u kome ona živi.

M. Bošković-Stulli

Anton Dörrer, Erl. Arbeit und Brauch. Innsbruck 1954 (= posebni odtis iz »Schlern-Schriften«, Bd. 158. Beiträge zur Heimatkunde des nordöstlichen Tirol. Festschrift zum 70. Geburtstag Matthias Mayer's.) Str. 39 + V celostranskih slikovnih priloga.

Z veliko ljubeznijo pisano delce, ki skuša brez visokih zahtev podati kar se dá popolno podobo tirolske vasice Erl, zraven pa reševati njeno sedanjo problematiko. O Erlu se je njega dni mnogo pisalo. Slavni lepak Albina Egger-Lienza je populariziral erlske pasijonske igre pred 1914 po vsem svetu. A. Dörrer pa se pojavlja v bogati literaturi o Erlu (glej obširni seznam na str. 38—39) tudi že 1912. Požar 1935 je uničil prostrano gledališko lopo in nacizem je pretrgal izročilo iger. Danes butajo ob nekdanjo idilično vaško skupnost kljub njeni odmaknjenosti od velikih prometnih žil valovi modernega časa. Pisec skuša odgrinjati jedro krize in kazati rešilna pota. Za nas pa je predvsem mikaven prerez erlskega vaškega življenja, dela in običajev, ki pisec vanj spretno vpleta spomine na stvari, ki so že zatonile v pozabo ali pa se že opuščajo. Tudi pri nas je še nekaj častiljivih vasi, ki bi zaslužile monografično etnografsko obdelavo kot žive organske celote, ki se čezdalje bolj razkrajajo! Nevsiljivo se spomni pisec zvez v davni preteklosti in ne pozabi slovenskega elementa na Tirolskem. Pri tem navaja izjavo tudi pri nas znanega ljudskega pisatelja. Reimmichla (Seb. Riegerja,

† 1955), ki je piscu večkrat zatrjeval, da se mora zahvaliti za svoj pripovedniški dar vprav slovenski primesi svoje ožje domovine (Defreggenna, gl. op. na str. 25). Nova pobuda torej, da bi se ta povezanost (ki pa ni vplivala samo v eni smeri!) začela sistematično raziskovati!

Niko Kuret

Anton Dörrer, Tiroler Fasnacht innerhalb der alpenländischen Winter- und Vorfrühlingsbräuche. Wien 1949 (= Oesterr. Volkskultur. Forschungen zur Volkskunde, Band 5). Str. 477.

Malo je dežel na svetu, ki bi se lahko ponašale s tako impozantno monografijo o svojih maskah! Pisec je nabral zanjo izčrpno, do vseh podrobnosti dognano gradivo, ki kljub svojemu obilju nikjer ne učinkuje utrudljivo. Vešče in pregledno ga mojestruje z zanesljivo metodo, da ostane branje užitek od prve do zadnje strani. V obširnem prvem delu (Ausgangspunkte, 15—156) obravnava časovne, zemljepisne, družboslovne, dušeslovne osnove tirolskih mask, običaje, ki jim dajejo okvir, in kraje, kjer se izživljajo. Drugi del (Im Vorfeld der Fasnachtsbräuche, 157—226) je posvetil pisec izčrpnemu pretesu mask v zimskem času. Med njimi je do potankosti prikazal lik Perhte, dalje običaj oračev, šibe-šajbe ter morešk. Tretji, prav za prav glavni del (Hauptplätze der Tiroler Fasnacht, 227—370) pa obravnava pustne običaje z vsemi njihovimi liki po najvažnejših krajih ali središčih Tirolske. Med njimi je najpomembnejši Imbst, za njim se vrste Wald (z Nassereithom in Aussfernom), Telfs, Axams, Sillska dolina, Thaur in Hall. Končno poglavje (Sondergestaltungen der Fasnacht, 371—396) obravnava še posebne načine tirolskega pustovanja. — Pisec pravilno izhaja s stališča, da so tirolske maske v sedanjih bogatih oblikah sicer plod svojevrstnega tirolskega zgodovinskega razvoja, rodovnih in zemljepisnih posebnosti, da pa so zrasle iz osnov, ki so predgermanske. Slovenski bralec se vprašuje, kakšno mesto je utegnil imeti v tem razvoju na sedanjih nemških tirolskih tleh stari slovenski element, ki je odigral kot vmesni člen med staroselsko in bajuvarstvo plastjo neko določeno vlogo. Na to vprašanje najbrž še ni mogoč odgovor ne z naše ne z one strani. A medtem ko glede korantije in drugih mask iz vzhodne polovice Slovenije lahko prilično zanesljivo trdimo, da jih vplivi z zahoda niso bistveno sooblikovali, pa se ob bohinjskih »šemah« in cerkljanskih »lavfarjih« ne moremo otresti domneve, da so obstajale v izrazitem alpskem svetu neke vezi, ki so omogočale določene vplive. Izsledki Dörrerjevih nadrobni raziskavanj bodo delo na naši strani bistveno olajšali, hkrati pa bo treba tudi pojasniti pota, ki so se vplivi po njih pretakali. Pri sedanjem stanju raziskav na naši strani ni mogoče reči kaj več. — Vsak ljubitelj mask bo očaran nad bogastvom likov, mask in običajev, ki jih je ustvarila Tirolska. Knjiga je lepo ilustrirana, kar je pri knjigi o maskah neobhodno potrebno. Žal, jo krasijo same perorisbe (77 po številu). Te so za nazornost prijetnejše, a po dokumentarni vrednosti le zaostajajo za fotografijami (prim. prekrasni slikovni del v bakrotisku v knjigi Karla Meulija »Schweizer Masken«). Bogate so opombe, uporabnost knjige pa še povečuje izčrpno krajevno, osebno in stvarno kazalo.

Niko Kuret

Ein altes deutsches Josephspiel: Von den zwölf Söhnen Jakobs des Patriarchen. Herausgegeben von Artur Kutscher und Matthias Insam, nach der Axamer Handschrift von 1678 ergänzt von Anton Dörrer. Emsdetten (Westf.) 1954 (= Die Schaubühne. Quellen und Forschungen zur Theatergeschichte, Band 45). Str. 154.

Med Drabosnjakovimi igrami se nam poroča tudi o »Egiptovskem Jožefu«. Noben rokopis te igre doslej še ni prišel na dan. Ob besedilu te stare nemške igre, ki jo je pospremil Artur Kutscher s predgovorom s stališča gledališke vede, Matthias Insam z jezikoslovnim uvodom, Anton

Dörreer pa z razborom rokopisov »Jožefove igre« iz Axamsa na Tirolskem, si lahko predstavljamo, kakšna je utegnila biti Drabosnjakova igra. Objavljeni zapis besedila (41–149) izvira iz druge polovice 17. stoletja, igre o Jožefu pa so živele na Tirolskem kljub jožefinskim restrikcijam še skozi vse 19. stoletje tja do 1914. Nazadnje so jih igrali še v Erlu, v Buchu pri Schwazu, celo pred vrati Innsbrucka. Redovno gledališče baročne dobe je uprizarjalo igro o egiptovskem Jožefu tudi na slovenskih tleh. Tako nam poroča »Historia annua« jezuitskega kolegija v Gorici, da je bil 1656 »productus in scenam S. Joseph Patriarcha in Aegyptum venumdatus«, »Historia annua« jezuitskega kolegija v Ljubljani pa omenja za 15. junij 1690 igro »Joseph Austriacus in Josepho Aegyptio adumbratus«. Teh in podobnih iger ne poznamo in ker se nam tudi edini znani Drabosnjakov tekst te igre v slovenščini ni ohranil, ne moremo reči, ali so kaj vplivale na našo ljudsko tvornost. — Lepa izdaja te stare nemške igre je primer, kako bi morali tudi mi poskrbeti za izdajo ohranjenih Drabosnjakovih iger.

Niko Kuret

Carmelina Naselli, *Studi di folklore: Drammatica popolare, Culto degli alberi, »Tarantella«, »Empanadilla«*. Catania 1953. Str. 121.

Štiri različne svoje študije je zbrala sicilská avtorica v lepo opremljeni knjigi. Nas zanimata predvsem prva in druga. — »Drammatica popolare del ciclo natalizio in Europa« bi bil lahko naslov zajetni knjigi. Avtorica podaja tu samo poskus, strniti zdaj že bogate izsledke o božični ljudski dramatiki vse Evrope v pregledno celoto. Videti je, da je hotela predvsem bistveno dopolniti ali natančneje izdelati doslej znano sliko z italijanskim gradivom, ki kljub svojemu bogastvu in kljub svojim znamenitim raziskovalcem (D'Ancona, De Bartolomaeis, D'Amico, Apollonio, Paolo Toschi) doslej marsikje ni bilo prav upoštevano. Tako avtorica upravičeno popravlja splošno mnenje, da so srednjeveški troji le »produkt severnjaškega duha«. Tudi Italija jih je imela in jih je splošno uporabljala! Dalje R. Berliner meni, da je bilo obredje »zibanja Jezuščka« (cullare il bambino, Kindleinwiegen) včasih le simbolna oznaka za božično prepevanje. Avtorica ni tega mnenja. Po njenem je pomenilo »cullare il bambino« vedno dejansko zibanje, ki je bilo v srednjem veku in pozneje (tudi pri nas) bistveni del božičnih običajev po cerkvah in samostanih. Dasi je specifično italijansko bolj češčenje »bambina«, so vendar — to poudarja avtorica — »zibali« tudi v Italiji. Avtorica navaja bogato literaturo. Od jugoslovanske pozna B. Širole in M. Gavazija »Muzikološki rad Etnografskog muzeja u Zagrebu«, Zagreb 1931. — Drugi sestavek, »Sul culto degli alberi in Italia« tudi ne prinaša novih izsledkov, pač pa veže dosedanje delne izsledke italijanskih in drugih etnografov v zvezi z italijanskim ozemljem v pregledno celoto. Lepo vrsto teh običajev in verovanj bo bodoči raziskovalec srečal tudi med Slovenci. Zanimiva so avtoričina izvajanja o božičnem čoku. Po njenem izgorevanje čoka (ali badnjaka) nikakor ni v zvezi s kultom sonca ali ognja, marveč le kristalizirana oblika drevesnega kulta. Za to navaja svoje razloge. Kakor je namreč srenja zažigala novoletno drevo, tako družina zažiga svoj čok. Med italijanskimi verovanji in običaji v zvezi z drevesi je nekaj prav zanimivih (poroka dreves; grožnje s sekiro jalovemu drevesu; objemanje drevesa, preden ga podro). — Avtorica se opira tudi tu na bogato literaturo. Znano ji je stresanje drevja pri Jugoslovanih, žal, pa ne ve za sveto drevo Kobaridcev (iz leta 1331), neznan ji je ostal tudi naš Zeleni Jurij. — Ostali dve razpravi obravnavata dve posebni temi. Pri plesu »taranteli« loči avtorica magični zdravilni ples ene same osebe, če jo je pila tarantela, od v Južni Italiji splošno razširjenega plesa v dvojce enakega imena. V drugi razpravi raziskuje neko špansko slašico, znano na Siciliji in v Argentini.

Niko Kuret

Giovanni Bronzini, *Tradizioni popolari in Lucania: Ciclo della »Vita umana«*. Prefazione di Paolo Toschi. Università di Roma e Museo di etnografia italiana. Studi e testi di tradizioni popolari. Edizioni Montemurro, Matera 1953, 8°, 329 strani.

Asistent pri stolici za »zgodovino ljudskih izročil« na rimski državni univerzi, dr. G. Bronzini, se je spoprijel z mikavno snovjo: opisal je življenjske navade svojih rojakov Lukancev. Lukanija je konservativna pokrajina na jugu Italije, kamor so stoletja naplavljala vse mogoče kulturne in folklorne posebnosti. Zgodovinarji trdijo, da Rimljani v tej deželi »niso imeli nikoli popolne oblasti, ampak so tja poslali samo nekaj kolonij.« Kljub nehomogenemu etničnemu sestavu pokrajine v preteklosti in deloma še v sedanjosti (prim. v knjigi dodatek z gradivom lukanskih Albancev — str. 249 s), kljub zgodovinskim pretresom, ki so pustili za sabo mnogo sledov, je podoba ljudskega življenja — kakor ga je narisal avtor — precej harmonična. Hote ali nehote je to delo nekakšen znanstveni pendant k literarni podobi dežele, kakor jo je videl v knjigi »Cristo si è fermato a Eboli« (slov. prevod izšel leta 1951) zdravnik in slikar Carlo Levi, katerega bistra opažanja Bronzini marsikje vključuje v svoj pregled. Gradivo je avtor zajel deloma iz dosedanjih objav deloma naravnost iz ljudstva z osebnim raziskavanjem na terenu, obenem pa je tudi razposlal za domače razmere in potrebe (po Van Gennepu) prirejeno vprašalnico. Pri razširjanju le-te so mu bile naklonjene krajevne šolske oblasti. S prispevki številnih sodelavcev je po treh letih zbiranja (1948—1951) mogel sestaviti posrečeno delo, kakršnega Slovenci še nimamo.

Ceprav Bronzini pravi, da se je hote izognil primerjavi z navadami drugih italijanskih pokrajin in drugih narodov (pač po priznani metodični zahtevi, da je treba primerjalne študije voditi za vsako izročilo posebej in najmanj v vsenarodnem merilu), je vendarle marsikdaj od tega odstopil, kar pa je delu samo v prid. Znal je pač povsod ohraniti pravo mero, tako da bi si z naše strani kvečjemu lahko želeli tudi kakšen namig na sorodne pojave z vzhodnih bregov Jadrana. Tu in tam bi ti pojavi morda celo prispevali k razjasnitvi kake nerešene uganke. Tako se je n. pr. težko ubraniti misli, da v poimenovanju Lupo (Bronzini, str. 25) in Vuk (Schneeweiss, *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten*, str. 71) ne bi bilo nič skupnega. V pravkar omenjenem Schneeweissovem delu bi bil avtor mogel ponekod dobiti tudi krajevno bližje ali novejšo navedbo literature in dejstev v zvezi z nekaterimi pojavi, ki jim navaja oddaljenejša paralele (krvava sled na rjuhi po poročni noči — str. 189, pobratimstvo — str. 253, in še kaj).

Metodično bi se dalo morda oporekati samo preobilnemu navajanju pesemskih tekstov. Če se je avtor nekod (n. pr. pri pesmi »Verde Oliva«, str. 184) pravilno izognil objavi, se mi zdi, da bi bil brez škode to naredil tudi drugod (n. pr. tam, kjer opisu zibelke sledijo pesmi uspavanke, pa seštevanka, molitvice idr.; v drugih poglavjih pesmi nabornikov, podoknice itd.). Vse te pesmi so po svoje sicer zanimive — prim. na str. 79 »Le 13 parole della verità«, varianta k Štreklju III 6661—6680 (Hagada) — in imajo kot prvič objavljeni teksti tudi dokumentarno vrednost, a prav zato bi bile prišle bolj do veljave v kaki zbirki pesmi, kjer bi jih urednik mogel bolj sproščeno komentirati. (Dr. Bronziniju namreč raziskavanje ljudskega pesništva ni nič manj pri srcu kakor raziskavanje običajev. To je pokazal z mnogimi razpravami, od katerih bi slovenskega bralca opozoril predvsem na eno: *La canzone della »Ragazza in mezzo al mare« in Lucania*. *Folklore VIII*, fasc. 1—2, Napoli 1953, str. 10 do 17; gre namreč za zvezo z našo »Lepo Vido«.)

Izražene pripombe seveda nikakor nočejo zmanjševati vrednosti dela, ki je tako, da sta z njim lahko zadovoljna tako etnograf strokovnjak kakor lajik. Če bi tega n. pr. pritegnila vest o vlogi lukanske žene v revnejših slojih (razen tega, da ima absolutno oblast v hiši, hrani denar, kupuje v semnju, nastopa poleg moža v družinskih zadevah pred oblastmi ipd. — str. 200), se bo prvi ustavil kakor ob poslastici pri verovanju, ki je pri nas po Kotniku

znano pod geslom »skoz potegniti« (str. 98, 199). A s takim naštevanjem zanimivosti bi mogli nadaljevati lep čas! Zato naj samo še pripomnim, da so »Tradizioni popolari in Lucania« delo, ki ga bo vsak raziskovalec običajev želel vzeti v roko spet in spet. Če so slikovne priloge skromne, pa na drugi strani lep tisk, pregleden zemljevid pokrajine, besednjak narečnih oblik, ki se najbolj oddaljujejo od italijanskega knjižnega jezika, in skrbno sestavljeno stvarno kazalo bogatijo knjigo in jo delajo vsestransko uporabno.

Milko Matičetov

Gianfranco D'Aronco, Indice delle fiabe toscane. Prefazione di Vittorio Santoli. Firenze — L. S. Olshki — 1953. (Biblioteca dell'«Archivum Romanicum», Serie I, vol. 36.) 235 strani.

»Una rondine non fa primavera«, pravijo Italijani. Vendar je ta prva lastovka lepa in nezmotljiva napoved, da se v Italiji tudi doslej nekoliko zanemarjenemu raziskovanju ljudskega pripovednega zaklada v prozi bliža nova pomlad. V vrsti nacionalnih indeksov pravljič Italija ni bila zastopana, zdaj pa se vsaj ena italijanska pokrajina — Toskana — uvršča v to pomembno mednarodno mrežo.

Uvod je pravzaprav že poglavje za kritično zgodovino zapisovanja ljudskega proznega blaga v Italiji in bo zelo prav prišel vsakemu koristniku D'Aroncovega kazala v tekstnokritičnih dvomih, pa tudi drugače ni brez pomena.

Pri kazalu samem je največje vrednosti to, da so vse zgodbe na kratko povzete, tako da iskalec ve, kaj vzame vsakokrat v roke. Brez teh povzetkov bi bilo kazalo komajda uporabno. Zgodbe so namreč marsikdaj razvrščene po zunanjih, naključnih podobnostih in ne na pravem mestu. Že ob navadnem branju, se pravi brez kritičnega aparata pri roki, sem si ob robu knjige mogel zaznamovati nekaj površnosti, ki bi jih v delih te vrste ne smelo biti. Pod mnogimi številkami najdemo zgodbe, ki očitno nimajo prave zveze z drugimi, prav tam navedenimi zgodbami, n. pr.: 301 [b], 326 [c], 403 A [d], 354 [d], 361 [c], 365 [g], 707 [a], [q] in [v]. Raznorodne stvari so prišle pod eno in isto številko tudi v drugem razdelku (Sezione II), kamor je avtor dal zgodbe, ki jim ni našel paralel v klasifikaciji Aarne-Thompson; tako n. pr. pod št. [304], [307], [311], [315] itd. Zanesljivost indeksov se navadno izkaže v praksi, pri vsakdanji rabi. Ko sem pri D'Aroncu iskal pravljič AaTh 613, je na mestu nisem mogel najti; in vendar je tudi ta pravljič v knjigi registrirana = [304 e], [311 a in c]; [311 b] je nekaj drugega, kar avtor malo niže registrira pod št. [326]. V drugem razdelku je seveda še marsikaj, kar ni neklasificirano. D'Aroncova številka [322] = AaTh 756 in pomeni celo pomembno dopolnilo k temu, kar je pisal N. P. Andrejev, *Die Legende vom Räuber Madej* (FFC Nr. 69, 304). D'Aroncova št. [1216] pa je nepričakovana apeninska paralela k vzhodnoalpskemu motivu, ki je bil doslej znan pri Slovencih v gornji dolini Soče, pri Ladincih na Južnem Tirolskem in pri Nemcih na Tirolskem (Wipptal), nedavno pa je o njem pisal I. Grafenauer, *Slovenska pripovedka o ujetem divjem možu* (Zgodovinski časopis VI—VII, 1952/53, 124 ss.). A to je pravzaprav že vrednotenje gradiva, ki je kljub tukajšnjim pripombam seveda dragoceno. Po povzetkih smo namreč opozorjeni na italijanske zgodbe, ki bi nam bile zaradi pomanjkanja italijanskih tekstov v naših knjižnicah še naprej neznane. Tako pa med drugim izvemo, da sta v Toskani do nedavnega krožili 2 zgodbi, ki ju je pri nas porabil že Tobija Lionelli (*Sacrum Promptuarium III*) v pridigi za novo leto 1697: spor o drozih in kosih = D'Aronco [1352]; jastreb odnese privezana piščeta = D'Aronco [1224] = AaTh 1876.

D'Aroncovo kazalo je izšlo v vzorni tipografski obleki pri založbi Olshki. Menim pa, da bi ne bilo nápak, če bi se folkloristi na kakšnem kongresu sporazumeli, da bi vsa taka dela izdajali na enem mestu (zaradi tradicije morda kar v seriji FFC v Helsinkih). Enotna tehnična in deloma tudi strokovna redakcija bi jih napravila laže dostopna in uporabna, tu in tam pa bi

se dalo z obzirnim sodelovanjem med avtorjem in redakcijskim ali koordinacijskim odborom odpraviti pred natisom marsikatero hibo. Ker gre za dela, ki ne doživljajo zlepa druge izdaje, a so za mednarodna raziskavanja pomembna, je to vredno premisleka.

D'Aronco namerava pripraviti podobno kazalo pravljic tudi za svojo ožjo domovino Furlanijo, potem pa še za celo Italijo. Pri tem mu seveda želimo polnega uspeha; in če se mu z izidom ne bo tako zelo mudilo kakor to pot z zvezkom iz Toskane, bo brez dvoma naredil veliko in zaslužno delo tako za svoj narod kakor za znanost nasploh.

Milko Matičetov

Branislav Rusić, Nemušti jezik u predanju i usmenoj književnosti Južnih Slovena. Etnološka istraživanja o pitanju toga verovanja kod nas i u nauci uopće. Filozofski fakultet na univerzitetu — Skopje, Istorisko-filološki odel. Posebni izdanija, kniga 5, 1954, 8°, 135 strani.

V desetletju 1945—55 je Rusićev »Nemušti jezik« ena izmed redkih južnoslovanskih študij, ki obravnavajo določeno temo iz ljudskega pripovedništva v prozi; obenem z Grafenauerjevim »Kraljem Matjažem« (1951) zgovorno prča, da je poleg ljudske pesmi tudi ljudska proza lahko predmet poglobljenega znanstvenega raziskavanja. Zato je treba Rusićevo študijo pozdraviti ne glede na vrsto načelnih pomislov, ki jih vzbuja.

Rusićevo izhodišče je bila pravljica, ki jo Vuk (Srpske narodne pripovetke, 1855) prinaša pod naslovom »Nemušti jezik« in jo imamo tudi Slovenci (n. pr. Sašelj, Bisernice I, 230), po mednarodnem klasifikacijskem sistemu pa nosi številko 670 (Aarne-Thompson, The Types of the Folk-Tale. FFC 74). Avtor tega menda nikjer ne pove izrečno, vendar berem to — ne enkrat — med vrstami, ko se kratko sklicuje na »pripovetku« ali celo na »pripovetke o n. j.«, misli pa prav omenjeno pravljico in nobene druge. Pred mnogimi pravljičami ima ta veliko prednost: da je bila že nekajkrat temeljito obdelana. Z njo so se ukvarjali znanstveniki svetovnega slovesa in različnih »šol«, tako da je bila tudi že z različnih strani osvetljena. Kljub temu — ali pa prav zaradi tega — je ta pravljica še zmerom mikavna in hvaležen predmet nadaljnjih raziskavanj, le da so ti, ki se je lotevajo, pravzaprav pred zmerom težjo in odgovornejšo nalogo. Dr. Rusiću je treba priznati kot zaslugo, da se ni ustrašil ne težav ne odgovornosti; kako pa je svojo nalogo opravil, moramo pogledati posebej.

Že v podnaslovu, še odločneje v uvodni besedi pravi avtor, da se v Nemuštem jeziku omejuje na »etnološka istraživanja, pored svega toga što sam ga (rad) napisao na osnovi narodnih pripovedaka«. Vendar je menda sam prvi čutil, da ta omejitev pomeni pravzaprav pomanjkljivost, pa si je štel v dolžnost, da nekako opraviči ali vsaj razloži, kako da »ovde nema nijedne reči o svrstavanju pripovedaka po srodnosti u celine ili tipove, o utvrđivanju njihovih odnosa i njihove starosti, kao što rade neki izučavaoci narodnih književnih tvorevina (folkloristi)«. Tega dela — pravi — »sam se namerno odrekao zato da ne bih poremetio duh ove etnološke rasprave i sklad između pojedinih odeljaka u njoj«. (Zakaj naj bi bil z nečim, kar bi v razpravo spadalo, njen duh »poremećen«?)

Izmed starejših raziskovalcev pravljice o nemuštem jeziku se je Aarne (1914: Der tiersprachenkundige Mann und seine neugierige Frau, FFC 15) prav nasprotno omejil le na tisti del, ki ga je Rusić obšel. Aarnejeva omejitev je razumljiva in opravičljiva: upoštevati je namreč treba, da je v skladu s svojimi teoretičnimi pogledi (prim. Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung, FFC 13, str. 56) hotel in moral najprej ustvariti pravo podlago za vsako nadaljnje raziskavanje omenjene pravljice. Aarnejeva dognanja je vsaj deloma izkoristil drugi Rusićev predhodnik, Frazer (1951: The Language of Animals, v Garnered Sheaves, Essays etc.), istočasno pa je o njih poročal K. Krohn (1951: Übersicht über einige Resultate der Märchenforschung, FFC 96, 53—7). Kakor nobenemu raziskovalcu, tako tudi Rusiću nihče ne misli od-

rekati pravico, da se odmakne od metode A. Aarneja in zavrne ali obide po njegovi metodi dobljene rezultate; pač pa smemo terjati, če se je za kaj takega odločil, da to utemelji. V našem stvarnem primeru nam je Rusić za to še na dolgu, saj pravzaprav le bolj apriorno kakor pa s prepričljivimi argumenti odklanja skoraj vse, kar so drugi pred njim povedali o stvari. Prav zato pa tudi njegove nadomestne teze niso tako trdne, kakor bi se zdelo na prvi pogled.

V nasprotju s tem, kar je avtor sam sklenil v uvodu, ne samo da se ne omejuje na verovanja o nemuštem jeziku, ampak se neštetokrat zateka k pravlјici, in na koncu prihaja celo na dan s svojo posebno teorijo o času njenega nastanka (= o starosti), o načinu njenega širjenja ipd. Rusić odklanja izvor pravlјice »u mašti jednoga lica, jednom za svagda, i na jednome mestu«. Priznati za avtorja nadarjenega posameznika bi po njegovem pomenilo »odricati stvaralačku sposobnost ne samo jednoj društvenoj celini nego i svim ostalim narodima na Zemlji«. Raje misli, »da su pripovetke o nemuštom jeziku nastale među mnogim narodima i celinama na Zemlji kao posledica odnosa između prirode i društva s određenim pogodbama i da su se tokom vremena razvile od prostijih oblika do savršenijih« (str. 90). Ne morem si kaj, vendar se mi še zmerom zde jasnejše, prepričljivejše Aarnejeve formulacije (n. pr. na str. 67 in 68 njegovega dela), kakor pa zgolj abstraktna in včasih kontradiktorna Rusićeva ugibanja!

Omejivti na južnoslovansko gradivo niti ne bi bilo kaj oporekati, če avtor iz tega krajevno omejenega gradiva ne bi skušal izvajati precej drznih sklepov. Ob neovrgljivem dejstvu, da je pravlјica Aarne-Thompson Nr. 670 izpričana v starih indijskih zbornikih pravlјic, v 1001 noči, v zborniku Tuti Nameh, v zahodnem zborniku Gesta Romanorum, pri Straparoli itd. itd., zraven tega pa razširjena v ustnem izročilu po Aziji, Evropi in Afriki, je po mojem iluzorno pritegovati to pravlјico za dokaz, da je bil animizem najstarejša vera Južnih Slovanov. Naj je s tem kakorkoli, južnoslovanske variante naše pravlјice v tem primeru ne morejo pričati ne za to ne proti temu.

Škoda je, da Rusić ni malo obširneje poročal o dognanjih svojih predhodnikov. Tako marsikdaj niti ne moremo prav oceniti njegovega deleža. Če je n. pr. Aarne poznal 21 južnoslovanskih variant (9 bolgarskih in makedonskih, 9 srbskih in hrvaških, 3 slovenske) pravlјice o možu, ki je razumel živalsko govorico, pač upravičeno sklepamo, da je Rusić zelo obogatil to zbirko, a če bi kdo hotel dokazov, bi si jih moral s težavo zbirati po opombah. Znanosti bi bilo seveda najbolj ustrezno, če bi mogla vsa ta nova izročila — pravlјice, verovanja, resnične dogodivščine lovcev na kače — ki jih je avtor po dolgih letih iskanja s težavo zbral, iziti nekje v dodatku. Ker se to ni zgodilo v tej študiji (ki je sploh zelo utesnjena, kakor se vidi n. pr. po preskromnem povzetku v tujem jeziku — 4 strani namesto kakih 10), bi si želeli, da bi tak dodatek s še neobjavljenim gradivom o nem. jeziku čimprej izšel morda kje v SEZb, v ZZOJS ali v kaki drugi publikaciji.

Kdor je na lastni koži občutil težo podobnega dela kot je Nemušti jezik, bo prizanesljivo šel mimo drobnih hib, kakor je n. pr. prevod kajkavskega *d i m o* (str. 55, op. 516: smesta, odmah; prav: domov), citiranje *G e n n e p* namesto *Van Gennep* ipd. Kot Slovenec zelo skeptično gledam na podatke, ki jih je Rusić dobil od dveh slovenskih poročevalk (str. 31); to so reminiscence iz šolskih beril.

Vendar se po gornjih načelnih pripombah ne želim ustavljati pri podrobnostih. Raje bi videl, da bi Rusićeva knjiga dala še komu pobudo, da bi se oglašil zlasti o metodičnih vprašanjih; prav tem se namreč pri nas vse pradi izogibljemo.

Milko Matičetov

ZAMENJAVE — ÉCHANGE

- Acta ethnographica. I, II, III. Budapest 1950, 1951, 1955.
 Annali del Museo Pitre. II—IV. Palermo 1951—1953.
 Anthropological Papers. 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44. New York 1939—1952.
 Arheološki vestnik. IV/2, V/1, V/2. (Izdala SAZU.) Ljubljana 1953—1954.
 Béaloideas. XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI. Dublin 1946—1952.
 Bilten Instituta za proučavanje folkloru. 2. Sarajevo 1953.
 Blätter für Heimatkunde. 28, 1—4; 29, 1. Graz 1954, 1955.
 Bulletin der Schweiz. Ges. f. Anthropologie u. Ethnologie. 30. Bern 1954.
 Bulletin folklorique d'Ile de France. 11—17, 18/1. Paris 1949—1955.
 Bulletin of The New York Public Library. 58 1—7, 9—12; 59 1—4. 1954—1955.
 Burgenländische Heimatblätter. 15 3—4; 16 1—4. Eisenstadt 1953—1954.
 By og bygd. Norsk Folkemuseums Årbok. VIII, IX. Oslo 1953—1954.
 Carinthia I. 144 1—3. Klagenfurt 1954.
 Casopis Moravského Musea v Brně. 34—39. Brno 1949—1954.
 Český Lid. 41 1—6; 42 1. Praha 1954—1955.
 Ertesítője. XXXV, 3—4 (1943). Budapest 1947.
 Ethnographia. LX, LXI, LXIII, LXIV, LXV. Budapest 1949—1954.
 Ethnographia Népelet. LVII, LVIII. Budapest 1946—1947.
 Fataburen. Nordiska Museets och Skansens Årsbok. 1941—1953. Stockholm.
 Folklore. Rivista di tradizioni popolari. VIII, 1—2, 3—4. Napoli 1953—1954.
 Geografski vestnik. XXV. Ljubljana 1953.
 Geografski zbornik. II. (Izdala SAZU.) Ljubljana 1954.
 Geographica Helvetica. VIII, 3, 4; IX, 1, 2. Bern 1953—1954.
 Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu. XVI. Beograd 1953.
 Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. N. S. IX. Sarajevo 1954.
 Hessische Blätter für Volkskunde. 40—45. Giessen 1942—1954.
 ICOM NEWS. 6, 7, 8 1, 2. Paris (Conseil International des Musées). 1953—1955.
 Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. XII (1953). Leipzig 1954.
 Journal of the International Folk Music Council. VI, VII. Cambridge 1954—55.
 Kronika. I, 3; II, 1, 2. Ljubljana 1953—1954.
 La Lapa. I, 1, 2; II, 1, 2, 3. Rieti 1953—1954.
 Lares. Organo della Società di etnografia italiana. XX. Firenze 1954.
 L'Ethnographie. 47, 48. Paris 1952—1953.
 Letopis Slov. akademije znanosti in umetnosti. V (1952—1953). Ljubljana 1954.
 LUD. XL (= Indeks I—XXXIX), XLI. Poznań-Wrocław 1953—1954.
 MAN. LIV. London 1954.
 Midwest Folklore. III, 4. Bloomington 1953.
 Mitteilungen des steiermärkischen Landesarchivs. 4. Graz 1954.
 Muzeji. 8. Zagreb 1953.
 Naše starine. II. Sarajevo 1954.
 OGAM. Tradition celtique. VI, 1—6 (31—36). Rennes 1954.
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. N. S. 8 1—2, 3—4. Wien 1954.
 Planinski vestnik. X. Ljubljana 1954.
 Ricerche slavistiche. III. Roma 1954.
 Rivista di etnografia. VII. Napoli 1953.
 Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 50 1, 2. Basel 1954.
 Slavistična revija. V—VII. Ljubljana 1954.
 Studi e materiali di storia delle religioni. 24—25 (1953—1954). Bologna 1953.
 Südost-Forschungen. IX—X, XI, XII, XIII. München 1945, 1952, 1953, 1954.
 Terra. 65 4; 66 1—4. Helsinki 1953—1954.
 Trabalhos de Antropologia e Etnologia. XIII, 3—4; XIV. Porto 1952, 1953—54.
 Uppland. Upplands Fornminnesförenings Årsbok. 1954. Uppsala.
 Valaško. Sbornik o jeho životě a potřebách. I, 3—4; II, 1—4. Brno 1952—53.
 Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije. 1. Zagreb 1954.
 Zbornik Matice Srpske. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7. Novi Sad 1950—1954.
 Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. XLV. Graz 1954.
 Zeitschrift für Ethnologie. 78 2. Braunschweig 1953.
 Zeitschrift für Volkskunde. 50. Stuttgart 1953.

